

Dizgi Mizanpaj
Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Dizgi Servisi

Baskı-Cilt
Umut Matbaası

Kapak Baskı
Orhan Ofset

Kapak Tasarım
Nüans Ajans

ISSN 1302-4787

İsteme Adresi
Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Bağlarbaşı Mah., Cumhuriyet Cad., 161/2
81130 Üsküdar/İstanbul-Türkiye
Tel: (0216) 342 99 97 Belgegeçer: (0216) 310 59 76
e-mail: noztoprak@marun.edu.tr

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Sayı: 3 (İstanbul 2000)

Tarih ve İslâm Araştırma Vakfı Adına sahibi
Yard. Doç. Dr. Osman SEZGİN

Yazı İşleri Müdürü ve Sekreteri
Yard. Doç. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

Danışma Kurulu

Doç. Dr. Ali AKYILDIZ
Yard. Doç. Dr. A. Haluk DURSUN
Yard. Doç. Dr. Durmuş HOCAOĞLU
Yard. Doç. Dr. M. Hanefi BOSTAN

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Zeki ARSLANTÜRK
Doç. Dr. Ahmet KANLIDERE Doç. Dr. Cemal YILDIZ
Doç. Dr. Mustafa S. KAÇALIN Doç. Dr. Sabahat DENİZ
Doç. Dr. Zekeriya KURŞUN Yard. Doç. Dr. Mehmet TAŞTEMİR
Yard. Doç. Dr. Ali KARACA Dr. Cemalettin ŞAHİN
Asiye KAFALIER

Teknik Sorumlu

Dr. Recep AHISHALI

İngilizce Sorumluları

Doç. Ahmet KANLIDERE-Yard. Doç. Dr. Orhan SÖYLEMEZ

Ana dili Sorumluları

İlham KÖSE-Üzeyir ASLAN

Yönetim Yeri ve Haberleşme Adresi

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Bağlarbaşı Mah., Cumhuriyet Cad., 161/2
81130 Üsküdar/İstanbul-Türkiye

Tel: (0216) 342 99 97 Belgegeçer: (0216) 310 59 76

e-mail: noztoprak@marun.edu.tr

Dergimizdeki yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.
Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Tarih ve İslâm Araştırma Vakfı (TİSAV), İstanbul 2000
ISSN 1302-4787

İÇİNDEKİLER

Tarih

Gülay ÖĞÜN BEZER

Selçuklular Zamanında Anadolu'da ve Civar Bölgelerde Kıtık 7-22

Cüneyt KANAT

Bahrî Memlûkler Zamanında Sultanlara ve
Devlet Adamlarına Düzenlenen Bazı Suikastlar 23-
56

Ali AKYILDIZ

Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilâtlarının
Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856) 57-
92

Ufuk GÜLSOY

Osmanlı Gayri müslimlerinin Askeralma Kanunu'na Tepkileri ve
Ege Adaları (1909-1912) 93-
102

Ayhan YÜKSEL

Ünlü Eşkiya Hekimoğlu İbrahim ile İlgili Yeni Bilgiler 103-114

Davut HUT

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra 115-140

Edebiyat

İskender PALA

Bir Elmanın İki Yarısı: Klâsik Şiir ve Osmanlı Tarihi 141-154

Nihat ÖZTOPRAK

Divan Şiirinde Osmanlı Geleneğinin İzleri..... 155-168

Pervin ÇAPAN

Yahya Bey Divanı'nda Estetik ve Kültürel Bir Değer Olarak
Giyim Kuşam ve Renk Unsurları..... 169-198

Ömür CEYLAN

Kuveyt Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde Bulunan
Türkçe Yazmalar 199-226

Murat KOÇ

- Halide Edib Adıvar'ın Millî Mücadele Dönemi Hatıralarının
Edebî Eserlerine Aksi 227-248

Muhammet GÜR

- Hilâl Görününce Romanı Üzerine Bir Tahlil Denemesi 249-282

E ğ i t i m

Vahdettin ENGİN

- İlkokullarda Tarih Eğitimi Müfredatı (Meşrutiyet'ten Günümüze
Kısa Bir Tarihçe)..... 283-298

T e r c ü m e

Archibald DUNN Çev. Zekeriya KURŞUN

- Basra Körfezi'ndeki İngiliz Çıkarları 299-326

İngilizceden: Orhan SÖYLEMEZ

- Sosyalizm Sonrası Kırgız Edebiyatı: Kriz mi, Rönesans mı? 327-333

NOT: Dr. Bâki Asiltürk'ün "Türk Edebiyatında Gezi Kitapları Bibliyografyası" adlı makalesinin yazarların soyadına-adına göre düzenlenmiş şekli 2. sayıda yayınlanmış ve eser adına göre düzenlenen kısmının da 3. sayıda yayınlanacağı haber verilmiş idi. Dergi Yayın Kurulu, adı geçen yazının II. kısmını tekrar olacağı kanaatiyle yayınlamaktan vazgeçmiştir.

Okuyucularımıza duyurulur.

SELÇUKLULAR ZAMANINDA
ANADOLU'DA VE CİVAR BÖLGELERDE KITLIK*

Gülay ÖĞÜN BEZER**

ÖZET

XI. ve XIII. yüzyıllarda Azerbaycan, İran, Suriye ve Irak ile birlikte el-Cezîre bölgesi başta olmak üzere, Anadolu'nun muhtelif yörelerinde pek çok kıtlık olayı yaşanmıştır. Kuraklık, çekirge istilâsı, su baskını-don vurması ve savaşlar gibi; her birisi bir felâket olan sebeplerin ortaya çıkardığı kıtlık, bu dönem boyunca, çoğu kere salgın hastalıkların da eklenmesiyle, sayısız insanın ölümüne neden olmuştur. Kıtlık ve ona zemin hazırlayan diğer âfetler bu devrin müelliflerince genellikle ilahî bir ceza olarak değerlendirilmiştir.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Anadolu, Selçuklu Devri Türkiyesi, Kuraklık, Çekirge İstilâsı, Savaşlar, Su Baskınları-Don Vurması.

İnsanoğlu bugün olduğu gibi, tarihin her döneminde çeşitli felâketler yaşadı. Toplu ölümlere sebebiyet veren “deprem”, “salgın hastalıklar” ve kıtlık her halde bunların başında yer alıyordu. Depreme, özellikle de İstanbul'da olması muhtemel bir depreme şartlandığımız bu günlerde Ortaçağ'da, depremden değil de “kıtlık”tan söz etmek çok ilgi çekici olmayabilir. Ancak XXI. yüzyılda, bu felaketi hazırlayan sebepler farklılık arzetsen bile açıklık

* 21-22 Mayıs 2000 tarihleri arasında İ. Ü. Ed. Fak.'nde düzenlenen “Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Âfetler ve Deprem” konulu seminere tebliğ olarak sunuldu.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü

ve kıtlık yüzünden ölümle yüzyüze yaşayan milyonlarca insanın varlığı konunun güncel tarafına işaret etmektedir.

“Kıtlık”, insanların hayatîyetlerini sürdürebilmek için ihtiyaç duydukları gıda maddelerinin temin edilememesi ve bu hâlin şiddetli ve uzun sürmesi durumunda ölümlerin yaşanabileceği büyük bir felâkettir. Kıtlık, herbirisi kendi başına birer doğal afet olan olayların sebep olduğu olağan dışı bir durum olmakla birlikte, en azından her zaman toplu ölümlerle sonuçlanan bir hadise değildir. Meselâ III. ve VI. yüzyıllar arasında Avrupa'da ve bugün de dünyanın birçok yerinde olduğu gibi, insanoğlu için kıtlıkla birlikte yaşamayı öğrenmek; yani sefaleti bir hayat tarzı olarak sürdürmek mümkündür. Zira insanlar tarih boyunca hayatlarını tehdit eden her türlü felakete karşı olduğu gibi, belki de hepsinden daha fazla kıtlığa-açlığa karşı direnç geliştirmeye çalışmış, bir ölçüde muvaffak da olmuşlardır. Sürekli kıtlıklar yaşayan insanlar böyle durumlarda değişik beslenme usûlleri geliştirmiş; alışık oldukları gıda maddelerinin bulunmadığı zamanlarda her türlü bitki, bitki kökü, her çeşit et ve hattâ leş yemek suretiyle hayatta kalma savaşı vermişlerdir.

Ortaçağ Türkiyesi'nin sınırlı sayıdaki kaynakları incelendiği zaman burada da başlıca tabii afetlerin deprem ve veba başta olmak üzere, bulaşıcı hastalıklar ile kıtlık olduğu; bu felaketlerin zaman zaman birbirinin oluşumuna zemin hazırladıkları görülmektedir. Meselâ: yıkıcı büyük bir deprem salgın hastalıklar ile birlikte, kıtlık ve ölümleri; ya da şiddetli ve uzun süren bir kıtlık veba gibi öldürücü salgınları, veba dolayısıyla ortaya çıkan işgücü kaybı da, tekrar kıtlıkları beraberinde getirebilmektedir.

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Selçuklu devri Türkiye'sinde de çeşitli sebeplerle yaşanan pek çok kıtlık hadisesi tespit edilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi kıtlığın kendileri de birer felaket olan sebepleri şöyle sıralanabilir:

- A Kuraklık
- B Çekirge İstilâsı
- C Su baskını, Don Vurması
- D Savaş

E Salgın Hastalıklar

F Deprem¹

A. Kuraklık

“Kuraklık”, canlıların varlıklarını idame ettirebilmeleri ve özellikle bitkilerin yetişmesi için ihtiyaç duydukları suyun kaynağı olan yağmurların mevsiminde yağmaması sebebiyle ortaya çıkan bir afettir. Ekinlerin yetişmemesiyle birlikte, yağmursuzluk nedeniyle diğer su kaynaklarının da azalması veya kurumasıyla bu afetin boyutları giderek büyür. Kıtık, açlık ve susuzluk gibi hayati problemlere, fiyatların fahiş bir şekilde yükselmesi de ilave olunca beşer takatinin hudutlarını zorlayan ölümcül bir felakete dönüşebilmektedir. Bu çalışma çerçevesinde kuraklıkla ilgili bilgiler şöyle sıralanabilir:

1. Selçuklular zamanında Doğu Anadolu'da kuraklık sebebiyle 484-485/1092 yılında şiddetli bir kıtlık yaşandığı tespit edilmektedir. Öyle ki, müellif Vardan'ın rivayetine göre² Ani'de ölümlerin çokluğundan duydukları üzüntü dolayısıyla, halk ölümlerine dinî merasim yapıp gömecek tâkati kendisinde bulamıyordu. Aynı müellif bir adamın cesaret gösterip altı bin ölüyü gömdüğünü söylerken mübalağa ediyor olsa bile, hadisenin şumûlü hakkında fikir vermektedir. Nitekim sefaletin büyüklüğünden müteessir olan bir zengin İran'dan develerle buğday getirterek, felaketin herkesten çok etkilediği çocuklardan başlamak suretiyle herkese yardım etmişti.

2. Daha sonra 493-494/1100 yılında bütün el-Cezîre'de ve özellikle Urfa havalisinde toprağı taş kesen müthiş bir kuraklık yaşandı. Nehirler, çeşmeler, bağlar-bahçeler kurudu. Pek çok insan

---

¹ Son iki konu ile ilgili olarak bkz. F. Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları”, *TAD*, XV/26 (Ankara 1991), s. 27-57; a. mü. “Selçuklular zamanında Anadoluda Meydana Gelen Depremler”, *TAD*, XVI/27, s. 13-32.

² Vardan, “Türk Fütûhât Tarihi (889-1269)”, trc. H. Andreasyan, İÜ. Ed.Fak. *Tarih Semineri Dergisi*, I/2 (1937), s. 185 (LXIII. fasıl).

açlıktan dolayı hayatını kaybetti. Urfalı Mateos açlığın ne denli büyük bir felâket olduğuna, bu günlerde hıristiyan bir kadının çocuğunu, müslüman bir erkeğin de karısını yemek zorunda kaldığını söyleyerek işaret ediyor³. İbnü'l-Esîr ise, aynı hadise ile ilgili olarak, fiyatların fahiş bir şekilde yükseldiği, ilaç ve hammaddesinin de tükendiği şeklinde önemli bir ayrıntıya işaret ederken; ölü sayısının çokluğundan bir tabutta altı kişi taşındığını ilave ederek Urfalı Mateos'u teyid eder⁴.

3. 518/1124-25 yılında da Musul, Irak, Suriye, el-Cezîre ile Diyarbekir'i de içine alan pek çok yörede bir yıl boyunca yağmur yağmadığı için ürün alınamamış, fiyatlar yükselmiş; şiddetli açlığa bağlı olarak ölümler yaşanmıştı.⁵

4. 1133-35 yılları arasında yine pek çok yörede ve olayı kaydeden müellifin yaşadığı Anadolu'da da hüküm süren kuraklık insanları açlık felaketiyle karşı karşıya bıraktı.⁶

5. 543/1148-1149'da Horasan, Cibal, Fars, İsfahan, Suriye ile birlikte el-Cezîre'de, akarsu ve çeşme gibi su kaynaklarının da çekilmesine sebep olan umumî kuraklık sebebiyle, bu felâkete maruz kalan bölgelerin insanları yurtlarını terk etmeye mecbur kaldılar. Şaban 544/1149 yılı Aralık ayı ortalarına kadar hiç yağmur

³ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, trc.H. Andreasyan, Ankara 1987, s. 202.

Bu müellif hadiseyi Urfa'nın eski hakimi Toros'un Haçlılar tarafından haksız bir şekilde öldürülmesinden dolayı ilahî bir ceza olarak değerlendirir.

⁴ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi*, trc. Abdülkerim Özaydın, X, İstanbul 1987, s. 248. Buğdayın bir ton (kürr)unun yetmiş dinara, hattâ daha fazlasına yükseldiğini kaydeder. Aynı müellif 476/1083-84 yılında ucuzluk olduğunu, birinci sınıf buğdayın tonunun on dinar ettiğini söyleyerek (X, s.124) kıyaslama imkanı verir.

⁵ İbnü'l-Esîr, X.,493; Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, İkinci Kısım (1042-1195), trc. H. Andreasyan (TTK Kütüphanesi'nde basılmamış nüsha), s. 85; Azimî, *Azimi Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038-39-1143-1144)*, yay. Ali Sevim; Ankara 1988, s. 47.

⁶ Süryani Mihail, yiyecek bir şey bulamayan Hıristiyanların "büyük perhiz" günlerinde et yediklerini söyleyerek olayın vehametini tebarüz ettirir. Müellif kılığın diğer bölgelere nisbetle Kıbrıs adasında daha etkili olduğunu da ilave eder (s. 101).

yağmadığından Ekim-Kasım ayları yaz gibi geçti. Bütün canlılar susuzluktan dolayı çok ızdırab çektiler⁷.

6. Süryani Mihail'in 560-561/1165 senesinde sebep göstermeksizin zikrettiği; Antakya ve Çukurova bölgesinde önce buğdayın fiyatının yükselmesine; sonra da büsbütün piyasadan kaybolması yüzünden yaşanan kıtlığın⁸ da kuraklık sebebiyle olduğu tahmin edilebilir.

7. Aynı müellifin verdiği malûmattan, 566/1171'den itibaren dört yıl boyunca Suriye, Filistin, İrminiye, İran ve Hindistan'da şiddetli bir kıtlık yaşandığı anlaşılmaktadır⁹. Anadolu'da da bu çerçevede 1172 kışının çok sert geçmesine bağlı olarak 568-569/1173'te Sivas'ta görülen şiddetli kıtlık ölümlere sebep olmuştur¹⁰. Müellifimiz 570-571/1175 olaylarını verirken dört yıllık büyük bir kuraklıktan sonra ot ve mahsul yetişmeye başladığını kaydeder¹¹. Ertesi yılın malûmâtı arasında ise insan ve hayvanları telef eden kuraklığın Allah'ın yardımıyla bittiğini; çeşme ve kaynaklardan su akmaya başladığını; buna rağmen mahsulün yetişmemesi yüzünden öldürücü açlığın devam ettiğini, bu durumdan özellikle de fakirlerin çok etkilendiğini söylemektedir¹².

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre ürünün yetişmesine imkan verecek miktarda yağmur yağmadığı için kıtlık devam etmiş buğday fiyatları aşırı yükselmiş, buğday bir süre sonra ise bulunmaz olmuştur¹³. Aynı müellifin, "Arap kervanları develerle buğday

⁷ İbnü'l-Esîr, XI, trc. A. Özeydin, İstanbul 1987, s. 125; Süryani Mihail, s. 148.

⁸ Süryani Mihail, s. 197.

⁹ *a.g.e.*, s. 233.

¹⁰ *a.g.e.*, s. 229

¹¹ *a.g.e.*, s. 233. Süryani Mihail 569/1174 yılının baharında çok şiddetli yağmurlar yağdığı için üzüm ve diğer meyvelerin yetişmediğini, hububatın ancak seller durduktan sonra yeşermeye başladığını söyler; (s. 231), İbnü'l-Esîr de aynı yıl için verdiği bilgilerle onu teyit eder. (Bkz. XI, s. 327-328).

¹² Süryani Mihail, s. 247.

¹³ Süryani Mihail, s. 247. Mısır'da, Halep'te, Tuzgölü civarında bir kile buğdayın üç dinara satıldığını; Suriye'de altının yarı fiyatına düştüğünü

getirmeye başladılar” ifadesinden kervanların hangi ülkeden geldiği anlaşılamiyorsa da¹⁴; böyle durumlarda ithalat yoluna gidilebildiği görülebilmektedir.

573-574/1178 yılına dair elde edilen bilgilerden 566-567/1171'de başlayan kuraklığın devam ettiği ve Anadolu'da XII. asırda en uzun süreli kıtlığın bu yüzden yaşandığı anlaşılmaktadır.¹⁵ Suriye, el-Cezîre, Irak, Diyarbekir, Musul, Ahlat, Malatya ve başka yerlerde de bu uzun süreli kuraklık sebebiyle zuhur eden açlık yüzünden pek çok insan ölürken sağ kalanlar da su ve yiyecek bulmak ümidiyle yurtlarını terk ettiler. Kıtlık geniş bir alanda hüküm sürdüğü için hiçbir şey bulamayan bu insanlar leş ve benzeri kötü şeyler yemek zorunda kaldılar. Öyle ki, kalabalık bir topluluk bu yüzden 573-574/1178 yılında Anadolu'ya girmek üzere Fırat kıyısına geldi. Ancak açlığın daha da artmasına sebep olacakları endişesiyle Türkler tarafından yolları kesildi. Geri dönmekten ise savaşmayı göze alan insanların bir çoğu öldürülürken bir kısmı da Fırat'ın sularında boğuldu¹⁶. Bu kuraklık 575-576/1180 yılı ilkbaharına kadar sürdü. Bu felaketi uzun süren kötü hayat şartları ve beslenme bozuklukları ile de yakından ilgisi olan büyük bir veba salgını takip etti. Pek çok insan da bu yüzden öldü¹⁷. Kaynakların verdiği bilgiye göre, insanlar ölümlerinin çokluğu sebebiyle onları defnetmeye yetişemiyorlardı. Nihayet Zilhicce 575-Muharrem 576/1180

---

buğdayın bir “qephiza”sının bir dinara yükseldiğini söylüyor. “qephiza” Ortaçağda ağırlık birimi olarak kullanılan “kafiz” olması muhtemeldir. Bk. W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 46.

¹⁴ Suriye ve Mısır'da da kıtlık yaşandığı bu dönemde Arap kervanlarının hangi ülkeden geldiği tespit edilememiştir.

¹⁵ Süryani Mihail, s. 252; İbnü'l-Esîr, XI, s. 361.

¹⁶ Süryani Mihail, s. 255. Türklerin Arapların ülkesinden geldiğini söylediği bu insanlardan yüz bin kişiyi öldürdüğünü çok abartılı; fakat olayın vehâmetini belirten bir şekilde kaydeder.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, XI, s. 361. Bu müellif insanların menenjite yakalandığını söylerken, herhalde vebanın bir türünün menenjitle çok benzer emareler gösterdiğini biliyordu (F. Ş. Arık, “Veba Salgınları”, s. 30).

Mayıs'ında yağmur yağdı ve kuraklık süresince başını alıp giden fiyatlar da düşmeye başladı¹⁸.

Bütün bunlardan Anadolu ve civar ülkelerde 1171'den 1180'e kadar uzun süren bir kıtlık yaşandığı, bu sebeple pek çok insanın öldüğü, ya da yurtlarını terk ettiği, fiyatların fevkalâde yükseldiği, uzun süren bu kıtlığın sonuçlarının bir veba salgını ile katlanarak büyüdüğü ve yağmurun yağmasıyla hayatın yeniden canlandığı anlaşılmaktadır.

8. 587/1191 yılında Müslümanlarla Haçlılar arasında cereyan eden bir savaşın ayrıntıları dolayısıyla, bu tarihte Antakya havalisinde şiddetli bir kıtlık olduğunu öğreniyoruz. Buna göre: Bagras kalesine baskın düzenleyen Antakyalılar 12.000 ölçek (makûke) buğday ele geçirmişlerdi. Kaynağın ifadesine göre bu ganimet, çok şiddetli bir kıtlık zamanına denk geldiği için pek makbule geçmişti¹⁹ XII. yüzyılın sonuna ait bu kayıttan sonra XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'da kıtlığa dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

9. Süryanî Mihail ve İbnü'l-Esîr'in birbirini teyit eder mahiyette verdikleri malûmâta nazaran, 619-620/1223 yılından itibaren üç dört sene devam eden bir kıtlık dönemi daha yaşandı²⁰. Mevsiminde yeterli yağmur yağmayınca ekinler sulanamamış; Aralık ayında sıcaklığın etkisi ile bademler çiçek açmıştı. Kuraklık sebebiyle zaten çok az yetişen mahsul çekirge istilasıyla büsbütün mahvolunca Irak, Musul, el-Cezîre ve Diyarbekir ile çevre illerde yiyecek maddelerinin azalması ve fiyatların yükselmesine muvazi olarak kıtlık meydana

---

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *aynı yer*. Buna göre Dımaşk'ta bir çuval (12 Mısır mekkuku) buğday 20 Suriye dinarına, Musul'da ise arpanın üç mekkuku bir dinar-ı emiriyeye satılmıştı.

¹⁹ Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, II, Ankara 1987, s. 457-458. Makuke için bk. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, 45-55.

²⁰ Süryani Mihail, s. 298; İbnü'l-Esîr, XII, trc. A. Özaydın-A. Ağırakça, İstanbul 1987, s. 384.

geldi. Bu durum üç dört sene devam etti²¹. Öyle ki Musul ve el-Cezîre bölgesinde 623/1226 (5 Şubat-12 Nisan) tarihleri arasında hiç yağmur yağmadı. Yine çekirge istilası oldu ve arkasından şiddetli bir dolu bütün ekinleri mahvetti. Fiyatlar bir önceki yıla nispetle biraz düşmüşken tekrar yükseldi. Açlıktan hayvanlar bile telef oldu²². Ertesi yıl 623/1227 Şubat- Mart aylarında yine yağmur yağmadığı için bu sefalet devam etti²³.

10. 625-1228 yılında bütün el-Cezîre bölgesinde çok iyi ürün alınmış olmasının getirdiği nisbî rahatlamaya rağmen, 627-628/1230-1231'de el-Cezîre ve Suriye bölgesinde öncekilerden çok daha kötü bir kıtlık ve pahalılık yaşandı²⁴.

11. Moğol istilası sonrasında, 641-642/1244 yılında Malatya ve havalisinde başgösteren şiddetli kıtlığı bir veba salgını izledi. Ebu'l-Ferec'in kaydına göre insanlar açlık sebebiyle çocuklarını satılığa çıkardılar ise de alıcı bulamadılar. Cesetlerin şehir çarşılarını doldurduğu ve çok sayıda ölüm vuku' bulunduğu kaydedilmektedir²⁵. Kuraklık bahsiyle ilgili son tesbitimiz 1258 yılında Anadolu ve civar ülkelerde yaşanan büyük kıtlık ve veba salgınına dair kısa bir rivayettir.²⁶

B- Çekirge İstilâsı

Ekinleri yemek ve yok etmek suretiyle kıtlığın önemli sebeplerinden birisi olan çekirge istilâsı, ziraî mücadele

²¹ Süryani Mihail, s. 298. İbnü'l-Esîr, XII, s. 384. Bu müellif 625/ 1227-1228'de bütün el-Cezîre bölgesinde hububatın, diğer ürünler ve özellikle de arpa ve buğdayın çok bol olduğunu, buna bağlı olarak da fiyatların düştüğünü; fakat bir daha kuraklıktan önceki seviyesine inmediğini ilave eder (XII, s. 444).

²² İbnü'l-Esîr, XII, s. 428.

²³ *a.g.e.*, XII, s. 435.

²⁴ *a.g.e.*, XII, s. 467.

²⁵ Ebu'l-Ferec, II, s. 545.

²⁶ Ebu'l-Ferec, II, s. 570. Müellif fiyatların yüksekliğine örnek olarak Suriye bölgesinde bir güvercinin 12 Nâsîrî dirheme (Açıklama için bk. R. Şeşen, *Selahaddin Eyyübî ve Devlet*, s. 302) satıldığını gösteriyor.

imkânlarının çok kısıtlı olduğu bu çağda, başlı başına büyük bir felaket olarak görülmektedir. Afet niteliği arzeden belli başlı olaylar şu şekilde sıralanabilir:

1. 484-485/1092 yılında Doğu Anadolu'da Ani bölgesinde kuraklıkla birlikte ekinleri yok eden ve kıtlığa yol açan çekirge istilâsından kuraklık bahsinde söz edilmişti.²⁷

2. 512-513/1119 yılında Suriye ve el-Cezîre'de çekirgenin ürünü yiyip mahvetmesinden²⁸ sonra Malatya çevresinde 514/1120 yılı Mayıs ayında ekinlerin göğerdığı sırada bölgeyi istilâ eden çekirge mahsulün bir kısmını mahvetti. Bunlar her ne kadar bölgeyi terketti²⁹ ise de, yumurtalarını bırakmış oldukları için bir sonraki yıl tekrar ortaya çıkıp bu defa da ağaçlar ile asmalara büyük zarar verdiler³⁰.

3. 528/1133-34'te Antakya bölgesinden başlayarak Urfa ve sonra da Malatya'ya kadar yayılan bir çekirge istilâsı görülmektedir. Antakya bölgesinin ekinlerini yiyen çekirge³¹ Urfa'ya da akın etti. 529/1135 Mayısında Malatya'da görülmekle birlikte fazla bir zarar vermeden çekirge bölgeyi terk etti³².

4. Her zaman bu kadar az zararlar geçiştirilemeyen bu felaket 580-581/1185 yılında Doğu Anadolu'da büyük tahribat yaptı. Çekirge istilâsı bu defa öyle bir açlık ve kıtlığa sebep oldu ki, insanlar ölü eti yemek zorunda kaldılar. Açlığın pençesinde

---

²⁷ Vardan, s. 185, (LX II. fasıl).

²⁸ Azîmî, çekirge gittikten sonra ekinlerin yeniden yeşerdiğini söylüyor (s. 42).

²⁹ Süryani Mihail, s. 70. Sık sık yapılan dualar sayesinde çekirgenin ağzı bağlandığından ürüne daha fazla zarar veremedi diyor.

³⁰ Süryani Mihail, *aynı yer*.

³¹ Azîmî, s. 58.

³² Ebû'l-Ferec, II, s. 366; Süryani Mihail, s. 110. Bu müellifler hristiyanların azizlere iltica etmek ve bir azizin sağ kolunun bulunduğu tabutun Malatya'ya getirilmesi suretiyle felaketin sona erdiğini söylerken Ortaçağ'ın konuya bakışına örnek teşkil ederler.

kıvranan aileler çocuklarını satmaktan başka çare bulamadılar³³. En büyük çekirge akınlarından birisi olan bu afet Mısır'dan Endülü's'e, İran'dan Anadolu'ya kadar uzanan çok geniş bir alanda, 1195 yılına kadar her yıl yeniden yaşanmak suretiyle misli görülmemiş zararlar verdi. Hububat ve bağlar bu yüzden yok olurken fiyatlar da fahiş şekilde yükselmeye devam etti³⁴.

5. Vardan'ın 606-607/1210 yılında çekirgenin pek çok eyalette tahribat yaptığı yolunda verdiği bilginin açık olmamakla birlikte Anadolu'yu da ilgilendirdiği tahmin edilebilir.

6. 615-616/1219 yılında Malatya havalisinde bütün dağları ve ovaları kapladığı söylenen sarı çekirge üç-dört yıl süreyle ekinleri tahrip edip meyve ağaçlarını yedi³⁵. Bu bilgi 619-620/1223 yılında el-Cezîre, Irak, ve Suriye bölgesi için kaydedilmiş olan malûmâtla³⁶ uygunluk arz eder. Çekirge akınının Doğu Anadolu bölgesinden başlamış olmakla birlikte daha sonra güney doğuya yayıldığı anlaşılmaktadır. Çekirge buralarda da bütün ekinleri, sebze ve meyveleri yok etmek suretiyle büyük zararlara yol açtı. Ertesi yıl (621/1224) kuraklıkla birlikte tekrarlayan çekirge istilasını, kıtlığın sonuçlarını ağırlaştırmıştır. 623-624/1226 yılında aynı şekilde kuraklığa eşlik eden istila bir önceki felaket zamanında zaten çok yükselmiş olan fiyatları akıl almaz ölçülere vardırdı³⁷.

Özetle 1219 yılında Doğu Anadolu'da zuhur eden ve aralıksız üç-dört yıl süren çekirge istilasını, 1223 yılından itibaren Musul, el-Cezîre, Diyarbekir ve Suriye bölgelerinde de büyük zararlara yol açmıştır. Buna göre sekiz yıl kadar bazen (1224 ve 1226'da olduğu gibi) kuraklıkla birlikte ekinleri yok etmiş, bunun doğal neticesi

³³ Süryani Mihail, s. 291. Bu müellifin ifadesine göre yalnızca Şabahtan (Bugünkü Ceylanpınar) ve Duneysir (Koçhisar)'de satılan 22 bin kız ve erkek çocuk köle ve cariye olarak Bağdat'a götürüldüler.

³⁴ Süryani Mihail, aynı yer. Mihail; buğdayın bir büyük qephizasının 16 sultanlık dinarına satıldığını söyleyerek fiyatların yüksekliğine işaret eder.

³⁵ Süryani Mihail, (müstensih ilavesi), s. 298.

³⁶ İbnü'l-Esîr, XII, s. 377.

³⁷ İbnü'l-Esîr, XII, s. 428 (fiyatlar için tafsilat vardır).

olan kıtlık ve pahalılık yüzünden insanlar büyük sıkıntılara maruz kalmıştır.

7- 649-650/1252 yılında yine Endülüs, Irak, İran üzerinden geldiği rivayet edilen³⁸ ve Doğu vilayetlerinde çok etkili olan bir çekirge akını vuku' buldu³⁹. Bütün memleketin mahsulünü mahveden bu felaket insanları karşı karşıya kaldıkları müthiş kıtlık sebebiyle dehşet içinde bıraktı.

C- Su Baskını ve Don Vurması

Yağmurların uygun zamanda yeterli miktarda yağmaması nasıl kuraklık denilen afete yol açıyorsa; mevsimsiz ve çok miktarda yağması da ürünün mahvına, insan ve hayvanların telef olmasına binaların yıkılmasına sebep olan su baskınları ve don olaylarına zemin hazırlamaktadır. Sınırlı sayıdaki kaynaklarımızda akis bulan başlıca olaylar şöyle tesbit edilmiştir:

1. 471-473/1079-1080 tarihinde çok yağmur yağmasından dolayı Fırat nehri taşmış; suların dokuz arşın yükselmesi üzerine Bağdat yakınlarındaki Hit şehrinin su dolapları bozulmuştur. İsa kanalının ağzı harabeye dönmüş, Dicle'nin kollarından olan Tâmarrâ otuz küsur arşın yükselince Tarâstan ve Hânîkîn köprülerinin üzerinden aşarak yıkılmalarına sebep olmuştur⁴⁰.

2. 509-510/1103-1104 yılında Mateos'un tasvirine göre Urfa'da Nuh tufanını andıran büyük bir felaket vuku buldu. Seher vaktinde gök gürültüleri ve şimşekler eşliğinde dolu ile karışık yağın sağanak yağmur yüzünden, batı tarafından inen sel surun bir kısmını yıkmak suretiyle şehre ulaştı. Önüne gelen her şeyi

---

³⁸ Genceli Kiragos,

³⁹ Aknerli Grigor, X, s. 24; G. Kiragos ; Vardan, s. 229. Aknerli farklı olarak, hadisenin 1251 yılında olduğunu söylüyor.

⁴⁰ İbnü'l- Esir, X, s. 112. Hit, Aşağı Fırat'ın batısında yer alan mamur bir şehirdir. Bk. Guy Le Strange, The Lands of The Eastern Caliphate, London 1966, s. 64-65. Tâmarrâ ise Dicle'nin kollarından olup Bağdad'ın doğusunda akmaktadır (Bk. Strange, s. 60).

sürükleyen sel, çok sayıda hayvanı telef ederken, felaketin gündüz meydana gelmesinden yararlanan insanlar canlarını kurtarmak imkanını buldular⁴¹.

3. 509-510/1116 senesinde Malatya havalisinde binaları yıkan, ağaçları kökünden söken şiddetli bir fırtına oldu. Urfa'da ise yine bir su baskını neticesinde, bir havariye (Addaiye) izafe edilen asma kapı yıkıldı⁴². 513/1119-20'de Anadolu'nun doğu bölgeleri sel sebebiyle mahvoldu⁴³. 521/1127'de ise yabani ve ehli hayvanları telef eden çok şiddetli bir kış oldu⁴⁴.

4. 529-530/23 Eylül 1135 tarihinde yağın şiddetli bir yağmur sırasında yıldırım düşmesi neticesinde can ve mal kaybı oldu⁴⁵. 534-535/1139 yılında da Eylül'den Şubat ayına kadar, kış çok sert geçtiği için yabani ve ehli hayvanlar ile kuşlar telef oldular⁴⁶.

5. 535/Mayıs 1141'de Harput ve havalisinde (Hanzid ve Hısn-ı Ziyâd) yağın şiddetli dolu meyve ağaçlarını mahvederken, yıldırım düşmesi neticesinde can ve mal kaybı da oldu. Haziran ayında çıkan ikinci bir fırtına ise kalan ağaçları da tahrip etti. Bu yüzden Malatya havalisinde iki kule yıkıldı⁴⁷. 1142'de yine Malatya bölgesinde tafsilatı hakkında bilgi bulunmamakla birlikte dolu yağdığı ve tahribat yaptığı anlaşılmaktadır⁴⁸.

6. 545/23 Ağustos 1150'de Hısn-ı Ziyad'da yağmur ve seller yüzünden binalar yıkıldı. Birkaç insan ve hayvan da sel sularında

---

⁴¹ Urfalı Mateos, s. 220-221.

⁴² Süryani Mihail, s. 61.

⁴³ Azimî, s. 43.

⁴⁴ *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁵ Süryani Mihail, 110. "Yedi öküz ve bir çocuk yıldırım isabetiyle öldü. Symna mıntıkasında bir Türk de bu sebeple hayatını kaybetti" şeklinde tafsilat verir. Türkler'in "Allah'ın vurduğu bir adam gömülmeye layık değildir" diyerek onu defnetmediklerini de zikreder.

⁴⁶ *a.g.e.*, s. 118.

⁴⁷ *aynı yer.*

⁴⁸ *a.g.e.*, s. 121.

boğuldular. Çok fazla yağmur yağdığı için özellikle akarsu kıyılarındaki mahsül çürüyerek mahvoldu⁴⁹.

7. 546-547/1152'de ise çok miktarda toprak ve büyük kaya parçalarını Fırat nehrine sürüklemek suretiyle suyun akışını üç saat süreyle durduracak kadar şiddetli bir sel afeti daha yaşandı. Bölge harabeye dönerken yine insanlar ve hayvanlar öldü. Nehrin akışı durunca insanlar balık yakalamak için üşüştüler. Bu sel felâketi daha çok Hısn-ı Ziyad çevresinde etkili oldu⁵⁰.

8. 560/19 Mayıs 1165'te bu defa Meyyâfârikîn'de ikindiden önce yağın şiddetli bir yağmur bağ ve bahçeler ile her türlü ürünü mahvetti. Sel suları otlamakta olan hayvanları ve kökünden söktüğü ağaçları sürükleyip götürdü. Kaynağın verdiği bilgiye göre bu felâkette 160 kişi hayatını kaybetti⁵¹.

9. 1171-1180 yılları arasında cereyan eden kuraklık bahsinde söz edildiği gibi 569-570/1174'te Malatya bölgesinde, Diyarbakir, Musul ve el-Cezîre'de hasara sebep olacak kadar çok yağmur yağdı. Kırk gün boyunca mütemadiyen yağın yağmur yüzünden evler yıkıldı, enkaz altında bir çok insan can verdi. Meyve ağaçları ve asmalar ürün vermedi. Buğday ve diğer hububat ise ancak yağmur sularının çekilmesinden sonra yeşerebildi⁵².

10. 573-574/1178 yılında Süryani Mihail'in Antakya'da bulunduğu sırada şahid olduğu hadiseye göre; şiddetli yağmurun oluşturduğu seller bir çok insan ve hayvanın ölmesine sebep olmuş, binaları da yıkıp sürüklemiştir⁵³.

11. Çok yağmur gibi fazla miktarda kar yağması da don ve ölümlere yol açabilen bir doğal afettir. Yine Süryani Mihail'in

⁴⁹ Süryani Mihail, s. 164; Ebû'l-Ferec, II, s. 389.

⁵⁰ Süryani Mihail, s. 168; Ebû'l-Ferec, II, s. 390. İkinci müellif olayın 1150 yılında meydana geldiğini kaydediyor.

⁵¹ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)* tan. ve trc. Ahmet Savran, Erzurum 1992. s. 148.

⁵² Süryani Mihail, s. 231; İbnü'l-Esîr, XI, s. 327-28.

⁵³ Süryani Mihail, s. 255.

verdiği bilgiye göre; 568/1172 Eylül ayında zamansız bir şekilde yağmur ve kar yağması üzerine havalar aniden soğumuş, asmalar, zeytin ağaçları, pamuk ve susam gibi ürünler soğuktan kavrularak mahvolmuştur. Kış da başlangıcıyla mütenasip bir şiddetle devam edince çok fazla miktarda kar yağışı oldu. Bütün yollar kapandığı gibi evden eve gitmek bile imkansız hale geldi. Nehirler ve çeşmeler de donunca açlık gibi susuzluk da ölümlere sebebiyet verdi. Çok sayıda hayvan telef olurken balıklar bile bu akıbetten kurtulamadılar. Göçebeler (çadırlarda yaşayanlar) donarak ölümlere uğradılar. Yağın ağırlığı altında damların ve evlerin çökmesi yüzünden bir çok köyün ahalisi yok oldu. Hatta kış o kadar çetin geçti ki bu olaylardan ancak Nisan ayında haberdar olunabildi⁵⁴. Felaket ertesi yıl da etkisini devam ettirmiş; Sivas'ta emsali görülmemiş şiddetli bir kıtlığa sebep olmuştur⁵⁵. Bu olayla ilgili olarak, şehrin Danişmendli meliki İsmail, depolar erzakla dolu olmasına rağmen halka yardım etmediği için çıkan isyan sırasında öldürüldü. Her taraf yağmalanırken açlık yüzünden çok sayıda insan hayatını kaybetti. Yine kışın ağır şartları dolayısıyla bu olaylar da dört ay sonra duyulmuştur.

12. 633/1235 yılında Kasım'dan 1236 Şubat'ının ortasına kadar bağları, meyve ağaçlarını ve Fırat nehrini donduran şiddetli bir kış daha oldu. Bu yüzden kuraklığa bağlı olarak şiddetli bir hububat kıtlığı yaşandı⁵⁶.

Nihayet 689/1290 yılında 15 Mart günü Amasya'da büyük tahribat yapan sel baskını ile, Niksar'ın yarısını harap eden şiddetli

---

⁵⁴ Süryani Mihail, s. 225-228, 229. Müellif astronomların bu felaketin Zühal ve Merih gezegenlerinin birbirine yaklaşmasıyla vuku bulduğunu, bunların tekrar yakınlaşmalarına kadar tehlike kalmadığını bildirmelerine rağmen felaketin ertesi sene de devam ettiğini söylüyor.

⁵⁵ Süryani Mihail, s. 225; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 3. baskı, İstanbul 1993, s. 204

⁵⁶ Ebü'l-Ferec, II., s. 535.

yağmur ve fırtına da⁵⁷ aradaki uzun fasılaya rağmen bu yüzyılda kayda değer olaylar olarak tesbit edilmiştir.

D. Savaşlar

Kıtlıkların diğer önemli sebeplerinden birisi de savaşlardır. Tarihte bilhassa uzun muhasaralar sonucu ortaya çıkan kıtlıkların pek çok örneği vardır. Burada birkaç misâl ile yetinilecektir.

1. Selçuklular zamanında Anadolu'da savaş yüzünden en büyük kıtlık Ermeni takvimine göre 528/1079-1080 yılında yaşanmıştır. Urfa'lı Mateos'un⁵⁸ kaydına göre Türk fethi sırasında ortaya çıkan genel asayişsizlik ve sürekli savaş toprağın işlenmesine imkân vermedi. Toprağı ekip biçen insanlar bu harpler sırasında ya öldürüldü ya da hapsedildi. Dolayısıyla yiyecek azaldı ve kıtlık tüm ülkeye yayıldı. Bu müellife nazaran Urfa ve havalisi dışında tüm memleket harab oldu. Dünün zengin ve asil insanları dilenci konumuna düştüler. Binlerce insan bir lokma ekmek bulabilmek için yurtlarını terketti. Ülkenin her bir yanında o kadar çok insan hayatını kaybetti ki, vahşi hayvanlar cesetleri yemekten bıktılar. Toprak cesetler yüzünden taaffün etti.

2. 568-569/1173 yılında yukarıda zikredildiği üzere, şiddetli kış sebebiyle Sivas'ta meydana gelen kıtlık sırasında şehrin meliki öldürülmüştü. Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan'ın Artuklu, Danişmendli ve Selçuklu muhaliflerini himaye etmek üzere Sivas'a gelen Halep atabeyi Nureddin Mahmud'un ordusu kıtlık sebebiyle büyük sıkıntılara uğrayarak geri dönmek zorunda kalmıştı. Ancak bu ordu, bölgenin zaten zor olan şartlarını daha da ağırlaştırmıştı.⁵⁹

---

⁵⁷ Anonim *Selçukname*, s. 51. *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, trc. F. Nafiz Uzluk, Ankara 1952,

⁵⁸ Urfa'lı Mateos, s. 155-156

⁵⁹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 204

3. Baycu idaresindeki Moğol ordusunun 656/1258 yılında Malatya'yı muhasarası sırasında büyük bir kıtlık oldu ki, fiyatlar görülmemiş bir şekilde yükseldi.⁶⁰

4. Yine Moğollar'ın 657/1258-59'da başlayan ve iki yıl süren Meyyâfârikîn kuşatması öyle şiddetli bir kıtlığa sebep oldu ki, insanlar kedi, köpek ve fare eti yemek zorunda kaldılar. Kaynağımızın mübalağalı ifadesine göre, kıtlık felâketine veba salgınının da ilave olmasıyla çok sayıda insan hayatını kaybetmiş ve Moğollar şehre girdiğinde ahaliden ancak yüz kişi hayatta kalabilmişti.⁶¹

5. Memlûk sultanı Baybars'ın kalabalık ordusu Anadolu seferi sırasında, 1277 yılında Kayseri civarında kıtlığa sebep olmuş; Baybars başka sebepler yanında kıtlığın ordusunu zor durumda bırakması yüzünden ülkesine dönmek mecburiyetinde kalmıştı.⁶²

Bu dönemde felaketlerin sebepleri, özellikle de hıristiyan kaynaklarında insanların sapkınlıkları dolayısıyla Allâh'ın gazabına uğradıkları, toplu dualarla çekirgenin ağzının bağlanması, azizlere iltica edilmesi vs. gibi örneklerden anlaşılacağı üzere ilahî menşee bağlanmakta ve genellikle de ceza olarak değerlendirilmektedir.

Kuraklık, çekirge istilâsı, veba salgınları, deprem, don vurması ve sel baskınları gibi doğal afetlerin sonuçları mahsulün telef olması, fiyatların aşırı yükselmesi, kıtlık ve açlık, fakirlik, başka yerlere göç, insanların çocuklarını satmaları, dışardan yiyecek temini yoluna gidilmesi, her türlü bitkinin yanı sıra kedi, köpek eti

⁶⁰ Ebû'l-Ferec, II, s. 565. Müellif bu sırada bir merkep yükü buğdayın 70, bir merkep yükü tuzun ise 500 beyaz sikkeye satıldığını kaydediyor. Aynı kaynak 1124 yılında, yine Malatya'da bir merkep yükü buğdayın 36 dinara (I, s. 359); 1278'de de soğuk ve şiddetli kış dolayısıyla Azerbaycan, İrminiyye ve havalisinde kıtlık olduğundan Muga'n'da bir eşek yükü buğdayın 40 dinara satıldığını söyleyerek (II, s. 602) mukayeseye imkân verir.

⁶¹ A. mü., s. 575; Ebû'l-Ferec fiyatların fahiş bir şekilde yükseldiğine örnek olarak, bir tencere etli buğday yemeğinin 500 hıristiyan *zuzesine* mal olduğunu söylüyor. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 2. baskı, İstanbul 1982, s. 184-185.

⁶² Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 548.

ve leş gibi şeylerin yenilmesi ve bütün bunlardan dolayı ölümler, hatta toplu ölümler gibi toplumsal olaylar olarak sıralanabilir. Kıtlığın bir başka sebebi olan savaşların da aynı şekilde toprağın işlenememesine, ölümler dolayısıyla büyük iş gücü kayıplarına ve fiyatların fahiş bir şekilde yükselmesine sebep olmakla diğerleriyle aynı iktisadî ve sosyal problemlere yol açtığı tesbit edilmiş; bunlara dair çok sayıda örnek metin içerisinde verilmiştir.

“FAMINE IN ANATOLIA AND THE REGIONS AROUND DURING THE SELJUK PERIOD”

Abstract

In the 11th and 13th Centuries in different regions of Anatolia, especially in the region of el-Cezire, as well as Azerbaijan, Iran, Syria, and Irak, people experienced a number of famine cases. Famine caused by droughtness, water flood, freezing, and wars, along with an epidemic diseases, caused the deaths of countless people. The writers of the period in general interpreted the famine and its causes as a holly punishment.

Keywords

Anatolia, Turkey of the Seljuk Period, droughtness, grasshoppers' invasion, wars, water flood, causes of freezing.

BAHRÎ MEMLÛKLER ZAMANINDA SULTANLARA VE
DEVLET ADAMLARINA DÜZENLENEN BAZI SUİKASTLAR

Cüneyt KANAT*

ÖZET

1250 ile 1517 yılları arasında Mısır-Suriye'de hüküm süren Memlûk Devleti, tarih sahnesinde kaldığı süre içerisinde, Ortadoğu ve Dünya tarihi açısından önemli bir devlet olma özelliğini hep korumuştur. Memlûk kökenli sultanlar tarafından idare edilen ve bu özelliği ile diğer Türk devletlerinden ayrılan Memlûk devletinde veraset usulüne uyulmazdı. Buna bağlı olarak da bu devletin ordusuna intisap etmiş olan her askerin sultan olma şansı daima mevcut idi. İşte bu sebepten dolayı, yani saltanat makamına giden yolun, başarısı oranında her memlûk için açık olması, sultanların zaman zaman suikastlar düzenlenerek öldürülmesine yol açmıştır. Sultanın suikast ile öldürülmesi usulü, zamanla büyük emirler ile devlet adamları arasındaki çatışmalarda siyasi bir gelenek halini almış ve saltanat değişikliğinde sık olmamakla birlikte kullanılmıştır. Bu yazımızda, seçtiğimiz örnekler çerçevesinde sultanlara ve devlet adamlarına düzenlenen suikastlar ele alınarak bu uygulamanın nasıl gerçekleştiği dönemin iç siyasi olayları da göz ardı edilmeksizin ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Memlûk, Siyaset, Gizlilik, Başarı, Saltanat.

Türk Memlûkler tarafından Mısır'da kurulmuş olan Memlûk Devleti'nde, saltanat değişikliğinde genellikle veraset usulüne

---

* Yrd. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

uyulmazdı¹. Her ne kadar, Sultan Kalâvun'un (678-689/1279-80-1290) kurduğu hanedan mensupları, üç istisna bir kenara bırakılırsa, yaklaşık yüz yıl kadar hüküm sürdüler ise de (689-784/1290-1382-83), Memlûk Devleti'nin tarihi boyunca, sultan olmanın kuralları pek fazla değişmedi². Çünkü sultan olmaya aday olanların hiç birisi diğer Türk Devletleri'nde olduğu gibi hükümdar ailesine mensup olmak gibi bir ayrıcalığa sahip değildi. Bu sebeple Memlûk Devleti'ne küçük yaşlarda birer memlûk olarak gelip tibâklarda eğitildikten sonra asker olarak göreve başlayıp kabiliyetleri ve yetenekleri ölçüsünde yükselerek emir olan bu insanlar, yalnızca kendi güçlerine ve gösterdikleri askerî ve siyasî başarılarına güvenmek zorunda idiler³. Bu şartlar altında Memlûk sultanlarından birisi öldüğü zaman, güçleri oranında sivrilmiş olan emirler ya aralarından hakeden birisini sultan seçerler ve onun gücü ile siyasi kabiliyeti sayesinde hükümdar olduğunu kabullenirler; ya da geçici bir süre için ölen sultanın oğlunu kaç yaşında olursa olsun sultan ilan ederler ve bu durum içlerinden en güçlü olanın ortaya çıkıp da kendisine rakip olabilecekleri sindirdiği ana kadar devam ederdi. Daha sonra ise rakiplerini etkisiz hale getirmiş olan bu güçlü emir, tahta geçirilmiş olan sultanın oğlunu azleder ve kendisi sultan olurdu⁴.

Çok sık olmamakla birlikte yukarıda bahsedilen iki durumun dışında başka bir yol da, saltanat makamına ulaşmak için memlûk emirler tarafından kullanılmıştır. Bu ise belli ölçülerde az önce bahsettiğimiz ilk usule bir anlamda benzerlik gösteren; ancak bazı bakımlardan ondan ayrılan bir yoldur. Bu durumda umerâ güçlü

¹ Saïd Abdulfettah 'Âşur, *ez-Zâhir Baybars*, Kahire 1963, s. 35; Kazım Yaşar Koprıman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, VI, İstanbul 1989, s. 450-451; Ali Aktan, "Memlûklülerde Saltanat Değişikliği Usulü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. IX, Erzurum 1990, s. 273-274.

² P. M. Holt, "Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı", çev. Samira Kortantamer, *Bellekten*, C. LII, S. 202, Ankara 1988, s. 229-230.

³ Ali Aktan, *a.g.m.*, s. 273-274; Samira Kortantamer, *Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler*, İzmir 1993, s. 14-32.

⁴ K. Y. Koprıman, "Mısır Memlûkleri", *a.g.e.*, s. 450.

bir emirin etrafında toplanır ve düzenlenen bir suikast ile sultan öldürülür, suikastta başrolü üstlenen ve sultanı katleden emir tahta otururdu. Ancak suikastı düzenleyen, bu usülle her zaman sultan olmaz ve hatta sultan olamadığı gibi kendisi diğer emirler tarafından da öldürülebilirdi.

Suikast kelime anlamı itibariyle birisini öldürmek ve canına kastetmek için düzenlenen komplo demek olup suikastta esas olan şey gizlilik⁵. Yani kendisine suikast düzenlenen kişi bundan asla haberdar olmamalı ve kendisinden gizli olarak düzenlenen komplo ile öldürülmelidir. Memlûk Devleti'nde de tarihi boyunca, çeşitli dönemlerde sultanlara ve devlet adamlarına suikastlar düzenlenmiştir.

Sultanlara ve devlet adamlarına düzenlenen, başarılı olduğu takdirde de saltanat değişikliğine yol açan suikastların, veraset usulünün kolaylıkla uygulanamadığı devletin siyasi hayatında önemli bir rolü olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden de ele alacağımız örnekler çerçevesinde, iktidar değişikliklerinin bazı yönleriyle daha iyi anlaşılacağını ve değişik bakış açıları getireceğini umuyoruz. Kendisine suikast düzenlenen sultanları ve devlet adamlarını kronolojik sırasıyla anlatacağız.

1-) Melik el-Mu'izz İzzeddîn Aybek et-Türkmânî
(648-655/1250-51-1257)

Eyyûbî Devleti'nin son sultanı olan Turanşah'ın öldürülmesi ile, Mısır'da iktidarı sona eren Eyyûbîler'in yerine Memlûk Devleti kurulmuş ve bu devletin de ilk sultanı Türk asılı Aybek olmuştu⁶. İzzeddîn Aybek et-Türkmânî, Sâlihiyye memlûklerinden idi. Ancak

⁵ Milli Eğitim Bakanlığı Heyet, *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, C. IV, Ankara 1996, s. 2614.

⁶ el-Aynî, *İkd el-Cumân fî Târih ehl ez-Zamân*, nşr. Muhammed Muhammed Emîn, I, Kahire 1987, s. 24. Bazı kaynaklar ise Aybek'ten önce seksen gün kadar saltanat süren Necmeddîn Eyyûb'un hanımı olan Türk asıllı Şecer ed-Dürr'u Memlûk Devleti'nin ilk sultanı olarak kabul ederler. Bkz; el-Makrizî, *Kitâb es-Sulûk li-Ma'rîfet Duvel el-Mulûk*, I-2, nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde, 2. baskı, Kahire 1956, s. 361-368.

o Bahrî Memlûkler'e mensub değildi. Eyyûbî Sultanı Necmeddîn Eyyûb zamanında çasnigirlik görevine getirilmişti. Şecer ed-Dürr saltanat makamına gelince Aybek de Atabek el-Asâkîr, yani ordu komutanı görevini aldı. Daha sonra ise Şecer ed-Dürr'ün sultanlığı tartışılmaya başlayınca Bahrî Memlûkler'e mensup olan Aktay, Baybars, Kalâvun gibi büyük ve güçlü emirler birbirlerinden çekindikleri için çok fazla güçlü olmayan ya da öyle olduğunu zannettikleri Aybek'in sultan olmasında ittifak ettiler. Çünkü onlar Aybek'i istedikleri zaman kolayca görevden alabileceklerini düşünüyorlardı. Böylece Aybek 29 Rebi'ül-Âhir 648/ 31 Temmuz 1250 tarihinde Şecer ed-Dürr ile evlendikten sonra Memlûk Devleti tahtına oturdu⁷. Ancak bir süre sonra içte ve dışta hadiselere hakim olmaya başladı. Bu sırada Suriye'de Eyyûbîler'e mensup emirler hâlâ varlıklarını sürdürüyorlardı. Bu sebeple de Bahrî Memlûkler kendilerine mensup olmayan Aybek'in durumunu zayıflatmak için küçük bir çocuk olan Eyyûbî Meliki Mesud'un oğlu el-Eşref Musa'yı tahta geçirmeyi, birliği sağlamak adına teklif ettiler. Aybek'in sultan olmasından beş gün sonra bu çocuk ortak sultan ilan edildi. Böylece Memlûk Devleti'nde aynı anda iki sultan olmuştu. Fakat bu arada Aybek bütün işleri eline alarak artık idareye tamamen hakim bir hale gelmişti. Bu sırada Haleb ve Dimâşk hakimi olan en-Nâsır Yusuf el-Eyyûbî ordusuyla Mısır üzerine yürümeye karar verdi. Bunun üzerine Aybek, Bahrî Memlûkler de dahil olmak üzere bütün emirleri bir bayrak altında topladı ve 649/1251-52 yılında Abbâse'de yapılan savaşı kazandı. Ancak daha sonra beliren Moğol tehlikesi sonucunda Suriye'deki Eyyûbîler ile Mısır'daki Memlûkler arasında ittifak yapıldı (651/1253-54). Böylece Mısır'daki Memlûk Devleti Eyyûbîler tarafından resmen tanınmış oldu. Daha sonra ise Aybek, ortadan kurtularak onu hapsetti ve tek başına saltanat sürdü⁸.

⁷ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb fî Funûn el-Edep*, nşr. Muhammed Ziyaeddîn er-Reys, XXIX, Kahire 1992, s. 419; Saîd Abdulfettah 'Âşur, *el-Asr el-Memâlikî fî Mısır ve's-Şâm*, 3. baskı, Kahire 1994, s. 20-21.

⁸ Saîd Abdulfettah 'Âşur, *el-Asr el-Memâlikî*, s. 21-23.

Devlete tam olarak hakim olan Aybek, bu esnada Bahrî Memlûkler'in önemli emirlerinden birisi olan Aktay'ın güçlenmeye başlayıp saltanat makamına göz diker hale geldiğini görünce, 11 Şaban 625 (25 Eylül 1254) tarihinde bir şey görüşmek bahanesi ile onu kaleye davet etti ve adamlarına öldürttü⁹. Bu durum üzerine, en yakın arkadaşlarını kaybeden Baybars ve Kalâvun başta olmak üzere Bahrî Memlûkler'in büyükleri, sıranın kendilerine geleceği endişesiyle Kahire'den ayrıлып Suriye'ye kaçtılar¹⁰.

Memlûk Sultanı Aybek artık önündeki bütün problemleri aşarak iktidarını tamamen sağlamlaştırmıştı. Fakat kendisinden önce kısa bir süre hükümdarlık yapmış olan hanımı Şecer ed-Dürr ile ciddi problemler yaşamaya başladı. Çünkü Şecer ed-Dürr onunla evlenip saltanat makamını kendisine teslim ederken, devleti Aybek aracılığı ile yönetme emellerini de hep muhafaza etmiş ve bunu zaman içerisinde uygulamaya koymak için gayret göstermişti. Şecer ed-Dürr kocası Aybek'e sürekli; “eğer ben olmasaydım sen sultan olamazdın” diyerek onu aşağılıyordu¹¹. Gerçekten Şecer ed-Dürr, Aybek ile evlenerek onun saltanat makamına ulaşmasını sağlamıştı¹². Bu sebeple iktidara ortak olmak konusunda kendisini haklı görüyordu. Aynı zamanda çok kıskanç da olan Şecer ed-Dürr, Sultanı, oğlu Ali ve onun annesi olan ilk hanımından uzak tutmaya çalışmış ve ilk önce Sultanın onlarla görüşmesini yasaklamış daha sonra da onu ilk hanımından boşatmıştı¹³. Bütün bunlardan çok rahatsız olan Aybek, artık hanımı Şecer ed-Dürr ile görüşmek bile istemiyordu. Bu arada bir müneccimin kendisine, ölümünün bir kadın eliyle olacağını

⁹ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXIX, s. 429-432; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, I, s. 85.

¹⁰ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXIX, s. 429-432; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, I, s. 87-89; W. E. Muir, *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt*, 2. baskı, Netharlands 1968, s. 9.

¹¹ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr fî vakâi' ed-Duhûr*, I-1, nşr. Muhammed Mustafa, Kahire 1982, s. 293; Saïd Abdulfettah 'Âşur, *el-'Asr el-Memâlikî*, s. 26-27.

¹² en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXIX, s. 456.

¹³ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, I-1, s. 293.

söylemesinden sonra ondan iyice soğumuştı. İşte bu sırada Sultan Aybek, Musul hakimi Bedreddîn Lü'lü'nün kızı ile nişanlandı. Çok kıskanç olan Şecer ed-Dürr kocasının bir başkasıyla nişanlandığını ve onunla evlenmeyi düşündüğünü öğrenince deliye döndü, çünkü eğer Aybek bu evliliği gerçekleştirirse kocasını tamamen elinden kaçıracağına inanıyordu. Şecer ed-Dürr aldığı bu son haberden sonra kocasına bir suikast düzenleyerek onu öldürtmeye karar verdi¹⁴. Bu kararını özellikle onun kendisine karşı değiştiğini fark ettikten sonra almıştı¹⁵.

Bu sırada Sultan Aybek, Bahrî Memlûkler'den bazı emirleri hapsedmeye teşebbüs etmişti. Bunlardan birisi de Aytekin idi. Bu durumdan rahatsız olan Emir Aytekin bir gün kalede Şecer ed-Dürr'ün oturduğu pencerenin altına gelip onun kendisini duyduğunu bilerek ve Türkçe olarak; “Ey Hond, bizim şu ana kadar hiçbir suçumuz olmadı, tâ ki Sultan, Musul hakiminin kızı ile nişanlanana dek, biz merhumun (yani Şecer ed-Dürr'ün ölen kocası Eyyûbî sultanı Necmeddîn Sâlih Eyyûb) ve sizin himayeniz ile terbiyeniz altında yetiştik ve şimdi Sultan Aybek bize karşı çok değişti, bize ne yaptığını siz de görüyorsunuz” diyerek içinde buldukları durumdan şikayet etti. Bu sırada bütün bunları dinleyen Şecer ed-Dürr mendilini pencereden atarak onu duyduğunu ifade etti. Emir Aytekin bunun üzerine Şecer ed-Dürr'e; “Eğer o bizi hapsederse onu öldürürüz” dedi ve oradan ayrıldı. Bu hadiseden sonra iyice cesaretlenen Şecer ed-Dürr, memlûku olan Nâsr el-Azîzî'yi Halep ve Dimaşk hakimi olan el-Melik en-Nâsır Yusuf'a hediyeler ile gönderdi ve ona Aybek'i öldürmeye niyetlendiğini ve kendisi ile evlenip Mısır'a sahip olmasını teklif etti. Ancak el-Melik en-Nâsır Yusuf bunun bir hile olduğundan korkarak herhangi bir cevap vermedi¹⁶.

---

¹⁴ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXIX, s. 456; Baybars el-Mansûrî, *Kitâb et-Tuhfet el-Mulûkiyye fi ed-Devlet et-Türkiyye*, nşr. Abdulhamid Sâlih Hamdân, Kahire 1987, s. 39.

¹⁵ Saïd Abdulfettah 'Âşur, *el-'Asr el-Memâlikî*, s. 26-27.

¹⁶ el-Makrîzî, *Sulûk*, I-2, s. 402-403.

Bu sırada Şecer ed-Dürr'ün el-Melik en-Nâsır Yusuf'a gönderdiği elçiden ve teklifinden haberdar olan Bedreddîn Lü'lü bu durumu hemen bir haberci vasıtasıyla Aybek'e ilette. Aralarındaki anlaşmazlıklar zaten had safhaya ulaşmış olduğu için, bu durumdan çok rahatsız olan Sultan, ikamet ettiği kaleden ayrılarak bir süre Dâr el-Vüzerâ'da ve daha sonra da Nil kenarındaki Menâzir el-Lûk'da ikamet etmeye başladı¹⁷. Şecer ed-Dürr ise kocası Sultan Aybek'e bir suikast düzenleme kararı verdikten sonra bunu hissettirmemeye çalışarak ona iyi davranmaya başlamıştı. Daha sonra da memlûklerinden Muhsin el-Cevcerî, Nasr el-Azîzî ve Sencer ile görüşerek onlara çeşitli vaatlerde bulunduktan sonra kendilerini Sultan Aybek'i öldürmek konusunda ikna etti¹⁸. Suikastın gerçekleştirileceği yer olarak kaledeki hamam seçildi. Yapılan plana göre; Şecer ed-Dürr'ün memlûkleri yanlarına aldıkları güçlü kuvvetli hizmetkarlar ile birlikte, beş kişi ve silahlı olarak hamamda Aybek'i bekleyecekler ve o içeri girdiğinde onu öldüreceklerdi.

Bu planın uygulanabilmesi için Aybek'in kaleye gelmesi gerekiyordu. Daha sonra Şecer ed-Dürr, Taceddîn isimindeki şahsı¹⁹ Sultan Aybek'e göndererek 14 Rebi'ül-evvel 655/2 Nisan 1257²⁰ tarihinde onu kaleye davet etti. Aynı gün Aybek kalenin yanındaki meydanda çevgân yani günümüzdeki ismiyle polo oynadıktan sonra

¹⁷ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, I-1, s. 293; el-Makrîzî, *Sulûk*, I-2, s. 402-404; Bahriye Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1981, s. 76-77.

¹⁸ İbn Tagriberdi, *el-Menhel es-Sâfi ve'l-Mustevfi Ba'del-Vâfi*, nşr. Muhammed Muhammed Emîn, I, Kahire 1985, s. 26.

¹⁹ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, I-1, s. 293.

²⁰ Sultanın kaleye çıktığı ve suikastın yapıldığı gün ile ilgili olarak kaynaklarda değişik tarihler verilmektedir. Makrîzî, 14 Rebi'ül-evvel 655; İbn Tagriberdi ve Aynî 23 Rebi'ül-evvel 655; en-Nuveyrî ve Baybars el-Mansûrî 24 Rebi'ül-evvel 655; İbn İyâs ise 25 Rebi'ül-evvel 655 tarihlerini zikreder. Bkz. *Sulûk*, I-2, s. 403; *el-Menhel*, I, s. 26; *İkd el-Cumân*, I, s. 142; *Nihâyet el-Ereb*, XXIX, s. 456; *Zubdet el-Fikre fî Târîh el-Hicre*, nşr. Donalt S. Richirds, Beyrut 1998, s. 24; *Bedâi' ez-Zuhûr*, I-1, s. 224.

akşam üzeri Şecer ed-Dürr'ün daveti üzerine kaleye onu ziyarete gitti. Sultanın, Bedreddin Lü'lü'nün uyarısına rağmen bu daveti kolaylıkla kabul etmesi ve hiçbir şeyden şüphelenmemiş olması, muhtemelen onun böyle bir şeye asla ihtimal vermemesinden kaynaklanmaktadır. Aybek kaleye çıktığında hanımı alışılmışın dışında onun elini öptü ve ona karşı çok iyi davrandı. Sultan da bunu Şecer ed-Dürr'ün kendisiyle ilgili problemleri bir kenara bırakıp ona rıza göstereceğinin bir işareti zannetti²¹. Aybek, hanımından gördüğü bu olumlu tavır üzerine yumuşayarak o geceyi kalede Şecer ed-Dürr'ün yanında geçirmeye karar verdi. Daha sonra ise Sultan ve hanımı hamama gittiler. İşte o sırada, daha önceden hamama yerleştirilmiş olan Şecer ed-Dürr'ün güçlü kuvvetli beş adamı ellerinde kılıçlar olduğu halde ortaya çıkarak kapıyı kapatıp Sultanın üzerine atıldılar. Aybek ise onları görünce hemen durumu anladı ve hanımının ellerine kapanarak hayatının bağışlanması için yalvarmaya başladı. Bu durum üzerine belki de kadın olması sebebiyle yumuşayan Şecer ed-Dürr, adamlarına kocasını serbest bırakmalarını çünkü onu affettiğini söyledi. Ancak Muhsin el-Cevcerî ona; “Eğer Sultanı bu durumda serbest bırakırsak ne seni yaşatır ne de bizi” dedi ve Şecer ed-Dürr de ona hak verdikten sonra Sultan Aybek'i orada boğarak öldürdüler²². Daha sonra da onu hamamdan çıkarıp yatağına taşıdılar ve sabah olduğunda da, Sultanın gece yarısı hamamda baygınlık geçirdiği ve aniden öldüğü söylentisini yaydılar. Ancak Aybek'in memlûkleri buna inanmadı. Kısa bir süre sonra da emir 'Alem ed-Dîn Sancar, suikastı gerçekleştirenlerden Muhsin el-Cevcerî, Nâsır ed-Dîn Halâve ile Sadr ed-Dîn el-Bâz'ı yakaladı, bu arada Nasr el-Azîzî ise Suriye'ye kaçmayı başardı²³. Yapılan sorgulama sonucunda katiller

²¹ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, I-1, s. 293.

²² el-Makrîzî, *Sulûk*, I-2, s. 403; İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, I-1, s. 294; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXIX, s. 456; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, I, s. 142; Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s. 24; İbn Tagriberdi, *el-Menhel*, I, s. 26; Götz Schregle, *Die Sultanin Von Ägypten Şağarat ad-Durr in der arabischen Geschichtsschreibung und Literatur*, Wiesbaden 1961, s. 84-86.

²³ el-Makrîzî, *Sulûk*, I-2, s. 404.

suçlarını yani Sultan Aybek'i Şecer ed-Dürr'ün emri ile öldürdüklerini itiraf ettiler²⁴. Bunun üzerine de suçluların hepsi Kalatü'l-Cebel'in kapısına çivilenmek suretiyle cezalandırıldılar²⁵. Böylece Şecer ed-Dürr'ün bu suikastı planladığı ve kocası Sultan Aybek'i öldürttüğü anlaşılmış oldu. Bunun üzerine o da Aybek'in oğlu Nureddîn Ali ve memlûkleri tarafından yakalanarak Aybek'in hanımı olan Nureddîn Ali'nin annesine ve onun cariyelerine teslim edildi. Onlar da Şecer ed-Dürr'ü nalınlar ile döverek öldürdüler. Kaynakların bize söylediğine göre, öldürüleceğini anlayan Şecer ed-Dürr bütün mücevherlerini bir araya getirerek, Nureddîn Ali'nin annesinin eline geçmesin diye havanda döverek hepsini parça parça etmişti. Bu şekilde öldürülen Şecer ed-Dürr daha sonra üzerinde bir şalvar ve bir gömlek olduğu halde kalenin burçlarından hendeğe atıldı ve orada birkaç gün kaldıktan sonra alınıp daha önceden yaptırdığı türbesine gömüldü. (Aynı şekilde bundan önce de, öldürülmüş olan Sultan Aybek, oğlu ve memlûkleri tarafından defnedilmişti²⁶).

Böylece, görüldüğü üzere Memlûk Devleti'nin ilk sultanı bir suikast sonucunda ve hanımı tarafından öldürülmüştü. Her ne kadar olayı kendilerine dayanarak anlattığımız ve dipnotlarda belirtilen kaynakların büyük çoğunluğu bu suikastın sebebini; bir kadının, kocasını bir başka kadınla paylaşmak istemeyişine dayanan kıskançlık olarak izah etmeye çalışsalar da, kanaatimizce Şecer ed-Dürr'ün Aybek'ten önce seksen gün boyunca saltanat sürmüş olması ve bu sebeple iktidara ortak olmak ve devletin idaresini elden bırakmamak isteği de bu suikastı düzenlemesinde etkili olmuştur.

---

²⁴ Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s. 24.

²⁵ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXIX, s. 457.

²⁶ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXIX, s. 457; el-Makrizî, *Sulûk*, I-2, s. 404; İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, I-1, s. 294; Saïd Abdulfettah 'Âşur, *el-'Asr el-Memâlikî*, s. 27; K. Y. Koprman, "Mısır Memlûkleri", *a.g.e.*, s. 448-449.

2-) Melik el-Muzaffer Seyfeddîn Kutuz (657-658/1258-59-1259-60)

Aybek'in bir suikast sonucunda katledilmesinden sonra, onun memlûkleri ve diğer emirler bir araya gelerek oğlu Nureddîn Ali'yi sultan ilan ettiler. Büyük emirlerden olan Kutuz ise Saltanat Nâibi oldu²⁷. Nureddîn Ali'nin sultan olmasından yaklaşık bir yıl sonra, 656/1258 de Moğol hükümdarı Hülâgû'nun Bağdad'ı zaptederek Abbâsî Halifeliğini yıkması ve Moğolların Suriye'ye doğru ilerlemeye başlamaları Memlûk Devleti'nde büyük bir tedirginlik yarattı. Gelişen bu olayları çok iyi değerlendiren Kutuz, devletin ileri gelenlerini bir araya toplayarak genç yaştaki Nureddîn Ali'nin bu sıkıntılı durumda gerekeni yapamayacağını, ancak güçlü bir kişinin sultan olması ile Moğollar'a karşı konulabileceğini söylemesi üzerine, orada bulunanlar Kutuz'un sultan olmasını istediler. O da bunu kabul ederek Memlûk Devleti'nin başına geçti²⁸. Kaynağın ifadesine göre; ismi Mahmud b. Memdûd olup Celâleddîn Harezşah'ın kız kardeşinin oğlu idi. Babası ise Sultan Celâleddîn'in amcasının oğluydu²⁹. İşte bu zor günlerde, daha önce Aybek'in sultanlığı sırasında arkadaşları Aktay'ın öldürülmesinden sonra Kahire'yi terk ederek Suriye'ye kaçmış olan Baybars ve Kalâvun'un da bulunduğu Bahrî Memlûkler büyük bir fedakarlık örneği göstererek hep birlikte Kutuz'a bir elçi gönderip ondan eman dileyerek Moğol tehlikesine karşı işbirliği yapmayı teklif ettiler. Kutuz da onların bu isteğine olumlu cevap vererek hepsini Mısır'a davet etti. Geldiklerinde ise onlara çok iyi davrandı ve çeşitli ihsanlarda bulunup ıktalar tahsis etti. Böylece Kutuz'un etrafında toplanmış olan Memlûkler Moğollar'a karşı hep birlikte hareket etmek üzere birleşmiş oldular³⁰.

²⁷ el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, I, s. 143; Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s. 24.

²⁸ el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, I, s. 220-221; K. Y. Koprıman, "Mısır Memlûkleri", *a.g.e.*, s. 452.

²⁹ el-Makrîzî, *Sulûk*, I-2, s. 435.

³⁰ K. Y. Koprıman, "Mısır Memlûkleri", *a.g.e.*, s. 452-454.

Devlet içerisinde sağlanan bu birlik neticesini verdi ve Memlûk Devleti 658/1259-1260 yılında Ayn Calût savaşında Moğollar'ı ağır bir yenilgiye uğrattı³¹. Bu savaştan sonra Suriye'de hüküm sürmekte olan Eyyûbî meliklerinden de Kutuz'un karşısında durabilecek kimse kalmamıştı. Savaşın galibi olan sultan, Dimaşk'ta büyük törenler ile karşılandı. Sonra Suriye'de bazı düzenlemeler yaptı ve Kahire'ye dönmek üzere yola çıktı³². Bahrî Memlûkler'in büyük emirlerinden olan Baybars, Ayn Calût savaşından sonra, savaşta gösterdiği yararlıklar ve kahramanlıklar sebebiyle Sultan Kutuz'dan takdir bekledi. Sultanın kendisine daha önceden söz vermiş olduğu üzere ondan Haleb nâibliğini kendisine vermesini istedi. Ancak Kutuz onun bu isteğini reddetti³³. Bu durum üzerine sultan, Baybars'ı karşısına almış oldu. Aslında bu tavır Kutuz açısından çok yanlıştı. Çünkü Baybars Bahrî Memlûkler'in en güçlü ve nüfuzlusu idi. Bu sebeple sultan akıllıca ve politik davranmış olsa idi onu Haleb'e tayin eder ve Baybars'ı Kahire'den uzak tutarak bir kargaşa ortamı yaratılması tehlikesini de önlemiş olurdu³⁴. Böylece Bahrî Memlûkler de ona muhalif olmazlardı. Çünkü Bahrî Memlûkler ve Baybars kendilerine mensup büyük emirlerden olan Aktay'ın, Aybek zamanında katledilmesi hadisesine Kutuz'un da iştirak ettiğini unutmamışlardı. Bu sebeple onların bu durumdan rahatsızlık duyarak Kutuz aleyhine tavır koymaları gayet doğal idi³⁵. Yukarıda bahsedilen iki sebepten dolayı çok rahatsız olan Baybars liderliğindeki Bahrî Memlûkler, yaptıkları toplantı sonucunda, Sultan Kutuz'un düzenlenecek bir suikast ile öldürülmesine karar verdiler. Bahrî Memlûkler'den bu toplantıya katılan emirler şunlardı; Rükneddîn Baybars el-Bundukdârî,

---

³¹ Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s. 50-51.

³² el-Makrîzî, *Sulûk*, I-2, s. 434; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, I, s. 252.

³³ el-Makrîzî, *Sulûk*, I-2, s.434; Saîd Abdulfettah 'Âşur, *ez-Zâhir Baybars*, s. 33.

³⁴ Saîd Abdulfettah 'Âşur, *el-'Asr el-Memâlikî*, s. 44.

³⁵ el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, I, s. 252.

Seyfeddîn Enes el-İsbehânî, Seyfeddîn Balaban er-Reşîdî, Bedreddîn Bektût el-Çevgandâr, Seyfeddîn Baydoğan er-Ruknî, Bahadır el-Muizzî, Seyfeddîn Balaban el-Hârunî ve diğerleri³⁶. Bu şekilde Baybars ile birlikte hareket eden emirler, Kutuz'un Dimaşk'tan Kahire'ye dönüş yolunda iken ilk fırsatta öldürülmesi için anlaşmışlardı. Bu fırsat ise Remle taraflarındaki Salihîyye'ye çok yakın olan ve Kusayr denen yere geldiğinde ortaya çıktı. Çünkü sultan orada iken tavşan avına çıkmaya karar verdi ve bu av sırasında bir ara yalnız kaldı³⁷. Bu sırada önceden kararlaştırılmış olan suikastın uygulamaya konulması ile ilgili olarak kaynaklarda iki farklı bilgi bulunmaktadır. Bunlardan birincisine göre sultan av sırasında yalnız kaldığında, emirlerden Enes el-İsbehânî, Kutuz'un yanına yaklaşarak sanki Rukneddîn Baybars el-Bundukdâri'nin durumunun iyileştirilmesi için tavassutta bulunuyormuş gibi yaptı. Çünkü Baybars uzun zamandır sultanın hizmetinde bulunmuş ve bütün varlığı ile savaflara katılarak canla başla çalışıp büyük yararlıklar göstermiş ama ona pek ihsanda bulunulmamıştı. İşte emir Enes el-İsbehânî bunları sultana aktarınca Kutuz da ona Baybars'ın durumunu iyileştireceğine dair söz vermişti. Bu sırada da Emir Enes, sultana teşekkür etmek için onun yanına yaklaşıp elini öpmek istiyormuş gibi yapıp ellerini tutarak kendisini savunmasına engel olmuş ve bunun üzerine Kutuz durumu anlayıp kılıcına yönelmek istemiş ancak daha önceden planlandığı üzere orada bulunan Baybars hızla kılıcını çekip Kutuz'un üzerine atılmış ve onu öldürmüştü³⁸. İkinci anlatıma göre ise; Kutuz avda iken Baybars sultanın yanına yaklaşmış ve ondan Ayn Calût savaşında ele geçirilmiş olan Moğol cariyelerinden birisini istemişti. Kutuz da bu isteğe olumlu cevap

³⁶ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXIX, s. 478; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, I, s. 253; el-Makrîzî, *Sulûk*, I-2, s. 434-435.

³⁷ el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, I, s. 253.

³⁸ Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s. 55; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, I, s. 253-254. Nuveyrî'ye göre ise hadise aynı şekilde geliyor fakat Kutuz'a teşekkür etmek üzere elini öpüyormuş gibi yapan Baybars'tır. Bkz. *Nihâyet el-Ereb*, XXIX, s. 478.

vermiş ve bunun üzerine Baybars sultana teşekkür etmek üzere yanına yaklaşmıştı. Daha sonra da onun elini öpmek istiyormuş gibi yaparak sultanı etkisiz hale getirmiş ve bu sırada Bedreddîn Bektût, Kutuz'a kılıcı ile vurmuştu. Emir Enes, atından yere yıkılmış ve yine orada bulunan Bahadır el-Muizzi ise onu ok ile vurmuş ve sultan Kutuz orada ölmüştü³⁹. 17 Zilka'de 658/24 Ekim 1260 tarihinde gerçekleştirilen⁴⁰ bu suikast ile katledilen, Ayn Calût savaşının kahramanı Sultan Kutuz kendisi için süslenmiş olan Kahire'yi göremedi. Aynı gün emirleri ordugahta karşılayan Atabek el-Asker olan Aktay, olup biteni onlardan öğrendi ve sonra onlara sultanı kim öldürdü diye sordu. Baybars da ben diye cevap verdi. Bunun üzerine sultanın kâtili, en kuvvetli emir ve sultanın öldürülmesi fikrinin sahibi olması sebebiyle, Aktay ona saltanat makamına siz geçin dedi. Daha sonra da suikast mahallinde ve maktulün daha kanı bile kurumadan, Baybars sultan ilan edildi. Aktay'ın yeni sultanı kaleye yerleşmeden tahta geçme işi tamamlanmış olmaz diye uyarması üzerine Baybars acele ile Kutuz için süslenip hazırlanmış olan kaleye çıktı. Bu sırada münadiler; "Melik el-Muzaffer Kutuz'a rahmet dileyin, sultanınız Baybars'a ise dua edin" diye bağıyorlardı⁴¹. Böylece Memlûk Devleti'nin sultanı olan ve Moğol tehlikesini bertaraf ederek Suriye-Mısır birliğinin sağlanmasına zemin hazırlamış olan Kutuz da, düzenlenen bir suikast ile başarılarının meyvesini alamadan ortadan kaldırılmıştı.

3-) Melik el-Eşref Selahaddîn Halil b.
Kalâvun (689-693/1290-1293-94)

Baybars'ın onyediy yıl (1260-1277) süren saltanatından sonraki iki yıl da onun iki oğlu hüküm sürdü. Ancak bu süre içerisinde

³⁹ el-Makrîzî, *Sulûk*, I-2, s. 435.

⁴⁰ Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s. 55; el-Aynî, *İkd el-Cumân*, I, s. 254; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXIX, s. 477.

⁴¹ Saîd Abdulfettah 'Âşur, *ez-Zâhir Baybars*, s. 36; el-Makrîzî, *Sulûk*, I-2, s. 437.

güçlü emirlerden olan Kalâvun, şartların kendisi için uygun olduğunu hissettiğinde, Baybars'ın tahta geçen ikinci oğlu el-Âdil Sülemiş'in yaşının küçük olduğunu söyleyerek ve emirlerin desteğini alarak Memlûk tahtına oturdu. 678-689/1279-80-1290 yılları arasında hüküm süren Kalâvun'un tesis ettiği hanedanın, kendisinden sonra, arada kısa dönemlerle bazı istisnalar olsa da, yüzyıldan fazla devam etmesi ona Memlûk sultanları arasında özel bir yer verilmesine sebep olmuştur. İki buçuk asırdan fazla süren Memlûk tarihinde Kalâvun'un dışında hiçbir sultanın ailesi bu kadar uzun müddet hüküm sürmemiştir. Ancak bu Memlûkler'in, saltanat değişikliğinin veraset yoluyla olduğuna inanmalarının bir sonucu değil tamamen tesadüfi olup zaman ve şartların ortaya çıkardığı özel bir durumdur⁴².

Ashında Sultan Kalâvun, ilk önce oğlu Alaaddîn'i veliaht yapmış ve daha sonra da onu sağlığında iken, emirlerin görüşünü aldıktan sonra, sultan ilan etmişti. Fakat o kendisinden önce ölünce sultan bu duruma çok üzülmüştü. Bundan sonra ise Kalâvun'un diğer oğlu Halil için taklid yazılmış; ancak sultan Kalâvun, huylarını ve yaşam tarzını pek beğenmediği bu oğlunun emirler tarafından da sevilmediğini bildiğinden onun için hazırlanan taklidi imzalamamıştı⁴³. Fakat bir süre sonra Kalâvun'un ölümü üzerine oğlu Halil, İnşa divanının başkanı olan Fetheddîn b. Abduzzâhir'den taklidinin getirilmesini istemiş ve babasının imza yerini boş görünce; "Sultanın bana vermek istemediğini Allah verdi" demişti⁴⁴. 7 Zilkâ'de 689/11 Mayıs 1290 tarihinde el-Eşref lakabını alarak tahta geçen Halil⁴⁵, babasının hazırlıklarını bitirdiği ancak ömrü vefa etmediği için

⁴² K. Y. Koprıman, "Mısır Memlûkleri", *a.g.e.*, s. 469, 472.

⁴³ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, nşr. el-Bâz el-'Areynî, Kahire 1992, s. 159-161.

⁴⁴ el-Makrîzî, *Sulûk*, I-3, nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde, 2. baskı, Kahire 1970, s. 756-757; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 178.

⁴⁵ el-'Aynî, *Tkd el-Cumân*, III, nşr. Muhammed Muhammed Emîn, Kahire 1990, s. 23-24; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 178.

gerçekleştiremediği Akka seferine çıkmış ve bu seferi başarı ile sonuçlandırarak bütün Suriye sahilini haçlılardan temizlemiş idi⁴⁶.

Halil, sultan olduğunda babasının zamanında söz ve nüfuz sahibi olan etkili devlet adamları ile büyük emirlere yüz çevirdi ve onlara iltifat etmedi. El-Eşref Halil'in daha veliaht iken Nâib es-Saltana olan Emir Hüsameddîn Toruntay ile arasında anlaşmazlık vardı. Bu yüzden bazı emirler Toruntay'ı yeni sultandan kurtulmaya teşvik ettiler. Ancak Toruntay onların bu isteğini reddetti. Fakat Halil, sultan olduktan kısa bir süre sonra, Toruntay'ı tutuklatarak kalede öldürttü. Onun evine ve ülkedeki bütün mallarına el koydu. Daha sonra ise bu göreve Emir Bedreddîn Baydara'yı getirdi ve Toruntay'ın bütün ıktalarını ona verdi⁴⁷. Böylece Baydara'nın devlet içerisindeki nüfuzu iyice attı. Nâib es-Saltana Baydara'nın nüfuzunun ve devletteki ağırlığının artmasına bağlı olarak sultan Halil ile arasındaki sürtüşmeler ve düşmanlık da had safhaya ulaştı. Daha sonra sultan, Alem ed-dîn Sancar eş-Şucâi'yi vezirlikten azledip onun yerine Şemseddîn Muhammed b. es-Sel'ûs'u atadı. İbn es-Sel'ûs'un devlet içerisindeki önemi ve nüfuzu, sultan ona emirlerin işlerinin idaresi ile ilgili tasarruf hakkını verdiği için iyice arttı⁴⁸. Böylece Nâib es-Saltana olan Baydara ile vezir İbn es-Sel'ûs arasında bir sürtüşme ve mücadele ortaya çıktı⁴⁹. Bu sırada büyük emirler arasındaki sultan tarafından katledilme korkusu, Halil'in el-Aşkar'ı ve emir İzzeddîn el-Efram'ı yakalatıp öldürttüğünde iyice arttı⁵⁰. Sultan ise Baydara'nın nüfuzunun ve ekonomik gücünün artmasından çok rahatsızlık duyuyordu ve bu sebeple de vezir İbn es-Sel'ûs'un

---

⁴⁶ Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s. 278-282.

⁴⁷ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 180-183; el-Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 26; el-Makrîzî, *Sulûk*, I-3, s. 757; Saîd Abdulfettah 'Âşur, *el-Asr el-Memâlikî*, s. 107-108.

⁴⁸ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 187-192.

⁴⁹ el-Makrîzî, *Sulûk*, I-3, s. 758.

⁵⁰ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 194-195; el-Makrîzî, *Sulûk*, I-3, s. 782; Saîd Abdulfettah 'Âşur, *el-Asr el-Memâlikî*, s. 108.

tarafını tutuyordu. Sultan ile emir Baydara arasındaki bütün bu olumsuz gelişmeler sonucunda Baydara sultanın kendisini etkisiz hale getirme isteğini farkettiler. Ancak o, kendi gücüne güveniyor ve sultanın yapabileceklerinden de fazla çekinmiyordu.

693 yılı Muharrem ayının başlarında (Aralık 1293) sultan Giza taraflarına doğru avlanmak üzere yola çıktı. Buradan da İskenderiye'ye gitmeyi düşündüğünden veziri Şemseddîn Sel'ûs'u önden, orada ikamet için gerekli olan hazırlıkları yapması için gönderdi. Vezir bahsedilen yere vardığında, orada emir Baydara'nın adamlarını sultanın hakkı olan bazı gelirleri tahsil ederken buldu⁵¹. Bu durumu ve ayrıca adet olduğu üzere sultana ait yeterince ıtlâkat'a, yani; her türlü vergiden muaf olan toprak parçası ve diğer ihsanlara rastlanmadığını hemen sultana yazdı. Sultan da hemen bir cevabî mektup yazarak vezirine Baydara'nın oradaki adamlarını gözaltında tutmasını ve bütün mallarına ihtiyaten el koymasını bildirdi. Sultanın bu isteği ise diğer emirler tarafından hemen Baydara'ya iletilmişti. Bütün bunlardan sonra sultan derhal Emir Baydara'yı huzuruna çağırtdı ve onu diğer emirlerin huzurunda çok kötü azarlayarak ağza alınmayacak sözler söyledi⁵². Bu son gelişmelerden çok rahatsız olan Emir Baydara, Hüsameddin Laçın, Şemseddîn Karasungur ve diğer yakın arkadaşlarını toplayarak, onlara; sultanın, yaptıkları ile kendilerine tavır koyduğunu ve kendilerine bir zarar vermeden onların sultanı öldürmesi gerektiğini söyledi. Bu teklifi de emirler tarafından derhal kabul edildi ve sultana suikast düzenlenmesi kararı alındı. Bundan sonra da onlar uygun zamanı beklemeye başladılar⁵³.

---

⁵¹ el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 201-203; İbn İyâs ise Baydara'nın adamlarının el koyduğu gelirlerin baharat ile ilgili olduğunu söyler. Bkz. *Bedâi' ez-Zuhûr*, I-1, s. 373.

⁵² el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 201-203.

⁵³ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 260; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 201-203.

Bu olayların ardından sultan kendisine yakın olan büyük emirlerine ıktaları ile ilgilenmeleri için izin verdi ve onlar da sultanın yanından ayrıldılar. İşte bu sırada sultana Teruce'de çok fazla av kuşu olduğu bildirildi⁵⁴. Bunun üzerine sultan 12 Muharrem 693/13 Aralık 1293 tarihinde, yanında hasekiyyeden⁵⁵ silahsız küçük bir grup olduğu halde bahsedilen yere doğru gidip avlanmak için harekete geçti. İşte bu sırada Baydara'nın anlaştığı hasekiyyeden bazı memlûkler, sultanın yalnız olarak ava çıktığını hemen ona bildirdiler⁵⁶. Bu suikastçılar için ortaya çıkan büyük bir fırsattı. Bu yüzden bunu değerlendirmek için Baydara ve beraberindeki Hüsameddin Laçın, Şemseddin Karasungur, Seyfeddin Bahadır, Şemseddin Aksungur el-Hüsâmî, Seyfeddin Nogay, Muhammed Hoca, Toruntay es-Sâkî, Altınboğa ve diğerlerinden oluşan emirler grubu hemen harekete geçti⁵⁷. İşte bu grup sultanın bulunduğu yere geldiğinde, sultan onları gördü ve bunlara ne oluyor diye yanındaki memlûklere sordu. Ne için geldiklerini anlamak için birisi onların yanına gitti ve onları durdurmaya çalıştı. Ancak onlar yaklaşmaya devam ettiler ve Baydara sultana yaklaştığında sultan onun kendisiyle aralarında geçen meseleyi konuşacağını zannetti. Fakat tam bu sırada Baydara kılıcını çekip sultana saldırdı ve ilk darbeye onun kolunu kopardı,

⁵⁴ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 261; Burada bahsi geçen isim, İbn Habib ile İbn Tagriberdi de Tarâne olarak geçmektedir. Bkz. *Tezkiret en-Nebiy fi Eyyâm el-Mansur ve Beniyy*, I, nşr. Muhammed Muhammed Emîn, Kahire 1976; *el-Menhel*, V, nşr. Zenbil Muhammed Abdulaziz, Kahire 1988, s. 276.

⁵⁵ Sultanın birinci derecedeki memlûklerinden olan hasekiler sultana çok yakın olurlar ve onun huzuruna izinsiz girebilirlerdi. Emirliğe aday idiler. Sayıları zamanla değişiklik göstermiştir. Maaşları diğerlerine göre daha yüksek idi. Süslü elbiseler giyip diğer memlûklerden farklı olarak kılıç taşırlandı. Hasekiler zamanlarının çoğunluğunu görevli olsunlar veya olmasınlar sultanın yanında geçirirlerdi. Bkz; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 4. baskı, Ankara 1988, s. 347-348.

⁵⁶ el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 204-205.

⁵⁷ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 260; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 204-206.

aynı anda harekete geçen Hüsameddîn Laçin ise vurduğu kılıç darbesiyle sultanın kafasını kesti ve orada bulunan diğer emirler de onlara katılarak sultanı parça parça ettiler⁵⁸. Söylenildiğine göre sultanın cesedi öldürüldüğü yerde iki gün kalmış ve ondan sonra Kahire'ye götürülerek türbesine defnedilmişti⁵⁹.

Sultan Halil'in bahsedilen suikast ile öldürülmesinden sonra, Kutuz'un katlinde oynanan sahne aynen tekrar edildi ve emirler hadisenin gerçekleştiği yerde toplanarak, ölen sultanın kanı henüz kurumadan yeni sultanın kim olacağı görüşülmeye başlandı. Sonuçta Baydara sultan ilan edildi. Ancak el-Eşref Halil'in memlûkleri bu duruma razı olmadılar ve Emir Zeyneddîn Ketboğa'nın liderliğinde toplanarak Baydara ve beraberindekilere karşı mücadeleye giriştiler. Yapılan savaşta Baydara öldürüldü ve yanındakilerin çoğu da savaş alanından kaçtılar⁶⁰. Durum bu noktada iken beklenen şey, Ketboğa'nın saltanat makamını ele geçirmesi idi. Ancak bu sırada katledilen Sultan Halil zamanında kalede önemli bir konuma gelmiş olan Emir Alem ed-dîn Sancar eş-Şucâî, Ketboğa'nın saltanat makamına giden yoldaki en büyük engel olarak durmakta idi. Bu sebeple bu iki emirin de sultanlığı kendisi için düşündüğü açıkça anlaşılıyordu. Böylece her ikisi de, kendisi için güçlü bir rakibin bulunduğunu bildiklerinden, Halil'in kardeşi Muhammed b. Kalâvun'u en-Nâsır lakabı ile tahta geçirmek konusunda anlaştilar ve onu sultan ilan ettiler⁶¹.

4-) Melik el-Âdil Zeyneddîn Ketboğa (694-696/1294-95-1296-97)

Kardeşi el-Eşref Halil'in bir suikast sonucunda öldürülmesinden sonra tahta oturtulan en-Nâsır Muhammed b.

⁵⁸ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 260-262; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 204-206; el-Makrîzî, *Sulûk*, I-3, s. 788-790; İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, I-1, s. 374.

⁵⁹ Saïd Abdulfettah 'Âşur, *el-'Asr el-Memâlikî*, s. 109.

⁶⁰ el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 213-216.

⁶¹ Saïd Abdulfettah 'Âşur, *el-'Asr el-Memâlikî*, s. 109-110.

Kalâvun henüz dokuz yaşında bir çocuk idi. Bu sebeple onun saltanat nâibi olan Ketboğa ve vezir Sencer eş-Şucâi bütün yetkileri ellerinde toplayarak devleti istedikleri gibi idare etmeye başladılar. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi; saltanat makamına giden yolda birbirlerini engel olarak gören bu iki emir arasındaki mücadele her geçen gün arttı ve sonunda Sencer'in, sultanın memlûkları tarafından öldürülmesi sonucunda Ketboğa'nın zaferi ile neticelendi. Böylece Ketboğa artık devlet işlerinde söz sahibi olan tek kişi oldu. İşte bu esnada el-Eşref Halil'in öldürülmesinde rol alan emirlerden birisi olan Hüsameddîn Laçın ortaya çıktı. Sultanlarının öldürülmesinde onun oynadığı rolü unutmayan Halil'in memlûkları intikam almak için ayaklandılar ise de, çok kurnaz birisi olan Laçın hemen Ketboğa ile temasa geçerek, onu en-Nâsır Muhammed'i hal edip yerine sultan olması konusunda kışkırtıp ikna ederek onunla birlikte hareket etmek suretiyle kendi hayatını da kurtarmış oldu⁶². Daha sonra ise bir yıldır hiçbir yetkisi olmaksızın sultan olan en-Nâsır Muhammed, toplanan emirlerin ortak kararı ile, yaşının küçük olması sebep gösterilerek azledildi ve yerine de Melik el-Âdil lakabı ile Zeyneddîn Ketboğa geçirildi. Bu arada Ketboğa ile iyi ilişkiler kurmuş olan Hüsameddîn Laçın ise Saltanat Nâibliğine getirildi⁶³.

Ketboğa'nın sultan olmasından bir süre sonra, halk onun iktidarının bitmesi ve başlarından çekilmesi için dua etmeye başladı. Bunun da birkaç sebebi vardı. Bunlardan birincisi; Ketboğa'nın saltanatı döneminde Nil'in suyunun azalması ve buna bağlı olarak önce kıtlığın sonra da veba ve benzeri salgın hastalıkların ortaya çıkması ile hergün bir çok insanın ölmesiydi⁶⁴. İkinci sebep ise; Moğol asıllı olan Ketboğa'nın o sırada Gazan Han'dan kaçan ve sayıları onbinden fazla olan Uyratlar grubuna

⁶² K. Y. Koprıman, "Mısır Memlûkları", *a.g.e.*, s. 476-478.

⁶³ Said Abdulfettah 'Âşur, *el-'Asr el-Memâlikî*, s. 112.

⁶⁴ el-Makrîzî, *Sulûk*, I-3, s. 808-809; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s 306-307; el-Makrîzî, *Kitâb el-Mevâ'iz ve'l-T'ibâr bi-Zikr el-Hitat ve'l-Âsâr*, nşr, Mektebe es-Sakâfe ed-Diniyye, 3. baskı, II, Kahire 1987, s.22.

kucak açması ve memlekette insanların açlıktan sokaklarda öldüğü bir sırada onlara çeşitli rütbeler ve ıktalar verip, onların reislerinin statüsünü diğer memlûk emirleri ile eşitlemek için çaba göstermesi ve onlara ayrıcalıklı davranması idi⁶⁵. Bunların yanı sıra Suriye ve Mısır'daki insanların Hülâgû zamanından beri İslâm ülkelerine yapılan Moğol hücumlarını unutmadıkları ve Suriye için İlhanlı tehdidinin devam etmekte olduğu da hatırlanırsa Ketboğa'nın sevilmemesinin nedenleri ve Moğol Uyratlar'a olan ilgisinin nasıl kızgınlık yarattığı daha iyi anlaşılır⁶⁶. Halkta ve emirler arasında görülen bu hoşnutsuzluk, o dönem şairleri ve edipleri tarafından yazılan şiirlerde de ifadesini bulmuş ve Ketboğa hicvedilmiştir⁶⁷. Bütün bunların yanısıra Ketboğa'nın saltanat nâibi olan Hüsameddîn Laçın onun aleyhine çalışıyor ve fırsatları değerlendiriyordu. Çünkü o, el-Eşref Halil'in katlinde oynadığı rol ve gücü sebebiyle en az Ketboğa kadar kendisini saltanat makamına layık görüyordu. Hele el-Eşrefiyye memlûklerinin gücünün azaldığını görmeye başlayınca cesareti iyice arttı⁶⁸.

Memlûk Devleti içerisinde bu sıkıntılar yaşanırken, Sultan Ketboğa 695 yılının Şevval ayında (Ağustos-Eylül 1296) Suriye'ye gitmeye karar verdi. Sultan'ın Suriye'ye gitmekten amacı ise; oradaki işlerini düzene koymak⁶⁹, Memlûk Devleti'ne iltica etmiş olup Suriye sahillerine yerleştirilen Uyratlar'ı kontrol etmek ve

⁶⁵ el-Makrîzî, *Sulûk*, I-3, s. 812; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 306-308; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 298; İbn Hâldûn, *Kitâb el-Iber ve Divân el-Mubtedâ ve'l-Haber*, V, Beyrut 1992, s. 458; David Ayalon, "The Wafidiya in the Mamluk Kingdom", *Islamic Culture*, S. XXV, Jubilee Number, Bölüm: I, Hyderabad-Deccan, 1951, s. 91; Cüneyt Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XV, İzmir 2000, s. 113-116.

⁶⁶ K. Y. Koprman, "Mısır Memlûkleri", *a.g.e.*, s. 479; Saïd Abdulfettah 'Âşur, *el-'Asr el-Memâlikî*, s. 114.

⁶⁷ el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 306; el-Makrîzî, *Hıtat*, II, s. 22.

⁶⁸ Saïd Abdulfettah 'Âşur, *el-'Asr el-Memâlikî*, s. 114.

⁶⁹ İbn Tagriberdi, *en-Nucûm ez-Zâhire fî Mulûk Mısır ve'l-Kahire*, nşr. Dâr el-Kutub el-Mısriyye, VIII, Kahire, b. t. y., s. 61.

Dimaşk saltanat nâibi olan İzzeddîn el-Hamâvî'yi azledip yerine bir başkasını atamak idi⁷⁰. 17 Şevval/18 Ağustos'ta yola çıkan Ketboğa 15 Zilkâ'de/14 Eylül'de Dimaşk'a ulaştı. Burada bulunduğu sırada adı geçen Dimaşk saltanat nâibini, huzuruna geldiğinde hatalarını söyleyerek onu azarladıktan sonra azletti ve yerine kendi memlûku olan Seyfeddîn Uğurlu el-Âdilî'yi atadı⁷¹. Yine bu esnada oradaki Uyratlar'a ve özellikle onların liderlerinden olan Turgay ile Ulus'a çok iltifat edip onlarla yakından ilgilendi⁷². Ayrıca sultan Suriye'de bulunduğu sırada emirlere adetler hilafına hil'at gibi armağanlar vermemiş; ihسانlarda bulunmayarak onları istiskal etmişti⁷³.

Ketboğa 22 Muharrem 696⁷⁴ (20 Kasım 1296) tarihinde askerleri ile birlikte Mısır'a dönmek üzere yola çıktı. Sultan ve beraberindekiler Taberiyye yakınlarındaki el-Leccûn denen yere geldiklerinde konakladılar. Burada diğer emirlerin de sultanın huzurunda bulunduğu sırada Ketboğa Emir Bedreddîn Bîserî eş-Şemsî'yi çağırtdı⁷⁵. Bahsedilen emir huzura geldiğinde, sultan adetlerin hilafına ayağa kalkmadı ve onunla hoş olmayan bir üslup ile konuşarak kendisini gizlice Moğollar'a mektup yazmakla itham etti ve aralarında tartışma oldu. Daha sonra da sultan meclisi terketti. Bu hadisenin hemen arkasından büyük emirler, Nâib es-

---

⁷⁰ Moufazzal ibn Abil-Fazail, "Histoire des Sultans Mamelouks", nşr. E. Blochet, *Patrologia Orientalis*, C. XIV Fas. 3-No 69, Turnhout/Belçika, 1983, s. 592; el-'Aynî ise sultanın, kendisinden memnun olmayan ve ona komplo kurmaya karar vermiş olan emirler tarafından Suriye'ye gitmesi konusunda ikna edildiğini belirtmekte ve Sultan Ketboğa'nın bu emirlerin tavsiyesi üzerine yola çıktığını söylemektedir. *İkd el-Cumân*, III, s. 308.

⁷¹ İbn Tagriberdi, *Nucûm*, VIII, s. 61; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 305-307; Baybars el-Mansûrî, *Kitâb et-Tuhfet el-Mulûkiyye*, s. 147.

⁷² el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 311.

⁷³ K. Y. Koprıman, "Mısır Memlûkleri", *a.g.e.*, s. 480.

⁷⁴ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 312; el-Makrîzî, *Sulûk*, I-3, s. 819-820; İbn Tagriberdi ise, sultanın Dimaşk'tan ayrılış tarihini Muharrem'in 21'i olarak verir. Bkz. *Nucûm*, VIII, s. 62-66.

⁷⁵ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 312.

Saltana olan Hüsameddîn Laçin'in çadırında toplandılar ve olanları konuştular. Emir Bedreddîn Bîserî, Hüsameddîn Laçin'e sultanın kendisiyle niçin bu şekilde konuştuğunu sordu. Laçin de ona; Ketboğa'nın memlûkleri Moğollar'a senin adına bir mektup yazmışlar ve sonra da o mektubu sultana getirerek senin yazdığını söylemişler. Şimdi sultanın niyeti Kahire'ye Kal'atü'l-Cebel'e vardığında seni, beni ve diğer büyük emirleri tutuklatmak dedi. Bu durum üzerine orada bulunan bütün emirler sultan Ketboğa'nın, bir suikast ile ortadan kaldırılması konusunda ittifak ettiler.

Görüldüğü üzere, yukarıda bahsettiğimiz sebeplerden dolayı zaten sultan Ketboğa'ya karşı varolan kırgınlıkları ve onun ile ilgili olarak ortaya çıkan olumsuz şartları çok iyi değerlendiren ve sultan aleyhine oluşan kamuoyunu daima körükleyen Laçin, bu son tatsız durumu da çok iyi kullanmış ve kendisini saltanat makamına ulaştıracak olan plânı uygulamaya koymuştu. Buna göre; 28 Muharrem 696 (26 Kasım 1296) tarihinde Emir Hüsameddîn Laçin, Bedreddîn Bîserî, Şemseddîn Kara Sungur, Seyfeddîn Kıpçak, Seyfeddîn el-Hâc Bahadır el-Halebî ve bunlara katılan diğerleri olduğu halde öğlen vakti harekete geçerek ordugahtaki sultanın çadırına doğru ilerlemeye başladılar⁷⁶. Bu sırada Sultan Ketboğa olağan dışı bu hareketliliği sezdi ve ne olup bittiğini sordu. Sultana Uyratlar'dan bir grubun kendisine refakat etmek için yola çıktıkları söylendi⁷⁷. Hızla ilerleyen suikastçılar Emir Bektut el-Ezrak el-Âdilî'yi çadırının yanından geçerken öldürdüler. Bu sırada Bethas el-Âdilî atına binerek oradan uzaklaşmak istedi; ancak o da öldürüldü. Bu noktada durumun ciddiyetini ve hücum edenlerin kendisini öldürmek istediklerini kavrayan Ketboğa ordugahın ortasından çıkıp atına binerek Üca

---

⁷⁶ Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s. 311-312; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 312.

⁷⁷ Baybars el-Mansûrî, *Kitâb et-Tuhfet el-Mulûkiyye*, s. 148.

nehrinin üzerindeki köprüyü geçip süratle kaçmağa başladı ve bu sırada beş-altı memlûku da kendisine katıldı⁷⁸.

Bu hadisenin hemen ardından aynı gün, büyük emirler bir araya gelerek toplantı yapıp durumu görüştüler ve netice olarak Hüsameddîn Laçin sultan ilan edildi. Suikasttan canını kurtaran Ketboğa'nın bir memlûku bir-iki gün sonra Dimaşk'a gelerek Dimaşk Nâibi Seyfeddîn Uğurlu'yu durumdan haberdar etti. Aynı günün akşamı, Ketboğa da yanında bulunan az sayıdaki memlûku ile Dimaşk'a ulaştı ve kaleye girdi. Ketboğa huzuruna gelen emirlere hil'atler giydirdi. Safer ayının 24'ünde (22 Aralık) ise Emir Seyfeddîn el-Gecgen ve emirlerden bir kaçı gelerek Dimaşk meydanında Hüsameddîn Laçin'in sultan olduğunu ilan etti. Bunu duyan emirler gruplar halinde onlara katıldılar. Durumdan haberdar olan Ketboğa emirleri bir araya toplayarak onlara hitaben; sultanımız Hüsameddîn Laçin'dir, o bizim huşdâşımızdır⁷⁹ ve ben onun hizmetindeyim, ona itaat ediyorum. Kendisine bu durumu bildirir mektup yazacağım ve ondan cevap gelinceye dek kalede ikamet edeceğim dedi. Emirler de daha sonra toplanarak Laçin'in sultanlığını tanıdıklarını ilan ettiler ve bunu kendisine bir mektupla bildirdiler. Daha sonra da sultandan cevap gelinceye dek Dimaşk kapılarını kapatarak Ketboğa'nın kaçmaması için kaleye muhafızlar koydular. Rebi'ül-evvelin 11'inde (7 Ocak) Emir Seyfeddîn Çogân el-Husâmî, yeni sultanın yanından Dimaşk'a geldi. Dimaşk kalesine geldiğinde ise yanında üstaddâr Hüsameddîn, Emir Seyfeddîn Gecgen ve Kadı ül-Kudât Bedreddîn vardı. Ketboğa ile yaptıkları görüşmede ona Sultan Laçin'den kendisi ile ilgili olarak gelen haberi ilettiler. Buna göre; Ketboğa sultana itaat edip ona karşı hep iyi niyetli olacak, onun göndereceği Dimaşk'a bağlı olan Serhad denilen yerde ikamet edecek ve burada iken kimseyle yazışmayacaktı. Bütün bu şartları

⁷⁸ Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s. 311-312; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 312; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 312-315; el-Makrîzî, *Sulûk*, I-3, s. 819-820.

⁷⁹ Yani; aynı efendi tarafından azad edilen memlûkler.

kabul edip bunlara uyacağına dair bahsedilen şahısların huzurunda yemin eden Ketboğa, Rebi'ül-evvelin 19'unda (15 Ocak) Serhad'e gitmek üzere Dimaşk'tan ayrıldı. Bu arada Suriye askerlerinden bir grup ona Serhad'e gidinceye dek refakat ettiler⁸⁰. Sultanın daha sonra kendisine gönderdiği bir taklid ile de oranın nâibi oldu⁸¹.

Sultan Laçin ile Ketboğa huşdâş olduğu için Ketboğa öldürülmemiş ve kendisi serbest bırakılmış idi. Sultan daha sonra bu durumla ilgili olarak şunları söylemiştir; “Eğer Ketboğa'yı yakalamak isteseydik bu bizim için çok zor bir şey olmayacaktı. Ama biz onu bıraktık. Çünkü o kardeşlerimizdendir⁸².” Görüldüğü üzere Memlûk Devletinde ilk kez bir sultan kendisine karşı düzenlenen suikast teşebbüsünden canını kurtarabiliyor, ama tahtından feragat etmek zorunda kalıyordu.

5-) Melik el-Mansûr Hüsameddîn Laçin (696-698/1296-97-1299-99)

Ketboğa'dan sonra sultan ilan edilen Hüsameddin Laçin'e, özellikle onu tahta geçiren emirler tarafından bazı şartlar ileri sürülmüştü. Bu şartlar ise; sultan kendilerinden birisi gibi olacak ve her zaman öyle davranacaktı. Emirlere danışmadan tek başına kararlar almayacak ve memlûklerine onlardan daha fazla imkanlar sağlayarak hiçbir zaman kendi önlerine geçirmeyecekti. İleri sürülen bu şartları derhal kabul eden Laçin onlara çok güzel vaatlerde bulunarak saltanat makamına oturdu⁸³. Hüsameddîn Laçin Ketboğa meselesini halletmişti. Ancak önündeki tek mesele bu değildi. O sırada en-Nâsır Muhammed Kahire'de ikamet ediyordu ve halk da onu saltanata en layık kişi olarak görüyordu. Bu

⁸⁰ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 316-317, 319-320.

⁸¹ İbn Tagrıberdi, *Nucûm*, VIII, s. 68; İbn Habîb, *Tezkîret en-Nebiy*, I, s. 193.

⁸² David Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, çev. Samira Kortantamer, *Tarih İncelemeleri Dergisi*. S. IV, İzmir 1989, s. 246-247.

⁸³ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 314-315; el-Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 345-346.

sebeple sultan, en-Nâsır'ı yaşının küçük olduğu ve reşit olduktan sonra kendisini saltanat makamına geçireceği vaadiyle Kerek'e gönderdi⁸⁴.

Böylece en önemli iki problemi halletmiş olan Laçın, bundan sonra yaptığı değişiklikler ve uygulamalar ile devlete tamamıyla hakim olmaya başladı. Bunlardan ilki ise, daha kısa bir süre önce kendisinin göreve getirdiği saltanat nâibi olan Emir Şemseddîn Kara Sungur el-Mansûri'yi tutuklatarak onun yerine Seyfeddîn Mengü Timur el-Husâmi'yi getirmesi oldu⁸⁵.

Sultan Hüsameddîn Laçın'e karşı, emirler arasında oluşan tepkinin iki ana sebebi vardı. Bu sebeplerden birincisi; Hüsameddîn Laçın'in er-Ravk el-Hüsâmi diye bilinen yeni bir toprak düzenlemesi yaptırması ve bu yeni düzenlemenin de arazi kullanımında ciddi anlamda bazı değişiklikleri beraberinde getirmesi idi. Bu yeni sistemde, Mısır'da ıkta sahibi olan bir çok emirin ve askerinin toprağı daralmış ve geliri de azalmıştı. Bundan dolayı da büyük bir rahatsızlık ortaya çıktı⁸⁶. Bu arada Mengü Timur bu yeni düzenlemede kendisine çok fazla miktarda toprak ayırmıştı. Bunlardan ikincisi ise; Laçın'in Saltanat Nâibi yaptığı Mengü Timur'un faaliyetleri idi. Sultan bu şahsı görevlendirdikten sonra bütün işleri ona bırakmış ve neredeyse onu tek yetkili kılmıştı. Laçın artık bütün işleri ona danışarak yapıyordu. Mengü Timur 6 Rebi'ül-âhir 697/21 Ocak 1298 tarihinde Emir Bedreddîn Biseri eş-Şemsî ve diğer bazı emirleri tutuklatarak hapsetti. Mengü Timur adımlarını çok dikkatli atıyor ve etrafındaki muhalifler ile kendisi ve ailesi için tehlikeli olacağını düşündüğü emirleri hep tutuklatıyordu. Bunların dışında kalan diğer güçlü emirleri ise, Suriye'ye göndermiş ve oradan Çukurova bölgesinin fethi için gönderilen ordu ile Kahire'den uzaklaştırmıştı. Onlardan geri kalanlar da Mengü Timur karşısında zayıf düşmüşlerdi. O

⁸⁴ Baybars el-Mansûri, *Zubdet el-Fikre*, s. 314; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 330-331.

⁸⁵ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 325.

⁸⁶ Baybars el-Mansûri, *Kitâb et-Tuhfet el-Mulûkiyye*, s. 152.

artık her şeye hakim duruma gelmişti. Büyük emirler ise onun kendi başına bu kararları almasından çok rahatsız idiler. Mesela Gürcü, el-Memâlik es-Sultâniye'den⁸⁷ sultana yakınlığı ile bilinen büyük emirlerden birisi idi. Bu durumdan rahatsız olan Mengü Timur ne yapıp edip onun Çukurova bölgesindeki fetihler için gönderilmiş olan ordunun başına geçirilmesi için sultanı ikna etti. Diğer bazı emirleri bu yolla Kahire'den uzaklaştırmış olan Mengü Timur, Gürcü'yü de bu yolla etkisiz hale getirmek istemişti. Gürcü bu haberi alınca hemen sultanın yanına gitti ve kendisinin bu görevden affedilmesini istedi. Sultan da onun arzusunu yerine getirdi⁸⁸.

698 (1298-99) yılı sonlarında bütün bu olaylar meseleyi yavaş yavaş bir krize dönüştürmeye başladı. Mengü Timur, sultanın memlûklerinden bir grubu Suriye'ye, Çukurova seferine katılmış olan bazı kıdemli emirleri tutuklamak üzere, gönderdi. Ancak Mengü Timur'un bu girişimi Suriye'deki emirler tarafından önceden öğrenildi ve onlar Kıpçak'ın ordugah kurduğu Humus'a gittiler. Daha sonra Kıpçak da onlara katıldı ve hep beraber Fırat'ı geçerek Gazan Han'a sığındılar⁸⁹. Mengü Timur'un faaliyetlerinden duyulan rahatsızlık artık had safhaya ulaşmıştı. Onun Kahire'den Suriye'ye göndermeye çalıştığı Emir Gürcü ve Tuğcu başta olmak üzere diğer muhalif emirler bir araya gelerek, kendileri aleyhine

---

⁸⁷ Mısırda ikamet eden ve üç ana gruba ayrılan memlûk askerlerinden olan el-Memâlik es-Sultâniye (veya nadiren Memâlik es-Sultan) iki bölüme ayrılır: a) Tahttaki sultanın memlûkleri (Muşteravât, Eclâb veya Culbân) b) Daha önceden başkasının hizmetinde bulunmuş olup, tahttaki sultanın hizmetine geçmiş olan memlûkler ki, bunlara mustahdemûn denilip bunlar da iki kısımdı: 1) Önceki sultanlardan arta kalanlar (Memâlik es-Salâtin el-Mutekaddime, Karânîs veya Karânîsa) 2) Emirlerden intikal eden memlûkler (Seyfiyye). Bkz. David Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army-I", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XV/2 (1953), s. 204; Kazım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara 1989, s. 24.

⁸⁸ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 352-53, 357-358.

⁸⁹ P. M. Holt, "The Sultanate of Al-Mansûr Lâchîn (696-8/1296-9)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXVI, 1973, s. 529.

gelişen bütün bu olaylara son vermek için sultanın bir suikast ile öldürülmesine karar verdiler⁹⁰. Gürcü ve Tuğcu ile Sultan Laçın'ın bir suikast düzenlenerek öldürülmesi konusunda anlaşan emirler ise şunlardı; Emir Nogay, Emir Kara Toruntay, Emir Cecek, Emir Arslan, Emir Akkuş, Emir Beylek er-Resûlî⁹¹.

Emir Baybars el-Çaşnigâr'ın de desteklediği, Gürcü ile Tuğcu'nun liderliğindeki bu girişimin sonuçlanması için, bahsedilen iki emir uygun zamanı kolluyordu. Bu sırada Emir Salar, Mengü Timur'la olan görüşmesinden onun ve sultanın suikast ile ilgili bazı gelişmelerin farkında oldukları ve Gürcü ile Tuğcu'yu tutuklatmayı düşündüklerini öğrendi. Salar arkadaşlarına gecikmeksizin planı uygulamaya koymalarını ve “o seni sabah kahvaltısında yemeden önce sen onu akşam yemeğinde ye” sözü gereği gerekeni yapmalarını teklif etti⁹². Emir Gürcü bu uyarı üzerine harekete geçerek 11 Rebî'ül-âhir 698/16 Ocak 1299 da akşam üstü sultanın yanına gitti. Sultanın huzuruna girmeden önce de avluya Burcî memlûklerden bir grubu ihtiyaten yerleştirmişti. Ayrıca yakın arkadaşı Tuğcu da dışarıda gelişmeleri takip etmek üzere bekliyordu. Gürcü içeriye girdiği sırada Laçın, imamı Necmeddîn b. el-'Isâl ile satranç oynuyordu ve o sırada yanlarında Hanefî başkadısı olan Hüsameddîn el-Hanefî ile bazı saray görevlileri bulunuyordu⁹³. Sultan ona neler yaptığını sordu. O da Sultâniye memlûklerine mensup olan gençleri kışlarına yerleştirdiğini ve onları güven altına aldığını söyledi. Bunun üzerine sultan kendisine teşekkür etti. Daha sonra Gürcü, sultanın yanına yaklaşarak oradaki mumları düzeltiyormuş gibi yapıp elindeki peştemal sultanın yanında duran hançerinin üzerine düşürdü. Bu sırada Emir Gürcü sultana akşam namazını kılıp

---

⁹⁰ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 359.

⁹¹ el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 431.

⁹² P. M. Holt, “The Sultanate of Al-Mansûr Lâchîn”, *a.g.e.*, s. 530.

⁹³ Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s. 324; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 358-359.

kılmadığını sordu. Sultan da hayır diyerek namaza durdu⁹⁴. Bu arada Gürcü ile birlikte orada bulunan ve daha önceden onunla anlaşmış olan Silahdâr, sultanın hançerini hissettirmeden peştemalın altından aldı. Tam o sırada uygun zamanın geldiğini düşünen Emir Gürcü kılıcını çekerek sultana saldırdı ve savurduğu ilk kılıç darbesi Laçın'ın omuzuna geldi. Bunun üzerine durumu anlayan sultan can havliyle hançerini almak için hamle yaptı ancak onu yerinde bulamadı ve bunun üzerine Gürcü'nün üzerine hamle yaparak onu altına aldı. Ancak orada bulunan silahdâr yetişerek sultanı bacağından hançerledi ve ayağını kesti. Bu darbe üzerine sultan göğsünün üzerine yere düştü. Sonra toparlanan Gürcü vurduğu kılıç darbeleri ile onu öldürdü. Orada bulunan imam İbn el-'İsâl olanları görünce kaçıp gitmişti. Hanefi başkadısı Hüsameddîn ise bağırıp çağırarak onlara engel olmaya çalıştı ise de bu bir işe yaramadı⁹⁵. Sultanın planlandığı şekilde öldürülmesinden sonra, kapıyı kilitleyen Gürcü dışarıya çıkarak kendisini bekleyen Tuğcu ile Burciyye'ye amaçlarının gerçekleştiğini haber verdi. Daha sonra ise hemen Mengü Timur'un evine gittiler ve onu tutukladılar. Kısa bir süre sonra onu da öldürdüler⁹⁶.

Şimdi artık devletin geleceği konusunda karar verilmeliydi. Suikastın planlayıcıları olan Emir Gürcü ile Tuğcu durumu kendi çıkarlarına uygun olarak kullanmayı düşündüklerinden saltanatı ve saltanat nâibliğini ele geçirmeyi umdular. Ancak bu planları Çukurova seferi yapan ordunun komutanı Bektaş el-Fahrî'nin, Mısır'a dönmesiyle daha da güçlenmiş olan büyük emirler tarafından tepki ile karşılandı. Tuğcu ile Gürcü'nün isteklerine muhalif olan emirler aralarında bir plan yaparak Tuğcu'ya Çukurova seferinden dönen emirleri karşılamak üzere gitmesi için

⁹⁴ İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, I-1, s. 389-390; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 359.

⁹⁵ el-Makrizî, *Sulûk*, I-3, s. 856-857; İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, I-1, s. 398-399; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 359.

⁹⁶ Baybars el-Mansûrî, *Kitâb et-Tuhfet el-Mulûkiyye*, s. 154.

baskı yaptılar ve gönderdiler. Tuğcu oraya gittiğinde tutuklanarak öldürüldü⁹⁷. Gürcü ise kalede kalmıştı ve olanları duyunca Burciyye'den kendisine katılanlar ile silahlanarak atlara binip yola çıktılar. Ancak onun mücadele için güvendiği memlûkler karşı koymaya yanaşmadılar ve Bektaş el-Fahrî'nin tarafına geçtiler. Bunun üzerine gafil avlanan Gürcü orada öldürüldü. Böylece Memlûk Devleti'nde zaman zaman uygulanan sultanı katledenin Memlûk tahtına çıkması kuralı bu kez uygulanamadı ve emirler kendi aralarında görüşerek Kerek'te bulunan en-Nâsır Muhammed'in tahta geçirilmesine karar verdiler ve onu tekrar sultan ilan ettiler⁹⁸.

6-) Emir Seyfeddin Sâlâr ve Emir Baybars el-Çaşnığîr

Uyratlar, Ketboğa ile ilgili bölümde de ifade ettiğimiz gibi, Gazan Han İlhanlı hükümdarı olunca onunla ters düşmüşler ve daha sonra onbin kişilik bir grup halinde Memlûk Devleti'ne iltica etmişlerdi⁹⁹. Ketboğa kendisine sığınan Uyratlar'a sahip çıkmış ve onları Filistin bölgesindeki Aslis (Atlit) sahillerine yerleştirmişti¹⁰⁰. Uyratlar'ın lideri olan Turgay ve onun yanındaki emirler Göktay ile Ulus'u ise yaklaşık yüz kişi civarında bir grup ile Kahire'ye getirtmişti¹⁰¹. Uyratlar kendileri gibi bir Moğol olan Sultan Ketboğa zamanında Memlûk Devleti içerisinde çeşitli ayrıcalıklara ve sultanın özel ilgisine mazhar olmak suretiyle rahat etmişler, fakat bu arada sultanın kendilerini böylesine kayırmaya çalışması da

⁹⁷ el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 441-445; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 364-366.

⁹⁸ P. M. Holt, "The Sultanate of Al-Mansûr Lâchîn", *a.g.e.*, s. 530-531; Saîd Abdulfettah 'Âşur, *el-'Asr el-Memâlîkî*, s. 118.

⁹⁹ el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 304; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 297; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, C. I, Ankara 1984, s. 33.

¹⁰⁰ İbn ed-Devâdârî, *Kenz ed-Durar ve Câmi' el-Gurar*, nşr. Ulrich Haarmann, VIII, Kahire 1971, s. 362; el-Makrîzî, *Sulûk*, I-3, s. 813.

¹⁰¹ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 298; İbn Tagriberdi, *Nucûm*, VIII, s. 60.

diğer Memlûk Emirleri tarafından büyük bir tepki ile karşılanmış ve bu tepki, sonunda Ketboğa'nın sultanlıktan azledilmesine vesile olan sebeplerin en önemlisi olmuş idi. Bu nedenle de Ketboğa'dan sonra Memlûk Devleti'ne sultan olan Hüsameddin Laçın, ilk fırsatta büyük emirleri toplantıya çağırarak Uyratlar'ın durumunu görüştü. Bu toplantı sonucunda onların liderlerinin tutuklanması ve geri kalanlarının da Suriye ve Mısır'a dağıtılması kararlaştırıldı. Böylece bu karar gereği Uyratlar'ın liderleri olan Turgay, Göktaş, Ulus ve diğer bazı büyük emirlerden oluşan bir grup tutuklanarak İskenderiye'ye gönderildiler. Burada ise Ulus hariç bu emirlerin hepsi öldürüldü¹⁰². Kaynaklarda sadece Ulus'un kurtulduğu ve katledilmeyerek serbest bırakılıp Mısır'da yaşamasına izin verildiği ifade edilmekle birlikte bunun sebebinin ne olduğuna yer verilmemiştir.

Hüsameddin Laçın'ın iki yıl süren saltanatı boyunca, Uyratlar sessiz kalmışlar ve belki de reislerini kaybetmiş olduklarından dolayı toparlanmakta güçlük çekmişlerdi. 698/1298-99 yılında Memlûk Devleti tahtına ikinci kez geçtiğinde 13 yaşında bir çocuk olan en-Nâsır Muhammed idareyi nâib es-saltana olan Seyfeddin Sâlâr ile üstaddâr olan Baybars el-Çaşnigîr'e kaptırmış idi. Böylece devlet idaresini ele geçiren bu iki emirin nüfuzları iyice artmış ve devleti onlar yönetir olmuşlardı. Bu esnada Mısır ve Suriye'nin değişik yerlerine dağıtılmış olan Uyratlar da bu durumdan çok rahatsız olmuşlar ve eski günlerine dönmek için çareler aramaya başlamışlardı. İşte bu günlerde Kahire'ye, İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın Suriye'ye doğru ilerlediği haberi gelmişti. Bu sebeple Memlûk Sultanı en-Nâsır 1 Muharrem 699/28 Eylül 1299 tarihinde ordusuyla birlikte Suriye'ye doğru gitmek üzere yola çıktı¹⁰³.

Bu sırada ise Uyratlar, Laçın döneminde serbest bırakılan Ulus'un liderliğinde toplantılar yaparak, kendileri gibi Moğol olan Ketboğa'yı tekrar sultan yapmayı kararlaştırdılar. Bunu gerçekleştirmek için de sultanın Gazze'ye giderek Tell el-'Acûl

¹⁰² el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 356; el-Makrîzî, *Hitat*, II, s. 22-23.

¹⁰³ el-Makrîzî, *Sulûk*, I-3, s. 882-883.

denen yerde konakladığı sırada iktidarı ellerinde tutan Emir Zeyneddîn Sâlâr ile Emir Baybars el-Çaşnigîr'i öldürdükten sonra Ketboğa'yı tahta oturtmayı planladılar. Onlar yine Ketboğa döneminin büyük emirlerinden olan Kutlubars el-Âdilî ile görüşerek ona; el-Memâlik es-Sultaniye emirlerinden ve Uyratlar'a mensup Ulus'un arkadaşlarından olan Barultay ile anlaştıklarını ve amaçlarına ulaşırlarsa Ketboğa'yı tekrar sultan yapacaklarını söylediler ve onun da desteğini aldılar. Son olarak yapılan toplantıda ise; sultanın Gazze'ye girişi sırasında, iki emirin tören alayına dalıp Barultay'ın Baybars, Ulus'un ise Sâlâr'ın üzerine hücum edip öldürülmelerine ve bu esnada da eğer gerekirse Uyratlar'ın onları takip ederek yardımcı olmalarına karar verildi¹⁰⁴.

Sultan Tell el-'Acul'a geldiği ve törenle şehre girdiği sırada, daha önceden kararlaştırıldığı üzere yerlerini almış olan Uyratlar ve el-Memâlik es-Sultaniyeye mensup olan suikastçılar hazır olarak bekliyorlardı¹⁰⁵. İşte bu sırada Barultay öne çıkarak kılıcını çekip Baybars'a doğru hücum etti. Baybars'ın yanında yürüyen emirler Barultay'ı kılıcını çekmiş bir halde üzerlerine doğru gelirken görünce çok şaşırdılar ve onların içerisinden sadece, Burciyye emirlerinden olup cesareti ile ün salmış olan Seyfeddîn Taşdemir, hemen toparlanıp kılıcını çekerek Barultay'a vurdu ancak bu darbe Barultay'ın atının döşüne denk geldi. Bunun üzerine Barultay ona dönerek kılıcını savurdu ve sarığını keserek yüzünü yaraladı. Ancak bu esnada ilk şaşkınlığı üzerlerinden atan oradaki diğer emirler tarafından hemen oracıkta kılıç darbeleriyle öldürüldü. Bu sırada sultan hemen oradan kaçırıldı¹⁰⁶.

---

¹⁰⁴ el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 463; el-Makrîzî, *Sulûk*, I-3, s. 883.

¹⁰⁵ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 383.

¹⁰⁶ İbn ed-Devâdârî, *Kenz ed-Durar ve Câmi' el-Gurar*, nşr. Hans Robert Roemer, IX, Kahire 1960, s. 15; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 465; el-Makrîzî, *Sulûk*, I-3, s. 883; David Ayalon, "The Wafidiya in the Mamluk Kingdom", *a.g.e.*, s. 100.

Başarısızlıkla sonuçlanan bu suikast girişiminden sonra, sultanın huzurunda yapılan toplantıda, Uyratlar'ın sorgulanarak olayda rolü bulunanların tespit edilmesine karar verildi. Alınan bu karar üzerine de, onlardan bir grup yakalanarak sorgulandı ve bu sorgulama sonucunda Baybars ve Sâlâr'ı öldürmeyi, daha sonra da Ketboğa'yı tekrar sultan yapmayı ve kendilerine mensup olan emirleri katledenlerden intikam almayı kararlaştırdıklarını itiraf ettiler. Barultay ile Ulus'un hareketi yönlendirenler ve bunların başında da Kutlubars el-Âdilî'nin olduğunu ifade ederek, yine bu harekete katılanlar ile ilgili el-Âdiliyye Memlûklerinden bir çok isim verdiler. Sonunda tekrar bir toplantı yapan memlûk emirleri, bu harekete katıldığı tespit edilenlerin hepsinin öldürülmesine karar verdiler ve bunun üzerine Uyratlar'ın büyüklerinden ve eşrafından olan yaklaşık elli kişi idam edildi. O sırada tellâllar da; Müslümanlar arasında fitne çıkaranların ve saltanat makamına kastedenlerin sonu budur diye bağırıyorlardı¹⁰⁷.

Uyratlar'ın eski durumlarına kavuşmak ve devlet içerisindeki konumlarını iyileştirmek için planladıkları bu suikast hareketini küçük bir ihtilal girişimi olarak tanımlamak sanırım yanlış olmayacaktır. Çünkü bu hareket sadece onlarla sınırlı kalmamıştı. Baybars ve Sâlâr'ın, sultanı da ikna ederek el-Memâlik es-Sultaniye'den bu suikast girişiminde Uyratlar ile işbirliği yapanları tespit ettirip bunları Kerek'te hapsedtirmelerinden¹⁰⁸ de anlaşılacağı üzere, ordunun değişik kesimlerine yayılmıştı. Ancak bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmış ve yine Uyratlar'ın lideri olarak nitelendirilecek Ulus da başta olmak üzere büyük bir grup katledilmiş, böylece sultan Laçin'den sonra en-Nâsır devrinde de bir darbe yiyerek darmadağın olmuşlardı.

Bu suikast ile ilgili olarak kaynaklarda dikkat çeken bir nokta ise, bütün bu suikast girişimi esnasında, tekrar başa geçirilmek istenen Ketboğa ile hiçbir şekilde temasa geçilmemesi ve yine

¹⁰⁷ en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 383; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, III, s. 465-467.

¹⁰⁸ el-Makrîzî, *Sulûk*, I-3, s. 885; en-Nuveyrî, *Nihâyet el-Ereb*, XXXI, s. 383.

suikastçıların yakalanıp cezalandırılmalarına rağmen Ketboğa'nın kovuşturmayaya tabi tutulmayıp bu olayla ilişkilendirilmemiş olması veya buna dair bilgi verilmemesidir.

7-) Melik en-Nâsır Nâsıreddîn Muhammed b. Kalâvun II. Saltanatı (698-708/1298-99-1308-09)

Daha önce 693-694/1293-94-1294-95 yılları arasında hüküm sürmüş olan en-Nâsır, yaşının küçük olması sebebiyle hal edilmiş ve bir süre sonra ikamet etmesi için Kerek'e gönderilmişti. Yukarıda Hüsameddîn Laçin ile ilgili bölümde de bahsettiğimiz gibi, sultanın bir suikast sonucu katlinden sonra yaşanan olaylar neticesinde, emirler kendi aralarından birini sultan yapamadıklarından, sonunda en-Nâsır, Kerek'ten getirilerek ikinci kez sultan ilan edildi¹⁰⁹. Daha sonra Moğol Uyratlar'a mensup olan emir Seyfeddin Sâlâr¹¹⁰ Nâib es-Saltana, Emir Baybars el-Çaşnıgâr¹¹¹ ise Üstaddâr tayin edildi. Bu iki emir; Sâlâr ve Baybars, sultanın yaşının küçük olmasını fırsat bilerek devlet işlerini ele geçirdiler ve en-Nâsır üzerinde büyük bir baskı kurdular¹¹². En-Nâsır'ın bu ikinci saltanatı esnasında da idareyi kendi eline alamamış olmasından dolayı devlet içerisinde Burcî ve Bahrî Memlûkler arasında özellikle ıktaların ve büyük emirliklerin paylaşılması hususunda ciddi sürtüşmeler oluyordu. Bu memlûk grupları arasındaki mücadele ise henüz yaklaşık yirmi yaşında olan sultanı çok zor durumda bırakıyordu. İşte sultan bu iki emirden kurtulmak amacıyla emir Bektimur el-Çevgandâr ile gizli bir ittifak yaparak , Sâlâr ve Baybars'ı katletmeyi denedi. Ancak

¹⁰⁹ İbn Tagrıberdi, *Nucûm*, VIII, s. 115.

¹¹⁰ el-Makrîzî, *Sulûk*, II-1, nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde, Kahire 1941, s. 97.

¹¹¹ Daha sonra sultan olan bu emir ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cüneyt Kanat, "Bahrî Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan: Baybars el-Çaşnıgâr 1309-1310", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XIII, İzmir 1998, ss. 97-119.

¹¹² K. Y. Koprıman, "Mısır Memlûkleri", *a.g.e.*, s. 483.

bu girişimi başarıya ulaşamadı. Çünkü Bektimur, sultan ile anlaşmış olmasına rağmen daha sonra Sâlâr ve Baybars'ın etkisinde kalarak onları durumdan haberdar etmiş ve bundan böyle en-Nâsır'a karşı onlarla birlikte olacağına dair söz vermişti. Sultanın bu iki emirden kurtulma çabaları da başarıya ulaşamadığı gibi onlara hilat giydirmek zorunda kaldı¹¹³. Sonunda en basit şahsi haklarından bile mahrum edilen ve bir yardımcı da bulamayan en-Nâsır Muhammed'in sabrı tükendi ve bir hileye başvurarak emirlerden hacca gitmek için ülkeyi terk etmesine müsaade edilmesini istedi¹¹⁴. Kendisine muhalif olan emirler onun bu isteğine olumlu cevap verdiler ve hemen hazırlıklara başladılar. Dimaşk'a Kerek'e ve Gazze'ye mektup yazıldı ve adet olduğu üzere çadırlar kurulmasını, hayvanların hazırlanmasını istediler. Daha sonra 25 Ramazan 708/7 Mart 1309 tarihinde sultan, yanında 150 at ve 75 memlûk ile emirlerden; Üstaddâr İzzeddîn Aydemir, Çevgandâr Seyfeddîn, Emir Candâr Seyfeddîn Balaban, Emir Meclis Husameddîn Kara Laçın, Silahdâr İzzeddîn Aybek er-Rûmî, Rukneddîn Baybars el Ahmedî, Emir Âhur Zeyneddîn Mübarek, Sancar el-Comakdâr, Seyfeddîn Toktay es-Sâki ve Şemseddîn Sungur es-Saîdi olduğu halde hacca gitmek için yola çıktı. Bu sırada Baybars ile Sâlâr'ın saygısızlığı sultanı uğurlamaya çıkmamaya kadar varmıştı¹¹⁵.

Hacca gitmek bahanesi ile yola çıkan sultan ve yanındaki emirler ile memlûkleri, Şevval ayının onunda (23 Mart) önceden kararlaştırdıkları üzere Kerek'e geldiler. Kerek nâibi emir Cemaleddîn Akkuş el-Eşrefî kendilerini karşılayarak gereken ilgi ve ihtimamı gösterdi. Sultanın maiyetiyle birlikte kaleye girebilmesi için su dolu olan hendek üzerine köprü indirildi ve sultan yanındakiler ile birlikte köprünün üzerinde ilerlerken bir çökme oldu ve en-Nâsır büyük bir güçlkle kendisini kurtarıp

¹¹³ İbn Tagriberdi, *Nucûm*, VIII, s. 170-174; el-Makrizî, *Sulûk*, II-1, s. 33-36.

¹¹⁴ İbn Tagriberdi, *Nucûm*, VIII, s. 176.

¹¹⁵ Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s. 404; İbn Tagriberdi, *Nucûm*, VIII, s. 176.

kaleye ulaşabildi. Tahtadan yapılmış olan köprünün, üzerinden geçilirken atların ayakları altında çöküp yıkılışı sonucunda, en-Nâsır'ın maiyetinden bir çok memlûk ve Emir Balaban suya düştü ve bunlardan iki tanesi de boğularak öldü¹¹⁶. Az kalsın atıyla birlikte su ile dolu hendeğe düşmek üzere olan en-Nâsır kendisine yardım edilmesi sonucunda kurtarılıp kalenin kapısından içeriye girebilmişti. Daha sonra Kerek Nâibi sultanın huzuruna gelip yer öptüğü sırada, en-Nâsır kendisine hadisenin sebebini sordu. Nâib de verdiği cevapta; “Bu durum Allah'tandır, köprü çok eski ve ağır olduğu için yıkıldı” dedi ve sultan da kendisine inandığını söyledi¹¹⁷. En-Nâsır daha sonra Kahire'ye gönderdiği bir mektup ile tahttan çekildiğini Umerâ'ya bildirdi. Emirler buna çok kızdılar ve hemen Mısır'a dönmesini istediler. Ancak en-Nâsır bunu reddetti¹¹⁸.

Sultan en-Nâsır'ın başına gelen bu kazanın bir suikast girişimi olduğunu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Çünkü o dönem kaynaklarının hiç birisinde buna dair açıkça bir bilgi ve ima yoktur. Ancak, sultanın Kerek'e gelmesine ve buradan Baybars ile Sâlâr'a mektup yazarak tahttan çekildiğini bildirmesine yol açan hadiseleri hatırlayacak olursak; Kahire'de iken devletin idaresini tamamıyla ele geçirmiş olan Baybars ve Sâlâr'ın en-Nâsır aleyhine bazı gizli faaliyetlerde bulunmak üzere harekete geçtiğini görürüz. Bu sebeple bu kazanın da o faaliyetlerin, çok gizli olarak ve kaynaklara yansımadan gerçekleşmiş olan bir parçası olduğunu söylemek de mümkün olabilir. Ayrıca en-Nâsır'ın bu olaydan sonra yukarıda aktardığımız şekliyle hadiseden şüphelenip Kerek nâibini

---

¹¹⁶ Moufazzal ibn Abil-Fazail, “Histoire des Sultans Mamelouks”, nşr. E. Blochet, *Patrologia Orientalis*, XX, Fas. 1-No 96, Turnhout/Belçika, 1985, s. 140-141; İbn Tagriberdi, *Nucûm*, VIII, s. 177-178; Makrîzî ve Baybars el-Mansûrî'ye göre ise bu sırada yalnızca bir kişi ölmüştür. Bkz. *Sulûk* II-1, s. 44; *Kitâb et-Tuhfet el-Mulûkiyye*, s 190.

¹¹⁷ İbn Abil-Fazail, “Histoire des Sultans Mamelouks”, *a.g.e.*, s. 140-141; İbn Tagriberdi, *Nucûm*, VIII, s. 177-178.

¹¹⁸ İbn Tagriberdi, *Nucûm*, VIII, s. 181-182; el-Makrîzî, *Sulûk*, II-1, s. 45.

sorgulaması ve onun da kazayı köprüünün çok eski olmasına bağlayarak kendini savunması da dikkat çekicidir.

Böylece kendi isteği ile tahttan çekilmiş olan en-Nâsır Muhammed'in on yıldan fazla süren ikinci saltanatı da son bulmuş oldu¹¹⁹. Memlûk emirleri bu son durum karşısında bir araya gelerek emir Sâlâr'ın sultan olması konusunda ittifak ettiler. Ancak akıllıca davranan Sâlâr sultan olduğu takdirde hayatının tehlikede olacağını bildiğinden bu teklifi reddetti. Bunun üzerine Burcî Memlûklere mensup olan emirler başta olmak üzere Sâlâr, Baybars'ın sultan olmasını teklif etti ve herkes tarafından kabul edildi. Daha sonra da kadıların ve Halifenin huzurunda en-Nâsır'ın gönderdiği mektup ile sultanın tahttan çekildiği tespit edildi ve arkasından da 23 Şevval 708/5 Nisan 1309 tarihinde öğleden sonra Sâlâr'ın evinde Baybars'a biat edildi ve kendisine el-Muzaffer ünvanı verildi¹²⁰.

Görüldüğü üzere yukarıda aktardığımız suikast örneklerindeki en önemli amaç sultanı değiştirmek ve yerine bir başkasını geçirmek olmuştur. Bunu yaparken de, başta da söylediğimiz gibi suikastlar hep önceden planlanmış ve gizlilik esasına da çok dikkat edilmiştir. Düzenlenen suikastlar ise Sultan Aybek'inkinde olduğu gibi nadiren tek kişi tarafından organize edilmiş, fakat çoğunlukla bu organizasyonlara birden fazla kişi katılmıştır. Suikastları planlayıp hazırlayanlar da genellikle devlet idaresinde etkili olan güçlü emirler arasından çıkmıştır. Bu emirler ise genellikle sultan olma hakkını kendinde görenler olmuştur. Suikastların genellikle başarılı olduğu ancak Ketboğa, Emir Sâlâr ve Baybars ile Sultan en-Nâsır (eğer suikast ise) örneklerinde olduğu gibi başarısızlıkla sonuçlananlarının da olduğu görülmüştür. Suikast fikrinin sahibi

¹¹⁹ İbn Tagriberdi, *el-Menhel*, III, nşr. Zenbil Muhammed Abdulaziz, Kahire 1986, s. 468; İbn Tagriberdi, *Nucûm*, VIII, s. 181; İbn Abil-Fazail, "Histoire des Sultans Mamelouks", *a.g.e.*, s. 142-143.

¹²⁰ İbn Tagriberdi, *Nucûm*, VIII, s. 181; el-Makrizî, *Sulûk*, II-1, s. 45; Cüneyt Kanat, "Bahrî Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan", *a.g.e.*, s. 107.

ve uygulayıcısı olan emirlerin genellikle daha sonra saltanat makamına geçtikleri fakat bazen Şecer ed-Dürr ile Emir Gürcü ve Emir Tuğcu örneğinde görüldüğü gibi tam tersine bunların hayatlarını kaybettikleri de olmuştur. Sultanlara düzenlenen suikastlarda kullanılan silah ise genellikle kılıç ve hançerdir. Yani katledilen sultan, diğer Türk Devletleri'ndeki hanedan azasının kanının dökülmesinin yasak olması prensibine muhalif olarak, kanı akıtılmak suretiyle öldürülmüştür. Bunun sebebi ise, en başta da ifade ettiğimiz gibi, Memlûk Devleti'nde veraset usulüne pek uyulmadığından sultanların hükümdar ailesine mensup olmak gibi bir ayrıcalığa sahip olmaması ve devletin, hanedanın ortak malı olarak kabul edilmemesidir.

"SOME ASSASSINATIONS TARGETTING SULTANS AND STATESMEN DURING BAHRİ MAMLÜKS ERA"

A b s t r a c t

Mamlûk Dynasty ruling the regions of Egypt and Syria, between 1250 and 1517, was always able to maintain its important statuesque related to the Middle East and world history. In the state of Memlûk ruled by the Sultans originating from the Mamlûks and by this feature differed from other Turkic states, the hereditary transmission was not adapted. Therefore every soldier in the army had always a chance to be a sultan. Because of this reason, the way leading to be a sultan was open to every Mamlûk according to his progress and success. From time to time this caused the assasinations of the sultans. The method of killing sultans through assasinations became a political tradition in the struggles between the higher commanders and statesmen and rarely used in the replacements of the dynasty. In this article, with many examples, these assasinations targetting the sultans and statesmen and their procedures were examined including the internal political incidents of the era.

Key words

Mamlûk, politics, secrecy, success, dynasty.

OSMANLI MERKEZ VE TAŞRA TEŞKİLÂTLARININ YENİDEN
YAPILANMA SÜRECİ (1836-1856)

Ali AKYILDIZ*

ÖZET

Bu makalede, Sultan II. Mahmud döneminden başlayarak 1856 Islahat Fermanı'na kadar Osmanlı merkez ve taşra teşkilâtında yapılan düzenlemeler ele alınmaktadır. II. Mahmud, klasik dönem diye adlandırılan devrin hemen bütün müesseselerini tasfiye etti ve yeni bir merkezî örgütlenmeye gitti. Söz konusu yeni yapıya uygun görev yapacak memur yetiştirmek için de bazı okullar açtı. Merkezî yapıyı güçlendirdi ve görev alanları daha belirgin olan nezaretleri kurdu. Ayrıca bu nezaretlere yardımcı olmak üzere daimî danışma kurulları (meclisler) oluşturdu. Tanzimat döneminde ise II. Mahmud'un yaptığı bu köklü reformların hukukî alt yapısı oluşturulmaya çalışıldı. Bu dönemde bir yandan reformların ayrıntıları ele alınırken, bir yandan da reformlar taşraya teşmil edildi.

Anahtar Kelimeler

Merkez teşkilâtı, taşra teşkilâtı, sadaret, nezaret, meclis, müsâdere, angarya, tevcihat, iltizam, muhassıllık, hazine-i evrak (arşiv).

II. Mahmud'un saltanatı ve ardından gelen Tanzimat dönemi, idarî, siyasî, sosyal, kültürel, ekonomik tarihimiz açısından son derece önemli gelişmeleri doğuran bir dönüm noktasıdır. Bu özelliğinden dolayı bugüne kadar söz konusu dönemler üzerinde pek çok tartışmalar olduğu gibi, bundan sonra da olmaya devam edecektir. Bu devrin göze çarpan en önemli hususiyetlerinden birisi, memur zümresine dayanan sivil bir bürokrasinin yükselerek

---

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

yavaş yavaş yönetimde söz sahibi olmaya başlamasıdır. Asıl konuyu oluşturan söz konusu sivil bürokrasinin teşekkülüne geçmeden önce *bürokrasi* teriminin açıklanması gerekir. Bu terim, idarenin şekli örgütlenmesi, teşkilatlanma içerisindeki muamele kalıpları ve bunların bağlı olduğu kuralları ifade eder. Ayrıca yönetim teşkilâtında görev yapan insanları nitelemek için de kullanılan bürokrasi terimi, en geniş anlamıyla idarî hizmetler olarak tanımlanabilir.

Bu terim, Osmanlı Devleti açısından, padişah ve saray görevlileri (mâbeyn), askerî (seyfiye), dinî (ilmiye) ve sivil bürokrasi (kalemiye) olmak üzere geniş bir yelpazeyi kapsar. Bu zümrelerin ayrıca merkezden taşraya uzanan bürokratik kadroları ve memuriyet uzantıları vardı. XIX. yüzyılda kalemiyenin, diğerleri aleyhinde ziyadesiyle geliştiği görülür. Bu ayrımı yaptıktan sonra, sivil bürokrasiyi eksen almak suretiyle reform sürecinin incelenmesine geçebiliriz. Bu süreç, merkez bürolar (nezaretler, meclisler, vs.) ve taşra teşkilâtındaki değişiklikler olarak iki ana başlık altında incelenecektir. Askerî bürokrasinin bu dönemde aldığı konum ise, çerçeveyi fazla genişletmemek amacıyla çalışma kapsamı dışında tutuldu.

I- Merkez Teşkilâtında Reform

a- Sadaret ve bağlı kalemler

Sadrazam, bilindiği gibi devlet işlerini padişah adına yürüten ve idarî hiyerarşide ondan sonra gelen en büyük yetkiliydi. Yani, bütün işlerde padişahın mutlak vekiliydi. Görevlerinin alâmet-i fârikası olarak padişahın altın mührünü taşırdı. Sadrazamlar, yüzyıllardan beri süregelen bu yönetim geleneğinin bir sonucu olarak sahip oldukları güçlü konumlarını Tanzimat'ın hemen öncesine kadar korudular. Gerek Tanzimat öncesinde gerekse Tanzimat sonrasında idarî yapıda meydana gelen değişikliklerden sadaret teşkilâtı da nasibini aldı.

Aşağıda nezaretler kısmında da geniş olarak belirtileceği üzere ihtisasa dayalı birimlerin, nezaretlerin kurulmasıyla beraber

Bâbîâlî'nin klasik yapısı da doğal olarak önemli bir değişikliğe uğradı. Yetkilerinin bir kısmının yeni kurulan nezaretler tarafından kullanılması, emrindeki memurlarla devlet işlerini yürütmeye çalışan sadrazamın eski önemini yitirmesine neden oldu. Sultan II. Mahmud, bunun üzerine 30 Mart 1838'de yaptığı bir düzenlemeyle bütün vekillerin başı olmak üzere sadaret makamını, *başvekâlete* dönüştürdü. Müstakil bir makam olma konumuna da son vererek, duruma göre hangi nezaret uygun olursa, ona ilâve edilmek suretiyle idare edilmesini kararlaştırdı. Yani vekiller heyetinin başkanı olmaya hangi nazır lâyıık ise başvekâlet ilâveten ona verilecekti. Bu cümleden olarak başvekâlet, ilk defa dahiliye nezaretine ilâveten Mehmed Rauf Paşaya tevcih edildi. Padişahın mührü yine eskiden olduğu gibi kendisinde bırakıldı. Sadarete öteden beri verilmekte olan ekmek, arpa ve saman gibi aynî tayinat bu düzenlemeyle beraber kesildi. Başvekile gördüğü işlerde yardımcı olmak üzere bir ara bir muâvin atandı. Ancak, birleştirilmiş olduğu dahiliye nezaretinin de müsteşarı bulunduğundan, iki yardımcıya ihtiyaç olmadığı gerekçesiyle kısa bir süre sonra başvekâlet muâvinliği lağvedildi.

Aslında yapılan bu düzenlemelerle Osmanlı hükümetinin (meclis-i mahsus) Batıdaki yönetim şekillerine benzetilmesi amaçlandı. Ancak bu yapılırken önemli bir hususiyet göz ardı edildi. Söz konusu eksiklik, başvekil başkanlığındaki hükümetin kolektif sorumluluk, yani hükümet olarak icraattan hep birlikte sorumlu olma yetkisinin bu kurula verilmemiş olmasıydı. Yine üyeler (nazırlar) de padişah tarafından tayin edilmekteydi. Bu tür bir teşkilatlanma muhtemelen mutlak monarşinin uygulandığı ve üyelerin kral tarafından belirlendiği Avusturya ve Prusya örneklerinden esinlendi. Hadiseye bir de tersinden bakılacak olursa, bu II. Mahmud'un merkezileştirme çabalarının bir sonucu olarak da düşünülebilir. Zira, yönetimi merkezileştirmek isteyen Padişah, bu düzenlemeyle sadaret makamının yüzyıllardır devlet yönetiminde tevârüs ettiği güçlü konumunu etkisiz hale getirmeyi düşünmüş olabilir. Hangi ihtimal doğru olursa olsun, açık olan odur ki, Sultan II. Mahmud, padişahın vekil-i mutlakı olan

sadareti bu değişiklik ile bir çırpıda vekiller heyetinin başı konumuna indirerek mühr-i hümâyûnu elinde bulunduran sembolik bir memuriyet durumuna getirdi.

Başvekâletin bu konumu fazla uzun sürmedi. Nitekim, II. Mahmud'un ölümü ve Abdülmecid'in tahta cülûsunun hemen akabinde, 18 yaşındaki yeni padişahın tecrübesizliğinden de yararlanan Hüsrev Paşa, Başvekil Rauf Paşanın elinden padişahın mührünü alarak kendisini eski yetkilere sahip olmak üzere sadrazam ilân ettirdi (3 Temmuz 1839). Buna rağmen sadaretin eski durumuna oranla gene de çok şey değişmişti. Zira, üstün yetkilerle donatılmış bir kişinin (sadrizam) fikriyle devlet idare etmek düşüncesi, yerini nispeten uzman vekiller ve bunlara fikir veren ve projeler sunan meclislere bırakmıştı. Sadrazamın buradaki konumu, hükümet üyeleri arasında koordinasyonu sağlamak ve onlara nezaret etmekte.

Tanzimat döneminde yapılan değişikliklerden sadaretin alt birimleri ve kalemleri de büyük ölçüde etkilendi. Sadaretin tekrar ihdas edilmesinden sonra, 2 Eylül 1839 tarihinde dahiliye nezareti ortadan kaldırıldı ve dahiliye müsteşarlığı da sadaret müsteşarlığına dönüştürüldü. Nezaretin gördüğü işler, bundan sonra sadaret müsteşarlığı, mektubî kalemi, dahiliye kalemi, dahiliye kitabeti vs. sadaretin alt birimleri tarafından üstlenildi. Bu durum, Fuad Paşanın ölümü üzerine devlet işlerinin büyük ölçüde Âlî Paşanın sırtında kalmasıyla, sadaret ve dahiliye nezaretinin tekrar birbirinden ayrılmasına kadar devam etti (18 Şubat 1869). Bu dönemde, gittikçe ihtisaslaşan ve ayrıntılı bir şekil alan bürokraside artan ilişki ve yazışmalara paralel olarak, sadaret mektubî ve dahiliye kalemleri esaslı bir düzenlemeye tâbi tutuldu. 1851 tarihinde evrak akışını sıhhatli bir şekilde yerine getirmek üzere Bâbîâlî evrak odası kuruldu. Daha sonra odada yapılan bir reform ile görev alanı, sadece İstanbul'daki merkez bürolar arasında yazışmaları düzenlemek ve evrakın akışını sağlamak olarak sınırlandırıldı. Taşradaki dairelerle olan yazışmalarla, dahiliye kalemi ve kitabeti ilgilenmekteydi. Ayrıca muamelelerin düzenli olarak yapılabilmesi ve gerekli olan evraka

daha kısa bir sürede ulaşılabilmesini sağlamak üzere 1846 yılında Mustafa Reşid Paşanın girişimleriyle *hazine-i evrak* adlı modern bir de arşiv oluşturuldu. Arşiv binası yangınlara karşı dayanıklı olması için kârgir olarak inşa edildi ve yakın zamanlardan eski dönemlere doğru belgelerin tasnifinin yapılmasına başlandı.

Sivil bürokrasinin önem kazanması ve Osmanlı devlet yönetiminde dengelerin değişmesi, teşrifat kurallarında da bir takım düzenlemelerin yapılmasını gerekli kıldı. 1834 senesinde *ûlâ, sâni, sâlis* ve *râbi'* olmak üzere dört sınıf mülkî rütbe ihdas edildi. Bunların üzerinde de vezaret ve müşirlik rütbeleri yer almaktaydı. 1836'da ise yapılan bir düzenleme ile askerî sınıfın başı olmak hasebiyle seraskerlik de, öteden beri rütbe ve itibarları eşit tutulan şeyhülislâm ve sadrazamla aynı seviyeye getirildi. Ayrıca her rütbedeki şahsın törenlerde giyeceği üniforma ve takacağı nişanlar da tespit edildi. Fakat nişanların verilmesinde keyfî davranıldığından dolayı bunların masrafları hazineye büyük bir yük olmaya başladı. Bu tür suiistimalleri önlemek için *rütbe ve nişan nizamnamesi* hazırlandı. Nizamnamenin de beklenen neticeyi vermemesi üzerine ilmiye ve kalemiye mensuplarında bulunan nişanların toplanması kararlaştırıldı. Ardından da beş rütbeden müteşekkil ve sayısı mahdut olan *Mecidiye nişanı* ihdas edildi. Bu nişanla ilgili muameleleri yürütmek üzere bir de *nişan meclisi* kuruldu.

Bu dönemde devlet dairelerine memur yetiştirme ve memuriyete intisap usullerinde de bazı değişiklikler yapıldı. Tanzimat öncesinde resmî dairelerin ihtiyacı olan memurlar, bizzat kalemlerde (büro, daire) iş içinde eğitim sistemiyle yetişmekteydiler. Genellikle memur ve diğer ileri gelenlerin çocukları, küçük yaşta kalemlere devam etmeye başlarlar, buralarda kâtiplerin yanında pratik bilgileri öğrenirler ve zamanla bürokraside yükselirlerdi. 1838 tarihinde kâtiplerin rütbelerinin yükseltilmesinde imtihan esası getirildi. Yeni usûlde memur yetiştirilmesine yönelik en önemli adım, Tanzimat'ın ilânından aşağı yukarı dokuz ay önce, *mekteb-i maârif-i adliyyenin* kurulmasıyla atıldı. Mektebin kuruluş amacı, devlet dairelerinin

ihtiyacı olan memurları yetiştirmektir. Ardından aynı amaçla *mekteb-i ulûm-ı edebiyeye* kuruldu. Bu düzenlemeye, eski usûl eğitimde memurların sadece kalemlerdeki pratik bilgileri öğrenmeleri ve bunların dışında Arapça, Farsça, coğrafya, riyazî (matematiksel) ilimlerden habersiz olarak yetişmeleri gerekçe olarak gösterilmekteydi. Mezun olan çocuğun dairelere girişinde izlenecek prosedür de tespit edildi. Aday memurlarda sırt tutma, iyi ahlâk sâhibi olma, dürüstlük ve arkadaşlarına dikkat etme gibi özellikler aranmaktaydı. Daha sonra kurulan *dârülmaârif* ve diğer *rüşdiyye* mekteplerinden mezun olanlar da devlet dairelerine memur olarak alındılar. Görüldüğü gibi, eski sistemde kendi bürosunun pratik bilgisinin dışında fazla bir şey öğrenemeyen memurların, bu yeni usûlle dünyadaki gelişmelerden haberdar olarak yetişmeleri amaçlandı, memuriyete giriş ve terfi yöntemleri de akrabalık ve iltimas gibi hissî ölçülerin dışında daha akılcı ve âdil bir yapıya kavuşturulmaya çalışıldı.

Memurların durumunda meydana gelen bir diğer değişiklik de, kendilerini sıkıntıya sokan *tevcihat* usûlünün kaldırılmasıydı. Her sene şaban ve şevval aylarında yapılan ve memuriyetlerin kişilere birer yıllığına nöbetleşe verilmesinden ibâret olan söz konusu sistem, 4 Nisan 1838 tarihinde uygulamadan kaldırıldı. Böylece görevden alma ve atama işlemlerinin belirli bir süre için değil, gerektiğinde yapılması usûlü getirildi. Bu sistemin, işlerin gereğince yapılması ve devletin işleyişinin aksamaması açısından bazı sakıncaları beraberinde taşıdığı görülmektedir. Şöyle ki, görev süresi bir sene olan memur, görevinin inceliklerini ve gereklerini dahi öğrenmeden süresinin bitiminde vazifesini bir başkasına devretmekte ve kendisi belki hiç anlamadığı yeni bir göreve atanabilmekteydi. Diğer yandan genellikle bir sene boşta beklemek zorunda bırakılan memurlar, mazûliyet maaşının olmadığı o dönemde bir seneyi geçiştirecek parayı da temin etmek zorundaydı. Bu konumdaki bir memur yolsuzluğa sapabileceği gibi, vazifesini hakkıyla uygulaması da kendisinden beklenemezdi.

Tanzimat döneminde getirilen bir başka yenilik de, memurların işe başlarken *yemin* ettirilmeleri idi. Yüksek rütbeli

memurlar (vükelâ, büyük âlimler) padişahın; ilmiyeden olanlar şeyhülislâmın; askerî zâbitler ve ümera seraskerin; Bâbîâlî memurları hariciye nazırının; maliye memurları ve darphanedeki bütün görevliler darphane-i âmire müşirinin huzurunda yemin ederek göreve başlıyorlardı. Daha sonra meclis-i vâlâ tarafından mülkiye, askeriye ve ilmiye mensuplarının yemin şekline dair bir de nizamname hazırlandı. Buna göre, sadrazamlar ve şeyhülislâmların göreve başlarken Kuran üzerine yemin etmeleri gerekiyordu. Diğer memurlara örnek olması için ilk önce Sultan Abdülmecid, Kuran üzerine yemin etti.

Burada devlet dairelerinin haftalık *tatil günleri* hususuna temas etmekte yarar vardır. Bâb-ı Defterî de denilen maliyede çalışan memurların tatil günleri, eskiden pazartesi ve perşembe günleriydi. Bir ara pazar günü tatil olarak tahsis edilmişse de, Mısır sorununun patlak vermesi üzerine bütün tatiller kaldırıldı. Daha sonra tekrar perşembe günleri tatil edildi. Bâbîâlî denilen hükümet merkezinde çalışan memurların ise 1836 tarihine kadar resmî bir tatil günleri yoktu. Bu tarihte yapılan bir düzenleme ile burada da perşembe günleri resmî tatil ilân edildi. Daha sonra buna pazar günleri de eklendi, ancak Tanzimat'ın ilânı günlerinde bu da terk edildi. Perşembe gününü tatil yapan memurlar cuma günü de namazdan dolayı pek verimli çalışmamaktaydılar. Böylece iki gün üst üste devlet dairelerinde işlerin aksaması hem halkı hem devleti zarara uğratmaktaydı. Bu düşünceden hareketle yapılan bir düzenleme ile, hem cuma gününe hürmet etmek, hem de bu şekilde çalışmaların aksamasını engellemek için perşembe tatili cuma gününe alındı.

b- İhtisas birimlerinin kurulması: Nezaretler

Sivil bürokrasinin yükselişi, dahilî olaylara yabancı devletlerin müdahale etmesi, haricî olayların devleti sıkıntıya sokması ve dış ilişkilerin artmasına paralel olarak gelişti. Ticaret, savaş ve sair vesilelerle Osmanlı Devletinin Batı ile ilişkilerinin çoğalması neticesinde, daha önce bu ilişkileri tanzim eden klasik kurumların varlığı artık yeterli gelmemeye başladı. Zira, her ne kadar

Osmanlıların Batıyla karşılaşmaları önceleri daha ziyade askerî alanlarda olduysa da, özellikle dış olayların dayatması sonucu yeni ve uzmanlık alanları belirlenmiş kurumların gerekliliği kendisini iyice hissettirmektedir. Daha önce dış ilişkilerle ilgilenen ve devletin haricî münasebetlerini tanzim eden reisülküttâp efendi, aynı zamanda merkezdeki dîvan kalemlerinin de başkanıydı. Bilindiği gibi bu kalemler hem dahilî, hem de haricî işlerle ilgiliydi. Oysa, dış hadiselerin ve savaşların artması, yabancı dile ve çağdaş diplomasi kurallarına hâkim uzman memurların ve kurumların varlığını gerekli kılıyordu.

Bu gerekliliğe rağmen Osmanlı Devleti, 1793 tarihine kadar büyük Avrupa devletlerinin başkentlerinde dâimî elçilikler dahi kurmamıştı. Zaman zaman cülûs, doğum, harp ilânı, barış ve dostluk teklifleri gibi nedenlerle bu devletlere fevkalade elçi denilen geçici görevliler göndermekteydi. Avrupa'daki gelişmelerden bu elçiler, tüccarlar ve genelde Rumlardan atanan dîvan-ı hümâyûn tercümanları vasıtasıyla haberdar oluyordu. Güçlü olduğu zamanlarda eksikliği pek hissedilmeyen bu dışı kapalılık, daha sonra devletin yavaş yavaş zaafa uğramasıyla beraber önemli bir sorun haline geldi. Nitekim, 1793'ten itibaren çeşitli Avrupa ülkelerinin başkentlerine gönderilen dâimî elçiler, yabancı dil bilmediklerinden görevlerinde pek başarılı olamadılar ve bir müddet sonra geri çağrılarak, yerlerine daha küçük memuriyetler olan maslahatgüzarlar tayin edildi. Ancak, 1821 Yunan isyanı esnasında çoğunluğu Rum olan bu görevlilerin devlete yanlış bilgi gönderdikleri anlaşılınca hepsi azledildi. Ayrıca bu olaylara dahil görülen merkezdeki dîvan-ı hümâyûn tercümanı da idam edildi. Bu olaylardan sonra ihdas edilen *tercüme odasının* kuruluş amacı, Müslümanlardan dil ve diplomasi bilir insanlar yetiştirmektir. Buna rağmen yetişmiş eleman yokluğundan dolayı kısa bir süre tercüman vekâletine yine *bî-taraf* bir Rum atanmak zorunda kalındı. Bu, devletin yetişmiş insan açısından içinde bulunduğu kötü durumu belirtmesi bakımından iyi bir örnektir. İlk zamanlarda başarılı çalışmalar yapamayan tercüme odası, buna rağmen daha sonra yavaş yavaş Müslümanlardan dil bilen

insanların yetişmesi üzerine, haricî işlerde ve bürokrat yetiştirmede en önemli kaynak durumuna geldi. Nitekim, daha sonra Osmanlı reformlarına damgalarını vuracak olan Âli, Fuad ve Safvet Paşalar hep buradan yetiştiler. Oda bu haliyle hem bürokrat yetiştiren bir mektep, hem de Bâbîâlî'nin dış yazışmalarını yürüten bir memuriyet görünümündedir.

II. Mahmud'un uzun sayılabilecek saltanatı döneminde meydana gelen son derece önemli iç ve dış hadiseler devletin varlığını tehlikeye düşürdü. Rus harpleri, Sırp isyanları, bağımsızlıkla neticelenen 1821 Yunan isyanı, Fransızların Cezayir'i işgali (1830), Mehmed Ali Paşa isyanı, Hünkâr iskelesi anlaşması gibi iç ve dış olaylar devletin dengeli ve ihtiyatlı bir dış siyaset takip etmesini zorunlu kılıyordu. Bu yüzden 1834 senesinde Paris, Viyana ve Londra'ya yeniden büyükelçiler gönderildi. Gittikçe karmaşıklaşan ve ayrıntılı bir durum alan dış ilişkileri tanzim etmek ve bu sefirlerle haberleşmeyi sağlayabilmek için klasik Bâbîâlî kurumlarının yeterli olmayacağı açıldı. Dolayısıyla yeni problemlere yeni çözümlerle cevap vermek gerekiyordu.

Bu noktadan hareketle II. Mahmud, 1836'da yayınladığı bir hatt-ı hümayûnla, sadaret kethüdalığını *dahiliye* ve reisülküttaplık memuriyetini de *hariciye nezaretlerine* dönüştürdü. Nazırlara işlerinde yardımcı olmak üzere birer müsteşar atadı. Daha sonra Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşanın görüşleri doğrultusunda, Avrupa'da olduğu gibi dahiliye ve hariciye memurları birbirinden ayrıldı. Yine, sadareten yapılan iç ve dış yazışmaları yürütmekle görevli sadaret mektupçuluğu da dahiliye ve hariciye mektupçulukları olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Söz konusu iki nezaretin alt bürokratik örgütleri de ayrıntılandırıldı. Bu hususlar uzman memurlar yetiştirmek ve işlerin gereğince yürütülmesini sağlamak açısından son derece önemliydi. Reisülküttaplığın maiyetinde bulunan âmedî, beylikçi, tahvil ve ruus adlı eski divan kalemleri, bu alışkanlığın bir devamı olarak hariciye nazırının maiyetinde bırakıldı. Eski bürokrasiden kalan bu kalemler, âmedî odasının dışında reform döneminde yapılan değişikliklerden fazla etkilenmediyse de, eski önemlerini kaybederek varlıklarını

sembolik olarak devletin sonuna kadar sürdürdüler. Zira görevleri, yeni kurulan müesseselerce üstlenildi. Ancak dış ilişkilerle yakın irtibatı ve önemli evrakın saklandığı bir yer olması açısından âmedî odası, daha önce sahip olduğu önemini reform döneminde de sürdürdü. Oda, ayrıca tercüme odasında olduğu gibi, bir bürokrat yetiştirme okulu fonksiyonunu da yerine getirdi. Nitekim, Âkif, Mustafa Reşid, Mehmed Sâdık Rıfat, Şekip, Sarım ve Fuad Paşalar gibi Tanzimat döneminin en renkli ve önemli bürokratları bu odadan yetiştiler. Bu odalarda göreve başlayıp çeşitli sefaret kâtiplikleri görevleriyle yurt dışına çıkan ve daha sonra sefaretlerde görev yapıp Avrupa'da gördükleri yenilikleri ülkelerinde de uygulamak isteyen bu bürokratlar, gördükleri işlerin bir gereği olarak Batı ile ilişkilerini geliştirdiler. Bu temas ve bağlantılar ise kendilerine iktidar mücadeleleri için gerekli olan dış desteği sağladı.

Hariciye nezareti, Tanzimat döneminde meclis-i vâlâ ile birlikte reformlar için bir dinamo görevini yerine getirdi. Hemen hemen bütün reformlar bu iki kurumun öncülüğünde tespit edilip gerçekleştirildi.

Sultan II. Mahmud, Yeniçeriliği 1826'da ortadan kaldırmakla reformların önündeki en büyük muhalif güçlerden birisi olan askerî bürokrasiyi etkisizleştirdi. Aynı yıl içerisinde yaptığı bir diğer düzenlemeyle, daha önce bağımsız olan ve mütevellilerin elinde bulunan vakıfların idaresini merkezileştirmek amacıyla *evkaf-ı hümâyûn nezaretini* kurarak İstanbul'da mevcut vakıfları yavaş yavaş bu yeni nezaretin denetimi altına toplamaya başladı. II. Mahmud bu reformla bir diğer alternatif güç olan ulemâyı etkisizleştirmeyi düşünmüş olmalıdır. Zira ulemâ sınıfı tasarruflarında bulunan ve çok büyük meblağlara varan vakıfların gelirleri sayesinde hükümet karşısında ekonomik açıdan oldukça bağımsız bir konumdaydılar. Padişah bu düzenlemeyle bir taşla iki kuş vurdu. Böylece hem ulemâyı merkeze daha fazla bağımlı kıldı, hem de bu kadar önemli bir gelir kaynağını kendi tasarrufuna aldı.

Vakıflarla ilgili davalara bakmak ve vakıfları teftiş, kontrol ve tâmir etmekle görevli *evkaf-ı hümâyûn müfettişliği* adı altında bir birim oluşturuldu. Diğer yandan yeni vakıfların katılmasıyla sürekli gelişen nezaretin bürokratik örgütü de gittikçe ayrıntılandırıldı. Yine taşrada bulunan vakıflarla ilgilenmek üzere Anadolu ve Rumeli'deki önemli merkezlere *mu'accelât nazırı* adıyla birer evkaf müdürü atandı. Haremeyn-i Şerîfeyn vakıflarıyla ilgili işlere bakmak üzere 1836 yılında *Haremeyn-i Şerîfeyn evkafı nezareti* adıyla bir birim oluşturuldu. Daha sonra bu iki nezaret darphane-i âmire nezaretine bağlandı. Bu durum son derece önemlidir; çünkü, yukarıda da ifade edildiği gibi, padişah bu hareketiyle vakıf gelirlerinin idaresini sıkı kontrolü altında bulunan darphaneye bağlamak suretiyle kendi denetimi altına almayı planladı. Ancak darphanenin zaten yoğun olan işlerine, evkaf gibi büyük ve sorunları olan bir birimin bağlanması neticesinde söz konusu iki işin bir arada yürütülmesi işlemi başarılı olmadı. Bunun üzerine evkaf-ı hümâyûn nezareti darphaneden ayrılarak tekrar müstakil hale getirildi.

Bu sırada 1839 tarihinde yeni sistemde eğitimi yaygınlaştırmak ve Bâbiâlî'ye memur yetiştirmek üzere açılmış olan mekteb-i maârif-i adliyye gibi okulları yaygınlaştırmak için kurulan mekâtib-i umûmiye nezareti de şeyhülislâmın denetimi ve evkaf-ı hümâyûn nezaretinin maiyetine verildi.

Vakıf muameleleri daha ziyade paraya müteallik olduğundan, ferağ ve intikal işlemlerinde pek çok yolsuzluklar meydana gelmekteydi. Bunların dışında iltimasla, ehliyetli olmayan kişilerin vakıf kadrolarına yerleştirilmeleri ve mahlul vakıfların düşük fiyatla tevcih edilmeleri, yapılan diğer yolsuz işlerdi. Devletin söz konusu suiistimalleri önlemek için bir çok önlemler almasına rağmen, bu hususta pek başarılı olduğu söylenemez. Nitekim, kendisi de evkaf-ı hümâyûn nazırlığı yapmış olan Mustafa Nuri Paşa, nezaretin vakıfların koruyucusu olacağı yerde tahripçisi olduğunu ifade eder.

II. Mahmud'un yaptığı bir diğer ıslahat da, maliye nezaretini kurarak, daha önce varolan çoklu hazine sistemine son vermiş ve hepsini yeni kurulan nezaretin sorumluluğuna almış olmasıdır. Sultan, 28 Şubat 1838 tarihinde yaptığı bir düzenleme ile hazine-i âmire ile mansure hazinesini *umûr-ı maliye nezareti* adıyla birleştirdi. Daha önce varolan hazinelerden sadece padişahın özel hazinesi olan ceb-i hümâyûn hazinesi bu yeni nezaretin sorumluluğu dışında bırakıldı. Tekli hazine sistemi getirildiğinden Haremeyn, evkaf-ı hümâyûn ve darphanenin bütün gelirleri yeni nezarete devredildi, buna mukabil söz konusu kurumlara giderlerini karşılamak için maliye nezaretinden aylık belli bir tahsisat bağlandı. Maliye kalemleri ıslah edildiği gibi, zaman zaman halka salınmakta olan *angarya* usûlü de kaldırıldı. Ayrıca vergi sistemi yeniden düzenlendi, *müsâdere* sistemi kaldırıldı. Malî yılbaşı olarak Mart ayı kabul edildi. Maliyede yapılan bir diğer önemli reform da, rüşveti önlemek ve halkın işlerinin gereğince görülebilmesini sağlamak amacıyla memurlara *maaş* bağlanmasıydı. Bu düzenlemeden önce memurların, yaptıkları işlerin karşılığı olarak birtakım gayrimuayyen gelirleri vardı. Bunlar, taşradan senede bir kere olmak üzere gönderilen hediyeler, bürolarda yapılan işlerden alınan harç, bahşiş, kâğıt ve ilâm vs. ücretleri ile divan kalemi memurlarına tahsis edilen timar ve zeamet gelirleriydi. Yeni yapılan Ceza Kanunnamesine rüşvet ile ilgili bir de madde eklendi. Ancak, rüşvetle ilgili bu çalışmalar da pek olumlu sonuçlar vermedi. Bunun önemli bir nedeni yüksek rütbeli memurlar ile alt kademedekiler arasındaki ücret uçurumuydu. Öte yandan bu yeni sistemde bir memurun çalışsa da çalışmasa da her halükârda aylık belli bir geliri garantilemesi, görevlerini gerektiği gibi yapmalarına ve işleri aksatmalarına neden olmaktaydı. Bu durum, günümüzde görülen klasik devlet memuru zihniyetinin teşekkül etmesi sonucunu doğurması açısından son derece önemlidir.

Tanzimat'ın ilânının hemen öncesinde, 2 Eylül 1839 tarihinde maliye nezareti lağvedilerek hazine-i âmire ile hazine-i mukataat defterdarlıkları tekrar kuruldu. Gülhane Hatt-ı Hümâyûnunda

iltizam usûlünün halkı zarara uğrattığı ifade edilerek kaldırılacağına dair ilk işaretler verilmekteydi. Yine vergi sisteminin yeniden düzenlenerek herkesten gelirine göre vergi talep edileceği belirtiliyordu. Nitekim, iltizam sistemi kaldırılarak halkın gelir düzeyini tespit etmek ve vergilerini tahsil etmekle görevli *muhassıllık-ı emvâl* adlı yeni memuriyetler oluşturuldu. Bu düzenlemeler merkezde de yeni kurumların varlığını gerekli kıldığından aradan dört ay geçmeden maliye nezareti yeniden ihdas edildi. Muhassıllar ve Tanzimat'ın malî alanda uygulandığı alanlarla ilgili işlere bu yeni nezaret bakacaktı. Tanzimat'ın uygulanmadığı alanlarla ise hazâin-i âmire defterdarlığı ilgilenmekteydi. Maliyedeki bu iki başlı yönetim zâten var olan karmaşayı daha da artırdığından, Nisan 1840'da defterdarlık ortadan kaldırıldı. Nezaret yeniden maliyenin tek sorumlusu durumuna getirildi. Ayrıca malî konuları etraflıca görüşüp tartışmakla görevli *meclis-i muhasebe-i maliye* adında daimî bir meclis oluşturuldu.

Öteden beri devletin kronik hastalığı olan gelirlerin gereğince tahsil edilememesi keyfiyeti, bu dönemde de malî sorunların en başta geleniydi. Tahsil edilebilen gelirlerin önemli bir kısmı ise devlet görevlilerinin ellerinde telef olmaktaydı. Nitekim bazı memurlar halktan vergi karşılığı tahsil etmiş ve zimmetlerinde tutmuş oldukları devletin parasıyla ticaret yapabilecek kadar işi ileriye götürdüler. Bu bürokratik değişikliklerin yanında gelirleri artırmak ve tasarrufa dikkat etmek gibi bazı malî önlemler de alındı. Bu cümleden olarak yeni memur alınması ve maaş bağlanması sıkı kurallara tâbi tutuldu. Yine yapılan ve yapılacak olan reformlara kaynak sağlamak için *eshâm-ı âliyye*, damgalı kâğıt (evrak-ı sahiha) ve 1840 senesinde Osmanlı tarihinde ilk defa olmak üzere % 12.5 fâizli kaime (kâğıt para) çıkarıldı. Maliyede gerçekleştirilen diğer bir reform da, devletin gelir ve giderlerinin bilinip, harcamaların ve planların ona göre yapılabilmesi için, her sene muntazam bir bütçenin tanzim edilmesi fikriydi. 2 Ağustos 1855 tarihinde *bütçe nizamnamesi* yayımlandı.

Bu dönem malî reformlarının başarılı olduğunu iddia etmek zordur. Zira ifade edildiği gibi etkili bir tahsilât sisteminin kurulamaması, gelirlerin mültezimler ve görevliler elinde telef edilmesi, teşebbüs olunmasına rağmen iltizam sisteminin kaldırılamaması ve maliyenin sağlam bir yapıya oturtulamaması başarısız olunan hususlardı. Maliyedeki buhran, ilk defa Kırım savaşı (1853-56) sırasında alınan ve daha sonra sık sık başvuru dış borç uygulaması ve bunların fâizleriyle gittikçe büyüdü ve nihayet 1875'te maliyenin iflâsı ile had safhaya ulaştı.

Bu dönemde idarî mekanizmada yapılan bir diğer yenilik de ticaret nezaretinin kurulmasıydı. Nezaretin kurulmasından önce İstanbul'un zahire ihtiyacını karşılamak için zahire, Akdeniz ve Karadeniz'de bulunan iskelelerde *mübâyaacı* denilen memurlar tarafından, devletçe belirlenen bir râyîç üzerinden satın alınır ve İstanbul'a getirilirdi. Zahireyi dışarıya satmak ise yasaktı. Gayet açıktır ki, bu usûl üreticiyi ekonomik açıdan sıkıntıya sokmakta ve servet birikimini de engellemekteydi. II. Mahmud, bu duruma bir çözüm bulmak üzere zahire üzerindeki, devletin söz konusu tekeli, yani mübâyaat usûlünü kaldırarak halkın, devletin ihtiyacı karşılandıktan sonra fazla kalan zahiresini istediği yere satmasına izin verdi. Buna mukabil devletin bundan uğrayacağı zararı birazcık olsun hafifletmek ve senede bir kereye mahsus olmak üzere halktan mübayaat affı bedeli (bedel-i afv-ı mübâyaât) adıyla bir ücretin alınması kararlaştırılmışsa da, daha sonra bundan vazgeçildi. Sonraki yıllarda kıtlık ve savaş gibi durumlarda, zahirenin dışarıya satılması yine devlet tarafından engellenmiştir. Bütün bu işlemler zahire nezareti adlı bir birim tarafından yürütölmekteydi.

24 Mayıs 1839 tarihinde memlekette ticaret, sanayi ve tarımın geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması için gerekli olan düzenleme ve organizasyonları tek elden yapmak üzere, zahire nezareti kaldırılarak yerine müstakil ve diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi büyük yetkilere sahip *ticaret nezareti* kuruldu. Ticaret nezareti, ilk yıllarda, kurulduğu amaçlara uygun faaliyetler yapamadı. Nitekim, bir müddet sonra ayrı bir memuriyet olarak

kalmasına gerek görülmeyerek İstanbul gümrük emanetine ilhak edildi. Ancak İstanbul gümrüğünün büyük bir kurum ve gördüğü işlerin de çok ve çeşitli olmasına bir de nezaretin görevlerini üstlenmesi eklenince iki tarafın işleri de aksama noktasına geldi. Bu yüzden 1845'te nezaret tekrar müstakil bir memuriyet haline getirildi.

Bu arada nezaretin önemli bir faaliyet alanı olan ve gerek yerli, gerekse yabancı tüccarların birbirleriyle ve devletle olan davalarına bakmak üzere *mahkeme-i ticaret* adlı bir birim kuruldu. Daha önce bu tür davalar İstanbul gümrük emanetinde görülmekteydi. Ticaret nâzırının başkan olduğu mahkemede tüccar da temsil edilmekteydi. Kararlar, oy çokluğuyla alınmakta ve eşitlik durumunda başkanın oyu kararın yönünü belirlemekteydi. Şer'î boyutu olan konularda ise, meclis-i nâfia müftüsüne başvurulmaktaydı. Çalışmalarını uzun yıllar bu şekilde yürüten mahkeme 1860 yılında yeni bir düzenlemeye tâbi tutularak *mahkeme-i evvel* ve *mahkeme-i sâni* adlarıyla iki kısma ayrıldı. Her bir mahkeme dört asıl ve dört yedek üye ve bir başkandan meydana gelmekteydi.

Mahkemede alınan kararların temyiz hakkı yoktu. Bu ilke, ticarî kurallar ve kanunlar hakkında fazla bilgi sahibi olmayan Müslüman tüccarları yabancı tüccarlar karşısında pek çok zarara uğrattı. Zira davalar genellikle kendilerini kuralları iyi bilen avukatlar tarafından savunmakta olan yabancı uyruklu tüccarlar lehinde sonuçlanmaktaydı. Osmanlı uyruklu gayrimüslim tüccarlar ise umumiyetle yabancı bir devletin himayesine girerek durumlarını kurtardılar.

Ticaret nezareti bütün bu uğraşlara rağmen bir türlü kuruluş amacına yönelik, yani, ülkede ticaret, tarım ve sanayinin geliştirilmesi yönünde teori oluşturma ve gerekli ortamı hazırlayıp düzenlemeler yapma yolunda elle tutulur çalışmalar yapamadı. Bu dönemde nezaretin çalışmaları, âdeta tüccarlar arasındaki davalara bakan bir ticaret mahkemesinden öteye gidemedi.

II. Mahmud döneminden beri devam eden, sorunların daha rahat çözümlenebilmesi için yetkinin mümkün merteye yaygınlaştırılması ve ihtisaslaşmanın artırılması anlayışının bir sonucu olarak, görevlerinin irtibatından dolayı öteden beri ticaret nezareti tarafından idare edilmekte olan ziraat ve tarıma müteallik işler, buradan ayrılarak müstakil bir *ziraat nezareti* oluşturuldu (16 Ocak 1846). İlgili kısımda açıklanan ziraat meclisi de yeni nezaretin maiyetine verildi. Ancak bu yeni müessese pek uzun ömürlü olmadı. Tanzimat döneminde sık görülen kurumların kurulup lağvedilmesi olayına burada da rastlanmaktadır. Kurumlar sık sık değişikliğe uğruyordu; zira üzerinde fazla düşünülerek, gerekli olan fizibilite ve uygulanabilirlik çalışmaları yapılmadan ihdas ediliyorlardı. Nitekim kuruluşunun üzerinden henüz üç ay bile geçmeden bu kurumdan gereğince faydalanabilmek için pek çok paraya, zamana ve külfete ihtiyaç olduğu ve bu imkânların mevcut bulunmadığı ifade edilerek yaptığı işler tekrar ticaret nezaretine bağlandı. Böylece görevlerinin esasları bile belirlenmeden nezaret ortadan kaldırıldı.

Bu şekilde kısa süreli bir diğer deneme de, nâfia işlerinin yine aynı surette ticaret nezaretinden ayrılarak nâfia nezareti adıyla ayrı bir birim haline getirilmesidir. Tanzimat'tan önce memleketin imâr faaliyetleri genellikle merkezî olmayan bir sistemle idare edilirdi. Yani, eyalet ve sancaklar kendi imkânlarıyla yol, köprü, vs. ihtiyaçlarını inşa ve tâmir ederlerdi. Tanzimat'tan sonra ise bu gibi yatırımlar merkezî bir konum almaya ve merkezden planlanmaya başlandı. 1845'te meclis-i vâlâya bağlı bir nâfia hazinesi oluşturularak bazı gelirler bu yeni hazineye tahsis olundu. Ülkenin imârı için küçük de olsa oluşturulan bu fon, bir süre sonra müdürlüğe dönüştürüldü. Ardından Kasım 1848'de yapılan bir düzenleme ile bina, yol, köprü inşası ve koruların muhafazası için *umûr-ı nâfia nezareti* kuruldu. Nezaretin diğer görevleri arasında, ülkede tarım, sanayi ve sanatın geliştirilmesi, fabrikalar kurulması, emtianın çoğaltılması ve bunlar için uygun ortamın hazırlanması sayılabilir. Ziraat meclisi yeni nezaretin maiyetine verilerek ismi nâfia meclisi olarak değiştirildi. Ayrıca ebniye

meclisi de buraya nakledildi. Memleketin herhangi bir yerinde bir binanın tâmiri veya yeni bir binanın inşası nezaret vâsıtasıyla gerçekleştirilecekti. Nezaretin görevlerini belirten hayli ayrıntılı bir de nizamnamesi kaleme alınmış olmasına rağmen, bunu uygulama imkânı bulunamadı. Çünkü yürürlüğe girdikten birkaç gün sonra nâfia nezareti, ticaret nezaretine ilhak edilerek ortadan kaldırıldı.

Ziraat ve nâfia nezaretleri örneklerinde görüldüğü gibi bu tür ülke genelinde uygulanması gereken reformlar, çok geniş bir organizasyon, bilgi birikimi ve sermayeye ihtiyaç hissettirmekteydi. Bu unsurlardan birisinin yokluğu, teşebbüs edilen reformu başarısız kılmak için yeterliydi. Nitekim bu yüzden söz konusu girişimlerden başarılı neticeler elde edilemedi.

Nezaretler kısmında incelenecek diğer bir birim de, eski çavuşbaşılık müessesesinin kaldırılarak yerine kurulan *dîvan-ı deâvî nezaretidir*. Bu dönüşümün tam olarak ne zaman gerçekleştiğini kesin olarak tespit edememize rağmen 18 Aralık 1836 tarihinden bir kaç gün önce olduğunu tahmin ediyoruz. Başvekâletin kurulması ve dahiliye nezareti ile birleştirilmesi üzerine arz odasında faaliyetlerini yürütmekte olan mahkeme (huzur mürafaası, arz odası mürafaası) şeyhülislâmlığa nakledildi. Deâvî nazırı haftada iki gün toplanmakta olan bu mahkemeye katılıyordu. Görevi bu mahkemenin yetki sınırlarına giren konuları buraya havale etmek, alınan kararları uygulamak ve mahkeme masraflarını tahsil etmektir.

Bu dönemde mahkeme işleri üç kurum tarafından idare edilmekteydi. Osmanlı uyruklu gayrimüslimlerle ilgili davalara hariciye nezareti, Müslümanlarla ilgili olanlara dîvan-ı deâvî ve yüksek rütbeli memurların davalarına da meclis-i vâlâ bakmaktaydı. Bir süre sonra hariciyede görülmekte olan söz konusu davalar, nezaretin işlerinin çokluğu dolayısıyla deâvî nezaretine havale edildi. Bu düzenlemeden sonra hariciye nezaretinin sorumluluğunda, sadece patrikhane ve müstem tûccarlarla ilgili davalar kaldı. 15 Nisan 1838 tarihinde ise eski tezkire-i evvel

ve sâni memuriyetleri lağvedilerek nazıra, gördüğü işlerde yardımcı olmak üzere dıvan-ı deâvî nezareti muâvinliği kuruldu. Ayrıca mahkemede davaların düzenli bir şekilde görülebilmelerini sağlamak ve meydana gelmekte olan bazı yolsuzluk olaylarının önüne geçebilmek için çavuşluk ve mübâşirlik hizmetleri ile mübâşiriye ücretleri de yeniden düzenlendi. Ancak bütün bu düzenlemelere rağmen mahkeme mübâşirlerinin yolsuzlukları yine de önlenemedi. Cinayet meclislerinin kurulmasından sonra, bunların kontrolü de deâvî nezaretine verildi.

1870 senesinin sonlarına kadar çalışmalarını yürüten nezaret, bu tarihte *havâle cemiyeti* ve *icra cemiyeti* adlarıyla iki şubeye ayrılarak lağvedildi. Tanzimat döneminde kuruluşunu ve gelişmesini en geç tamamlayan kurumların başında adliye teşkilâtı gelmektedir. Bunun nedeninin, görev ve ilgi alanının diğerlerine göre daha kritik bir yapıda bulunmasından kaynaklanıyor olsa gerektir. Kurulmaya başlanan nizamî mahkemelerin şer'î mahkemelerin yerini alması, konunun nezâketinden dolayı biraz daha fazla zamana ihtiyaç duyurdu. Zira bu dönüşümün birden bire yapılmasının tepki doğurma ihtimali, reformcuların daha ihtiyatlı davranmalarına neden oldu. Dolayısıyla nizamî mahkemeler tedricî olarak şer'î mahkemelerin aleyhinde gelişti ve yaygınlaştılar.

Bu kısımda incelenecek olan son konu ise, eğitimin merkezîleştirilmesi amacıyla yapılan çalışmalar ve maârif-i umûmiyye nezaretinin kurulmasıdır. Bu husus son derece önemlidir, çünkü reformların başarılı olabilmesi için gerekli olan en önemli unsur bunları uygulayacak yetenekli insanların bulunması veya yetiştirilmesiydi. II. Mahmud bu amaçla daha önce 1240 (1824-25) tarihinde ilköğretimi zorunlu hale getirdiyse de, gerek iç ve gerekse dış olaylardan dolayı bu konuda pek bir başarı sağlayamadı. Nezaret meclisleri kısmında açıklanan ve ülkede imâr ve kalkınma faaliyetlerini planlamak üzere kurulan meclis-i umûr-ı nâfia, gerek Tanzimat'ın hemen öncesinde ve gerekse Tanzimat'ın ilk yıllarında eğitim işlerinin modernleştirilmesiyle

yakından ilgilendi. Mahalle mekteplerinin ıslahında karşılaşılan bu başarısızlık üzerine konu 1838'de yeniden gündeme getirilerek bu hususta gerekli çalışmaları yapmak üzere *mekâtib-i rüşdiyye nezareti* kuruldu. Bu yeni kurum, evkaf nezaretine bağlı bir müdürlük seviyesindeydi. Bu düzenlemede mektepler *sıbyan*, *rüşdiyye* ve *mekâtib-i âliyye* olarak, yani ilk, orta ve yüksek okullar olmak üzere üç kısımda ele alındı. 1845 tarihine kadar bu konuda da pek bir ilerleme kaydedilemedi ve nezaret, mekteb-i maârif-i adliye ve mekteb-i ulûm-ı edebiye ile ilgilenmenin dışında pek bir varlık gösteremedi. Bu tarihte aşağıda açıklanacağı gibi önce meclis-i muvakkat, ardından da meclis-i maârif-i umûmiye kurularak eğitim işleri yeniden ele alındı. Yapılan çalışmalar neticesinde meclis-i maârifin aldığı kararları uygulamakla görevli *mekâtib-i umûmiye nezareti* kuruldu. Ancak bu kurum da, bildiğimiz nezaret statüsünden farklı ve derece olarak da daha düşük bir konumdaydı. Bu yeni birim, daha ziyade sıbyan okullarının dışında kalan eğitim müesseseleriyle ilgiliydi. Eğitim işlerinin kabineye dâhil bir nezaret tarafından temsil ve deruhte edilmesi, 14 Mart 1857 (18 Receb 1273) tarihinde *maârif-i umûmiye nezaretinin* kurularak Abdurrahman Sami Paşanın nazır olarak atanmasıyla oldu. Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye'nin dışındaki bütün okullar, yeni nezaretin denetimine verildi. Bu dönemde eğitime dair gerçekleştirilen diğer bir reform da 15 Nisan 1851 tarihinde *encümen-i dâniş* adıyla bir ilim heyetinin oluşturulmasıdır. Kuruluş amacı, gerek tesis edilmesi düşünülen dârülfünûn için, gerekse halkın çeşitli konularda bilgilendirilmesi amacıyla ihtiyaç duyulan telif ve tercüme kitapları hazırlamaktı. Encümen-i dâniş *Târih-i Cevdet* gibi birkaç eserin dışında fazla çalışma ortaya koyamadan bürokratların iltimas ve siyasî çekişmelerine kurban edilerek 12 yıllık bir faaliyet sonrasında ortadan silinip gitti.

c- Meşveret usûlünün yaygınlaştırılması: Meclisler

Tanzimat döneminde gerçekleştirilen bir diğer idarî reform da meclislerin ihdas edilerek yaygınlaştırılmasıydı. Ancak hemen belirtmek gerekir ki meşveret sistemi esasen Türk devlet geleneğine yabancı değildi. Zira Ortaasya'daki ilk Türk devletlerinden beri örgütlenmede kullanıldığı ve bu devletlerde hükümdarın yanında askerî, siyasî ve iktisadî konularda kararların alındığı meclislerin var olduğu bilinmektedir. Söz konusu uygulama bu dindeki istişâre fikriyle uyduğundan dolayı İslâmî devirde de mevcudiyetini sürdürdü. Osmanlı Devletinde önceleri divan-ı hümâyûn, ardından III. Selim döneminden itibaren de meşveret meclisleriyle devam eden gelenek, Tanzimat'la beraber daha da yaygınlaştırıldı. III. Selim, kafasındaki reform fikirlerini meşveret meclislerinde olgunlaştırdığı gibi, reformları için bu meclisleri son derece fonksiyonel bir şekilde kullandı. Ancak meclisler, aşağıda da ayrıntılı olarak inceleneceği gibi, Tanzimat öncesinde Sultan II. Mahmud tarafından yaygınlaştırıldı. Bu amaçla ilk olarak askerî işlerin görüşülüp karara bağlanacağı dâr-ı şûrâ-yı askerîyi, ardından da meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliye ve dâr-ı şûrâ-yı Bâbîâlî'yi kurdu.

Gerek Tanzimat'tan önce gerekse sonra kurulan meclisler, bürokratik hiyerarşideki yerleri göz önünde tutularak, nezaretlerin üzerlerinde yer alan meclisler ve nezaret meclisleri olarak iki grupta ele alınacaktır.

1. Hiyerarşik açıdan nezaretlerin üzerinde yer alan meclisler

II. Mahmud tarafından nezaretlerin kurulması ve ardından da sadaretin başvekâlete dönüştürülmesi, şeklen de olsa Batıdaki kabine sistemine doğru atılmış bir adım olarak değerlendirilebilir. Bu amaçla kurulduğu tarih kesin olarak bilinmemekle beraber, meşveret meclisinden yumuşak bir geçişle, nazırlardan ve yüksek

rütbeli memurlardan mürekkep *meclis-i hass-ı vükelâ* teşkil edildi. Bu meclis bir nevi bakanlar kuruluydu yani hükümeti temsil etmekteydi. Kararların oy çokluğuyla alındığı kurum, devletin en yüksek yasama ve yürütme organı olup sadrazamın başkanlığında haftada iki gün toplanır ve icra işinde nezaretler arasında koordinasyonu sağlardı. Meclisin kolektif bir sorumluluğu yoktu; yani çağdaş hükümet gibi, alınan karar bütün meclis üyelerini bağlamıyordu, her bir nazır kendi nezaretinin görev alanına giren işlerden sorumluydu. Üyeleri padişah tarafından atanırdı. Meclis, kendi gerekli gördüğü veya alt kademelerdeki meclislerin hazırladığı yasa tasarılarını ve meseleleri tartışıp lüzümlü düzeltmeleri yaptıktan sonra sadrazamın tezkiresiyle padişahın tasdikine sunar ve bunlar onaylandıktan sonra yürürlüğe girerdi. Periyodik toplantıların yanında, gerektiğinde de toplanırdı. Bâbîâlî'nin dışında sadrazamın, şeyhülislâmın veya vükelâdan birisinin konağında toplanabilirdi. Katılacak üyelere teşrifat kaleminden çağrı pusulaları yazılırdı.

Katılan üyeler ve sayıları zaman zaman değişmekle beraber, meclis genel olarak şu kişilerden oluşuyordu: sadrazam, şeyhülislâm, serasker, meclis-i vâlâ reisi (daha sonra meclis-i Tanzimat başkanı), maliye, ticaret, hariciye, evkaf-ı hümâyûn nazırları, sadaret müsteşarı, darphane-i âmire nazırı (daha sonra hazine-i hassa nazırı), zaptiye müşiri, tophane müşiri, kapudan-ı deryâ, dîvan-ı deâvî nazırı, vâlide kethüdası. Bunların dışında, hükümet üyesi olmayıp, tecrübelerinden yararlanılmak üzere bazı devlet ileri gelenleri ve vükelâ mazûlleri de *mecâlis-i âliyye memuriyeti* adı altında meclis-i vükelâya ve meclis-i umûmiye üye olarak atanabiliyordu.

İhdas edilen bir diğer meclis de, Bâbîâlî'de meclis-i vâlânın biraz daha geniş bir katılımıyla toplanan *meclis-i umûmî* idi. Bu meclisin de kuruluş tarihi tam olarak tespit edilememesine rağmen, düzenlenmesine dair 22 aralık 1839 tarihli bir irade mevcut olduğuna göre bu tarihten biraz önce kurulmuş olduğu tahmin edilebilir. Bazen meclis-i vâlâ dairesinde, bazen de vükelâdan birisinin konağında toplanmaktaydı. Önceleri

sadrazamdan ikinci rütbeye kadar olan Bâbîâlî memurlarına kadar büyük bir kitlenin katıldığı meclisin üye sayısı, daha sonraları yapılan bir düzenleme ile azaltıldı. Meclis savaş ve kriz gibi bazı olağanüstü hallerde yüksek bir katılımıla toplanırdı. Meclis-i vâlânın genişletilmiş şekli olduğundan dolayı meclis-i vâlâda yapılan tüzük değişiklikleri aynen burada da uygulanırdı. Aldığı kararlar meclis-i vükelânın onayından sonra padişaha sunuluyordu. Tanzimat meclisinin kurulmasından sonra bu meclis de yeniden düzenlendi. Meclis-i umûmî, buna göre yeni meclisin hazırladığı kanun ve nizam lâyhalarını ele almak üzere gerektiğinde toplanacaktı. Kararlar oy çokluğuyla alınmakta olup bunun oranı üçte ikiydi. Görüldüğü gibi bu meclis, kanun yapıcının meclis-i vâlâ olduğu dönemlerde meclis-i vâlâ ile, Tanzimat meclisi olduğu zamanlarda da Tanzimat meclisi ile organize bir şekilde yasama faaliyetlerini yürüttü. Böylece, alınacak kararların, daha az hatayla çıkmasını temin için, daha geniş bir platformda tartışılması sağlanmaktaydı.

Sultan II. Mahmud, 24 Mart 1838 tarihinde yapılmasını düşündüğü reformları hazırlamak, bu hususta gerekli çalışmaları yapmak ve çalışma yeri Topkapı Sarayı olmak üzere *meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliye* adında bir meclis kurdu. Meşveret meclislerinin dışında, devlet yönetiminde kurumsallaşmış meclis uygulaması yaygın olmadığından ilk zamanlarda yapı ve zihniyetten kaynaklanan bazı sorunlar ortaya çıktı. Şöyle ki, meclise atanan üyeler, başlangıçta meclisteki üyelik görevleriyle beraber daha önce buldukları memuriyetleri de sürdürdüler. Ancak bunun meclis çalışmalarını aksattığı anlaşılınca ikinci memuriyetler kendilerinden alındı. Diğer yandan üyeler arasındaki rütbe ve statü farkları da meclisteki tartışma ve oylamaları olumsuz yönde etkilemekteydi. Alt rütbelerde yer alan üyeler, üst rütbe sahibi üyelerin yanında fikirlerini özgürce beyan edemedikleri gibi, görüşmelerin ikinci gruptakilerin eğilimlerine göre şekillenmesi tehlikesi ortaya çıktı. Bu sakıncayı bertaraf etmek için meclis üyelerinin -daha önce rütbeleri ne olursa olsun- hepsi aynı rütbeye getirildi. Ayrıca, toplanma şekli, kuralları, bürokrasisinin işleyiş

tarzı ve meclisin amacını içeren bir de tüzüğü hazırlandı. Meclisin en genel amacı, yapılması düşünülen ve *Tanzimat-ı Hayriyye* veya *Tanzimat-ı mülkiyye* olarak adlandırılan reformların gerçekleştirilebilmesi için gerekli kanun ve tüzükleri hazırlamaktı. Ayrıca, çıkardığı kanun ve tüzüklerin uygulanıp uygulanmadığını denetleme hakkına da sahipti.

Meclis, söz konusu faktörlerden dolayı Gülhane Hatt-ı Hümayûnuna kadar pek başarılı çalışmalar yapamadı. Tanzimat'la beraber meclisin önemi, işleri ve buna paralel olarak da üye sayısı çoğaltıldı. Yüksek çalışma temposunun altında ezilmemesi ve ele aldığı konuları gerektiği gibi esaslı bir şekilde karara bağlayabilmesi için daha sonra yapılan bir düzenlemeyle âdi ve günlük işlerin meclis çalışma alanının dışında tutulması kararlaştırıldı. Yani, meclis kendi faaliyet alanını, daha ziyade reformlar ve çözümü güç olan problemler olarak sınırlandırdı. Meclisin öneminin ve gördüğü işlerin artmasına paralel olarak bürokratik örgütü de yeniden düzenlendi ve gittikçe daha ayrıntılı bir hal aldı. Bunun yanında içtüzüğü ve üyelerin görev ve sorumlulukları, yapılan yeni düzenlemelerle, ayrıntılandırıldı. Önemli sorunlar ise, önce mecliste kurulan komisyonlar tarafından inceleniyor, daha sonra genel kurulda görüşülerek sonra meclis kararı halini alıyordu. Meclis üyesi olmadığı halde konunun uzmanı olanlar da, düşüncelerinden yararlanılmak üzere bu komisyon çalışmalarına çağrılabilirdi. Bunun dışında ele aldığı konuyla ilgili gördüğü her hangi bir devlet memurunu veya nazırı meclise getirtip görüşlerine başvurma yetkisine de sahipti.

Meclis, 1850'lerden itibaren kendisine gelen konuların çokluğu ve çeşitliliği neticesinde, işleri yetiştiremeyerek yaklaşık bir yıl kadar gerisinde kaldı. Zira, her türlü nizam ve kanunun yapılmasından arazi anlaşmazlıklarına kadar her konu ile ilgilenmek zorundaydı. Bunun üzerine 26 Eylül 1854 tarihinde meclis-i Tanzimat kuruldu. Böylece, meclisin yargı ve yasama olarak belirlenmiş iki temel faaliyet alanından birisi olan yasama görevi, bu yeni kurum tarafından üstlenildi. Bu düzenlemeden

sonra meclis-i vâlânın eski önemini kaybettiği ve yeni meclisin ön plana çıktığı görülür. Meclis, 21 Nisan 1857 tarihinde ele alınacak işler açısından *mülkiye, maliye ve evkaf, askeriye, hariciye ve deâvî* olmak üzere beş ihtisas dairesine ayrıldı. Her cemiyetin bir başkanı vardı. Bu dairelerin ele aldığı konular genel kurulda da görüşülmekteydi. Ancak, hem meclis-i vâlâ ve hem de meclis-i Tanzimat gibi iki reform meclisinin beraberce mevcudiyeti, bir takım sorunlar yarattığından iki meclis 14 Temmuz 1861 tarihinde *meclis-i ahkâm-ı adliye* adıyla birleştirildi. Yeni meclis *mülkiye, muhakemât* ile *kavânîn ve nizamat daireleri* olmak üzere üç kısımdan oluşmaktaydı. Meclisin her bir dairesinin görev ve sorumluluklarını ayrıntılarıyla belirleyen ayrıca bir de içtüzüğü hazırlandı.

8 Mart 1840 tarihinde meclis-i vâlâ saraydan, Bâbıâlf'deki kendi binasına taşındı. Burada padişahın meclis tartışmalarını izleyebilmesi için özel bir yer yapılmıştı. Nitekim, Sultan Abdülmecid, her sene Muharrem ayında meclisi ziyaret etti ve meclis toplantılarına katıldı. Bu özel toplantılarda geçmiş yılın bir muhasebesi yapılır, bir sonraki sene yapılacaklar hakkında direktifler verilirdi. Kararların oy çokluğuyla alındığı mecliste görüşmelere Kuran okunarak başlanmaktaydı.

Meclis-i vâlâ kuruluşundan itibaren tam bir reform meclisi olarak faaliyetlerini yürüttü. Ayrıca teoride üretilen çözümlerin ve tüzüklerin pratikte uygulanıp uygulanmadığını kontrol ve denetlemek de meclisin en önemli görevlerindendi. Bu amaçla *Tanzimat-ı Hayriyye'ye mugayir* hareket eden bürokratlar ve muhalifler burada yargılanıp susturuldular. Nitekim, dönemin önde gelen yöneticilerinden Hüsrev, Âkif, Nafiz, Tahir ve Hasip Paşalar mecliste yargılanıp cezalandırıldılar. Böylece, aynı zamanda bir yüksek mahkeme görevini de yerine getirmekteydi. Reformcuların bir nevi mahkemesi gibi çalışan meclis, *Tanzimat'ın hâmi-i hakikisiydi*.

Meclis-i Tanzimat'a ve yaptığı çalışmalara gelince; bu meclis aslında Tanzimat bürokratlarının kendi aralarındaki rekabet ve

mücadelelerden doğdu. Yukarıda da belirtildiği gibi, reformların yavaşlaması ve meclis-i vâlânın işlerin üstesinden gelememesi de kurulmasını gerektiren bir diğer nedendi. Padişah meclisin kurulmasına dair yayınladığı hatt-ı hümâyûnda, Tanzimat'ın esaslarının bir dereceye kadar gerçekleştirilmiş olmasına rağmen ayrıntılarda ve mülkî idarede henüz istenilen başarının sağlanamadığını, bunun en büyük nedeninin de irtikâp ve rüşvet olduğunu ifade ile, bu hususlarda gerekli çalışmaları yapmak üzere bir meclisin kurulmasını emretti. Yani meclis meclis-i vâlânın kanun ve tüzük hazırlama görevini üstlendi. Meclisin kontrolü Mustafa Reşid Paşanın yetiştirmeleri olup, ikinci Tanzimat kuşağı olarak adlandırılabilir olan Âli ve Fuad Paşalardaydı. Meclis, mevcut kanunları ıslah, ikmâl ve hatta ilga edebilme yetkisine sahipti. Meclis-i vükelânın havale ettiklerinin yanında gerekli gördüğü konuları da ele alıp inceleyebilirdi. Aldığı kararları meclis-i vükelâ uygulayacak; ancak uygulamada gördüğü hataları bu meclise ihtar, gerektiğinde dava edebilecekti. Bu husus son derece önemlidir. Zira yasama organının yürütmeyi (hükümeti) denetlemesine daha önce Osmanlı devlet yönetim mekanizmasında rastlanmamaktadır. Diğer yandan, gerekli gördüğü konuları ele alıp inceleyebilme yetkisi de, meclisin reformlara etki etmesi ve bunları yönlendirmesi açısından son derece önemlidir. Ayrıca üst rütbeli bürokratları yargılama yetkisine sahipti. Meclis-i vükelâ, meclisin hazırladığı kanun taslaklarını reddeder veya değiştirebilirdi. Öte taraftan meclis-i Tanzimat da, kanunlara aykırı davranan vükelâyı yargılayabilirdi. Devlet teşkilâtında yasama ve yürütme ilk defa bu kadar kesin hatlarıyla birbirinden ayrılıyordu. Meclis, alt meclis veya makamların hazırladıklarının dışında, dışarıdan şahısların hazırladığı kanun ve nizamnameleri de ele alıp değerlendirebilirdi. Bu husus da son derece önemli olup, halktan kişilere yasama mekanizmasında yer alma hakkını tanıyordu. Meclis bu özelliklerinden dolayı bazı araştırmacılar tarafından gerçek bir parlamento olarak nitelendirildi. Faal olduğu yedi sene içerisinde yargı görevlerinin dışında pek çok kanun hazırlayarak önemli bir yasama organı olduğunu gösterdi.

24 Mart 1838 tarihinde meclis-i vâlâ ile birlikte kurulan *dâr-ı şûrâ-yı Bâbîâlî*'nin çalışma yeri isminden de anlaşılacağı gibi Bâbîâlî'deydi. Bunun kuruluş amacı da meclis-i vâlâ gibi Tanzimat'a dair hususları görüşmek ve gerekli düzenlemeleri yapmaktı. Hükümete yardımcı olmak üzere bir *ministro meclisi* olarak düşünülen meclis, dahilî, haricî, malî vs. konularda çalışmalar yapıp meclis-i vâlâyâ sunmakla görevliydi. Meclis-i vâlânın sunulan bu tasarılar üzerinde reddetme ve değiştirme de dâhil her türlü tasarruf hakkı vardı. Dâr-ı şûrânın hazırladığı mazbatalar meclis-i vâlâyâ takdim edilmeden evvel dâhiliye ve hariciye nazırlarının onayından geçmekteydi. Yukarıda meclis-i vâlâ kısmında ifade edilen, üyelerin farklı rütbelerde bulunmalarının meclis görüşmelerinde yarattığı sorunlar burada da vardı. Bu sorunu aşmak için dâr-ı şûrâ üyeleri de yapılan bir düzenlemeyle aynı seviyeye getirildiler. Meclis, etkin ve faal olmayan bir çalışma hayatından sonra 12 Ağustos 1839 tarihinde lağvedilerek üyelerinin bir kısmı meclis-i vâlâ, bir kısmı da meclis-i nâfia üyeliklerine atandı.

1845 tarihinde Sultan Abdülmecid, gidişatından memnun olmadığı reformların daha da hızlandırılması ve bunların önünde en büyük engel olarak gördüğü cehaletin ortadan kaldırılması için mekteplerin yaygınlaştırılması gerektiği yönünde bir hatt-ı hümayûn yayınladı. Padişah bununla reformların başarısıyla eğitim arasındaki doğrudan ilişkiye dikkat çekiyordu. Bu uyarı üzerine mahalle (sıbyan) mekteplerini düzenlemek için bir *meclis-i muvakkat* kuruldu. Meclis; birisi sıbyan mekteplerine; diğeri rüşdiye mekteplerine ve öteki de bir dârülfünûn kurulmasına dair olan üç tasarı hazırladı. Meclisin hazırladığı tasarılar da yer alan bir diğeri husus da Bâbîâlî'de eğitimle ilgili işlerle ilgilenecek olan daimî bir meclisin kurulmasıydı. 27 Haziran 1846 tarihinde *meclis-i maârif-i umûmiyenin* kurulmasıyla meclis-i muvakkatin görevi sona erdi. Yeni meclis, iki reformcu kurumun, meclis-i vâlâ ile hariciye nezaretinin denetimi altındaydı. Bu husus eğitimin lâikleştirilmesi açısından son derece önemlidir. Çünkü o ana kadar şeyhülislâmlığın denetimi altında bulunan eğitim işleri, bu

tarihten sonra Bâbîâlî'nin, yani hükümetin kontrolü altına giriyordu. Böylece eğitim mekanizmasını ellerine geçiren Tanzimat bürokratları, reformları daha rahat bir şekilde yönlendirmeyi planlıyorlardı. Bâbîâlî'de meclis-i vâlâ dairesinde kendisine tahsis edilen odada haftada iki gün toplanmakta olan meclisin aldığı kararlar, ayda bir kere, daha geniş bir katılımla toplanan *meclis-i umûmî-i maârif* adlı mecliste yeniden görüşülmekteydi. Genişletilmiş mecliste, meclis-i maârifin bir sonraki ay ele alacağı konular da tespit ediliyordu. Başlangıçta altı olan üye sayısı zamanla yirmiye kadar çıktı.

20 Haziran 1857 tarihinde eğitimin din ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün halkın yararlanacağı bir konuma getirilmesini sağlamak üzere gerekli çalışmaları yapmak için *meclis-i muhtelit-i maârifin* (karma maârif meclisi) kurulması üzerine, eğitimle ilgilenen meclislerin sayısı da ikiye çıktı. Meclis hazırladığı tasarıları meclis-i maâriفة sunacak ve daha ziyade çeşitli fenlere dair olan konuları görüşecekti. 1864 tarihine kadar faaliyetlerine devam eden iki kurum, bu tarihte kaldırılarak yerine *maârif-i umûmiye heyeti* adıyla bir birim oluşturuldu. Bu, *daire-i mekâtib-i mahsusa* ve *daire-i mekâtib-i umûmiye* adıyla iki şubeden meydana gelmekteydi. Ayrıca, İslâm'a âit kitapları incelemekle görevli *mekâtib-i sıbyân-ı müslime komisyonu* ve üyeleri çeşitli cemaatlerden seçilip bütün halkın eğitim işleriyle ilgilenmek üzere *mekâtib-i rüşdiye ve ilmiye komisyonu* isimleriyle iki komisyon kuruldu. Osmanlı Devletinin Islahat Fermanında yapılmasını taahhüt ettiği reformların uygulamaya konması amacıyla Avrupa ülkelerinden ve özellikle Fransa'dan gelen baskılar üzerine 1869'da ilân edilen *maârif-i umûmiye nizamnamesi* ile eğitim teşkilâtında da önemli değişiklikler yapıldı. Bu düzenleme ile *daire-i ilmiye* ve *daire-i idâre* olarak iki kısımdan meydana gelen ve maârif-i umûmiye nazırının başkanlığında yılda iki kere toplanacak olan *meclis-i kebîr-i maârif* kuruldu. Bu yeni meclis söz konusu iki dairenin görüştüğü hususları karara bağlamakla ve yeni eğitim politikaları belirlemekle yükümlüydü. İlmiye dairesinin görevi, okullar için gereken kitapları telif ve

tercüme ettirmek, Türkçe'nin gelişmesini sağlamak ve Avrupa'daki okullarla irtibat kurmaktı. Yarısı Müslüman, diğer yarısı da gayrimüslim üyelerden oluşan idare dairesinin görevi ise ülkedeki bütün maârif meclisleri, okullar, müzeler, kütüphaneler ve matbaalarla ilgili işlere bakmaktı. Ayrıca, eğitimle alâkalı her türlü plan ve programı hazırlamak da bu dairenin yükümlülüklerindendi.

Bu dönem eğitim politikalarında göze çarpan bir özellik de medreselerin ıslah edilmemesi ve oldukları gibi bırakılmasıdır. Devletin tercihini yeni eğitim kurumlarından yana koymasının neticesinde halk da istikbal kaygısıyla çocuklarını medreselerden ziyade bu yeni eğitim kurumlarına kaydırdı. Zira, bu eğitim kurumlarından mezun olan öğrenciler devlet dairelerinde iş bulabilme şansına sahiptiler. Böylece medreseler kendi kaderlerine terk edildiler. Tanzimat bürokratları, medreseleri ortadan kaldırarak din âlimlerini karşılıklarına alma yerine, yeni eğitim kurumlarına söz konusu imkânları sağlayarak medreseleri fonksiyonel olarak etkisizleştirdiler.

2. Nezaret meclisleri

Bu kısımda nezaretlerin altında yer alan meclisler ele alınacaktır. Tanzimat'ın ilânının hemen öncesinde, Haziran 1838'de II. Mahmud ülkenin îmarı, tarım, ticaret ve sanayiinin geliştirilmesi hususlarında gerekli çalışmaları yapmak üzere Bâbiâli'de *meclis-i umûr-ı nâfia* adıyla bir meclis kurdu. Hariciye nezaretinin denetimi altında olan meclis, yurt dışındaki benzer hizmetleri yerine getiren kurumlarla bilgi alış-verişinde bulunma ve çalışmalar yapma hakkına sahipti. Bu noktadan hareketle yabancılar da meclis üyeliğine atanabiliyordu. Hariciye nazırı adına müsteşarın başkanlık ettiği mecliste bir de müftü görev yapmaktaydı. 20 Temmuz 1839 tarihinde ticaret nezaretinin kurulması üzerine meclis buraya bağlandı. Yukarıda ilgili kısımda açıklandığı üzere nezaretin İstanbul gümrük emanetine bağlanması sırasında meclis de lağvedildi. Meclis, bu çalışma periyodunda bilhassa 1838 eğitim reformuyla ilgili başarılı

çalışmalar yaptı. Daha sonra umur-ı nâfia nezaretinin Ekim 1848'de kurulması üzerine, aşağıda açıklanacak olan meclis-i ziraat, yeni kurulan nezaretin maiyetine verilerek ismi, nezaretin adına nispeten meclis-i nâfia olarak değiştirildi (8 Mart 1849). Yeni haliyle görevleri köprüler ve devlete ait binaların yapım ve onarımı, orman yetiştirilmesi, bilinçsiz bir şekilde yok edilmesinin önlenmesi gibi konulara bakmaktı. Diğer yandan ülkenin îmarı için demiryollarının ve küçük yerleşim yerlerini ana merkezlere bağlayan tâli şose yolların yapımına başlandı. Dolayısıyla bu gibi önemli işlerle ilgilenmek üzere ayrı bir birimin varlığına gerek duyularak, meclis-i nâfianın bir şubesi olmak ve ülkede yol, köprü, kanal, bina vs. îmar faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere *meclis-i maâbir* kuruldu (31 Ekim 1857). Bu değişikliğin üzerinden bir sene bile geçmeden yapılan yeni bir düzenleme ile meclis-i nâfia lağvedildi (29 Eylül 1858).

Nâfia meclisinin dışında 4 Şubat 1843 tarihinde maliye nazırının teklifi üzerine yapılan bir düzenlemeyle ülkede tarım ve ticareti yaygınlaştırmak, üretimi artırmak, ithalat ve ihracata dair hususları görüşmek ve nihayet bayındırlık konularıyla meşgul olmak üzere *meclis-i ziraat* ismiyle söz konusu nezaretin maiyetinde bir birim oluşturuldu. Üyeleri arasında tüccar temsilcileri de vardı. Önceleri haftada iki gün, daha sonra ise işlerin çoğalmasına paralel olarak her gün toplanmaya başladı. Önemli hususlar bütün üyelerin katılımı olmadan görüşülmüyordu. Meclis, uygun gördüğü takdirde dışarıdan herhangi bir şahsın hazırladığı kanun lâyihası veya nizamnameyi de dikkate alıp inceleyebilirdi. Ayrıca çıkardığı kanun ve tüzüklerin uygulanmasını kontrol etme yetkisine de sahipti. 1845'te gördüğü işlerin maliyeden ziyade ticaret nezaretini ilgilendirdiği fikrinden hareketle buraya nakledildi. Daha sonra ziraat nezaretinin kurulması üzerine meclis de buraya bağlandı, ancak nezaretin ömrünün kısa olması neticesinde eski konumuna döndürüldü. Ardından da yukarıda açıklandığı gibi nafia nezaretine bağlanarak ismi nâfia meclisi olarak değiştirildi. Bundan sonra çalışmalarını bu isim altında yürüttü.

Maliye Nazırı Saip Paşanın teklifi ile diğer bazı nezaretlerin maiyetinde bulunduğu gibi, maliye nezaretinin denetimi altında da bir daimî meclisin kurulması kararlaştırıldı (9 Eylül 1840). *Meclis-i muhâsebe-i maliye* adı verilen bu meclis, tatil günlerinin dışında haftanın her günü toplanmaktaydı. Maliyedeki muhasebeciler, Anadolu ve Rumeli defterdarları ve taşradaki büyük görevlilerin merkezdeki işlerini yürütmekle görevli olan kapı kethüdarları meclisin üyesiydiler. Görevi, vergi ve maliyeye dair konuları görüşmek, gerekli düzenlemeler yapmak ve tüccarlar arasındaki anlaşmazlıklara bakmaktı. Ayrıca 1855 tarihli bütçe nizamnamesiyle bütçe hesaplarının denetimi de meclise verildi. İhtilâflı konularda tanıklıklarına başvurmak üzere gerekli gördüğü kişileri meclise getirtme yetkisi vardı. Malî buhran yüzünden Ağustos 1858'de yapılan personel azaltılması girişimleri ve tasarruf tedbirlerinden meclis de etkilendi. Meclis, *meclis-i mâliye* ve *meclis-i muhâsebe* olarak ikiye ayrıldı. Bu düzenlemeye göre meclis-i maliye daha ziyade malî anlaşmazlıklara bakmakla; meclis-i muhasebe de, eyalet ve sancakların yıllık gelir, gider ve bakaya hesaplarını incelemek, yeni gelir kalemleri ihdas etmekle görevliydi. Kısa süre sonra 7 Şubat 1860 tarihinde yapılan bir diğer düzenlemeyle meclis-i maliye ortadan kaldırılarak görevleri meclis-i muhasebe tarafından üstlenildi.

Sultan II. Mahmud'un gerçekleştirdiği yeniliklerden birisi de karantina usulünü memleket genelinde uygulamasıydı. Karantina daha önceleri sadece hastalığın çıktığı yerde tatbik edilmekteydi. Sultan, bazı mutaassıp kişilerden gelebilecek itirazları bertaraf etmek için, topladığı meşveret meclisine yenilik taraftarı din âlimlerini çağırarak karantinanın câiz olduğuna dair müsâadeyi aldı. Bu konuda gerekli çalışmaları yapmak üzere bir de meclisin (*meclis-i tahaffuz, karantina meclisi*) kurulması kararlaştırıldı. Meclise, çıkardığı kanun ve tüzüklerin uygulanmasını denetleme yetkisi tanındı (26 Nisan 1838). Nihayet, Şeyhülislâm Mekki-zâde Mustafa Âsım Efendinin bu hususta gerekli olan fetvayı vermesiyle sorunun hukukî yönü çözümlendi. Burada hemen göze çarpan nokta, karantinanın uygulanmasına dair karar alındıktan sonra

şeyhülislâmın fetvasına müracaat edilmesi durumuydu. Yani siyasî otorite kararını vermiş, dinî otoriteye ise sadece onay işi kalmıştı. Dolayısıyla şeyhülislâmın fetvası, yapılan işin halk katında meşrûyetini sağlayan bir formaliteden ibaretmiş gibi gözüküyor. Ancak gene de olası bir tepkiye meydan vermemek için *Takvim-i Vekây'*de bu hususta yayınlanan yazıda, çeşitli fetva mecmuaları ile İslâm büyüklerinin yazdığı kitaplardan deliller getirilmekteydi. Normalde haftada üç gün ve gerektiğinde her gün toplanacak olan meclise sefaret temsilcileri de üye olarak atandılar. Zamanla yabancı üyelerin çoğalması neticesinde çoğunluk bunların eline geçti. Karantina hususunda bilhassa Avusturyalı uzmanlardan istifade edildi. Mazbataları Fransızca olarak düzenlenen meclis, karantinaya dair pek çok nizamnameler hazırladı. Başlangıçta hariciye nezaretinin denetim ve gözetimi altında kurulan karantina meclisi, daha sonra ticaret nezaretine nakledildi. Bir süre sonra kısa da olsa bağımsız bir birim haline getirildi. Daha sonra sırasıyla ticaret ve hariciye nezaretleri ile tophane-i âmire müşirliğine bağlandı. Bağlı bulunduğu birimin nazırı meclisin birinci başkanıydı. Bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına paralel olarak meclisin önemi de arttı veya azaldı. Önceleri tamamen millî menfaatler ve sağlık sorunlarına çare olmak amacıyla kurulan meclis, daha sonra yabancıların çoğunluğu ele geçirmeleri üzerine onların çıkarlarını gözeten milletlerarası bir kurum hüviyetine büründü.

Bu dönemde kurulan meclislerden bir diğeri de erzak, odun, kömür gibi halkın zorunlu ihtiyaçlarını oluşturan maddelere uygulanacak olan narhı (satış fiyatını belirleme) saptamak, belirlenen fiyattan fazlaya veya eksik gramajla mal satanlar hakkında yapılacak muameleleri görüşmek ve önlemler almak üzere zaptiye müşirliği bünyesinde yer alan *es'âr meclisi*ydi (13 Ağustos 1851). Üyeler arasında esnaf ve tüccar temsilcileri de vardı. Meclisin tespit ettiği narh fiyatları halkın da bilgi sahibi olmasını sağlamak amacıyla gazetelerde yayımlanmaktaydı. Aynı yıl içinde, 12 Kasım 1851'de zaptiye müşirliğinde yapılan geniş çaplı bir düzenleme ile, ele aldığı esas konular olan es'âr ve esnaf

hususlarının daha ziyade ticâret nezaretini ilgilendirdiği noktasından hareketle, nezaretin maiyetine verildi. 26 Ağustos 1852 tarihinde, gördüğü işler daha önceleri narh uygulamalarını denetleyen bir kurum olan ihtisap nezaretine devredilerek, meclis lağvedildi.

6 Eylül 1841 tarihinde Maliye Nazırı Safvetî Paşa zamanında, Avrupa'da olduğu gibi madenlerin îmal, idare, gelir ve giderlerinin maliye hazinesine bağlanması ve bu hususları görüşüp tartışmak amacıyla darphane-i âmireye bağlı olarak bir *maden meclisinin* kurulması kararlaştırıldı. Genel olarak 4-5 üyeden oluşan meclis, bazen darphane nazırının, bazen de darphane muhasebecisinin başkanlığında toplanmaktaydı. Bu şekilde uzun süre çalışmalarını yürüten meclis, 1283 (1866-67) tarihinde ortadan kaldırıldı.

Nezaret meclisleri bu devir yenileşme hareketlerinde önemli bir görevi yerine getirdiler ve uygulanan reformların ayrıntılarının tespiti konusunda ve uzmanlık gerektiren konularda başarılı çalışmalar yaptılar.

II. Taşra Teşkilâtında Reform

Merkez yönetiminde yapılan reformlardan hedeflenen başarının sağlanabilmesi, bunların taşrada da uygulanmasına bağlıydı. Dolayısıyla taşra teşkilâtının da bu doğrultuda yeniden ele alınması gerekiyordu. Nitekim Tanzimat'la beraber merkez teşkilâtının yanında taşra yönetiminde de önemli düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir.

Gülhane Hatt-ı Hümâyûnunda iltizam sisteminin halkı uğrattığı zararlar söz konusu edilerek kaldırılacağına dair işaretler veriliyordu. Yine, halkın gelir düzeyinin saptanacağı ve herkesten gelirine göre vergi alınacağı ifade olunarak yeni vergi sisteminin esasları da belirlendi. Nitekim bu görüşler doğrultusunda iltizam usûlü kaldırılarak muhassıllık sistemi kurulmaya başlandı. Muhassıllar, sancağın hem idarî ve hem de malî yöneticisiydiler. Topladıkları vergileri doğrudan doğruya merkezdeki hazineye göndermekteydiler. Vergilerin tespit ve toplanmasında muhas-

sıllara yardımcı olmak üzere sancak merkezlerinde kurulan muhassıllık meclislerine halktan temsilciler de katılmaktaydı. Bu yeni sistemle vali, mütesellim ve diğer yöneticilerin üzerlerinde bulunan malî sorumluluklar muhassıllar tarafından üstlenildi. Böylece vergi tevzi işlemlerinin bir düzene konulması amaçlandı. Ancak, kısa süren bu uygulamadan istenilen sonuçlar alınamadığından gelirlerde büyük bir azalma meydana geldi. Zira muhassıllık sistemine işlerlik kazandırılmadan iltizam usûlü kaldırıldığı için, devlet yeni gelirleri tespit edip toplayamadığı gibi eski gelirlerini de kaybetti. Bu yüzden Mart 1842 tarihinden itibaren yeniden iltizam sistemine geri dönüldü.

Muhassıllık sisteminin başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen arayışlar sürdürülerek taşra yönetiminde bazı düzenlemelere gidildi. Tanzimat döneminde taşra yönetiminde yapılan bu düzenlemeleri incelerken, en küçük birim olan muhtarlıktan, en büyük idarî birim olan eyalet idaresine doğru, küçükten büyüğe bir sıra takip edilecektir. Yani, taşra birimleri kronolojik değil, hiyerarşik olarak ele alınacaktır.

a. İmâr Meclisleri Tecrübesi

Tanzimat döneminde gerçekleştirilen bir diğer yenilik de taşra imâr meclislerinin kurulmasıdır. 1845 yılında, taşradaki insanların sorunlarının bizzat kendi ileri gelenlerinin ağzından ifade edilmesi için her bölgeden birisi müslim ve diğeri gayrimüslim tebaanın temsilcisi olmak üzere ikişer kişi İstanbul'a çağrıldı. Bu temsilcilerin meclis-i vâlâya çağrılarak yazılı ve sözlü olarak dile getirdikleri sorunlar vergi ve ulaşım olmak üzere iki ana grupta toplanmaktaydı. Taşra temsilcileri, 12 Mayıs 1845'te toplanan meclis-i umumîye de katıldılar. Böylece Osmanlı tarihinde ilk defa halkın temsilcileri hükümet merkezine getirtilerek yapılacak yenilikler hakkında fikirleri soruldu. Yapılan çalışmalar neticesinde

Anadolu'da beş ve Rumeli'de de beş olmak üzere toplam on tane geçici imâr meclisinin meclis-i vâlâya bağlı olarak faaliyet yürütmesine karar verildi. Bu meclisler genelde askeriyeden seçilen bir başkan, biri ilmiye mensubu iki üye ve bir kâtipten oluşmaktaydı. Meclisler, yaptıkları çalışmalara dair raporları meclis-i vâlâya sunmakta ve bu raporlar meclis tarafından değerlendirilmekteydiler. Meclis-i Vâlâ Başkanı Süleyman Paşanın girişimleriyle gerçekleştirilen bu teşebbüs, Paşanın daha sonra görevden alınmasıyla yarım kaldı. Bu meclisler tarafından yapımına başlanan Trabzon-Erzurum ve Bursa-Gemlik yolları uzun süre bitirilemedi. Bu tecrübe, reformların sürekliliği olan birer devlet politikası olarak değil de kişilerin siyasî ikballeriyle ve girişimleriyle paralel yürüyen atılımlar olduğunu açıkça göstermektedir. Zira, Süleyman Paşanın şahsî girişimiyle ortaya konulan bu yenilik, paşanın gözden düşmesiyle beraber hemen uygulamadan kaldırıldı.

b) Muhtarlık teşkilâtının kuruluşu

II. Mahmud, İstanbul'un güvenliğinin sağlanması ve taşradan gelip işsiz-güçsüz bir şekilde hırsızlık, yolsuzluk ve çeşitli uygunsuzluklar yaparak şehrin huzurunu bozan kişilere karşı bazı önlemler aldı. Bu gibi şahıslar tespit edildiklerinde hemen şehir dışına çıkarılırdı. Ancak bu her zaman mümkün olmuyordu. Soruna köklü bir çare bulmak için 1829'da yapılan bir düzenlemeyle İstanbul mahallelerinde muhtarlık örgütü kuruldu. Her mahallede *muhtar-ı evvel* ve *muhtar-ı sâni* adıyla iki muhtar vardı. Bunlar, halkın oyuyla seçildikten sonra merkezin onayına sunulmaktaydı. Daha sonra her biri için darphanede birer mühür kazdırılıp kendilerine gönderilmekteydi. Kefferleri ise mahalle imamlarıydı. En önemli görevleri, buldukları mahallin güvenliğinin temin edilmesi, ölüm ve doğum hadiseleri, mahalleye gelme, gitme, göç etme vb. olaylarla ilgili kayıtların tutulması, kısaca halkla devlet arasındaki ilişkinin sağlanmasıydı. Muhtarlara köyün büyüklüğüne göre üç ilâ on iki kişi arasında değişen ve seçimle işbaşına gelen ihtiyar heyetleri yardımcı olurdu.

Muhtarların üstlenmiş oldukları söz konusu görevler daha önceleri mahalle imamları ve âyânlar tarafından yerine getirilmekteydi. Muhtarların vazifeleri Tanzimat'la beraber daha da çoğalarak devam etti. Bu dönemde kendilerine yüklenen diğer bir önemli görev de devletin halktan toplayacağı verginin tahsil edilmesi oldu. Muhtarlık örgütü 1833'ten itibaren taşrada da uygulanmaya başlandı.

c) Kaza Yönetimi

1842'de muhassıllık sisteminin ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanan düzenlemenin ardından taşra teşkilâtında yeni bir organizasyona gidildi. Şöyle ki, Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerde bir kaç köy birleştirilerek ilk defa idarî bir birim olarak *kazalar* oluşturuldu ve bunlara birer müdür atandı. Bu tarihe kadar mahkemelerin bulunduğu adli birimleri ifade etmekte olan kaza terimi, bu değişiklikle beraber artık bir idarî kurum olarak taşra teşkilâtındaki yerini aldı. Kaza müdürleri, mahallî ileri gelenler tarafından seçilmekte ve hükümetin onaylamasıyla göreve başlamakta idi. 1871'de yapılan düzenlemeyle kazaların yönetimi müdürlerden alınarak kaymakamlara verildi. Bu birim varlığını günümüze kadar sürdürdü.

d) Sancak Yönetimi

1842 düzenlemesiyle sancak yönetimi, merkezî hükümet tarafından atanan kaymakamlara bırakıldı. Bunlar valiye karşı sorumlu olmalarına rağmen vali tarafından görevden alınamamaktaydılar. Maiyetlerinde mal müdürü, hâkim, tahrirat başkâtibi, mal başkâtibi, müslim ve gayrimüslim halkın temsilcilerinden oluşan sancak meclisleri vardı. Haftanın belirli günlerinde toplanan bu meclis, sancağın güvenlik, maliye, yönetim, eğitim-öğretim ve belediye gibi işleriyle ilgili çalışmalar yürütmekte ve bu konularda kaymakama yardımcı olmaktaydı. Yine şeriati doğrudan ilgilendirmeyen hukukî konular da meclisin görevleri arasındaydı. Meclisin baş edemeyeceği derecedeki büyük konular, eyalet meclisine havale edilmekteydi. Sancak meclisinin

faaliyetlerini belirtir tutanaklar her ay eyalet meclisine sunulmakta, maliyeyi ilgilendiren hususlar ise doğrudan maliye nezaretine bildirilmekteydi. Bunun dışında merkezî hükümetle olan bütün yazışmalar, vali ve eyalet meclisi aracılığıyla yapılmaktaydı.

Sancak yönetiminde yer alan bir diğer önemli görevli de *mal müdürü*ydü. Hazine gelirlerinin meclis denetiminde tahsili ve muhasebesi, kazalardan gelen gelirlerin kayıtlarının tutulması ve üç ayda bir bu kayıtların eyalet meclisine sunulması mal müdürünün görevlerindendi. Bunun dışında nüfus sayım ve kayıt işleriyle ilgili *nüfus memuru*, güvenliğin sağlanmasıyla görevli zaptiyeler, posta görevlileri ve diğer memurlar da vardı.

Sancak meclisleri Ocak 1849 tarihine kadar görevlerini muhassıllık meclisleri için çıkarılan yönetmeliğe göre uyguladılar. Bu tarihte yapılan bir düzenleme ile *eyalet meclisleri nizamnamesi* hazırlandı. Hayli ayrıntılı bir şekilde düzenlenen bu tüzük de çeşitli iç karışıklıklar ve Kırım savaşı yüzünden kendisinden beklenen faydayı ve meclisler de gerekli denetimi sağlayamadılar.

e) Eyalet Yönetimi

Tanzimat dönemi öncesinde eyaletin her türlü mülkî ve malî en büyük sorumlusu olan valilerin yetkileri Tanzimat'la beraber sınırlandırıldı. Özellikle de malî yetkiler ellerinden alındı. Yukarıda açıklandığı üzere eyaletin malî işleri Tanzimat'ın ilânından hemen sonra kurulan muhassıllıklara verildi. Bu yeni sistemden beklenen başarının sağlanamaması üzerine muhassıllıklar ortadan kaldırılarak eyaletin malî işleri defterdarlara ihale edildi. Devletin eyaletteki en büyük temsilcisi olan vali, kanunların uygulanması, halkın güvenliğinin sağlanması, memleketin îmar edilmesi, hülâsa her şeyden sorumluydu. Kendisine, gördüğü işlerde yardımcı olmak amacıyla defterdar, kadı, müftü, müslümanları temsilen dört kişi ve gayrimüslimleri temsilen de iki kişiden oluşmak üzere bir *büyük meclis* vardı. Bu meclis sancak meclislerinin gönderdiği faaliyet raporlarını değerlendirip kesin sonuca bağlamak, eyaletin idare,

maliye, güvenlik, îmar, adli bütün hususlardaki problemlerini görüşmek ve bunlara çare bulmakla görevliydi. Ayrıca adli suç işleyenleri ve Tanzimat'a karşı çıkan görevlileri de yargılayan bir mahkeme durumundaydı.

Ocak 1849 düzenlemesiyle bu meclisler de yeniden ele alındı. Nitekim, büyük meclisten ayrı olarak eyalet meclisleri oluşturuldu. Bu meclis, hükümet tarafından atanan bir başkan, vali, defterdar, hâkim (kadı veya nâip), müftü, kâtip ve halk tarafından seçilecek dört müslim ve gayrimüslim halkın her grubunu temsilen birer kişiden müteşekkildi. Cuma günleri dışında her gün toplantı yapan mecliste önemli konular görüşülürken bütün üyeler katılmak zorundaydı. Söz konusu nizamnamede meclislerin görevleri ve tartışma usülleri gayet ayrıntılı bir şekilde belirtilmişti. Bu tüzük *1864 vilâyet nizamnamesine* kadar yürürlükte kaldı. Söz konusu nizamnameyle eyalet sisteminden vilâyet sistemine geçildi.

Taşra teşkilâtında yapılan bu düzenlemeler 1876 yılına kadar pek başarıya ulaşamadı. Zira sınırları ziyadesiyle geniş olan vilâyetlerde nakliye ve haberleşme araçlarının yetersiz olması, yetişmiş idareci kadroların mevcut olmaması, bazı vilâyetlerde bulunan yabancı ülke konsoloslarının idarî işlere müdahale etmesi gibi durumlar, taşra yönetiminde istenilen düzenin sağlanması önündeki en önemli engellerdi. Söz konusu konsoloslar bilhassa müslim ve gayrimüslim halkın beraber yaşadıkları eyaletlerde gayrimüslim halkın menfaatlerini korumaya çalışarak valileri merkeze şikâyet etmekte ve çoğu kere hükümet de meselenin aslını araştırmaksızın valileri görevden almakta veya başka bir yere tayin etmekteydi. Nitekim, Âli Paşa, bu durumu şu şekilde ifade eder: *...Osmanlı tebaasından haksız bir davası olan yahut haklı olarak ceza alan bir kişi konsoloslar nezdinde veya sefâretlerde resmî bir dayanak, destek bulacağından emindir. Görevini hakkıyla yerine getirmek suretiyle bunların [konsoloslar] hoşuna gitmemek bedbahtlığında bulunan bir vali ebediyen mahvolmuş demektir... Vekillerini atayan ve görevden alan artık padişah değildir...* Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi gerek merkezde,

gerekse taşrada tespit edilen reformları uygulamada devlet rahat ve kendi başına bırakılmamaktaydı.

Taşrada kurulan bu meclisler vâsıtasıyla sınırlı da olsa halk ve mahallî ileri gelenler yönetime katılmaya başladı. Bu katılım meclislerin tabii üyeleri olan yerel yöneticiler ve bölgeden halkın temsilcisi olarak seçilmiş olan insanlarla sağlanmaktaydı. Bu durum, daha sonra meclis-i mebusanın kurulması ve taşra halkının temsilcilerinin bu meclis çalışmalarına katılmalarına temel teşkil etmesi açısından da önemlidir. Tanzimat döneminde bir yandan bu şekilde halkın temsilcilerinin sınırlı da olsa yönetime katılması ve diğer yandan da taşranın idare, zaptiye, maliye, imâr gibi hizmetlerinde önceki devirlere nispeten daha bir merkezîleştirilmenin sağlanmış olması, ilk bakışta bir çelişki gibi görülebilir. Ancak bu noktada şunu ifade etmekte yarar vardır ki, merkezî hükümet, taşra temsilcilerini yönetimden tamamen dışlayacak güçte değildi. Dolayısıyla söz konusu hizmetleri merkezîleştirirken, halkın temsilcilerini de sistemin içine almak durumunda kaldı.

Tanzimat dönemi, Osmanlı tarihinde ilk defa olarak uzmanlaşmış sivil bürokratların rol aldığı bir taşra teşkilâtlanmasının temellerinin atıldığı bir dönemdir. Ancak bunun, çok geniş topraklara sahip devletin her tarafında aynı ölçüde etkili ve başarılı bir şekilde uygulandığını iddia etmek güçtür. Zira bu kadar geniş bir coğrafyada görevlendirilecek yetişmiş elemanların kıtlığı, sistemin en büyük sorununu oluşturuyordu. Nitekim pek çok tüzük ve kanunlar çıkaran Tanzimat reformcularının, reformları uygulayacak olan personel yetiştirme politikasında pek başarılı oldukları söylenemez. Dolayısıyla yeni kurulan bir müessesenin başına yine eski görevlilerden birisini getirmek zorunda kaldılar. Tanzimatçılar, reformları uygulayacak insanları yetiştirme işlemine geç el attılar. Bunun dışında reformların başarılı olması için gerekli olan şu iki unsur da Tanzimatçılarda mevcut değildi: para ve zaman. Tanzimat döneminde uygulanan malî politikalar başarılı olamadı ve devlet maddî açıdan rahata kavuşamadı. Oysa reformların

başarısı malî kaynakların varlığına ve sağlam olmasına bağlıydı. Diğer yandan devletin varlığını tehdit eden iç ve dış sorunların mevcudiyeti, yenilikçilere reformları rahatlıkla uygulayabilecekleri bir ortamı sağlamaktan son derece uzaktı. Söz konusu nedenlerden dolayı, Tanzimatçılar planlı ve programlı reform programları yerine, fiilî durumların elverdiği ölçüde pratik, kısa vadeli ve anlık reçeteleri andıran reformları tercih etmek zorunda kaldılar. Bu dönem reformlarının söz konusu karakterleri, günümüzde de geçerliliğini sürdüren, sorunları yüzeysel olarak algılama anlayışını doğurması açısından üzerinde durulmaya değer.

Seçilmiş Kaynakça

a. Osmanlı merkez teşkilâtında yapılan reformlar hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yayınevi, İstanbul 1993; Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton 1980; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara 1994; Stanford J. Shaw, “19. yy. Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezî Yasama Meclisleri”, (Çev. Püren Özgören), *Tarih ve Toplum*, Sayı 76, Nisan 1990, s. 11-16; Sayı 77, Mayıs 1990, s. 40-47; Talat Mümtaz Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, İstanbul 1940.

b. Osmanlı taşra teşkilâtında yapılan düzenlemeler için bkz. Musa Çadırcı, “Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Kurulması (1840-1864)”, *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara 1985, s. 257-277; Aynı mlf., *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991; Aynı mlf., “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul Tarih yok, I, 210-230; Aynı mlf., “Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, *Bellekten*, XXXIV/135, s. 410-420; Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, New York 1973; Metin Hepar, “19. yy'da Osmanlı Bürokrasisi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul Tarih yok, I, 245-258; İlber Ortaylı, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul Tarih yok, I, 231-244; Aynı mlf., *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974; Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Tanzimat Dönemi İmâr Meclisleri”, A.Ü., *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*

(*OTAM*), Ankara 1992, III, 323-332; Stanford J. Shaw, "Local Administration in the Tanzimat", *150. Yılında Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 33-49; Vecihî Tönük, *Türkiye'de İdare Teşkilâtının Tarihî Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Ankara 1945

"PROCESS OF RECONSTRUCTION OF THE OTTOMAN CENTRAL AND PERIPHERAL INSTITUTIONS"

Abstract

In this article, reconstruction in the Ottoman Central and Peripheral Institutions starting from Sultan Mahmud II up until 1856 Islahat Fermani (Declaration of Reconstruction) are dealt with. Mahmud II discharged almost all the institutions of what is called the classical period and moved on the central institutions. He opened some schools educate people for these newly founded institutions. He enhanced the central structure and opened ministries with clearly defined duties. In addition to these ministries, in order to help them he formed some permanent councils. During the Tanzimat period, legal infrastructures of these reforms were set. In this period, while the details of the reforms were taken into consideration, these reforms were disseminated within the provinces.

Keywords

Central institutions, provincial organization, the post of grand vizier, ministry, council, confiscation, forced labour, oppointment, act of undertaking, obligation, who produces; productive, military substitute, archive.

OSMANLI GAYRİ MÜSLİMLERİNİN ASKERALMA KANUNU'NA
TEPKİLERİ VE EGE ADALARI (1909-1912)

Ufuk GÜLSOY¹

ÖZET

Osmanlı Devleti, yüzyıllar boyunca zorunlu askerlik hizmetinden muâf tuttuğu gayri müslim vatandaşlarını, Ağustos 1909'da kabul edilen "Askeralma Kanunu" gereği, muvazzaf asker olarak orduya almaya başlamıştır. Ancak, eskiden beri süregelen bütün muâfiyet ve ayrıcalıkları kaldıran bu yeni askerlik kanununun uygulanması hiç de kolay olmamış; ülkenin birçok yerinde sosyal problemler yaşanmıştır. Kanun, başta Hıristiyan cemaat liderleri olmak üzere, Osmanlı gayri müslimlerinin önemli bir kesimi tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Çok sayıda gayri müslim asker adayı, Osmanlı ordusunda asker olmamak için ya ülke dışına çıkmış, ya da uzak vilayetlere kaçarak izlerini kaybettirmiştir. Osmanlı hakimiyetindeki Ege adalarında, özellikle İspora adalar topluluğunda, askerlik kanunu aleyhinde toplumsal gösteriler yapılmış ve karar protesto edilmiştir. Gösterilen yoğun tepkiler yüzünden devlet, adaların çoğundan Osmanlı ordusuna asker sevk edememiştir.

Anahtar Kelimeler

Askeralma kanunu, Bedel-i askerî, İspora adaları, Ege adaları, Gayri müslimler, Hıristiyanlar Kadın nümâyişleri, Zorunlu askerlik

Gayri müslim tebaasını, yüzyıllar boyunca, önceleri cizye, 1855'den sonra ise "Bedel-i askerî"² vergisi karşılığında zorunlu askerlik hizmetinden muâf tutan Osmanlı Devleti, 7 Ağustos 1909 tarihinde kabul edilen bir kanunla, askerlikle ilgili bütün muâfiyet

¹ Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

² Bedel-i askerî vergisi ve özellikleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yay., İstanbul 2000.

ve ayrıcalıkları kaldırarak, Müslümanlar gibi Hristiyan ve Yahudi Osmanlı vatandaşlarının da orduya alınmasına karar verdi. 11 Ağustos'da devletin resmi gazetesi Takvim-i Vekayi'de de yayımlanan bu önemli kanun, sadece gayri müslimlere askerlik yapma mecburiyeti getirmekle kalmıyor, Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse gibi o tarihe değin askerlikten istisna edilmiş mahaller ahalisini de bu kutsal vatandaşlık göreviyle mükellef tutuyordu. Bundan böyle, Osmanlı vatandaşı sıfatını taşıyan ve şartları haiz olan herkes, ülkenin neresinde yaşarsa yaşasın veya bulunduğu toprakların geçmişteki statüsü ne olursa olsun, Kanun-ı Esâsi gereği askerlik hizmetini bilfiil yerine getirecekti.³ Kanuna göre, 1325 (1909/1910) senesinde, 1299, 1300, 1301, 1302, 1303 ve 1304 doğumlular, diğer deyişle en küçüğü 21, en büyüğü 26 yaşındaki mükelleflerin tamamı askerlik işlemine tâbi olacaktı. Bu adayların muayene ve kur'a işlemleri kanunen teşekkül edecek meclislerce yapılacak ve bu meclislere her mahallin "memûrîn-i ruhâniyesi" de üye olarak katılabilecekti. Hristiyan ve Yahudi din adamları ile din eğitimi gören öğrenciler ve bazı ilkokul öğretmenlerinin askerlikleri ise ileride alınacak yeni bir karara kadar tecil ediliyordu.⁴

Kanun, doğum tarihleri 1299 ila 1304 arasındaki gayri müslimlerin askerlik muâmelelerine hemen başlanılmasını emrettiğinden⁵, 12 Ağustos ve 5 Eylül 1909 tarihlerinde ilgili vilayet ve mutasarrıflıklara tebliğat yapılarak, mezkur doğum tarihli Hristiyan ve Yahudiler'in künye defterlerinin en kısa zamanda askerlik şubelerine teslim edilmesi istendi.⁶ Benzeri bir çağrı 21 Eylül'de tekrarlandı.⁷ Aynı şekilde sadarettin dahiliye ve harbiye nezaretlerine de açıklayıcı birer yazı gönderilerek, 1299'lulardan başlanarak 1304'lüler de dahil olmak üzere, altı grup

³ *Düstur*, II/1, İstanbul 1329, 420-421.

⁴ *Aynı yer*.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ), nr. 1-8/29, lef 73.

⁶ DH. MUİ, 1-8/29, lef 66/1.

⁷ DH. MUİ, 1-8/29, lef 35/1.

efradın 1909'dan itibaren askerlik işlemlerine tâbi tutulacakları bildirildi. 1305 doğumlu gayri müslimler ise ilk yıl mükellefiyet kapsamına alınmadıklarından bunlarla ilgili herhangi bir işlem yapılmayıp⁸ sadece künye defterlerinin tanzimiyle yetinilecekti.⁹ 1283 ila 1298 tarihleri arasında doğmuş olan, 27 yaşın üzerindeki gayri müslim Osmanlı vatandaşları ise askerlik muamelesine dahil edilmiyordu.¹⁰ O tarihte henüz nüfus tahririne başlanmamış olan Yemen, Asir, Hicaz, Medine, Trablusgarp, Bingazi, Cebel-i Lübnan ve Sisam'dan da 1325 yılı için asker istenmeyecekti.¹¹

Gayri müslim nüfus defterleri askerlik şubelerine intikal ettikten sonra her mahallin ayrı ayrı nüfus yekunları ve bu nüfus içindeki erkek sayıları belirleniyor, daha sonra bu bilgiler defter şeklinde düzenlenerek, Birinci Ordu Kumandanlığı'na gönderiliyordu.¹² Ancak, Sicil-i Nüfus idarelerinden alınan defterler her yerde gerçek nüfusu yansıtmıyordu. Sözgelimi Suriye, Halep, Beyrut ve Adana'da, askerlik çağına gelmiş gayri müslimlerin ancak onda birinin defterlerde kayıtlı olduğu, birçoğunun isimlerinin ise yer almadığı görüldü. Bundan dolayı, bir ara, bu vilayetlerde askerlik işlemlerini hızlandırmak ve muhtemel kayıpları önlemek düşüncesiyle kilise kayıtlarından faydanılması düşünülmüş, daha sonra böyle bir uygulamanın sıhhatli olmayacağı kabul edilerek vazgeçilmişti.¹³

Osmanlı gayri müslimlerini Müslümanlar gibi askerlikle mükellef tutan yeni kanun, Hıristiyan cemaat liderleri tarafından sevinçle karşılanmadı. Özellikle, Ortodoks Rum Cemaati ruhani lideri Patrik Yovakim, gayri müslimleri orduya almak için hazırlıklar yapıldığını öğrendiği ilk günden beri huzursuz ve düşünceliydi. Patrik, 22 Mayıs 1909'da patrikhanede biraraya

---

⁸ DH. MUI, 1-8/29, lef 73.

⁹ DH. MUI, 1-8/29, lef 39/1.

¹⁰ BOA, BEO, 308161. 1909 yılında, 1298 doğumlular 27, 1283'lüler ise 42 yaşındaydı. Gayri müslimlerin yanısıra, 1298 ila 1283 tarihleri arasında doğan İstanbul'un Müslüman halkı da askerlik kapsamı dışında tutuldu.

¹¹ DH. MUI, 1-8/29, lef 114/1.

¹² DH. MUI, 1-8/29, lef 39/1.

¹³ DH. MUI, 1-8/29, lef 37/1 ve lef 45.

gelen ruhânî ve cismanî meclislerin ortak toplantısı sırasında askerlik konusunu gündeme getirerek üyelerin görüşlerini almıştı. Yovakim, aynı hususta, daha sonra Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa ve Dahiliye Nazırı Ferid Paşa ile patrikhanede özel bir görüşme yapmış ve onların aracılığıyla Osmanlı hükümetinden bazı isteklerde bulunmuştu.¹⁴ Yapılan bir dizi gizli görüşmelerden sonra Ortodoks Rum Patrikhanesi, cemaatin ruhânî önderlerine hitaben bir beyanname neşrederek zorunlu askerlik hizmetini reddetmenin Rum milletinin değerini düşüreceğinden bahisle, bazı “ricalarının” yerine getirilmesi karşılığında, mebusan meclisinin kabul ettiği askerlik kanununa uyacaklarını resmen ilan etti.¹⁵ Ardından, Patrik Yovakim, 28 Mart 1910'da Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks Rumlar'a seslenerek, onları, tereddüt etmeden askerlik yapmaya çağırdı.¹⁶

Osmanlı mebusan meclisindeki Hıristiyan ve Yahudi mebuslar ise, eşitlik ilkesinin artık askerlik alanında da gerçekleşeceği; bu sayede gayri müslimlerin gerçek anlamda birer “Osmanlı vatandaşı” olacaklarını düşündüklerinden, müzakereler esnasında askerlik kanununu açıkça desteklemişler ve kabul edildiğinde de büyük mutluluk ve gurur duymuşlardı. Gayri müslim mebuslar, yeni kanunla birlikte, cizyenin bir devamı olarak gördükleri “Bedel-i askerî” vergisinin kaldırılmasından da memnundu. Onlar için her iki karar da büyük bir başarı olarak algılanmaktaydı. Ancak, bütün Hıristiyanlar için aynı şeyleri söylemek veya en azından böyle bir iddiada bulunmak fazla iyimserlik, hatta safdillik olurdu. Nitekim, kanunun kabulünden sonra Hıristiyan cemaatlerin ruhânîlerinin, Osmanlı hükümetine başvurarak dindaşlarının askerlikleriyle ilgili bazı özel taleplerde bulunmaları bu tesbiti doğruluyordu: Ortodoks Rum Patrikhanesi, 1909 Eylülünde bütün Hıristiyan cemaatler adına Bâbüâlî'ye bir takrir vererek, Hıristiyan neferat için ayrı bölükler kurulmasını, askerlik sırasında din değiştirmenin yasaklanmasını, kışlalarda gayri müslim askerlere ibadet mahalleri ayrılmasını, orduya muvazzaf

¹⁴ *Tanin*, 21 Mayıs 1909, 23 Mayıs 1909.

¹⁵ *Tanin*, 18 Teşrin-i evvel 1909.

¹⁶ *Sabah*, 28 Mart 1910.

papazlar tayin edilmesini, mezheplerince kutsal sayılan günlerde dinî vazifelerini yapabilmeleri için Hıristiyan askerlere anlayış ve kolaylık gösterilmesini, ve Hıristiyan öğrencilerin en kısa zamanda askerî okullara kabul edilmelerini istemişti.¹⁷ Patrikhane, ayrıca Hıristiyan askerlerin “perhiz” günlerine de riâyet edilmesini talep etmekteydi.¹⁸ Rum Patrikhanesi'nin, Osmanlı ordusundaki Hıristiyanlar'ın ayrı bölük veya taburlarda istihdam edilmelerindeki ısrarının gerçek sebebi, bunların zaman içerisinde Müslüman neferat ile kaynaşıp dinlerini değiştirme korkusuydu.¹⁹ Bundan dolayı Patrikhane, askerlik esnasında din değiştirme müracaatlarının kesinlikle kabul edilmemesi için girişimlerini sürdürecekti ve sonunda da dediğini yaptıracaktı.

Bir süre sonra, Rum Ortodoks, Gregoryen Ermeni, Katolik Ermeni patriklikleri ile Bulgar Eksarhlığı, Osmanlı hükümetine bu defa da ayrı ayrı takrirler sunarak bilinen isteklerini yenilediler.²⁰ Rum Ortodoks Patriği, Aralık 1909'da kendisiyle yapılan bir başka görüşme sırasında da, müşterek vatanlarının savunulması için askerlik hizmetini yerine getirmeye hazır olduklarını söylemekle birlikte, Müslümanlar ile Hıristiyanların ayrı birliklerde istihdam edilmelerini ordudaki istikrar açısından şart koşmuştu. Uzun müzakerelerden sonra yetkililerce iknâ edilen Patriğe, endişe etmesine gerek olmadığı ifade edilerek, karışık olarak istihdam edilseler bile askerler arasında herhangi bir sorunun çıkmayacağına dâir güvence verilmişti.²¹ Diğer yandan, 1910 yılında, Osmanlı mebusan meclisindeki Rum milletvekilleri hükümete ortak bir lâyhaya vererek bazı isteklerde bulundular. Rum mebuslar, orduda yalnız Müslüman askerlerin ihtiyaçlarının dikkate

¹⁷ *Tanin*, 15 Teşrin-i evvel 1909, 18 Teşrin-i evvel 1909, 3 Teşrin-i sâni 1909.

¹⁸ *Tanin*, 18 Teşrin-i evvel 1909.

¹⁹ Aynı günlerde, farklı gerekçelerle de olsa, ordudaki gayri müslim askerler ile Müslüman neferatın ayrı birliklerde bulundurulmalarını isteyen Müslümanlar da vardı. Bunlar, ayrı dinlere mensup askerler arasında “hüsn-i imtizacın” kısa zamanda sağlanamayacağını ileri sürerek, bu “imtizaç süreci” tamamlanmadan karışık istihdama geçilmemesini savunuyorlardı. (*Tanin*, 3 Teşrin-i sâni 1909).

²⁰ BEO, 296839.

²¹ *Şûrâ-yı Ümmet*, 1 Kanun-ı evvel 1325, sayı 200, s. 10.

alındığından söz ederek, askerî birliklere imamlar gibi papazların da tayin edilmesini ve orduda Hıristiyan subaylara görev verilmesini istiyorlardı. Bunun için, üç yılla sınırlı bir uygulama olmak üzere, Türkçe bilmeseler bile Hıristiyan gençlere askerî mekteplerin kapıları açılmalı ve bunların imtihanları kendi dillerinde yapılmalıydı.²² Rum Patrikhanesi, Mayıs 1911'de benzeri isteklerle yeniden ortaya çıkarak askerlikte tam eşitlik talebini tekrarlayacaktı. Eşitlikten kasıt, Osmanlı ordusunda imamlarla birlikte papazların da görev yapmasıydı.²³ Aynı şekilde, Antakya ve Şam Rum Patriği ile Suriye'deki Hıristiyan din adamları da hükumete müşterek bir yazı göndererek, gayri müslimlerin askerî okullara kabul edilmesini ve Hıristiyan subaylar yetişene kadar, yani en az 6 sene, Hıristiyanların askerlik hizmetinden affedilmelerini istemişlerdi. Söylendiğine göre, Suriyeli Hıristiyanlar, sırf taburlarda kendi din ve mezheplerinden subaylar olmadığı gerekçesiyle askere gitmek istememekte ve bu yüzden ülkeyi terk etmeyi düşünmekteydiler.²⁴

Hıristiyan cemaat liderleri ile meclisteki mebusların askerliğe ilişkin teklifleri gayri müslim halk tarafından da destekleniyordu. Bu amaçla, ülkenin değişik yerlerinden Bâbıâli'ye yüzlerce telgraf çekilerek, hükumetten, Hıristiyanların ortak taleplerine kulak vermesi ve bunları bir an önce gerçekleştirilmesi isteniyordu.²⁵

Osmanlı Devleti'nin gayri müslim vatandaşlarına getirdiği askerlik yapma zorunluluğunun geniş halk kitlelerini çok memnun etmediği açıktı. Nitekim, bu memnuniyetsizliğin ilk belirtileri askerlik muayeneleri sırasında görülmeye başlandı. 1909 yılında, birçok yerde, muayene ve kur'alarda hazır bulunmaları gereken Hıristiyan din adamları ile muhtar ve eşrafın²⁶ heyetlere katılmak istememeleri veya işi savsaklamaları yüzünden gecikmeler oldu. Sözügelisi, İstanbul Kocamustafapaşa'da, Patrikhaneden kendilerine emir verilmediğini ileri süren gayri müslim muhtar ve

²² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, I, İstanbul 1940, 321-322.

²³ Bayur, *Aynı eser*, II/1, Ankara 1943, 53-54.

²⁴ DH. MUİ, 1-8/29, lefler 21/1 ve 47.

²⁵ BEO, 296839 ve lefleri; BEO, 293869.

²⁶ DH.MUİ, 1-8/29, lef 115.

papazlar, askerlik muayenelerine bir süre muvafakat etmedi.²⁷ Keza, Selanik'deki Hıristiyan ruhânî ve sivil üyelerin de kur'a meclislerine gelmedikleri öğrenildi.²⁸ Gayri müslim azaların devletin mükerrer ikazlarına rağmen meclislere katılmamakta direnmeleri nedeniyle, 1910 Şubatında, kur'a işlemlerine geçilemeyen çok sayıda yer vardı.²⁹ Bu tür davranışlar, Hıristiyan din adamları ve eşrafi arasında askerlik kararına karşı genel bir hoşnutsuzluğun olduğunu açıkça ortaya koyuyordu. Her ne gerekçeyle olursa olsun, gösterilen bu çeşit pasif direniş hareketleri, aslında, bilinç altında askerlik emrine duyulan rahatsızlığın dışa yansımalarıydı. Sıradan gayri müslim halkın da karardan hoşnut olduklarını söylemek, en azından önemli bir kesimi için zordu. Özellikle Rum nüfusun yoğun olarak yaşadığı Ege adalarında askeralma kanununun büyük tepkilere sebep olduğuna dair haberler geliyordu. Roma'daki Osmanlı sefaretî, 7 Eylül 1909'da İstanbul'a gönderdiği bir mesajda, aldıkları bazı duyumlardan bahisle, askerlik kararının ilanından sonra Ege adalarındaki Rumlar arasında büyük panik ve korku yaşandığını, bundan dolayı adalar halkının yaklaşık % 40'nın askere gitmemek için Yunan vatandaşlığına girmeye hazırlandığını bildirmişti.³⁰ Yapılan araştırmalar, bazı istisnalar dışında, Ege adalarında “şimdilik” Yunan vatandaşlığına geçenlerin tesbit edilemediğini, ancak adaların genelinde zorunlu askerlik uygulamasına karşı bir direnişin olduğunu ortaya koyuyordu: Birçok adada kur'aya iştirak etmesi gereken asker adayları firar etmekte, muhtar ve ihtiyar heyetleri askerlik kanununu tanımamakta ve halkı kışkırtarak karara karşı çıkmaya çağırıyordu.³¹ Kaşot ve benzeri konumdaki adalar ahalisi, eskiden beri devlete “maktû” bir vergi ödemek dışında hiçbir mükellefiyetlerinin olmadığını, üstelik bu statülerinin Meşrutiyet'ten sonra da kabul edildiğini ileri sürerek, askerlik kapsamı dışında tutulmalarını istiyorlardı. Bir yandan da

---

²⁷ DH. MUI, 9-2/53, lefler 2, 3, 6/1, 1/1.

²⁸ DH. MUI, 1-8/29, lef 119 ve 113/1.

²⁹ DH. MUI, 1-8/29, lef 112/1.

³⁰ DH. MUI, 1-8/29, lef 34/1.

³¹ DH. MUI, 1-8/29, lef 32.

adalardan büyük bir kaçış yaşıyordu. Mesela, askere gitmeyi reddeden Kaşotlu Rumlar, İzmir, İstanbul ve Port Said'e firar etmişti.³² Sömbeki adası Hıristiyanlarının da rahat oldukları söylenemezdi.³³ Yalnız adalar değil, ülkenin birçok yerinde benzer sıkıntılar yaşıyordu. Bazı mahallerde Hıristiyan halkın askerlik muayenelerini yaptırmamasından dolayı, askeralma heyetleri çalışmalarına ara vermiş; kimi yerlerde ise halk celb çağrılarını uymamıştı.³⁴ Bazı mahallerden, askerlik yaşındaki Hıristiyanların pasaport alarak yurt dışına çıkmaya hazırlandıkları hakkında bilgiler geliyor;³⁵ bir kısım gayri müslimlerin ise Amerika veya Mısır'a kaçabilmek amacıyla pasaport ve "mürûr tezkeresi" için resmi daireler önünde kuyruklar oluşturduğu bildiriliyordu.³⁶ Özellikle 1909 yılı Ağustos ve Eylül aylarında pasaport müracaatlarında patlama olmuş³⁷, o tarihte, bu konuda yasal bir engel olmadığından, pasaport talebinde bulunanların hemen tamamı isteklerine nâil olmuştu. Pasaport alıp Amerika veya Avrupa'ya gidemeyenler, askerlikten kurtulabilmek için özellikle Mısır'ı,³⁸ eğer o da mümkün olmazsa, alay mıntıkaları dışında bulunan herhangi bir vilayeti tercih ediyorlardı.³⁹ Pasaport ve seyahat tezkeresi müracaatlarındaki anormal artış ve yurt dışına başlayan kaçışlar yüzünden, 20 Ekim 1909'dan itibaren ülke dışına veya diğer Osmanlı vilayetlerine gitmek isteyen asker adaylarına bazı sınırlandırmalar getirildi. Fakat, alınan önlemlere rağmen firarların önü bütünüyle alınamadı. 1909'da olduğu gibi 1910 yılında da "askerlik yükünden" kurtulmak isteyen çok sayıda gayri müslim Osmanlı vatandaşı, bir yolunu bularak ülkesini terk etti. İlginçtir,

---

³² DH. MUI, 1-8/29, lef 29.

³³ DH. MUI, 1-8/29, lef 30.

³⁴ DH. MUI, 1-8/29, lefler 20/1; 36/1; 19/1.

³⁵ DH. MUI, 1-8/29, lefler 86/1, 87.

³⁶ DH. MUI, 1-8/29, lef 85/1.

³⁷ DH. MUI, 1-8/29, lef 94.

³⁸ BOA, Bâbîâli Evrak Odası (BEO), MISIR, Dosya 7-A, Vesika 234-1, tarih 1328.7.11.

³⁹ DH. MUI, 1-8/29, lef 88/1 ve 89, BOA, Dahiliye Nezareti, Hukuk Müşavirliği (DH. HMS), 23/36.

1910 Ekiminde yapılan bir tahkikata göre, İstanbul'daki gayri müslim asker adaylarının üçte biri Amerika'ya gitmişti.⁴⁰

Bütün bu hadiselerin asker alma işlemlerini etkilediği ve bundan dolayı bazı bölgelerde kur'aların geciktiği bir gerçektir. Herhangi bir problemle karşılaşmadan Ağustos 1909'da asker muayenelerini tamamlayan vilayetler bile, görevli memurların tayinindeki gecikmeler yüzünden, kur'a işlemlerine ancak 1909 Eylül'ünde başlayabilmişti.⁴¹ Eylül 1909 ila Şubat 1910 tarihleri arasında asker muayeneleri henüz bitirilemediği vilayet ve sancaklar vardı.⁴² Sözelimi, Limni adasındaki gayri müslim asker adaylarının muayenelerinin tamamlandığını bildiren ilgili valilik yazısı 28 Eylül 1909 tarihliydi.⁴³ Bundan ötürü Bâbîâlî, 6 Şubat 1910'da vilayetleri ikaz ederek, askerlik işlerinin bir an önce bitirilmesini istedi.

Rumî 1325 (1909/1910) yılı mecburî askerlik uygulamasının başlangıç tarihi olması hasebiyle bir hayli sıkıntılı geçti. Bu sıkıntılar askeralma muamelelerinin her aşamasında kendini gösterdiği gibi, muayenelerini tamamlamış asker adaylarının kur'a çekimleri safhasında da yaşandı. Özellikle Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliğine bağlı adaların çoğunda kitlesel tepkiler görüldü: 1910 Şubatında, Rodos'un güneyinde yer alan *İsporad* (Sporad) adalarına⁴⁴ kur'a icrası için giden görevli heyet, Hıristiyan muhtar ve eşrafın, “*bu adaların masûniyetini ileri sürerek*” kur'a meclisine katılmayacaklarını belirtmeleri üzerine, işe başlayamamıştı. *İsporad* adalarının eskiden beri özel bir statüsü olduğunu söyleyen gayri müslim liderler, karara bir süre itiraz ettikten sonra sakinleşmiş, askeri heyet de, ancak bundan sonra kur'a fermanını halka okuyabilmişti. Fermanın ilanının ardından muhtarlar ada

⁴⁰ BOA, DH. SNR, THR, 15/52, lef 2.

⁴¹ DH. MUİ, 1-8/29, lef 43 ve 40/1.

⁴² DH. MUİ, 1-8/29, lef 92.

⁴³ Aynı belge.

⁴⁴ Osmanlı belgelerine göre *İsporad* adaları şunlardır: *İkari, Patnos, Leryoz, Kalimnoz, Ostropalya, Eolos, Nisiros, Telos, Sömbeki, Halki, Karpatot (Karpot) ve Kaşot*. Bu önemli ada manzumesi hakkında geniş bilgi için bkz. Habibzâde Ahmed Hikmet, *İsporad Adaları ve Tarihçesi*, İstanbul 1331.

Hıristiyanlarını toplayarak, Osmanlı ordusunda asker olmak isteyip istemediklerini sormuş, halk da hep bir ağızdan askere gitmek istemediklerini söylemişti. Bundan cesaret alan muhtarlar da, önceki tavırlarını yeniden sergileyerek kur'a meclisine katılmayı reddetmişlerdi.⁴⁵ Haberin İstanbul'a ulaşmasından hemen sonra, dahiliye nezareti, İsporad adalarının bağlı bulunduğu Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliğine şifreli bir telgrafla, 1909 öncesine ait her türlü askerlik muafiyetlerinin kaldırılmış olduğunu hatırlatarak, ülkenin diğer yerlerinden alındığı gibi, Osmanlı hakimiyetindeki Ege adalarından da yasa gereği asker celbedileceğini bildirdi.⁴⁶ Ancak, İsporad adaları gibi merkeze oldukça uzak ve üstelik nüfusunun hemen tamamı Hıristiyanlardan oluşan bir bölgede askeralma kanununu uygulamak zannedildiği kadar kolay değildi. Üstelik, gösterilen tepkiler, sadece münferid bir ya da iki adayla da sınırlı olmayıp, bölgedeki bütün adaları içine almakta ve katılanların sayısı her geçen gün biraz daha artmaktaydı. İsporad adalarına giden heyetlerin rahat çalışma imkanları olmadığı gibi, kendilerine yerel temsilcilerce de yardım edilmiyordu. Mesela Leryoz'da, askerlik işlemleri sırasında, görevli memurlara muhtar heyeti tarafından ada halkının nüfusuyla ilgili herhangi bir bilgi veya liste verilmemiş, işlemler eski kayıtlara göre yapılabilmisti.⁴⁷ Aynı yıl, Sömbeki adası ihtiyar heyeti Osmanlı hükümetine başvurarak, adalarının taşlık ve su kaynaklarından yoksun olduğunu, halkın geçimlerini sağlayabilmek için yalnızca sünger avcılığı yapabildiğini belirterek, askere alındıkları takdirde perişan olacaklarını ileri sürmüş ve eskiden olduğu gibi muâf tutulmalarını rica etmişti.⁴⁸ Mükellefiyet kapsamında olan İsporad adalarındaki Rum halkın direnişi yüzünden, 9 Mayıs 1910 tarihi itibarıyla, buralardan Osmanlı ordusuna asker sevki dahi yapılamamıştı. Bu arada, Bâbîâli, adalar sakinlerinin, askerlik hizmetinden muâf tutulmaları yolundaki taleplerini de defalarca değerlendirmiş,

---

⁴⁵ DH. MUI, 1-8/29, lef 17.

⁴⁶ DH. MUI, 1-8/29, lef 14/1.

⁴⁷ DH. MUI, 1-8/29, lef 16.

⁴⁸ BEO, 280927.

neticede, isteklerini hem haksız ve mesnedsiz, hem de anayasanın eşitlik ilkesine aykırı bularak, geri çevirmişti.⁴⁹ Osmanlı hükümeti, ilgili nezaretlere birer yazı göndererek, muâfiyet talebinde bulunan İsporad adalarında “*mükellefiyet-i askeriyenin behemehal*” uygulanmasını istemiş, ancak halkın tepkisi nedeniyle buralardan asker sevkine muvaffak olamamıştı.⁵⁰ Adalardaki direniş hareketlerine yer yer kadınların da katıldıkları görülmüş, mesela Kaşot adasında, perde arkasından erkeklerin organize ettiği, zorunlu askerliği protesto amaçlı “*kadın nümâyişleri*” yapılmıştı.⁵¹ Bütün olumsuzluklara rağmen, askeralma kanununu Ege denizindeki adalarda uygulamakta kararlı görünen ve bu konuda , teorik de olsa, geri adım atmaya yanaşmayan Osmanlı Devleti, Trablusgarp ve Balkan savaşlarından sonra ortaya çıkan fiili durum ve adaların işgali üzerine, bundan sonra bu bölgeden asker celb edilemeyeceğini anlayarak, askerlik işlemlerini durdurmak zorunda kaldı. Ülkenin diğer bölgelerinde ise, 1919 yılına kadar askeralma kanunu aynen uygulandı.

“OTTOMAN NON-MUSLIMS’ REACTION TO THE LAW ON RECRUITMENT AND EAGAN ISLANDS”

Abstract

According to the law passed in August 1909 on recruitment, the Ottoman State began to recruit non-muslims who had been excused from the compulsory service in the armed forces. However, to apply this law was not that easy due to the fact that it ruled out the excuses for non-muslim citizens. In many parts of the State social problems occurred. This law outraged non-muslims, especially the leaders of the Christian foundations. A number of non-muslim recruits just not to be in the army fled the country or went to the distant regions to lose their footprints. In the Egean Islands, especially in the Isporad Islands protesters took the streets and demonstrated against the legislation.

Keywords

Recruitment law, Isporad Islands, military substitute, Non-muslims,

⁴⁹ BEO, 300773; BEO, 280927; BOA, Hariciye Nezareti, Siyasi Evrakı (HR. SYS), nr. 1519/1 (72-80);

⁵⁰ BEO, 280927; BEO, 314263.

⁵¹ BEO, 280927.

ÜNLÜ EŞKIYA HEKİMOĞLU İBRAHİM İLE İLGİLİ YENİ BİLGİLER

Ayhan YÜKSEL*

ÖZET

Hekimoğlu İbrahim, Fatsa'nın Yassıtaş köyünden yoksul bir köylüdür. Hekimoğlu, 1900'lü yıllarda Gürcü Sefer Ağa'nın değirmeninde çalışmaktadır. Sefer Ağa'nın Fadime adında güzel ve narin bir kızı vardır. Bir gün Hekimoğlu, Fadime ile konuşurken Fadime'nin nişanlısı olarak bilinen Gürcü Beyi Seyyid Ağa'nın yeğeni Yusuf onları görür ve konuşmaya başka bir mana vererek Hekimoğlu'nu Seyyid Ağa'ya ihbar eder. Seyyid Ağa'nın evine çağrılan Hekimoğlu, burada kendisini vurmak isteyen Yusuf'u öldürünce dağa çıkmak zorunda kalır. Seyyid Ağa ile arasındaki husumet daha sonra etnik bir kavgaya dönüşür. Uzun süre dağlarda dolaşan Hekimoğlu, nihayet müfrezeler ve Dadyan Arslan'ın takibinden kurtulamayarak öldürülür. Halk tarafından Hekimoğlu'na ölümü üzerine bir de türkü yakılır.

Anahtar Kelimeler

Hekimoğlu İbrahim, Ordu, Fatsa, Eşkîya, Türk, Gürcü.

Hekimoğlu İbrahim, halk muhayyilesinde kahramanlık destanlarına, türkülere konu olmuş, “*eşkîya*” tiplemesine/tanımına Ordu-Fatsa yöresinden verilebilecek anlamlı bir örnektir.

Bugüne kadar Hekimoğlu hakkında yazılanlar bazen kulaktan dolma bilgilere, bazen de 1961 yılında Amerika'dan gönderildiği söylenen bir resme dayanmakta, daha da ilginç olarak kendisine yakılan türküden yola çıkılarak hayali bir Hekimoğlu ortaya konulmaktadır. Hekimoğlu'na ideolojik amaçlı değişik kimlikler

---

* Araştırmacı-Yazar.

verilmeye çalışılması ise pek çok halk kahramanı için söz konusu olan bir tavidir¹.

Bu incelemede Hekimoğlu İbrahim ile ilgili kısa biyografik bilgiler ele alınırken ilk defa kullanılan Osmanlı arşiv belgelerinin konuya çok değişik boyutlar kazandıran bilgilerine yer verilmektedir. Hekimoğlu'nun dağa çıkma sebebi hakkındaki resmî makamların düşünceleri, kanlı bir mücadeleye dönüşen hadiselerin devlet ve halk tarafından ne şekilde görüldüğü, onun Hıristiyan olduğuna dair yerel makamların iddiaları, af talebinin getirdiği gelişmeleri ile Hekimoğlu'nun öldürülmesini ayrıntılarıyla ve kesinleşen tarihiyle birlikte aktaran bilgileri bunlar arasındadır.

Hekimoğlu İbrahim, Fatsa'nın Yassıtaş köyündendi. Yassıtaş köyü, yerli halkın yaşadığı bir Türk köyü idi. Bu ünlü eşkıya hakkında bir kitap yazmış olan Murat Sertoğlu'nun halk ağzından derlediği ve doğruluğu genel kabul gören bilgilerine göre Hekimoğlu İbrahim, Fatsa'da 1900'lü yıllarda 1293 (1876) harbi muhacirlerinden Gürcü Sefer Ağa'nın değirmeninde çalışır. Sefer Ağa'nın Fadime adında güzel ve narin bir kızı vardır. Bir gün Hekimoğlu ile Fadime konuşurken Fadime'nin nişanlısı olarak bilinen Gürcü beyi Seyyid Ağa'nın yeğeni Yusuf onları görür ve bu konuşmaya başka bir mana vererek Hekimoğlu'nu Seyyid Ağa'ya ihbar eder. Bu konuyu görüşmek için Seyyid Ağa'nın evine çağrılan Hekimoğlu, burada kendisini vurmak için silahına davranan

¹ Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatında bir tür halk kahramanı sayılan eşkıyalıklarıyla şöhret yapan isimlere bazı yazarlar tarafından devrimci bir kimlik verilerek işlendikleri görülür. Bu eserler içinde en ünlüsü Yaşar Kemal'in *İnce Memet* romanıdır. Kemal Tahir ise bu anlayışa karşı çıkarak eşkıyanın hırsızdan ayrılmasının, hele ona devrimci bir tavır verilmesinin doğru olmadığını savunmuştur. Bu görüşle yazdığı *Rahmet Yolları Kesti* isimli eseri bu açıdan tartışmalara sebep olmuştur. Bk. "Eşkıya ve Eşkıyalık", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (=TDEA)*, III, 113; Bu bakış açısı Hekimoğlu için de söz konusudur. Hekimoğlu, ağadan toprak istemiş, ağa bunu reddedince aralarında bir kavga başlamış, Hekimoğlu ağayı "kazma küpüsü" ile, yani kazma sapı ile dövmüş ve sonra da dağa çıkmıştır. Bk. Salih Turhan-Kubilay Dökmetaş-Levent Çelik, *Notalarıyla Türkülerimiz ve Hikayeleri*, Ankara 1966, s. 145-146; Ayrıca bk. "Hekimoğlu Derler Benim Aslıma", *Kafkasya Yazıları*, sayı: 6 (İlkbahar 1999), s. 61-63.

Yusuf'u daha atik davranarak öldürür. Yeğeni öldürülen Seyyid Ağa'nın ve muhacirlerin kendisinden intikam alacağını bilen Hekimoğlu soluğu dağda alır. Dağa çıktıktan sonra kendisine yeğenleri Büyük ve Küçük Mehmet ile çocukluk arkadaşı Gedik Halil katılır².

Bir süre sonra Gürcü Seyyid Ağa ile Hekimoğlu'nun kan davası etnik bir kavgaya dönüştü. Ünye ahalisinden müderris Yusuf ve on beş imzalı 2 Kanûn-ı evvel 1324 (15 Aralık 1908) tarihli, Dahiliye Nezâreti'ne çekilen telgraf nâmede Hekimoğlu'nun şekaveti yüzünden Gürcüler'le Türkler arasında meydana gelebilecek bir kanlı çarpışma tehlikesinden bahsedilmekteydi³. Böylece Hekimoğlu, Gürcü muhacirlerin hasmı durumuna geldi, Gürcüler'e karşı Türkler'i kollayan ve koruyan bir kişi olarak tanındı⁴.

Hekimoğlu, kendisini ele geçirmeye çalışan muhacirlerden Tahmasoğlu Hulûsi Ağa'yı da bir çatışma sırasında adeta kendisiyle bütünleşen “*aynalı martiniyle*” tek kurşunla vurarak öldürünce daha da ünlendi.

---

² Hekimoğlu'nun hayatıyla ilgili kısa bilgiler Murat Sertoğlu'nun “*Kahramanlar Kahramanı Hekimoğlu*, İstanbul 1983” kitabından özetlenmiştir; Mehmet Bayrak ise Hekimoğlu hakkında ayrıca şu bilgilere yer vermektedir: Yörede sözü geçen bir Gürcü beyi vardır. Bu Gürcü beyi Ayşe adında güzel ve narin bir kızla sözlüdür. Kız, Gürcü beyini sevmemiş, Hekimoğlu'na gönül vermiştir. Bunu duyan bey Hekimoğlu'na düşman olmuş ve Hekimoğlu'nu hesaplaşmaya çağırmıştır. Buluşma yerinde Hekimoğlu ile beyin adamları arasında çıkan çatışmadan Hekimoğlu çemberi yarararak kurtulmuş, sonunda da Mehmet adlı iki amca oğlunu yanına alarak dağa çıkmıştır. Çıkış o çıkıştır ve Hekimoğlu artık dağlardadır. (*Eşkîyalık ve Eşkîya Türküleri*, Ankara 1985, s. 173-175).

³ BOA, Dahiliye Nezâreti-İdare (=DH. İD), nr. 124-3/13, lef. 2. Telgrafta imzası bulunan diğer şahıslar şunlardı: Çavuldur Kadı-zâde Hakkı, Karaman Ağa-zâde Rahmi, Mahir Efendi-zâde Halid, Feyzullah Efendi-zâde Rüşdi, Gazî-zâde Şükrü, Hazinedâr-zâde Âsaf, Kadı-zâde Sırrı, Celâl Efendi-zâde Haşim, Müftî-zâde Remzi, Sogomoparyan, Kaklidisi, Lefteryaris, Ohosinoryan, Hacı Hasan-zâde İbrahim, Uzun Hacı-zâde Osman.

⁴ BOA, Dahiliye Nezâreti- Mütenevvia (=DH. MTV), nr. 55/48, lef. 4.

Seyyid Ağa'nın yeğenini öldüren Hekimoğlu'nun muhacirlerin baskısıyla jandarma ve gönüllüler tarafından takibine çıkıldı ve tenkiline çalışıldı. Ancak, Hekimoğlu kendisini ele geçirmeye çalışan kuvvetleri epeyce meşgul ederek kendisini yakalatmamayı uzun süre başardı. Yine genel kabul gören görüşlere göre bunun da sebebi Hekimoğlu'nun ırza, namusa çok düşkün, ahlaklı bir kimse olması, bir de kendisine yardım eden ve barınma imkanı veren Türk köylerinin bulunmasıydı⁵.

Belgelere göre “*Senelerden beri Trabzon ve Sivas vilayetleri dâhilinde dolaşarak hükûmeti ara sıra işgâl ve ahâliyi dûcâr-ı havf eden*” ve bir türlü ele geçirilemeyen Hekimoğlu İbrahim, hükümetten af talebinde bulundu. Sivas valisi Nâzım, Tokat mutasarrıflığına atfen, bu konuda Dâhiliye Nezâreti'ne çektiği 5 Teşrîn-i sâni 1325 (18 Kasım 1909) tarihli telgrafta Hekimoğlu'nun, Ünyeli bir şahıs aracılığıyla Niksar Kaymakamlığı ile Redîf Binbaşılığ'na bir “*varaka*” gönderdiğini ve vilayet dahilinde bulunan kaza kaymakamlıklarından birine teslim olmak arzusunda olduğunu bildiriyor, “*hukûk-ı şahsiyye*” saklı kalmak isteğiyle birlikte, Hekimoğlu'na teminat verilerek af isteğinin kabulünün uygun olacağını belirtiyordu⁶.

Sivas Vilayeti'nden alınan telgraf üzerine Dâhiliye Nezâreti'nden Sâdaret'e 9 Teşrîn-i sâni 1325 (22 Kasım 1909)

⁵ Eşkîya, genellikle sarp dağlarda yuvalanırdı. Bu durumda belli bir gücün desteğine ihtiyaç duyulurdu. Zira, yiyecek temini, haber alma, lojistik destek gibi uzun süreli faaliyetleri için bu gerekliydi. Kendilerine bazen köylüler, bazen de buldukları yörenin zengin ağası yardımcı olur ve bunlar “*yatak*” adıyla anılırdı. Yatağı olmayan eşkiyanın uzun müddet barınması mümkün değildi. Ehl-i örfün halkı ezdiğini gören eşkiya zulmünü daha arttırırdı. İki ateş arasında kalan köylü tehlikenin daha çok geldiği eşkiya tarafına meylederdi. Böylece birçok eşkiya grubu taşrada köy ağaları, şehirlerde ise zabıt ve idarecilerle iş birliği içine girerdi. Halk eşkiyaya para, yiyecek ve barınak vermek zorunda kalırdı. Osmanlı döneminde eşkiyaya yardım ve yataklık yapan halk “*nezir akçesi*”ne bağlanarak para cezasına çarptırılabilirdi. Bk. Mücteba İlgürel, “Osmanlılar'da Eşkîyalık Hareketleri”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (=DİA), XI, 467-468.

⁶ BOA, Dahiliye Nezâreti-Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi (=DH. MUI), nr. 36-2/29, lef. 3.

tarihli bir arz gönderilerek “*şakî-i şehîr*” yani meşhur eşkiya Hekimoğlu İbrahim'in af isteğinin kabulünün uygun olacağı bildirildi ve yapılacak işlem için talimat istenildi⁷.

1910 yılına gelindiğinde de Ordu, Fatsa ve Ünye kazalarında kargaşanın ve bir bakıma anarşinin en üst düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Muhacir Gürcüler'le, “*ahâlî-yi kadîme*” olarak nitelendirilen Türkler arasında kavga şiddetlenerek devam etmekteydi. Asayişsizliğin hüküm sürdüğü bu kazalardaki durumu bizzat takip ve alınacak tedbirleri yerinde tespit etmek için vali bu yöreye gitmiştir. Yörede incelemede bulunan Trabzon valisi Mustafa, yerinde tespit ettiği hususları Fatsa'dan çektiği 4 Kanûn-ı sâni 1325 (17 Ocak 1910) tarihli bir telgrafla Dahiliye Nezâreti'ne rapor etti. Trabzon valisine göre, Ordu, Fatsa, Ünye ve Niksar kazalarında iskân edilen Kafkasya Gürcüler'i, eski yurtlarındaki huylarını, yaşama tarzlarını, adet ve anelerini aynen devam ettirmekte, adam öldürme, mal gasp etme, meskene tecavüz gibi suçları burada da işlemekte; etrafa tecavüzleri gittikçe artmaktaydı. Türkler'e karşı eskiden beri yaptıkları sataşmaların sona ermediği cinayet defterlerinin tetkikinden de anlaşılmaktaydı. Gürcüler'den cinayet işleyenler etnik duygularla komşu kazalara yerleşen Gürcüler tarafından da himaye görmekte, kendilerine yardım edilmekteydi. Bu nedenle, Ordu, Fatsa ve Niksar kazalarında tedbir olarak lüzûmu halinde “*Çeteler Kanûnu*”nun uygulanması gerekmekteydi⁸. Ancak, Trabzon valisinin bu raporundaki isteği Dâhiliye Nezâreti'nin 7 Kanûn-ı sâni 1325 (20 Ocak 1910) tarihli telgraf müsveddesine göre, “*Çeteler Kanûnu*”nun her vilayette uygulanmasının memlekette asayişin olmadığı anlamına geleceği görüşü dile getirildi ve Ordu, Fatsa ve Niksar kazalarında da uygulanması talebi “*mezkûr kanûnun oraca tatbîkini icâb edecek ihtiyâc-ı hakîkî mevcûd olmadığı*” gerekçesiyle kabul görmedi⁹.

⁷ BOA, *DH. MUI*. nr. 36-2/29, lef. 4.

⁸ BOA, *DH. MUI*. nr. 17-4/3, lef. 2.

⁹ BOA, *DH. MUI*. nr. 17-4/3, lef. 1.

Samsun ve Trabzon valisi Mustafa imzalı, Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen 8 Kanûn-ı sâni 1325 (21 Ocak 1910) tarihli telgrafta, diğer eşkıyaların¹⁰ yanında yine söz konusu olan Hekimoğlu İbrahim'di ve Sivas vilayetine bir yazı yazılarak müfrezelerin “*meşâhir-i eşkiyadan*” Hekimoğlu ve avnesinin takibine çıkarıldığı bildiriliyor, Fatsa'da Adliye teşkilatının henüz tam anlamıyla teşekkül etmediği ve işlerin yetkileri sınırlı hakim ve müstantik elinde kalmış olması sebebiyle, Adliye teşkilatının bir an evvel tam anlamıyla icraat yapar hale getirilmesi gerektiğine işaret ediliyordu¹¹.

Hekimoğlu İbrahim'in af talebinin Sivas Vilayeti idarecilerinin gündeminden hiç düşmediği anlaşılmaktadır. Sivas valisi tarafından Dahiliye Nezâreti'ne çekilen ve Hekimoğlu'nun af isteğinin bildirildiği telgraftan yedi ay sonra Sivas vali vekili Şûrâ-yi Devlet Riyâseti'ne 7 Mayıs 1326 (20 Mayıs 1910) tarihli bir mektup göndermiştir. Burada Hekimoğlu'nun Gürcüler'le arasında meydana gelen soğukluk yüzünden dağlara çıkmış olduğu, bir takım Gürcü eşkıyasının sataşmasından rahatsız olan yerli ahali tarafından bu nedenle korunduğu ve takip müfrezelerine izinin gösterilmediği, bunun için de takiplerden bir netice alınmadığı belirtiliyor, af kabul edilmediği takdirde Hekimoğlu'nun Trabzon ve Sivas vilayetlerine bağlı köylerde dolaşacağı, peşinde dolaşan Gürcü eşkıyasının da köylerdeki ahaliyi huzursuz edeceği ve zarar vereceği belirtiliyor, “*olunacak mu‘amelenin emr u iş‘ârî*” bekleniyordu¹². Özellikle Niksar ve çevresinde dolaştığı ve asayışı ihlâl ettiği için Hekimoğlu'nun af edilmesi konusunda ısrarlı olan ve konunun takipçisi görünen Sivas vilayeti, vali Mehmed Emîn imzasıyla bu defa 24 Mayıs 1326 (6 Haziran 1910) tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne şifreli bir yazı gönderdi. Bu şifrede de yine

¹⁰ 1910'lu yıllarda Fatsa'da yakalanan eşkıyalar arasında Batak Mehmed, kayınbiraderi İbrahim, Karakaşoğlu Ahmed, Pelidoğlu Salih'in isimleri geçmektedir. (BOA, *DH. MUI.* nr. 17-4/11, lef. 2).

¹¹ BOA, *DH. MUI.* nr. 17-4/11, lef. 3.

¹² BOA, *DH. MUI.* nr. 36-2/29, lef. 11.

Hekimoğlu'nun Gürcü eşkiyasının sataşmasından rahatsız olan yerli ahali tarafından korunduğu bildiriliyor, başkaları tarafından “*icrâ-yi şekâvet*” edilerek yapılan kötülüklerin Hekimoğlu'nun üzerine atılacağına dikkat çekiliyor, bu yüzden de ahalinin bundan zarar göreceği belirtiliyordu. Vali Mehmed Emîn Tokat'taki incelemeleri sırasında bu bilgilere ulaşmış ve bunun önlenmesi için Hekimoğlu'nun “*emniyet-i memleket ve ahâlî nâmına afvı muvâfık-ı mizâc-ı maslahat*” olacağını yazıyordu¹³. Ardından Dahiliye Nezâreti de Hekimoğlu'nun affı konusunu 27 Mayıs 1326 (9 Haziran 1910) tarihli arz ile Sâdaret makamından tekrar sormuştur¹⁴.

Nihayet, Hekimoğlu'nun affıyla ilgili olarak beklenen Şûrâ-yi Devlet kararı ortaya çıktı ve Şûrâ-yi Devlet Reîsi'nin imzasıyla, 2 Haziran 1326 (15 Haziran 1910) tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne bildirildi. Buna göre, karar için önce Mülkiye Dairesi'nde Sivas Vilayeti'nden alınan tezkire müzakere edilmiş, tezkirede affa esas teşkil edecek izahat bulunmadığı hükmüne varılmış, daha da önemlisi affın kabulü halinde emsaline bir bakıma kötü örnek teşkil edeceği, “*sû'-i sirâyeti müceb*” gerekçesiyle Hekimoğlu İbrahim'in af talebi kabul edilmemişti¹⁵. Şûrâ-yi Devlet'in bu kararı, Dâhiliye Nezâreti'nden Sivas Vilayeti'ne 5 Haziran 1326 (18 Haziran 1910) tarihli tahrirat müsveddesinde de belirtilmektedir¹⁶.

¹³ BOA, *DH. MUI.* nr. 36-2/29, lef. 8.

¹⁴ BOA, *DH. MUI.* nr. 36-2/29, lef. 7.

¹⁵ BOA, *DH. MUI.* nr. 36-2/29, lef. 12. Kararda “...*istimânın adem-i kabûlü halinde Sivas ve Trabzon vilayetlerine merbût karyelerde dolaşacağı cihetle merkûm ile pişinde bulunan Gürcü eşkiyasının ahâlîyi izrâr ve hükûmeti işgal edeceği gösterilmiş ise de merkûmun kabûl-i istimânı emsâline sû'-i sirâyeti müceb olacağı melhûz bulunmuş olduğundan vesâit-i hükûmetin sûret-i müessirede tatbîk ve ifâsıyla emr-i istisâli zımında valî-i lâhika tebligât icrâsı husûsunun savb-ı âlilerine iş'arı ifâde kılınmış ve evrâk-ı mezkûre leffen irsâl kılınmış olmağla ifâ-yi muktezâsına himem-i aliyye-i nezâret-penâhileri masrûf buyrulmak bâbında emr ü fermân hâzret-i men lehül'-emrindir*” denilmektedir.

¹⁶ BOA, *DH. MUI.* nr. 36-2/29, lef. 10.

Hekimoğlu'nu takibe çıkanlardan birisi de Niksar Jandarma Bölük Kumandanlığı'nda görevli Hacı Nuri Çavuş'tu. Hacı Nuri Çavuş hakkında Hekimoğlu'nu takip için gittiği köylerde “*devr-i istibdâdda*” olduğu gibi halka zulüm ettiği, halktan içmek için içki istediği, ambarları boşalttığı şeklinde şikayetler de yer almaktaydı. Halk, “*eşkıyalardan zor ile, vicdansız me'mûrlardan resmen zulüm görmekte artık tahammülsüz hale geldik*” demektedirler¹⁷. Ancak, Hacı Nuri Çavuş hakkındaki bu iddiayı hükümet kabul etmemiştir. Olaya bu cepheden bakıldığında Hacı Nuri Çavuş ve maiyetindekiler kanun dışı bir harekette bulunmamakta idiler. Bir görüşe göre böyle bir dedikodu ve şikayet Hekimoğlu'nu korumak, takibi amacından saptırmak için metropolit vekili Hanyeri Papazı Yorgi Efendi'nin kandırmasıyla Kılıgeriş Papazı Konstantin ve Dirama Efendiler tarafından çıkarılmaktaydı. Rum tebaasından köylüler bu yüzden metropolitin kışkırtmasıyla Hacı Nuri Çavuş'u şikayet eden dilekçeler vermektedirler¹⁸.

Asıl önemlisi, Niksar kaymakamlığı tarafından Hekimoğlu hakkında çok önemli bir ithamda bulunulmuştu: Bu da Hekimoğlu'nun tenassur ettiği, yani din değiştirerek hıristiyan olduğu iddiasıdır. Bu ihbar, Niksar Kaymakamlığı'nın 9 Teşrin-i sâni 1327 (22 Kasım 1911) tarihli telgrafıyla hükümet merkezine bildirilmiştir. Telgrafta Hekimoğlu'nun tenassur edip Hacı Nikola ismini aldığından takibe çıkan müfreze tarafından ele geçirilen evrakın tetkikinden anlaşıldığı bildirilmektedir. Hekimoğlu'nun ailesinin Kılıgeriş köyünde muhafaza edildiği, eşyasının da köy papazının ve diğer hanelerden çıkarıldığı, Hekimoğlu'nun bir köylüden takas yoluyla aldığı bir atın da metropolit tarafından satın alındığına değinilmektedir. Yine telgrafa göre Hekimoğlu'nu ele vermemek için her türlü yalan ve iftiraya başvuran Kılıgeriş köyünde Hekimoğlu'nun beş nüfustan ibaret ailesi de ikamet etmektedir ve Hekimoğlu'nun bir hayli hayvan ve eşyası müfreze tarafından buldukları evlerden çıkarılmıştır.

---

¹⁷ BOA, *DH. MTV*. nr. 22-1/55, lef. 4.

¹⁸ BOA, *DH. MTV*. nr. 22-1/51, lef. 5.

Hekimoğlu'nun din değiştirdiği iddiası hakkında bir yorum yapılamamakla birlikte Gürcülerden ve hükümet kuvvetlerinden saklanmak için bir Rum köyü olan Kılıgeriş'te davranışlarını bu yönde ortaya koyduğu düşünülebilir.

Daha sonra Hekimoğlu'nun izini sürme işinde olay farklı bir boyuta taşınmıştır. Takipten bir netice alamayan hükümetin, Hekimoğlu'nu ortadan kaldırmak için mahkûmlardan bir tetikçi bulduğu anlaşılmaktadır. Belgeye göre bulunan tetikçi şayet başarılı olursa, yani Hekimoğlu'nu öldürürse kamu hukuku dolayısıyla aldığı cezadan af edilecekti. Hekimoğlu'nun bu şartlar dahilinde ortadan kaldırılması için Trabzon valisi Mehmed Ali imzasıyla Dahiliye Nezâreti'ne 28 Mart 1329 (10 Nisan 1913) tarihli şifreli bir telgraf çekildi. Bu telgrafta aynen şöyle denilmekteydi:

“Erbâb-ı cürm-i cinâyetten olup Sivas, Trabzon, Samsun sancakları dahilinde pek çok efâl-i şekavet-kârane irtikâp eden ve senelerden beri ta’kîp edildiği halde der-dest edilemeyen Fatsalı Hekimoğlu nâm şerîrin izâle-i vücûdu için adem-i mahsûs bulunmuş ise de husûl-i muvaffakiyyât halinde hukûk-ı umûmiyyeden afv edilmek üzere te’min edilmesi lâzım geleceği Jandarma Alay Kumandanlığı’ndan ifâde olunmağla icrâ-yi icâbı ile neticesinin emr ü iş’ârı ma’rûzdur”¹⁹.

Dahiliye Nezâreti, Trabzon vilayetinden aldığı bu şifreli telgraf üzerine 30 Mart 1329 (12 Nisan 1913)'da Adliye Nezâreti'ne gizli ve acele kaydıyla yazı yazmış ve görüş istemiştir. Ancak, bu konuda ne tür cevap alındığı ve ne yapıldığı hakkında bir bilgiye sahip değiliz²⁰.

Bu zamana kadar yayınlanan bütün çalışmalarda Hekimoğlu'nun 1910 yılında arkadaşı Alanlı Osman ile birlikte vurulduğu yazılmakta, kaynak olarak da o yıllarda Fatsa'da bulunan Yunanistanlı misyoner Jan tarafından çekilen ve Fatsa belediyesine gönderilen fotoğraf gösterilmekte ise de yayınladığımız belgeler Hekimoğlu'nun bu yıllarda yaşadığını

¹⁹ BOA, *DH.H.* nr. 68/21, lef. 2.

²⁰ BOA, *DH.H.* nr. 68/21, lef. 1.

açıkça göstermektedir. Murat Sertoğlu'na göre Hekimoğlu, yeğenlerinin vurulduğu Korgan'ın Tepealan köyünde arkadaşı Gedik Halil ile birlikte muhtarın ihbarı üzerine takip müfrezesi ve kendilerine katılan Gürcü Dadyan Arslan²¹ ve Tahmasoğlu Yusuf tarafından çıkan çatışmada öldürülmüştür²². Osmanlı arşiv belgeleri bu sayılan rivayetlerin doğru olmadığını, Hekimoğlu'nun asıl öldürülüş şeklini ve tarihini ortaya koymaktadır.

İlk kez burada yayınlanan, Canik mutasarrıfı Necmî imzasıyla Dahiliye Nezâreti'ne çekilmiş 14 Nisan 1329 (27 Nisan 1913) tarihli telgrafta göre, Hekimoğlu 13 Nisan 1329 (26 Nisan 1913) gecesi sekiz saat süren bir çarpışma sonunda kendi köyü olan Yassıtaş'ta vurularak öldürülmüştür. Canik mutasarrıfı Necmî, Hekimoğlu'nun ölü olarak ele geçirilişini şöyle bildirmektedir:

“Niksar, Fatsa, Ordu kazâları dâhilinde icrâ-yi şekâvet-i vahşiyât ederek bu hâvali sekenesini bîzâr eden ve iki seneden beri Tokad ve Fatsa müfrezeleri tarafından ta'kîp edilmekte bulunan şakî Hekimoğlu nâm şerîrin üç gün evvel hânesine gelerek ihtifâ eylemekte olduğu haber alınmasıyla kuvve-i ta'kîbiyye tarafından abluka edilerek gece sekiz saat devam eden müsâdemede şakî-i merkûm ile avenesinden birinin maktûlen der-dest edildiği ve diğer rûfâkasının da şiddetle ta'kîp edilmekte bulunduğu Fatsa

²¹ Trabzon valisi Mustafa imzalı 6 Nisan 1325 (19 Nisan 1909) tarihli, Dahiliye Nezaretine çekilen telgrafta Dadyan Arslan “*âsâyiş-i mahalliyeyi ihlâl edenlerden*” biri olarak gösterilmektedir. (BOA, *DH.MUİ.* nr. 17-4/11, lef. 4).

²² M. Sertoğlu, *aynı eser*, s. 142; M. Bayrak, kaynak göstermeden Hekimoğlu'nun amca oğlunun öldürüldüğü Çitlice köyünde vurulduğunu yazıyor. Bayrak'a göre Hekimoğlu Çitlice köyünde muhtarın evine gidiyor. Muhtar, Hekimoğlu'ndan yana görünüyor ise de gerçekte beyin adamıdır ve onunla işbirliği içindedir. Nitekim, adamlarından biri aracılığıyla ihbarda bulunuyor ve Hekimoğlu muhtarın oyunu yüzünden jandarmalar tarafından kısıtılıyor. Büyük bir çatışma çıkıyor ve Hekimoğlu bir rivayete göre çemberi yarıyorsa da fazla uzaklaşmadan aldığı yaralar yüzünden ölüyor. Bir başka rivayete göre ise Hekimoğlu, Ordu'ya kadar gelebiliyorsa da karnından aldığı yaralar yüzünden burada ölüyor. Türküde Çitlice muhtarından “*Çitlice muhtarı puştur pezevenk/Hekimoğlu geliyor narinim uçkur çözerek*” diye söz edilmektedir (M. Bayrak, *aynı eser*, s. 174).

Kaim makamlığından iş'âr olmağla berâ-yi ma'lûmat ma'rûzdu"²³.

Belgede Hekimoğlu'nun yanında ölü olarak ele geçenin Alanlı Osman mı, ya da Gedik Halil mi olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Fakat, Hekimoğlu'nun tenkilinde bulunanların Jandarma Süvari Müfreze Kumandanı Şâkir Onbaşı ile dokuz nefer olduğu yazılıdır. Üç ayı aşkın bir zamandan beri müfrezeye kılavuzluk ederek Hekimoğlu'nun ele geçirilmesinde hizmetleri görülenler ise Fatsa'nın Sâca²⁴ köyünden Keşişoğulları'ndan Todor ve Yorika isimli iki şahıstır. Canik mutasarrıflığı, Fatsa kaymakamlığının teklifi üzerine Hekimoğlu'nu ölü ele geçiren Şâkir Onbaşı ve dokuz nefer ile kılavuzluk yapan Todor ve Yorika'nın münasip bir miktar para ile taltifini Dahiliye Nezâreti'nden talep etmiştir²⁵.

Uzun yıllar Fatsa, Ordu, Tokat, Niksar, Samsun dağlarında hüküm süren, halk arasında mertliği, yiğitliği ve yardımseverliğiyle şöhret yapan, yöre halkı "*ahâlî-yi kadîme*" tarafından sevilen Hekimoğlu'nun vurularak öldürülmesi üzerine bir türkü yakılmış ve yakılan türkü dilden dile söylenerek bugüne kadar gelmiş ve radyo repertuarına da girmiştir²⁶.

H e k i m o ğ l u T ü r k ü s ü n d e n

Hekimoğlu dediğin bir küçük uşak

²³ BOA, *DH. MTV*, nr. 55/48, lef. 2.

²⁴ Metinde Sâca olarak geçen bu köy bugün de varolan Sayaca köyü olmalıdır. (*BOA, DH. MTV*, nr. 55/48, lef. 5).

²⁵ BOA, *DH. MTV*, nr. 55/48, lef. 1,3, 4, 5.

²⁶ Ümit Tokcan'ın Kadir İnanır'dan derlediği Hekimoğlu türküsünü, Tuncer İnan notaya almıştır. (TRT Repertuar no. 110).

Bir o yandan bir bu yana sırmalı fişek
Hekimoğlu'nun anası o kanlı karı
Eridi kalmadı dağların karı
Hekimoğlu derler benim aslıma
Aynalı martin yaptırdım kendi nefsim
Bohça ağaç dibinde kaymak yedin mi
Hulûsi'yi vuran Hekimoğlu odur dedin mi
Gelme Hulûsi gelme vururum seni
Al kanlar içinde koyarım seni
Evlerinin önü arpa sergisi
Hekimoğlu İbrahim ayva sarısı
Konaklar yaptırdım mermer direkli
Hekimoğlu İbrahim aslan yürekli
Konaklar yaptırdım döşedemedim
Dadyan Arslan ile baş edemedim
Aynalı martinimiz Gürcü seçmesin
Muhacir milleti burdan geçmesin
Ünye Fatsa arası Ordu kuruldu
Hekimoğlu İbrahim o da vuruldu

"NEW FINDINGS ON THE FAMOUS BANDIT HEKIMOGLU İBRAHİM"

Abstract

Hekimoglu Ibrahim was a poor villager from Yassitas village of Fatsa. During the 1900s he worked at the mill of Georgian Sefer Aga. He had a pretty and courteous daughter named Fadime. Once when he was talking to his daughter, her expected fiance Yusuf, a cousin of Seyyid Aga, them. Interpreting this talk in a nasty way he denounced Hekimoglu. As he was invited to the house of Seyyid Aga, Hekimoglu killed Yusuf who planned to kill him. Upon this he had to flee to the mountains. The skirmish between Hekimoglu and Seyyid Aga turned into an ethnic struggle. Having spent a long time in the mountains, finally Hekimoglu failed to escape from the troops and Dadyan Arslan's pursuit, and got killed. On the death of Hekimoglu, people composed a song of sorrow.

Keywords

Hekimoglu İbrahim, Ordu, Fatsa, bandit, Turk, Georgian

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA BASRA GÜMRÜĞÜ*

Davut HUT**

ÖZET

Basra Gümrüğü'ne ait olan "maliye varidat defterleri", bölgenin iktisadi ve ticari yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Defterlerdeki bilgilere göre; 1860-1861 döneminde Basra limanı yoğun bir ticari trafiğe sahip olmuştur. Basra Körfezi ve Basra mülhakatının dışındaki Hindistan, Yemen ve Amerika gibi ülkelerle de ticari münasebet kurulmuştur. Bu ticari trafikte faaliyet gösteren gemilerin büyük kısmı (%91.5) Osmanlı bayrağı taşımaktaydı. Dolayısıyla bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki siyasi ve ticari hakimiyeti oldukça güçlüydü. Mevcut ticarete en fazla taşınan emtiâ türleri ise; hurma, şahî kumaş, tahıl türleri ve karışık mallardan ibaretti. Osmanlı Devleti'nin siyasi ve iktisadi tarihinin yazılmasında temel başvuru kaynaklarından biri olan Basra gümrük defterlerinde bu döneme ait; 66 şehir, bölge ve ülke ismi geçmektedir.

Anahtar Kelimeler

Basra, Basra Limanı, Basra Gümrüğü, Maliye Varidat Defterleri (Gümrük Defterleri), Osmanlılarda Gümrük, Resm-i İstintakiyye, Resm-i Tebhiriyye, Patent-i Cedid Rüsûmu.

Osmanlı Gümrük Teşkilâtı:

---

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde tarafımdan yapılan *Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü* adlı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Araştırma Görevlisi, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Gümrük siyaseti ile ticaret siyasetinin paralel olarak yürüdüğü Osmanlı iktisadi ve mali sisteminde; bilinen “dış gümrükler”in yanında, devletin kendi sınırları içindeki birtakım geçiş noktalarında da “dahili gümrükler” bulunmaktaydı.¹ Geniş bir iktisadi coğrafyaya sahip olan Osmanlı Devleti'nde 1801 yılındaki gümrüklerin sayısı 100'ü geçiyordu.² İç gümrüklerde tahsil edilen vergiler; eyaletten eyalete değiştiği gibi Müslüman, gayrimüslim ve harbilere³ göre de farklılık göstermekteydi. Ayrıca gümrük vergisi her yerde malın kıymeti üzerinden alınmayıp Tokat gibi bazı yerlerde yük başına tahsil edilirdi.⁴

Önceleri iç ticarete fazla rol oynamayan yabancı tüccarlar, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren bu alanda da etkili olmaya başlamıştır. Yabancı tüccarın yerli tüccar statüsüne tâbi olarak, iç gümrük vergilerini Osmanlı gayrimüslim tüccarı gibi ödemesinin getirdiği olumsuz mali portre, 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması ile daha da kötüleşmiştir.⁵ Bu anlaşmada, Osmanlı Devleti kendi gümrük vergilerini Avrupa devletleri ile birlikte belirlemeyi kabul ettiğinden, bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilme imkânını kaybetmiştir.⁶ Bu durum, Osmanlı gümrük

---

¹ Osmanlı'da dahili gümrükler konusunda etraflıca bilgi için bkz. Mehmet Genç, “Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, İstanbul 1985, III, s.786-790; Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlılar'da Gümrük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1996, XIV, s.263-268; a.mlf., “Osmanlı İktisadi Yapısı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1994, I, s.583-586.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maliye (CM), nr.18641 (Bu belge, Osmanlı gümrüklerinin isimlerini ihtiva etmektedir.)

³ Harbi; Osmanlı memleketine ticaret yapmak için gelen İngiliz, Fransız, Rus vb. yabancı gayrimüslimlere verilen bir isimdir.

⁴ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, İstanbul 1328, I, s.54-55.

⁵ Osmanlı Devleti bu anlaşmayla, başını ağrıtan ve uluslararası bir sorun haline gelen “Mehmet Ali Paşa İsyanı”nda İngiltere'nin desteğini hedeflemiş ancak bu durum Osmanlı hariciyesinin hareket alanını daraltmıştır.

⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul 1994, s. 18.

siyaseti ve ticaret siyasetini olumsuz yönde etkilemiştir.⁷ Bu anlaşmanın benzerleri diğer Avrupa devletleri ile de yapılmıştır. Bilahare Osmanlı Devleti ticari siyasetteki bu dengesizliği gidermek amacıyla, ithal vergisini II. Meşrutiyet arefesinde %11, 1915 yılında ve Cihan harbinin devamı müddetince de %30'a kadar çıkaracaktır.⁸ Böylece Osmanlı Devleti, 1838 Anlaşması'nı, I. Dünya Savaşı başladıktan sonra bir kenara itebilecek ve savaşın getirdiği olağanüstü şartlarda daha bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilecektir.⁹

Osmanlı gümrüklerinde mallar kıymete göre (advalorem) vergilendirilmekteydi. Bu usûlde, tüccar ile gümrükçüler arasında anlaşmazlıklar çıktığı için, alınacak vergi oranlarını içeren “tarife defterleri”(spesifié) düzenlenmeye başlanmıştır. Bu defterler, hem iç hem de dış gümrükler için hazırlanmış olup malların cins ve kalitelerine göre vergi miktarlarını içermekteydi. Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Avrupa devletleri (Rusya, Fransa, Avusturya ve İngiltere) ile bu tür gümrük tarifeleri tanzim etmiştir.¹⁰

Tanzimat'a kadar Osmanlı gümrükleri kısmen “eminlik” ve kısmen de “ihale ve iltizam” suretiyle idare olunmuştur.¹¹ Bu sistemde gümrükler, doğrudan devlet eliyle işletilmemiş ve “özel sektöre” devredilmiştir. Ancak bu usûl, iç şartlardan dolayı, zararlı

⁷ Bu anlaşmayla ihracat vergisi %12'ye çıkarılırken ithalat vergisi %5 olarak tespit ediliyor, ayrıca yerli tüccarlar iç gümrük vergisini ödemeye devam ederken yabancı tüccarlar bu uygulamanın dışında bırakılıyordu.

⁸ Bu oranlar için bkz. Meclis-i Meb'usan, *Gümrük Tarife-i Umumiyesi ve Ona Müteferri Kanun Layihası ve Tarife Encümeni Mazbatası*, İstanbul 1331.

⁹ 1913'te yönetime tamamen hakim olan İttihat ve Terakki Partisi, I. Dünya Savaşı'nın da özel koşullarını dikkate alarak iktisadi ve ticari hayatta Osmanlı gayrimüslimlerinin nüfuzunu azaltmak ve Müslüman-Türk esnaf ve tüccarı etkin duruma getirebilmek için büyük çabalar sarfetmiştir. Bu konuda geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950) Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul 1995.

¹⁰ Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısı”, a.g.e., I, s. 587.

¹¹ Eminlik, devlet eliyle tayin edilen bir memur tarafından; ihale ve iltizam ise, açık artırma ve peşin para usulüyle gümrüklerin ihaleyi kazanan şahıs tarafından yönetimini ifade eder.

neticeler verince terkedilmiş; 1860'ta bütün gümrükler on yedi emanete ayrılarak her birine "emin" ünvanıyla birer müdür tayin edilmiştir. Varidat ve muamelât konusunda ise, "Dersaadet Gümrük Emaneti" kurularak yetkili kılınmıştır.¹² 1870'te bu kurum, "Rüsûmat Emaneti"ne çevrilmiş ve başına ilk Rüsûmat Emîni olarak Kâni Paşa getirilmiştir.¹³ 1891'de gümrüklerde uygulanacak usulleri ihtiva eden bir nizamnamenin kabulüyle¹⁴, her türlü işlem yeniden belirlenmiş ve bu konuda Avrupa'daki "modern gümrük sistemi" tatbik edilmeye başlanmıştır. Böylece Osmanlı gümrüklerinde hem merkezî sisteme geçilmiş, hem de daha hızlı işleyen bir gümrük sistemi oluşturulmuştur.

Gümrük Defterleri:

Gümrüklerde günlük ve aylık işlemlerin kaydedildiği defterlere "gümrük defterleri" adı verilir. Bu defterler; Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Maliyeden Müdevver, Kâmil Kepeci, Cevdet, İrade ve Maliye Varidat tasnifleri içinde dağınık bir şekilde bulunmaktadır. Ancak iktisat ve gümrük tarihi bakımından pek çok meseleye ışık tutacak mahiyette olan bu defterlerin büyük kısmı kronolojik seri teşkil edecek biçimde günümüze kadar ulaşmamıştır. Gümrük defterleri; mufassal, icmâl, teslimat-bakaya, muhasebe, vazife ve ahkâm olmak üzere altı çeşittir.¹⁵ Osmanlı gümrüklerindeki kayıtlar son derece dikkatli ve muntazam bir şekilde tutulmuş olup bu kayıtlar, Osmanlı iktisat tarihi bakımından çok değerli bilgileri ihtiva etmektedir. Nitekim, Avrupa devletleri de Osmanlı gümrük defterlerini referans alan

¹² *Rüsûmat Salnamesi*, s.126.

¹³ Kâni Paşa, Rüsûmat Emaneti'nin kurulmasıyla, kurallarının konulması ve uygulanmasında çok önemli hizmetler görmüş ve adeta gümrük işlerinde yeni bir devir açmıştır. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, Ankara 1978, III, s.270; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1311, IV, s.74-75.

¹⁴ BOA., İrade Meclis-i Mahsus (İMM), nr.5391.

¹⁵ Adı geçen defterlerin şekil özellikleri ve muhtevaları için bkz. Kütükoğlu, "Osmanlı Gümrük Kayıtları", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi (Osm. Ar.)*, sayı:1 (1980), s.219.

“konsolos raporları” vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin ticaret hacmi ve yapısını izleme imkânı bulmuştur.¹⁶

XIX. Asrın İkinci Yarısında Basra'nın Siyasi ve İktisadi Durumu:

Tarih boyunca bir “ticaret şehri” özelliği taşıyan Basra¹⁷; Bağdat'ın güneydoğusunda, Basra Körfezi'nin kuzeyinde, ve Şattularap'ın batı kıyısında yer almaktadır. Şehir, batıdan doğuya geçişi sağlayan ayrıcalıklı bir noktada, Akdeniz levantı ile İran arasında doğal bir yol üzerinde bulunmaktadır. Bölgede bulunan birçok sulama kanalı Basra'yı Şattularap Nehri'ne¹⁸ ve dolayısıyla Basra Körfezi'ne bağlamaktadır. Başlangıçta Şattularap'a 3-4 km. uzaklıkta kurulan şehir, Şüveys Kanalı'nın açılmasıyla Şattularap'a doğru genişlemiştir.

Basra, Kanuni devrinde Osmanlı hakimiyetine girmiş¹⁹, bilahare beylerbeylik haline getirilmiştir.²⁰ Şehir, bazen Bağdat'a bağlanmış bazen de “ocaklık” veya “malikâne” şeklinde bir vilayet olarak teşkilatlandırılmıştır. 1869'da Süveys Kanalı'nın açılması ile birlikte bölgede daha da gelişen ticaret, şehre önemli bir avantaj kazandırmıştır. Midhat Paşa, Bağdat valiliği döneminde (1869-1872), Basra Körfezi'nde devletin nüfuz ve hakimiyetini artırmak amacıyla, “Basra Tersanesi”nin ıslahı için büyük çabalar sarfetmiştir.²¹ Ayrıca, bölgede pek çok imar faaliyetleri yapmış, Dicle ve Fırat Nehirleri'nden gereğince faydalanılması ve bölgede

¹⁶ Kütükoğlu, “Osmanlı İktisat Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi (GDAAD)*, sayı:10-11 (1983), s.151 vd.

¹⁷ Ahmet Rifat Efendi, *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafîyye*, İstanbul 1299, II, s.115.

¹⁸ Bu nehir, Türkiye'den doğan Dicle ve Fırat Nehirleri'nin Basra'nın kuzeyinde birleşmesiyle oluşmuştur.

¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1994, II, s.352.

²⁰ Geniş bilgi için bkz. Salih Özbaran, “XVI. Yüzyılda Basra Körfezi sahillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliği'nin Kuruluşu, *Tarih Dergisi (TD)*, sayı:25 (1971), s. 51-72.

²¹ Basra Tersanesi'nin ıslahı için bkz. Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, Ankara 1998, s.82-85.

hayli yaygın olan İngiliz ticareti ile rekabet edilebilmesi için, Şattularap'ta işleyen İngiliz vapurlarına karşılık “İdare-i Nehriye” ve Basra-İstanbul arasında vapur işletmek için “Umman-ı Osmanî” adıyla birer şirket kurmuştur.²²

1884'e kadar vilayet ve mutasarrıflık şeklinde idare edilen Basra, bu tarihten sonra müstakil bir vilayet haline getirildi.²³ II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte şehirdeki politik ve kültürel gelişmeler hızlandı. Edebiyat ve sanat alanlarında cemiyetler kurularak ictimai ve kültürel hayat canlandı. Mahalli gazete ve mecmualar neşredildi. Basra, Suphi Paşa'nın valiliği esnasında, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, 22 Kasım 1914'te, İngilizler tarafından işgal edildi.²⁴

XIX. yüzyıl'ın ikinci yarısında İngilizlerin bölgeyle yoğun bir şekilde ilgilenmeleri Osmanlı Devleti'nin bölgeye olan alâkasını daha da arttırmıştır. Tanzimat'la birlikte izlenen “idari merkezîyetçilik” bölgede kendini hissettirmiş, 1869'da Kuveyt'te, 1871'de de Necid ve Katar'da merkezi idare tesis edilmiştir. Uman sahillerinde ise, idari bir bağlılık olmamakla birlikte Osmanlı hilafetinin nüfuzu bulunuyordu.²⁵ Osmanlı Devleti'nin, Basra Körfezi'ndeki nüfuz mücadelesi esas olarak İngiltere ile olmuştur. İngilizlerin Körfez'de hakimiyet kurdukları ilk bölgeler Maskat, Bahreyn ve Kuveyt gibi yerlerdir.²⁶ Asrın sonlarına doğru İngiliz-

²² R. Hartmann (İlâvelerle yeniden yazan Besim Darkot-M.Tayyip Gökbilgin), “Basra”, *İslam Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1993, II, s.327.

²³ Bu vilayet bütün aşağı Irak'ı içermekte ve Basra Körfezi'nin doğu kıyıları ile bu kıyıların hinterlandında uzanmaktaydı. Vilayet; merkez livadan başka, merkezi Nasriye olan Müntefik Livası ile Ammare ve Necid Sancakları'ndan meydana geliyordu. Kurna ve Kuveyt ise buraya bağlı kazalar durumundaydı. XX. Asrın başında Basra merkez Kazası; Basra, Fav, Harse, Ebulhasib, Şattularap ve Zübeyir Nahiyeleri'nden oluşmaktaydı. (Ali Tefvik, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul 1308, s.321.)

²⁴ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1993, I, s. 112.

²⁵ İdris Bostan, “Basra Körfezi'nin Güney Kesimi ve Osmanlılar (1876-1908)”, *Osm. Ar. IX'dan ayrışım*, İstanbul 1989, s. 311.

²⁶ Basra Körfezi'ndeki Osmanlı-İngiliz hakimiyet mücadelesi için bkz. Kurşun, a.g.e., s. 79-90.

tere'nin Körfez'deki gücü giderek artmış, bölgedeki İngiliz konsolosları mahalli şeyhleri nüfuzları altına almışlardır. Coğrafi şartlar ve donanmanın yetersiz oluşu gibi sebeplerden dolayı Osmanlı yönetimi bölgeyle yeterince ilgilenememiştir. Bu dönemde Basra Körfezi'nde Kuveyt ve Katar'a ait gemiler Osmanlı Bayrağı taşıırken diğer şeyhlikler ay ve yıldız olmayan kırmızı bir bayrak taşıyordu.²⁷ İngilizler; konsolosları vasıtasıyla bölgedeki ticari münasebetlerini geliştirmekte, bölgeye gizlice silah ve cephane sokarak bunları civar kabile ve aşiretlere satmaktaydılar. İngilizler'in görünürde Osmanlı himayesinde olan Maskat, Uman, Bahreyn ve Kuveyt gibi bir nevi boş buldukları yerlere yerleşme politikasına karşılık Osmanlı idaresinin uzun süre “mevcudu koruma” siyasetini izlemesi İngilizler'e avantaj sağlamıştır.²⁸ Ancak bu tehlikeli durum, Mehmet Namık ve Midhat Paşa gibi güçlü ve dirayetli Bağdat valileri sayesinde belli bir dönem için önlenebilmiştir. Osmanlılar bölgedeki geleneksel idare tarzını bozmamış, merkezden gönderilen valiler yerine bölge halkı içinden tayin ettikleri kaymakamlarla yönetim tarzını benimsemişlerdir. Katar ve Kuveyt'teki uygulamalar buna örnektir.²⁹

Osmanlı yönetimi asrın son çeyreğine doğru bölgedeki deniz gücünü zaman zaman takviye etme yoluna gitmiş, bu amaçla bir kısım harp ve ticaret gemileri Basra Körfezi'ne ve stratejik konumu olan Basra Limanı'na gönderilmiştir.³⁰ İngiltere ile olan hakimiyet mücadelesinde Basra ve limanı sahip olduğu coğrafi konum itibariyle büyük önem taşımaktaydı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Osmanlı-İngiliz hakimiyet mücadelesi ve rekabeti petrolün keşfiyle birlikte daha da yoğunlaşmış, bilahare bu mücadeleye Fransa ve ABD de katılmıştır. Körfez'deki hakimiyet müzakereleri ve bununla ilgili İngiliz raporlarına göre,

---

²⁷ Bostan, a.g.m., s.313.

²⁸ Kurşun, a.g.e., s.80.

²⁹ *DİA*, “Basra Körfezi”, V, s. 115.

³⁰ *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yay.Haz. Münir Aktepe, Ankara 1990, XIII, s.56 ve XIV, s. 66.

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hakimiyeti XX. yüzyıl başlarına kadar kendini hissettirmiştir.³¹

Asrın başlarında salgın hastalıklar sebebiyle gerileyen ve nüfusu azalan Basra'nın³² imar faaliyetlerinin büyük kısmı Osmanlılar döneminde olmuştur. Basra Körfezi'ne ulaşması düşünülen "Bağdat Demiryolu"nun Bağdat-Basra kısmı ancak işgalden sonra 1914-1918 yılları arasında İngilizler tarafından dar bir şekilde yapılmış ve demiryolu bölge ticaretinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Şehrin XIX. yüzyıl başlarında, 10 bin civarındaki nüfusu, asrın sonlarına doğru Süveyş Kanalı'nın açılması ve Midhat Paşa'nın bayındırlık faaliyetleri ile 40 bine çıkmıştır.³³ İran'ın Basra ve civarıyla ilgilenmeye başlamasıyla da bölgedeki Şii nüfus artmıştır. 1890'larda ahalinin yaklaşık %30'unu Sünnî, %50'sini Şii ve kalanını da Hıristiyan, Musevi ve diğer milletler meydana getirirken³⁴ 1920'lerde bütün Irak nüfusunun %56'sının Şii nüfustan ibaret olduğu tahmin edilmekteydi.³⁵ Şehirde nüfusun büyük kısmını Araplar oluştururken ayrıca Yahudi, Hıristiyan, Avrupalı, Hindu ve Keldani cemaati de mevcuttu.³⁶

³¹ İngiltere'nin bölgedeki siyasi gözlemcisi olan Albay Ross'un raporuna göre; Osmanlılar'ın Katar, Hasa, Bidaâ, Udeyd ve Kuveyt'teki egemenliklerine İngilizler tarafından da uzun süre riayet edilmiştir. (Mustafa L. Bilge, "Basra Körfezi", *DİA*, İstanbul 1992, V, s. 116.)

³² Basra ve çevresinin kanallarla ve bataklıklarla çevrili olması sebebiyle şehir zaman zaman sıtma, kolera ve veba gibi salgın hastalıklara maruz kalmıştır. Bu sebepten şehrin 1849'da Şattularap kenarına nakli için çalışmalar yapılmış, tersane de ıslah edilmiştir. (Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Dönemi Basra", *DİA*, İstanbul 1992, V, s. 114.)

³³ Salname-i Vilayet-i Basra, sene 1318, Def'a 4, s. 205; Yüzyılın sonlarına doğru Basra'ya gelen "Vital Cuinet" ise şehrin nüfusunu 18 bin olarak vermektedir. Bkz. Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq (1890-1908)*, Department of Middle Eastern Studies, Manchester April 1994, s. 222.

³⁴ *Basra Vilayet Salnamesi*, sene 1308, def'a 1, s. 91.

³⁵ Çetinsaya, a.g.e., s.222.

³⁶ *Basra Körfezi Rehberi*, Mütercimi Süleyman Nutkî, İstanbul 1317, s. 491.

Basra ve civarında yaşayan halkın önemli bir kısmı göçebe aşiret ve kabilelerden oluşuyordu. Yağma ve tecavüz hareketleriyle düzenin bozulmasına ve ticaretin sekteye uğramasına sebep olan bu aşiretlerin kontrolü oldukça zordu. Kırsal kesimde oturan halk hurma ve hububat tarımıyla uğraşırken, şehirli ahali ise daha çok ticaret ve sanatla meşgul oluyordu. Ticaret, ahali için önemli bir geçim kaynağı olup oldukça canlıydı. Körfez'deki balıkçılık ve inci avcılığı da ekonomik ve ticari hayatta önemli bir yer tutuyordu.

Basra ve limanının; Hindistan, İran, Arabistan, Anadolu ve El-Cezire cihetlerine sevk edilen emtianın “mübadale yeri” olmasından dolayı ticari açıdan önemi büyüktü. Tarihi ve coğrafi konumu kente başlı başına bir avantaj sağlamaktaydı. Bir “aktarma noktası” işlevi gören bölgenin ticari potansiyeli Süveys Kanalı'nın açılmasıyla daha da büyümüştür. Bunda Midhat Paşa'nın kurduğu vapur şirketleri de etkili olmuştur. Dicle, Fırat ve Şattularap ile İran tarafındaki Kârun nehirleri nehir yolu taşımacılığına son derece elverişli idiler. Bu sebeple gemiler Bağdat, Suriye, Güneydoğu Anadolu ve İran'ın içlerine kadar ulaşabilmekteydi. Basra özellikle Hint ticaretinin bir limanı konumunda olup³⁷ Avrupa, Osmanlı Devleti, İran ve Hindistan arasındaki ticaretin geçiş noktası durumundaydı. Şehir aynı zamanda Bağdat'ın da bir iskelesi durumundaydı.³⁸ Basra ve civarında üretilen başlıca ürünler; hurma, gülsuyu, keten, pamuk, buğday, arpa, pirinç, tuz, inci, meyve ve sebzedden ibaretti.³⁹

Vapur kumpanyalarının sefere başlamasıyla daha da canlanan ticarete; başta hurma ve yük hayvanı, gülsuyu, buğday, deri, yün, pamuk, halı vs. ihraç malları arasında yer alırken, “şahi” adı verilen patiska türü kumaş, pirinç, şeker, kahve, çeşitli madenler, baharat, Hindistan cevizi, kömür, çay, ipek, gaz vb. mamul maddeler ise belli başlı ithal maddeleri idiler. XX. yüzyılın başlarında Basra'da İngiltere, İran ve Amerika Devletleri'ne ait

³⁷ Hasan Fehmi, *Coğrafya-i Zirai Sinaî ve Ticari*, İstanbul 1311, s. 99.

³⁸ Hasan Fehmi, a.g.e., s. 99.

³⁹ Faik Sabri, *Osmanlı Coğrafya-i Tabii ve İktisadisi*, İstanbul 1333, s.160.

ticaret acenteleri bulunuyordu.⁴⁰ Hatta İngiliz Lynch Kumpanyası'nın Şattularap'ta işleyen vapurlarına ait, "Makil" adıyla bir de tersaneleri mevcuttu. Osmanlı idaresi; Midhat Paşa zamanında kurulanlara ilaveten 1905'te, posta ve askeri nakliyatı kolaylaştırmak ve Osmanlı ticaretini canlandırmak için "Ticaret-i Osmaniye" adıyla bir vapur kumpanyası daha kurmuştur.⁴¹ Bu dönemde, nehirde işleyen Osmanlı vapurları için Aşar Suyu girişinde büyük bir fabrika ve havuz bulunuyordu. Körfez'de meydana gelen med-cezir hareketleri, hem gemilerin rahat işleminde hem de hurmalıkların kendiliğinden sulanmasında etkili oluyordu.

Basra Limanı'nın da dahil olduğu Basra Körfezi iskelelerinde, XIX. yüzyıl sonlarındaki ticari yapıya bakıldığında; 160 bin tonilato istiaabında 96 vapur ve 1200 adet yelkenli ticaret gemisi faaliyetliydi. Bunlardan 7400 tonilato istiaabında 12 vapur ve 43 yelkenli gemi Osmanlı Sancağı ile sefer yapmaktaydı.⁴² Vilayetin gelir ve gider durumu hakkında Basra vilayet salnamelerinde, önemli bilgiler bulunmaktadır.⁴³

Basra Gümrüğü ve Bu Gümrüğe Ait Defterler:

Basra'da XVII. yüzyılda gümrük vergisi herkes için %9 oranında idi. Daha sonra bu oran, Avrupalılar için %3 ve diğer milletler için %7 olmuştur.⁴⁴ Basra Limanı ve Gümrük İdaresi, kompleks halinde geniş bir alana yayılmaktaydı. Müştemilatı ise oldukça fazlaydı. Liman ve gümrük binalarının bulunduğu

⁴⁰ *Salname-i Vilayet-i Basra*, sene 1318, def'a 4, s.287.

⁴¹ BOA., Bâb-ı âli Evrak Odası (BEO), Ayniyat Defteri, Basra Gelen, nr.264/171-174 (22 Mart 1321).

⁴² Hasan Fehmi, a.g.e., s. 100.

⁴³ *Basra Vilayet Salnamesi*, sene 1309, def'a 2, s. 102 ve 153 (Burada vilayetin 1891senesi bütçesine göre umumi gelir ve giderleri ile Basra Rüsûmat İdaresi'nin 1889 senesi varidat ve mesarifatı yer almaktadır.); *Basra Vilayet Salnamesi*, sene 1318, def'a 4, s. 291 (Adı geçen yerde vilayetin 1900 senesi varidat ve mesarifat miktarları bulunmaktadır.)

⁴⁴ *İA.*, "Basra", II, s. 325.

mevkide zaman zaman inşaat ve tamiratla ilgili birtakım faaliyetler olmuştur.⁴⁵ Bu dönemde sık sık görülen veba salgınlarına karşı tatbik edilen “karantina uygulaması” için liman ve gümrük sahasında karantina binaları ve alanları bulunuyordu.⁴⁶ Liman ve gümrük idaresi, zamanla modern araç ve gereçler (vinç, elektrikli motorlar vb.) satın alarak bu tür teknik ihtiyaçları da karşılamıştır.⁴⁷

Rüsûmat Emaneti'nin kurulmasına kadar Basra Gümrüğü, kısmen eminlik ve kısmen de ihale ve iltizam suretiyle idare olunmuştur. 1860'da iltizam usulünün kaldırılmasıyla, bu gümrük “emin” ünvanını taşıyan bir müdür tarafından yönetilmeye başlandı. Basra Rüsûmat Emaneti, 1870'de “Basra Rüsûmat Müdüriyeti”ne tahvil edildi. 1884'te, Basra Rüsûmat Müdürlüğü faaliyetlerini müstakil bir şekilde sürdürmeye başlamıştır. Başında bir müdürün bulunduğu⁴⁸ bu müessesede çok sayıda yetkili ve görevli bulunmaktaydı.⁴⁹

Basra Gümrük Defterleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin (BOA) “Maliye Nezareti Varidat Defterleri” tasnifi içinde yer almaktadır. Buradaki gümrük kayıtları “mufassal defterler” sınıfına girmektedir.⁵⁰ Defterler toplam 11 aylık bir süreci

⁴⁵ BOA., İrade-rüsûmat, nr.55 (18 Z. 1310) ve 361 (12 Z. 1314). (Burada rıhtımın yeniden inşası ve boş kalan alanın doldurulmasına ilişkin Şûrâ-yı Devlet kararından bahsedilmektedir. Yeniden inşa edilen rıhtım daha sonra tamirden geçmiştir.)

⁴⁶ BOA., BEO., Ayniyat Defteri, Basra Gelen, nr.264/104; İrade rüsûmat, nr. 874 (2 Ş. 1320)

⁴⁷ BOA., İrade rüsûmat, nr.1638 (14 C. 1326)

⁴⁸ Basra Gümrüğü'nde müdür olarak görev yapan kişilerin isimleri için bkz. *Rüsûmat Salnamesi*, s.92.

⁴⁹ Bu yetkili ve görevliler için bkz. Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, İstanbul 1307, III, s.130 ve 135; *Rüsûmat Salnamesi*, s.93-94.

⁵⁰ Mufassal defterler; genellikle o yerin kadısı tarafından tasdik edilen ve mahallinde tutulan defterlerdir. Bu defterlerde; geminin cinsi, adı, taşıdığı bayrak, nereden geldiği ve nereye gideceği ve kaptanın ismi yer alır. Gümrükten geçen malın cinsi, miktarı ve alınan gümrük vergisi de kaydedilir. Defterler aylık veya yıllık olarak tanzim edilmiş ve işlemler

kapsamaktadır. Altı defterden beş tanesi birer aylık, bir tanesi ise altı aylık bir dönemi içermektedir. Birer aylık defterler içinde; 3213, 3235, 3249 ve 3404 numaralı olanlar 12 sayfalık olup kalan 3383 numaralı defter 8 sayfadan ibarettir. Altı aylık tek defter olan 3287 numaralı defter ise altı bölüm halinde toplam 68 sayfadan oluşmaktadır. Altı defterin toplam sayfa adedi ise 124'tür.

Defterler iki kısım halinde tanzim edilmiş olup ilk kısım malların geldikleri bölge ve şehirlere göre, ikinci kısım ise malların gidecekleri yerlere göre tanzim edilmiştir. Altı aylık tek defterde ise, yine altı ayın her biri ayrı ayrı olmak üzere “gelen” ve “giden” şeklinde iki bölüm halinde düzenlenmiştir.

Her defterin başında deftere ilişkin bir açıklama bulunmaktadır. Bu açıklamada; kaydın tutulduğu ay ve yıl Rûmî Takvime göre belirtilmiş olup “Basra Limanı'na bir ay zarfında gelip giden gemilerden tahsil edilen sıhhiye varidatının⁵¹ miktarını gösteren defter olduğu” ifadesi yer almaktadır. Bu bilgiden sonra esas kayıtların bulunduğu ve beşli kayıtlardan oluşan cetveller başlamaktadır. Beş geminin kaydıyla birlikte bir gurup oluşturulmakta ve bunun sonunda da “resm-i istintakiye” adıyla alınan sıhhiye varidatının toplamı kuruş olarak verilmektedir.

Basra Limanı'na gelen gemilerin kaydının tutulduğu ilk kısımda; sağdan sola 11 adet bilgi sütunu bulunmaktadır. İlk sütunda, “tarih-i eyyam” başlığı altında gemilerin geldiği tarihler Rûmî Takvim esas alınarak verilmiştir. Gemilerin hangi bölge veya şehirlerden geldiği “geldikleri mahal”⁵²; hangi ismi taşıdıkları

---

günün tarihi atılarak kaydedilmiştir. (Kütükoğlu, “Osmanlı Gümrük Kayıtları”, *Osm.Ar.*, sayı:I (1980), s.220.)

⁵¹ Sıhhiye varidatı; gemilere verilen karantina vb. sağlık hizmetleri karşılığında tahsil edilen vergiyi ifade etmektedir.

⁵² Bu isimler arasında Kays, Harc ve Bahreyn gibi ada; Kârûn ve Şattularap gibi nehir; Hindistan, Yemen ve Amerika gibi ülke isimleri de yer almaktadır.

“esâmi-i sefâin”⁵³; hangi türde oldukları “envâ-yı sefâyin”⁵⁴; taşıdığı bandıralar “müteallık oldukları”; kaptanlarının isimleri “esâmi-i kapudan ve şöhetleri”; gemide hangi tür malın bulunduğu “envâ-yı hamulesi”; gemideki malın miktarı “mikdar-ı kilesi”⁵⁵; tayfada yer alan kişi sayısı “taifesi” ve gemide bulunan yolcu sayısı “yolcuyanı” ifadeleriyle yer almaktadır. On birinci ve son sütunda ise, tahsil edilen vergi miktarları yazılmış olup bu vergiler “resm-i istintakiye” olarak ifade edilmiştir.⁵⁶

Defterlerin, Basra Limanı'ndan giden gemilerin kayıtlarının tutulduğu ikinci bölümünde ise gemilerin “gidecekleri mahal” kısmı yer almaktadır. Ayrıca gelen gemilerden tek isim altında vergi alınırken giden gemilerden-sadece biri olmak üzere-”resm-i tebhiriye”⁵⁷ve “patent-i cedid rüsûmu”⁵⁸adlarıyla iki farklı vergi alınmaktaydı. Alınan bütün vergiler, kıymet esasına göre değil de yük (miktar) esasına göre idi. Basra Gümrük Defterleri genellikle 20x45 cm. ebadında olup uzunlamasına bir biçime sahiptirler. Ancak bu defterlerin tamamı, bir kronolojik seri teşkil edecek

⁵³ Küşteri, Fethulhayr, Hüseyinî, Muhammedî, Hindiye, Merzukî, Mansurî, Gazal, Abbas, Semmân, Musaffa, Selâmeti, Fethussamed isimleri en sık geçen gemi isimlerdir.

⁵⁴ Kayık, ganca (kancabaş), bot, şevii, müşevve, beggale ve mürîh isimleri defterlerde en çok geçen türlerdir.

⁵⁵ Kile; hububat ölçęi olarak kullanılan bir tabir olup muhtelif yerlerde muhtelif kıymette olur ve birbirini tutmazdı. İstanbul kilesi, zahirenin cinsine göre 18-20 okka ortalama 25 kilo; İbrail kilesi ise, 70-80 okka ortalama 100 kilo idi. Kile, yelkencilik devrinde gemi miyasyı olarak da kullanılmıştır. Bugünkü gemilerde tonilato ne ise eski gemilerde kile o idi. 36 kile bir tonilato sayılırdı. (Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, II, s. 281.)

⁵⁶ 4 bin kileye kadar olan yüklerden 2 kuruş, bu miktardan fazla olanlar için 5 kuruş olmak üzere iki tür vergi tarifesi uygulanmıştır. Alınan vergilerin toplamı ise, defterlerin ilk kısmının sonuna kaydedilmiştir.

⁵⁷ Eskiden salgın hastalıklarda eşya ve mekânları dezenfekte etmekle görevli, bir nevi karantinahane olan bina ve müesseseye “tebhirhane” denirdi. (*Büyük Larousse*, XXII, s. 11336.)

⁵⁸ Patent-i cedid rüsûmu, sefere çıkan gemilere limanlarda verilen sağlık hizmeti ve sağlık belgesi karşılığında alınan verginin adıdır. Verilen sağlık belgesine “sağlık patenti” denirdi. (Süleyman Südi, a.g.e., II, s.26.)

şekilde günümüze ulaşmamıştır. Milâdi tarihle 13.03.1860'tan 12.11.1861 tarihine kadarki gümrük kayıtlarını fasıllı olarak ihtiva eden ve toplam 11 aylık bir dönemi kapsayan defterlerin sonunda ise, hesap ve teslimatla ilgili bilgi bulunmaktadır. Burada, yukarıda bahsedilen vergi türlerinin toplam miktarları kuruş cinsinden ayrı ayrı olarak verilmiştir. Bilahare, bütün hasılatın tek bir toplamı alınıp bu miktar kesin hasılat olarak yazılmıştır. En sonda da toplam hasılatın, kaydın tutulduğu defterle birlikte “Basra Emval Sandığı'na teslim edildiği” ifade edilmiştir.

Osmanlı ticaretinin yoğunlaştığı önemli noktalardan biri olan Basra'ya ait gümrük defterleri, bu bölgenin iktisadi ve ticari yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Kayıtların esas alınmasıyla Basra ve genel olarak bölgenin ithalat ve ihracatının genel yapısını tespit etmek mümkün olmaktadır. Şehre nereden, hangi miktarda ne tür malların geldiği; malları getiren gemilerin tonilatolarının, tiplerinin ve bandıralarının ne olduğu konularında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Ticarete ay, mevsim ve yıllara göre meydana gelen değişimler de bizim için önem taşımaktadır. Basra'dan yollanan emtianın dökümüne bakarak bölgede yetişen ürünleri ve ihrac miktarlarını tespit etmek kolaylaşmaktadır. Yine kayıtlardan yola çıkarak Basra Limanı'nın kapasitesi ve hasılat miktarları belirlenebilmektedir. Bu hasılat, şehrin gelir kalemleri arasında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca deniz ve nehir nakliyatının genel nitelikleriyle, bu nakliyatın sahip olduğu toplam tonilato, bölgenin ticaret hacmi konusunda önemli bilgiler sunmaktadır.

Siyasetle iktisat arasındaki sıkı ilişki düşünülürse; gemilerin taşıdığı bandıralarla, bilhassa Osmanlı Devleti'nin ve diğer devletlerin bölgedeki siyasi ve iktisadi hakimiyetleri ile bunun derecesi gün yüzüne çıkmakta ve bizleri aydınlatmaktadır. Kayıtlardan yola çıkarak bölge ticaretinin genel özellikleri hakkında bilgi sahibi olmanın yanısıra ticaretin siyasetle olan sıkı ilişkisi takip edilebilmektedir. Sonuç olarak; Basra'nın ve Basra Körfezi'nin siyasi ve iktisadi tarihinin yazılmasında bu defterler

temel müracaat kaynaklarından biri olma özelliğini göstermekte ve önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Defterlerin başlangıç ve bitiş tarihleri, numaraları ve sayfa sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Defter nr.	Başlangıç ve Bitiş tarihleri	Sayfa nr.	Gün sayıları
3213	Mart 1276 (13 Mart 1860-12 Nisan 1860)	2-11.	31
3235	Nisan 1276 (13 Nisan 1860-12 Mayıs 1860)	2-11.	30
3249	Temmuz 1276 (13 Tem.1860-12 Ağus. 1860)	2-11.	31
3287(1)	Eylül 1276 (13 Eylül 1860-12 Ekim 1860)	2-11.	30
3287(2)	T.evvel 1276 (13 Ekim 1860-12 Kasım 1860)	14-23.	31
3287(3)	T.sânî 1276 (13 Kasım 1860-12 Aralık 1860)	26-35.	30
3287(4)	K.evvel 1276 (13 Aralık 1860-12 Ocak 1861)	38-47.	31
3287(5)	K.sânî 1276 (13 Ocak 1861-12 Şubat 1861)	50-59.	31
3287(6)	Şubat 1276 (13 Şubat 1861-12 Mart 1861)	62-67.	28
3383	Eylül 1277 (13 Eylül 1861-12 Ekim 1861)	2-7.	30
3404	T.evvel 1277 (13 Ekim 1861-12 Kasım 1861)	2-11.	31

(TABLO 1)

Nehir Yoluyla Yapılan Ticaret:

Özellikle Dicle, Fırat ve bu iki nehrin birleşmesiyle oluşan Şattularap ile İran tarafındaki Kârun nehirleri bu ticarete çok önemli bir konuma sahipti. Çünkü bütün bu nehirler, gemilerin işlemesine elverişliydi. Şattularap Nehri, Basra'nın Körfez'le ve

denizaşırı uzak bölgelerle olan ticaretini sağlamaktaydı. Asrın sonlarına doğru bölgede kendini iyice hissettirmeye başlayan İngiltere'nin Şattularap'ta vapur işletme imtiyazını alması, bu nehirlerdeki ticari trafiği yoğunlaştırmıştır. İran, Almanya ve Rusya da bu nehirde gemi işletme imtiyazını alınca, bölgede çok sayıda yabancı acente kurulmuştur. Ticari trafiğin bu şekilde yoğunlaşması üzerine, İngiltere'nin girişimiyle seyrüsefâin şartlarını ıslah için bir komisyon oluşturulmasına ilişkin mukavelename hazırlanmış⁵⁹, ancak I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine onaylanmamıştır. İngilizler, XX. yüzyılın başlarında Kârun Nehri'nde de gemi işletme imtiyazını İranlılar'dan almayı başarmıştır.⁶⁰

Basra'nın nehir yoluyla ticari bağlantısı olan ve hepsi de adı geçen nehirler vasıtasıyla Basra'ya bağlanan bu şehirler, mevcut ticari hacimlerinin büyüklüğüne göre şunlardır: Hamdan, Cezayir (Abadan Adası), Ebulhasıb, Muhammara, Bağdat, Sûkuşşuyuh, Nüşve, Kurna, Şattularap, Necef, Devâsir, Kârun, Harse, Daîci, Hindiye, Deyr, Ammare, Semâve, Süveyb, Cenûb, Seraci, Şerş, Hille, Salihîye, Ebu Mugîre, Yehudî, Matu, Aziz, Şenafiye, Mehciran, Ebu Zübeyir, Keşiban, Kebas, Kütuzzeyn, Sebiyah, Kermatan, Küncüdû. Bunlar içinde Hamdan'ın özellikle Basra'nın tuz ihtiyacını karşıladığı görülmektedir⁶¹. Basra'dan Cezayir'e ise bütün dönem boyunca 219 bin kilelik şahî kumaş ihraç edilmiştir. Nisan-Mayıs 1860 döneminde Basra'dan Bağdat'a tek gemiyle gönderilen 5 bin kilelik telgraf malzemesi dikkat çekmektedir.⁶² Necef ile Bağdat arasında-bu şehrin şîilerce kutsal sayılmasından

---

⁵⁹ Hariciye Vekâleti, *Basra Körfezi Mes'alesi*, Ankara 1931, s.16.

⁶⁰ Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamit*, İstanbul 1990, s.349.

⁶¹ BOA., ML. VRD., nr.3213, s.2-11.

⁶² BOA., ML. VRD., nr.3235, s.7-11.

dolayı⁶³-özellikle yolcu trafiği yoğun olmuştur. Bütün kalemler içinde en fazla taşınan tür, hurma ve şahî bez olmuştur. Hurmanın en fazla taşındığı dönem, hasat mevsimi olması sebebiyle, Eylül-Ekim ve Kasım (1860-1861) aylarıdır⁶⁴. Şîî nüfusu ağırlıkta olan Hindiye⁶⁵ ile olan ticari mübadelede, İran bandıralı gemiler ağırlıkta olup bunun dışındaki şehirlerin tamamı için Osmanlı bandırası kullanılmıştır. Oysa bu şehirlerin bir kısmı İran sınırları içinde kalmaktaydı. Bu limanlar nispeten mesafe olarak Bağdat'a yakın oldukları için mevcut mübadelede genellikle küçük tonajlı gemiler (kayık, bot, şevî, mürîh ve bakkare gibi) kullanılmıştır.

Basra Körfezi Dahilindeki Limanlarla Yapılan Ticaret

Basra Körfezi dahilindeki limanlarla denizyolu ile yapılan ticarete limanların tamamı, Körfez'in kuzeyinden güneyindeki Hürmüz Boğazı'na kadar olan coğrafyada bulunmaktadır. Limanların önemli bir kısmı İran kıyılarında (Harc, Çark, Kays, Keşm Adaları; Bender-i Rih, Bender Cassim, Bender Abbas, Taheri, Kec, Ma'sur, Lince, Ebu Şehr, Künûkûn ve Deylem Limanları) yer almaktadır. Kuveyt, Katîf, Bender Havz, Şarca ve Re'sul-hayme gibi limanlar ise, Basra Körfezi'nin kuzeybatısı ve Arabistan yarımadası kıyılarında yer almaktadır. Bahreyn ise Körfez'in en büyük adası durumundadır. Bahreyn, özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yoğun bir hakimiyet mücadelesine sahne olmuştur.⁶⁶ Basra

⁶³ Hz. Ali burada medfun olduğundan, İran ve Hindistan taraflarından birçok kişi buraya gelip O'nun türbesini ziyaret etmekteydi. (Ali Tefik, *a.g.e.*, s.332.)

⁶⁴ BOA., ML. VRD., nr. 3287 (1-2), s. 2-11, 14-25.

⁶⁵ Şîî nüfusu fazla olan Hindiye bu dönemde Kerbela Sancağı'nın bir kazasıydı. (Şemsettin Sami, *Kâmûs ül-âlâm*, İstanbul 1308, II, s. 1336.)

⁶⁶ Bahreyn üzerinde Osmanlı-İngiliz hakimiyet mücadelesi için bkz. Hariciye Nezareti, *Bahreyn Adaları Mes'elesi*, İstanbul 1334; Mustafa Bilge, "Bahreyn", *DİA.*, İstanbul 1991, IV, s. 492-495.

Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olan Kuveyt Emirliği⁶⁷ise 1914'te İngiliz himayesine girene kadar Osmanlı egemenliğinde kalmıştır.⁶⁸

Mevcut ticaretle, İran'a ait adalarda İran, İngiliz ve Osmanlı bandırası taşıyan gemilerin etkin olduğu; İran kıyılarındaki limanlar ile olan ticaretle ise, İran bandıralı gemilerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bunun dışında Osmanlı ve İngiliz bayrağı taşıyan gemiler de bu mübadeleye katılmıştır. Özellikle Bahreyn ve Kuveyt bağlantılı ticaretle, tamamen Osmanlı bandırası taşıyan gemilerin bulunması, 1860-1861 yıllarında Osmanlı Devleti'nin bu coğrafyalardaki hakimiyetini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Bahreyn'den Basra'ya külliyyetli miktarda şahi kumaş ve karışık emtiâ geldiği görülmektedir. Eylül, Ekim ve Kasım aylarında yoğunlaşan⁶⁹ bu ithalata bakılırsa, Bahreyn'in özellikle İran ve Hindistan'dan gelen kumaşın "dağıtım noktaları"ndan biri olduğu ortaya çıkmaktadır. Basra'dan Bahreyn'e ise önemli miktarda hurma ihraç edilmiştir. Muhtemelen bu ada üzerinden yaptıkları nakliyede gümrük vergisi ödemeyen İngilizler bu hurmayı Bahreyn'den alıp başka yerlere nakletmekteydiler. Aynı durum Maskat ve Kuveyt için de geçerli olmuştur. Kuveyt'ten Basra'ya getirilen kumaşın miktarına bakılırsa (438 bin kile), bu düşüncemiz doğrulanmaktadır. Yine 173 bin kilelik hurma mahsulü Kuveyt'e gönderilmiştir. Kuveyt'te de hurma yetiştigiğine göre bu miktarın büyük kısmı, gümrük vergisi vermek istemeyen İngiliz tüccarı sayesinde başka yerlere gönderiliyordu. Körfez'de İran'a ait adalar da, hacim küçük olmakla beraber, hurmanın ihracı ve kumaşın ithali için bir "dağıtım ve nakil noktası" olarak kullanılmıştır. İran kıyılarındaki limanlar da kumaş ithalinde ve

⁶⁷ *Kâmûs ül-âlâm*, II, s. 1317.

⁶⁸ Kuveyt'teki Osmanlı-İngiliz mücadelesi için bkz. Cevdet Küçük, *Kuveyt Üzerinde Osmanlı-İngiliz Nüfûz Mücadelesi*, Basılmamış Profesörlük Takdim Tezi, İstanbul 1989.

⁶⁹ BOA., ML. VRD., nr. 3287 (1-2), s. 2-6, 14-18; nr. 3383, s. 2-4; nr. 3404, s. 2-6.

hurma ihracında önemli bir yer tutmuştur: Lince Limanı'na gönderilen 160 bin kile hurma ve buradan Basra'ya getirilen 364 bin kile şahi kumaş büyük miktarları ifade etmektedir. Aynı durum, İran'ın Ebu Şehr (Bender-i Buşir) ve Deylem Limanları için de geçerli olmuştur. Körfez dahilindeki ticarete; bakkare, sünbük, kancabaş ve beggale tipinde orta ve büyük tonilatolu gemiler kullanılmıştır.

Basra Körfezi Dışında Gerçekleşen Ticaret:

Körfez haricinde denizyoluyla yapılan ticarete ise; Uman, Maskat, Sur, Yemen, Cidde, Nûman, Bombay (ve Hindistan) ve Amerika olmak üzere toplam dokuz noktayla ticari mübadele gerçekleşmiştir. Uman'ın önemli iskeleleri olan Maskat ve Sur Limanları bugünkü Uman Sultanlığı içinde; Yemen, Cidde, Nûman Limanları Arabistan yarımadası kıyılarında; diğerleri ise tamamen farklı coğrafyalarda yer almaktadır. Maskat ve Uman Sultanlığı 1892'de İngiliz himayesine girmiştir.⁷⁰

Basra'nın Uman ile olan ticareti daha çok Maskat ve Sur Limanları vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu limanlar; "Hindistan Yolu" üzerinde bulunması ve ticari öneminden dolayı, İngiltere tarafından, Basra Körfezi ile olan ticaretinde bir üs olarak kullanılmıştır. Maskat'tan 1860 ve 1861'in Eylül-Ekim ve Kasım döneminde Basra'ya getirilen 264 bin kilelik kumaş ile Sur Limanı'ndan Basra'ya nakledilen 445 bin kilelik kumaş miktarları Basra ve civarının bu alandaki ihtiyacının önemli bir kısmına tekâbül eder.⁷¹ Bu limanlara, karşılık olarak önemli miktarlarda hurma nakledilmiştir. "Yedi Yıl Savaşları" sonunda İngiliz sömürgesi haline gelen Hindistan ve Bombay ile Basra limanı arasındaki ticari mübadelenin geniş boyutta olması dikkat çekicidir. Bombay'dan sözü geçen dönemlerde ithal edilen 160 bin kilelik kumaş, karışık emtiâ ve kömür⁷² birinci sırada yer almaktadır. Basra'dan Bombay'a 181 büyük tonajlı gemiyle

⁷⁰ A. Grohmann, "Uman", *İA.*, İstanbul 1993, XIII, s. 31.

⁷¹ BOA., ML. VRD., nr.3287(1-2), s. 2-6, 14-18; nr. 3383, s. 2-4; nr. 3404, s. 2-6.

⁷² BOA., ML. VRD., nr. 3287 (5), s. 50-54.

nakledilen hurmanın miktarı, 1 milyon 718 bin kileyle, mevcut ticaret içinde en büyük miktara ulaşmıştır.⁷³ Bu bakımdan Hindistan ve hinterlandının hurma ihtiyacı Bombay Limanı vasıtasıyla Basra ve çevresinden karşılanmaktaydı. Ayrıca Basra'dan Bombay Limanı'na önemli miktarda at ve katır türünden binek hayvanı ihraç edilmiştir. Hindistan ve Bombay Limanı ile yapılan ticarete, buraların bir İngiliz sömürgesi olmasına rağmen, Osmanlı bandırası taşıyan gemiler etkin olmuştur. Bu arada, 1860'ın Kasım-Aralık döneminde Amerikan bandırası taşıyan korvet türünde büyük tonajlı bir gemi Basra'ya 15 bin kile kahve getirmiştir. Körfez hariciyle yapılan ticarete; korvet, kancabaş ve okyanuslara dayanıklı beggale türünde gemiler kullanılmıştır. Mevcut ticarete, Osmanlı bandırası taşıyan gemiler, büyük farkla, birinci sırada yer alırken bunu İngiliz ve İran bandırası izlemiştir.

Ticari Mübadeleyi Gerçekleştiren Gemilerin Sayısı Hakkında Bazı Bilgiler:

Basra Limanı'na giriş-çıkış yapan gemilerin sayısı, ay ve mevsimlere göre farklılık göstermiştir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, 448'i gelen ve 361'i giden olmak üzere toplam 809 adet gemi ve kayığın giriş-çıkış yaptığı 13 Ekim-12 Kasım 1860 dönemi, liman trafiğinin en yoğun olduğu zamandır.⁷⁴ Bu süreç aynı zamanda, en fazla gelen ve en fazla giden gemi sayılarını da ihtiva etmektedir. Belirtilen zamanda bir gün içerisinde, ortalama 27 gemi Basra Limanı'na giriş-çıkış yapmıştır. Burada, gemi trafiğinin yoğunluk kazandığı aylar sonbahar mevsimine denk gelmiştir. Bu durum; Basra'nın en önemli ihraç mahsulü olan hurmanın hasat mevsimi olan sonbahar aylarında diğer bölgelere nakledilmesinden kaynaklanmıştır. Ayrıca Basra'ya diğer limanlardan miktarcı en fazla gelen emtiâ durumundaki kumaşın genelde sonbahar ve kış aylarında ithal edilmesi de bu durumu

⁷³ BOA., ML. VRD., nr. 3287 (1-2), s. 7-11, 19-23; 3383, s. 5-7; 3404, s. 7-11.

⁷⁴ BOA., ML. VRD., nr. 3287 (2), s. 14-23.

etkileyen sebepler arasındadır. Netice olarak, Basra'ya kumaş getiren gemilerin dönüş seferinde de Basra'dan hurmayı nakletmesi bahsedilen yoğunluğa sebep olmuştur:

	Gelen Gemi	Giden Gemi	Toplam
13 Mart-12 Nisan 1860	305	240	545
13 Nisan-12 Mayıs 1860	304	230	534
13 Temmuz-12 Ağus.1860	344	204	548
13 Eylül-12 Ekim 1860	371	299	670
13 Ekim-12 Kasım 1860	448	361	809
13 Kasım-12 Aralık 1860	290	263	553
13 Aralık-12 Ocak 1861	292	253	545
13 Ocak-12 Şubat 1861	209	190	399
13 Şubat-12 Mart 1861	240	220	460
13 Eylül-12 Ekim 1861	216	158	374
13 Ekim-12 Kasım 1861	305	275	580
TOPLAM	3324	2693	6017

(TABLO 2)

On bir ay boyunca, 3324'ü gelen ve 2693'ü ise giden olmak üzere büyük ve küçük çapta toplam 6017 gemi Basra Limanı'na giriş-çıkış yapmıştır. Buna göre günde ortalama 10 geminin giriş, 8 geminin de çıkış yaptığı dolayısıyla da Basra'ya yük getiren gemilerin sayısının yük götürenlerin sayısından daha fazla olduğu, hem günlük ve hem de yıllık sayılardan ortaya çıkmaktadır. Bu da bizi, Basra'nın ithalatının ihracatından daha fazla olduğu sonucuna götürmektedir. Bu netice şehrin, Bağdat ve Irak coğrafyasının bir iskelesi olduğu malumatını da desteklemektedir.

Basra Gümrüğü'nün Toplam Hasılatı ve Bunun Aylara Dağılımı:

Bütün dönemler içinde en fazla geminin giriş-çıkış yaptığı, 13 Ekim-12 Kasım 1860 aralığı, aynı zamanda en fazla vergi tahsilinin yapıldığı dönem olarak belirmiştir. 1307 kuruşu gelen ve 1544 kuruşu da giden gemilerden olmak üzere toplam 2851 kuruşun tahsil edildiği bu dönemde⁷⁵, bir günde ortalama 92 kuruş vergi elde edilmiştir. Her iki yılın sonbahar aylarında en yüksek vergi hasılatları elde edilirken, sadece bu dönemlerde aylık hasılatlar 2 bin kuruşu geçmektedir:

DÖNEMLER	GELEN		GİDEN	Toplam	YEKÜN
	İstintakiye	Tebhiriye	P.Cedid		
13 Mart-12 Nisan 1860	639	216	338	554	1193
13 Nisan-12 May.1860	623	210	260	470	1093
13 Tem.-12 Ağus.1860	713	208	256	464	1177
13 Eyl.-12 Ekim 1860	1146	225	1210	-	2581
13 Ekim-12 Kas.1860	1307	250	1294	-	2851
13 Kas.-12 Ara.1860	638	208	560	768	1406
13 Ara.-12 Ocak1861	606	248	310	558	1164
13 Ocak-12 Şub.1861	480	161	234	395	875
13 Şub.-12 Mart 1861	486	182	236	418	904
13 Eyl.-12 Ekim 1861	981	98	1226	-	2305
13 Ekim-12 Kas.1861	889	166	1000	-	2055
TOPLAM (kuruş)	8508	2172	6924	-	17604

(TABLO 3)

İlkbahar aylarında artmaya başlayan vergi tahsili, yaz aylarında vasat seviyede gerçekleşmiş, 1861'in Ocak-Şubat döneminde 875 kuruşla (günde ortalama 28 kuruş) en düşük

⁷⁵ BOA., ML. VRD. nr. 3287 (2), s. 23.

seviyesine inmiştir.⁷⁶ Şubat-Mart döneminde de bu düşüklük devam etmiştir.

On bir aylık süreçte ise, 8508 kuruşu gelenden (istintakiye) ve 9096 kuruşu da gidenden (tebhiriye ve patent-i cedit) olmak üzere toplam hasılat 17604 kuruşa ulaşmıştır. Ayrıca bu rakamlara göre, ayda ortalama 1600 ve günde 53 kuruş vergi tahsili yapılmıştır. Limana gelen gemilerin sayısı gidenlerden daha fazla olmasına rağmen, limandan çıkan gemilerden tahsil edilen vergi hasılatı daha fazla olmuştur. Nitekim gelen 3324 gemiden 8508 kuruşluk tahsilat yapılmışken giden 2693 gemiden 9096 kuruşluk vergi elde edilmiştir. Gemi trafiğinin yoğunlaştığı dönemlerde vergi hasılatlarının da miktarı buna paralel olarak artmıştır. Ancak genele bakıldığında, elde edilen gelirlerin boyutlarının düşük düzeyde kaldığı görülmektedir. Bu durumun sebepleri, ayrıca bir araştırmayı gerektirdiğinden, sadece ifade ile yetineceğiz.

Gemilerin Bandıraları ve Bunun Ülkelere Dağılımı

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki siyasî ve iktisadî ağırlığı hakkında son derece değerli bilgiler veren bu istatistikler, büyük önem taşımaktadır. Mevcut ticareti gerçekleştiren gemilerde Osmanlı, İran, İngiliz ve Amerikan olmak üzere toplam dört devletin bandırası bulunmaktaydı. Ancak bunlardan Amerikan bandırası, sadece bir gemi için söz konusu olduğundan ağırlıklı olarak diğer üç devletin durumu üzerinde değerlendirmeler esas olacaktır:

Dönemler	Gelen				Giden			
	Osm.	İran	İng.	Topl.	Osm.	İran	İng.	Topl.
13 Mart-12 Nisan 1860	290	15	-	305	225	15	-	240
13 Nisan-12 May.1860	286	18	-	304	213	17	-	230
13 Tem.-12 Ağu.1860	332	12	-	344	193	11	-	204

⁷⁶ BOA., ML. VRD. nr. 3287 (5), s. 59.

13 Eyl.-12 Ekim 1860	340	26	5	371	268	26	5	299
13 Ekim-12 Kas.1860	406	40	2	448	323	36	2	361
13 Kas.-12 Ara.1860	279	10	1 ^(ABD)	290	253	10	-	263
13 Ara.-12 Ocak1861	277	14	1	292	238	14	1	253
13 Ocak-12 Şub.1861	202	5	2	209	182	6	2	190
13 Şub.-12 Mart 1861	224	14	2	240	205	13	2	220
13 Eyl.-12 Ekim 1861	161	40	15	216	109	35	14	158
13 Ekim-12 Kas.1861	264	37	4	305	237	34	4	275
Toplam	3061	-	32	-	2446	217	30	2693
Yüzde ler	%92	%7	%1		%91	%8	%1	

TABLO 4

Osmanlı bandırasının bulunduğu gemiler, genel toplam içinde ezici bir üstünlüğe sahiptir. En fazla geminin giriş-çıkış yaptığı Ekim-Kasım 1860 dönemi, Osmanlı bandırasının sayısı açısından da aynı özelliği taşımıştır.⁷⁷ Bütün on bir aylık dönem boyunca Basra Limanı'na giriş-çıkış yapan gemilerin %91.5'lik oranla Osmanlı bandırası taşımış olması, Körfez merkezli siyasî ve iktisadî faaliyetlerde bu devletin ne denli önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Sayı olarak bakıldığında ise, toplam 6017 gemi ve kayıktan 5507'sinde Osmanlı bayrağı bulunmaktaydı. Buna göre, 1860'lı yıllarda bölgedeki hükümranlılığı devam ettirmekte olan Osmanlılar, ticarî ve iktisadî faaliyetleri de büyük ölçüde kontrol etmekteydiler. Deniz ticaretinde, sanılanın aksine, Osmanlılar'ın bu derece etkin oluşu; temel dinamiklerinin zayıfladığı bir dönemde bile bu devletin, Basra Körfezi'nde hatırı sayılır siyasî-ekonomik güçlerden biri olduğunu göstermektedir.

Bandıraların dağılımı bakımından İran Devleti, %7.5 ile ikinci sırada bulunmaktadır. Bu oran, 6017 gemiden 448'ine tekâbül etmektedir. Basra coğrafyasının şii ağırlıklı nüfusuna ve Körfez'in büyük kısmının İran kıyılarından ibaret olmasına rağmen, İran'ın ticaretteki zayıf konumu dikkat çekicidir.

XIX. yy.'ın ortalarından itibaren bölgedeki etkinliğini artırmaya başlayan İngiltere'nin bandıralardaki payı ise sadece

⁷⁷ BOA., ML. VRD. nr. 3287 (2), s. 14-23.

%1'den ibaretti. Bu oran, 6017 geminin 61'ine denk gelmektedir. İngiliz tüccarı, Osmanlı limanlarına gümrük vergisi ödemek istemediğinden, emtiâ naklinde Basra Limanı yerine Körfez'in güneyindeki Maskat, Sur vb. limanları kullanmış, bu da yukarıda zikredilen düşük yüzdeye sebep olmuştur. Ancak, XIX. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'nin bölgedeki siyasi ve iktisadi nüfuzu giderek artacaktır. Hindistan'a giden yolu kontrol altında tutmayı amaçlayan İngiltere'nin bölgeye olan uzaklığını da hesaba katarsak, "sömürge imparatorluğu"nun bölgedeki gelişmelerde temel taşlardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı dışındaki yabancı bandıralı (İran ve İngiliz) gemilerin en yoğun giriş-çıkış yaptığı dönem, 1861'in güz devridir.⁷⁸ Bir önceki yılın aynı döneminde de buna yakın bir tablo ortaya çıkmıştır. Bu durumun temel sebebi, bölgenin en önemli ihraç ürünü olan hurmanın hasat mevsimi olan sonbahar aylarında genellikle İran ve İngiliz bandıralı gemilerce taşınmasından kaynaklanmıştır. Gemiler, hurmayı genelde İran kıyılarındaki limanlara ve Bombay'a taşıyarak adı geçen bölgelerin bu alandaki ihtiyaçlarını karşılamaktaydı.

Basra ile ticaret yapan tüccarlar; Osmanlı, İran ve İngiltere olmak üzere başlıca üç devletin tâbiyetinde bulunmaktaydı. Kayıtlarda yer alan şekliyle, Osmanlı tüccarları Arap coğrafyasında kullanılan isimleri, İran tüccarı ise İrânî adları taşımaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında bulunan limanlarda genelde Osmanlı tüccarı, İran'ın hakimiyeti altında bulunan limanlarda ise İranlı tüccar faâl rol oynamaktaydı. Ancak bu durumun istisnaları da oluyordu. Meselâ Kârûn, Kebas, Harc, Çark, Kays, Bender Cassim ve Lince gibi limanlar, İran Devleti'ne ait olmasına rağmen, bu şehirlerin Basra ile olan ticaretinde Osmanlı tüccarı, İran tüccarına göre daha faâl konumda olmuştur. Adı geçen limanlarda İngiliz tâbiyetinde bulunan tüccarlar da etkili olmuştur. Buna mukabil Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde

---

⁷⁸ BOA., ML. VRD. nr. 3383, s. 2-7.

olan Hindiye, Ebu Zübeyr gibi şehirlerde dinî özelliklerinden dolayı İranlı tüccar da faâliyet göstermiştir.

Basra ile olan ticaretini tamamen Osmanlı tüccarı vasıtasıyla gerçekleştiren limanlar şunlardı: Hamdan, Cezayir, Ebulhasib, Muhammara, Bağdat, Sûkuşsuyuh, Nüşve, Kurna, Şattularap, Necef, Devâsir, Harse, Daîci, Deyr, Ammare, Semâve, Süveyb, Cenûb, Seraci, Şerş, Hille, Salihîye, Ebu Mugîre, Yehudî, Matu, Aziz, Şenafiye, Mehciran, Keşibân, Kûtuzzeyn, Sebiyah, Kerma'tan, Küncüdû, Uman, Sur, Nûman, Bahreyn, Kuveyt, Katîf, Bender Havz, Şarca, Resu'l-hayme.

Mevcut ticaretlerini tamamen İran bandıralı gemilerle yapan şehirler ise; Ebu Zübeyr, Heşm, Bender-i Rih, Bender Abbas, Taheri, Kec, Ma'sur ve Deylem'den ibaretti.

Kârun, Hindiye, Kebas, Yemen, Çark, Bender Cassim, Lince, Künûkûn gibi limanlarda hem Osmanlı hem de İran tüccarı faâl olmuştur. Bu dönemde ticari ve iktisadi ağırlığını yavaş yavaş hissettirmeye başlayan İngiltere ise Maskat, Cidde, Bombay, Harc, Kays ve Ebu Şehr limanlarıyla bağlantılı olan ticarete etkin olmuştur.

Dikkati çeken bir diğer husus da Bombay'ın İngiliz sömürgesi altında olmasına rağmen bu limanla Basra arasındaki ticarete genelde Osmanlı tâbiyetinde olan tüccarların etkin bir rol oynadığıdır. Buna göre, bilinenin aksine, Osmanlı tüccarı sadece yakın bölgelerle değil, uzak diyarlarla da ticari münasebette bulunmaktaydı.

Emtiâ Türleri ve Gemiler:

Körfez'in haricindekiler de dahil olmak üzere toplam 66 noktaya⁷⁹ ticari bağlantısı olan Basra'ya, bu limanlardan 40 çeşit mal ithal edilirken Basra'dan da buralara 18 tür emtiâ ihraç

⁷⁹ Bu limanların Basra ile olan ticaretinin zamana ve türlere göre dökümü ve tablolar için bkz. Davut Hut, *Maliye Varidat Defterlerine Göre XIX. Asrın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü*, MÜ. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, s.94-117.

edilmiştir. Buna göre, Basra'nın ithalatı hacim ve çeşit olarak ihracatından oldukça fazlaydı. Bu durum, Basra Limanı'nın Irak, Suriye ve Bağdat'ın ihtiyaçlarını karşılayan bir iskele konumunda bulunmasından kaynaklanıyordu.

Basra'ya diğer limanlardan gelen emtiâ türleri ve kayıtlarda geçen orijinal isimleri şöyledir: kumaş (şahi), karışık emtiâ (mahlut), tuz, odun (hatap), hurma, hurma ağacı, hurma fidanı, hurma pekmezi, saman, arpa (şâir), tahıl (gılâl), buğday (hınta), pirinç (erz), balık, çeltik, hasır, yağ (ruga), yolcu, gübre (fişkî), deri, pamuk (penbe), koyun, zift, at (esb), karpuz, iplik, keten, kahve, direk (böve), çamur, tahta, şeker (kand), taze meyve ve sebze (ratb), kına, tönbaki, kireç, demir (temür) ve kömür. Bunlar içinde özellikle Hindistan ve İran taraflarından gelen şahi kumaş ile karışık emtiâ ve tahıl türleri önemli bir yer tutmaktaydı. Adı geçen türlere bakıldığında önemli kısmının mamul madde, ihtiyaç maddeleri, maden ve sınıâye yönelik enerji kaynaklarından oluştuğu görülmektedir. Karışık emtiâ türü içinde yer alan kalemleri de hesaba katarsak bu görüşümüz daha da güçlenmiş olacaktır.

Basra'dan ihraç edilen mallar içinde; Hurma, hurma ağacı ve fidanı, kumaş, tuz, muhtelif emtiâ, pekmez, kereste, balık, çeltik, pamuk, direk, hasır, beygir ve katır bulunmaktaydı. Bunlar içinde Basra'nın en mühim ihraç malı olan hurma birinci sırada yer almıştır. Özellikle Hindistan coğrafyası, İran ve Körfez'in güney kesimi hurma ihtiyacının büyük kısmını Basra ve civarından karşılamaktaydı. Basra'nın, Irak'ın iç bölgelerinin ihtiyacını karşılayan bir iskele durumunda olmasından dolayı, gelen mallar aynı zamanda ihraç malları sınıfında da yer almıştır.

Basra Limanı'nın diğer limanlarla olan ticaretinde nakliyeyi gerçekleştiren deniz vasıtalarının türü ve tonlatoları da önem taşımaktadır. Bu vesileyle, Körfez dahilinde mevcut olan Osmanlı deniz ticaret filosunun büyüklüğü ve hacmi konularında bir fikir edinebilmekteyiz. Basra ile söz konusu limanlar arasındaki ticarete, mesafenin uzaklığına göre farklı çapta ve türde gemiler

kullanılmıştır:⁸⁰ Kayık, mürih, şevî, bakkare, sünbük ve bot türü küçük ve orta tonajlı gemiler daha çok nehir yoluyla yapılan kısa mesafeli nakliyatta kullanılırken kancabaş, müşevve, beggale ve danki tipi ağır tonajlı gemiler ise, Körfez içi ve Körfez dışı uzun mesafeli taşımacılıkta kullanılmıştır. Muasır bir kaynağa göre; XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Basra Körfezi'nde 6 bin civarında irili ufaklı gemi işliyordu.⁸¹

Sonuç

Kayıtların incelenmesinden çıkan en çarpıcı sonuç; 1860'lı yıllarda, Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi siyasetinde, ticaretinin ağırlıklı bir yer tuttuğudur. Zira, “ticaret sadece mal alışverişi olmakla kalmayıp, aynı zamanda siyasi hakimiyetin de ana unsurlarından biri niteliğini taşımaktadır.”

---

⁸⁰ Osmanlı denizciliği konusunda yapılmış en kapsamlı çalışma için bkz. *The Lingua Franca In The Levant (Turkish nautical terms of Italian and Greek Origin)*, University of Illinois press, Urbana, 1958. Ayrıca bkz. Lütfi Gürçay, *Gemici Dili*, İstanbul 1962.

⁸¹ *Kâmus ül-âlâm*, II, s. 1317.

"BASRA CUSTOMS IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY"*Abstract*

"Maliye Varidat Defterleri" concerning Basra Customs, informs about the economic and commercial structures of the region. According to the registers in the period of 1860-1861, Basra Gulf had a dense commercial traffic. Commercial connections were set up with the countries in and out of the Basra Gulf such as India, Yemen, and America. Ships in the commercial traffic kept Ottoman flag, on a large scale (%91.5). During this period therefore, in this region, commercial and political sovereignty of Ottoman State, was fairly powerful. In this trade, the most transported goods were date, şahi cloth, cereals, and other goods. There are sixty six city, region and country names in the Basra Customs' registers. These registers are very crucial when someone writes about economic and political history of the Ottoman State.

Keywords

Basra, Basra Gulf, Basra Customs, Maliye Varidat Defterleri (customs registers), The Customs in the Ottoman State, tax of İstintakiyye, tax of Tebhiriyye, taxes of Patent-i Cedit.

Bir Elmanın İki Yarısı:
KLÂSİK ŞİİR VE OSMANLI TARİHİ

İskender PALA*

ÖZET

Klâsik Türk edebiyatının şehrengizinden surnâme veya gazavatnâmesine, tezkiresinden sefaretnâme veya siyasetnâmesine hemen bütün edebî türler tarihle birebir alakalıdır. Tıpkı bunun gibi devrin tarihî olaylarını, gelenek ve yaşayış biçimini bilmeden, sanatçının hangi şart ve ortam içinde eserini ortaya koyduğu sorusu doğru cevaplandırılmadan da manzum veya mensur bir edebiyat metninin yorumlanması, en az bir yönüyle eksik kalacaktır.

Yukarıda sözü edilen gerçeklerden hareket ederek bu çalışmada, kısaca Osmanlı'nın tarih ve edebiyat metinlerinin ortak değerlendirilmemesi halinde tarihin de, klâsik şiirin de tam manasıyla aydınlatılamayacağı örneklerle vurgulanmış, bu iki disiplinin bir elmanın iki yarımı kadar birbiriyle bütünleştiği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Klâsik şiir, Osmanlı tarihi, tarihçi, edebiyatçı, edebiyat-tarih ilişkisi.

İnsan zekâsı bilimin akıl almaz bir hızla ilerlemesi karşısında onu devamlı tasnif etmeyi ve parçalara ayırarak incelemeyi yeğliyor. Bilimin derinlemesine incelenmesi, onu çoğaltıyor ve insanoğlunu daha fazla malumatlı kılıyor. Günümüzde “uzmanlık” fikrinin ön plana çıkmasının en belirgin sebeplerinden birisi, bilimde derinleşme arzusudur. Daha geçen asra kadar dünyada

---

* Prof. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

hezârfenlik revaçta iken şimdiki bilimsel gelişmeler mütebahhir olma üzerine kuruluyor. Öncekilerin ne kadar çok şey bildikleri önemli iken şimdikiler ne düzeyde bilgili olduklarıyla ölçülüyor.

Bilimselliğin gereklerinden biri de aynı konuyu farklı yaklaşımlarla değerlendirebilmek, yahut değişik bakış açılarından görebilmektir. Şartlanmaların dışında kalabilmek, yan disiplinlerin desteğine muhtaçtır. Üniwersal eğitim sistemi hezârfen değil mütebahhir yetiştirilmesine uygun bir yapıya sahiptir. Ancak bu, bilim adamlarının yan disiplinleri edinmesine engel değildir. Nitekim pek çok ülkenin üniversitelerindeki disiplinler eğitim ve öğretim çeşitlendirilmekte ve bir öğrenci kendi branşına yakınlık derecesine göre yan bilim dallarında tercih kullanarak eğitim alabilmektedir. Yan disiplinlerde bilimsel birikim sahibi olmanın şart olduğu eğitim sistemleri genelde fen eğitimiyle alakalı branşlardır. Ancak sosyal bilimlerde yer alan bazı bilim dalları vardır ki fen eğitimindekinden ziyade yan disipline ihtiyaç duyarlar. Bunlardan biri de Osmanlı'nın birbiriyle yakından ilintili olan edebiyat ve tarihidir.

Bir edebiyat eseri, ancak kendi çağını anlatabilir. Belgesel ve tarihî¹ özellikler taşıyan eserlerden bile içinde yaşanan zamanın etkisi kolay kolay silinemez. Bu bakımdan Osmanlı edebiyatı metinlerine bizatihî o toplumu yansıtan belgeler gözüyle bakmak mümkündür. Klâsik yapısından dolayı toplumdaki uzakmış gibi gözükse de bu metinlerin hakikatte Osmanlı medeniyetinin yüksek kültür birikimini açığa çıkarmak bakımından yan disiplin okumalarına tâbi tutulması şüphesiz yeni bakış açıları da beraberinde getirecektir. Başka türlü ifadesiyle, nesirden ziyade şiirin ön planda olduğu Osmanlı edebiyatının divanları arasında biz, günümüz bilim dallarından pek çoğunun arka planına dair ipuçları bulabiliriz. Ancak yan disiplin okumaları yapamadığımız için de –üzülerek itiraf ediyorum– Eski Türk Edebiyatı akademisyenleri, yeterince neşredilmiş metin yokmuş gibi, hâlâ

¹ Bu yazıda “tarih” kelimesi “geçmiş bilgisi” anlamında geniş bir perspektifi ifade edecek ve yalnızca kronolojiyi değil, o kronolojinin içeriğini dolduran her türlü siyasî ve toplumsal medeniyet unsurunu içine alacaktır.

metin neşriyle, edisyon kritik veya transkripsiyon çalışmalarıyla zaman geçiriyoruz da neşredilen metinler üzerinde yorum veya tarihî incelemeler yapmayı ikinci plana bırakıyoruz. Ve yazık ki hâlâ, Osmanlı divanları arasındaki felsefî, sosyolojik, hukukî, tıbbî vb. pek çok bilgi alanı, yan disiplin eksikliği yüzünden bilimsel incelemelere konu olamıyor. Oysa Sabri Ülgener'in Divan edebiyatı manzumelerinden yola çıkarak iktisat okumalarının ne derece mühim neticeler verdiği izahtan varestedir².

Türkiye'deki eğitim sistemi şimdilik Türk klâsik edebiyatının disiplinler yapıda incelenmesine müsait değildir. Bunun için ya özel eğitimlere, ya özel gayretlere ihtiyaç vardır. Söz gelimi Osmanlı'nın sosyolojik yapısını inceleyecek bir sosyolog ya Divan Edebiyatı eğitimi alacak, yahut bunun tam tersi olarak bir Divan edebiyatçısı sosyoloji çözümlenmeleri öğrenecektir. Ama her hâl u kârda iki disiplin birleştirilmeden Osmanlı sosyolojisi üzerine verilecek hükümler daima eksik kalacaktır. Bununla Osmanlı toplumunun yegâne aynası edebiyatıdır demek istemiyor; belki o aynaya bakmadan geçmişimiz hakkında mükemmel görüntü alınamayacağını ifade etmeye çalışıyoruz. Çünkü “Devrini izah etmeden, sanatkârı izah edebilmenin imkanına akıl erdirilemez.”³ Değer hükümlerini kendi devirlerine göre vermek gerekir. Eskiler, devirlerini doyurdular ve öyle öldüler. Osmanlı'nın felsefesi, hukuku, iktisadı, şehirciliği, folkloru vs. için de durum bundan farklı değildir. Ama hepsinden önemlisi de bizce Osmanlı'nın tarihi ve dolayısıyla tarih-edebiyat birlikteliğidir⁴.

² “Edebî eserler tarihî bir vâkıayı doğrudan ele almamakla birlikte tarihi aydınlatma açısından değer taşırlar. (...) Edebî eserlerin incelenmesiyle tarihin sadık akisleri değilse bile döneminin zihniyetini ifade eden fikir ve sembollere ulaşılabilir”. (krş. Sabri F. Ülgener, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Ankara 1983).

³ Necip Fazıl (Kısakürek), “Abdülhak Hâmid ve Dolayısıyla”, *Kara Elmas* dergisi, (19 Nisan 1939, Zonguldak), Sayı 1, s. 1.

⁴ Tarih araştırmaları için edebiyatın önemli olduğu tezi üzerine daha evvel şu çalışmalar yapılmıştır:

Necib Asım, “Mesihî Divanı: Divanlarımızdan Tarihce Nasıl İstifade Edilebilir?”, *TOEM* 1/5, İstanbul 1926, s. 300 vd.

Türk klâsik edebiyatı atalarımızın gündelik hayatından efsanesine, biliminden kültürüne, dilinden folkloruna kadar pek çok detay malzemesini zabtetmiş iken tarihi bundan ayrı tutmak elbette mümkün değildir. Medhiyesinden hicviye veya mersiyesine, şehrengizinden surnâme veya gazavatnâmesine, tezkiresinden sefaretnâme veya siyasetnâmesine, seyahatnâmesinden münşeât veya letâifnâmesine kadar hemen bütün edebî türler tarihle birebir alakadar iken Türk klâsik edebiyatını yalnızca mey ü mahub gazelleri derekesine işleme reva görmek bilimselliğin gereğini yerine getirmemek olur sanırız. Tarihçiler, eski devirlere ait eserleri, bunlar içerisinde özellikle dinî, edebî, efsanevî nitelikte olanlarını “tarih kaynağı” olarak değerlendirmek zorundadırlar⁵. Saz şairlerinin bazı manzumeleri ve destan nazım şekliyle yazdıkları şiirler, bir tarihçi için en az millî destanlar, anonim hikâyeler ve mitler kadar önemlidir⁶. Konu Türk klâsik edebiyatı ürünlerine gelince, tarihi yapan ve yazan kişilere yakın olmak bakımından durum daha da önem kazanmaktadır. Kaldı ki daha gazeller ve kasidelerden başlamak üzere divanların dizeleri arasında görülen de tarihten başkası değildir. Bugün Osmanlı'dan

---

Abdülkadir Karahan, “Bir Tarih Belgesi Olarak ‘Divanlar’dan Yararlanma”, *X. Türk Tarih Kongresi*, (22-26 Eylül 1986, Ankara), *Kongreye Sunulan Bildiriler V*, Ankara 1994, s. 2027-2054.

Sadık K. Tural, “Tarihçinin Edebiyat Dünyasından Alması Gerekenler”, *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolekyumu*, Elazığ 1990, s. 211-221.

Kadir Atlansoy, “Edebî Metinlerin Tarih Kaynağı Olarak Değeri”, *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri* (6-7 Haziran 1996), *Bildiriler*, İstanbul 1997, s. 17-18.

⁵ “Tarihe kaynak teşkil edebilecek edebî ürünlerden, üzerinde çalışma yapılmış olanların bazıları şöyle sıralanabilir: Fetihnâme, gazavatnâme, hâl tercümeleri, Hurşidnâme, İskendernâme, Maktel-i Hüseyin, menâkıbnâme, nazire mecmuaları, Saltuknâme, sefaretnâme, sergüzeştname, seyahatnâme, surnâme, Selimnâme, şehrengiz, tarih, tezkire, vefayatnâme, vekâyinâme, velâyetnâme, zafernâme (Kadir Atlansoy, “Edebî Metinlerin Tarih Kaynağı Olarak Değeri”, *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri* (6-7 Haziran 1996), *Bildiriler*, İstanbul 1997, s. 17-18).

⁶ Geniş bilgi için bk. Zeki Velidi (Togan), *Tarihte Usûl*, İstanbul 1950, s. 41-56.

kalma mabedlerin, sebillerin, hamamların yahut taş binaların alınlarına kazınmış olan kafa kağıtları tarihlerini okumadan, yahut mesela *Sürûrî mecmuası* kullanmadan Osmanlı'nın tarih veya mimarî geçmişini ne kadar inceleyebileceğimiz şüphelidir. Tıpkı bunun gibi, devrin tarihî olaylarını, gelenek ve yaşayış biçimini bilmeden, sanatçının hangi şart ve ortam içinde eserini ortaya koyduğu sorusu doğru cevaplandırılmadan da manzum veya mensur bir edebiyat metninin yorumlanması, en az bir yönüyle eksik kalacaktır. Şimdi bunu tersinden okuyalım: Olayları, edebî metinlerdeki ipuçlarından hareketle değerlendirip anlamadan tarihi, bir kronolojiler zinciri olmaktan nasıl kurtaramazsak, edebî metinleri tarih ile yüzleştirip yorumlamadan da şairin gerçeğine ulaşamayız.

Söz gelimi 1628 yılında yazılmış bir Nefi (ö. 1635) kasidesinin, bir Şeyhülislâm Yahya (ö. 1644) gazelinin, bir Hâletî (ö. 1631) rubaisinin tefîleleri arasında yürüyor ve onları aynı mecliste buluşturuyorsak, sadece "İstanbul'da, Sultan IV. Murad zamanında..." dememiz yeterli değildir. Bu üç şairin ortak mekanı neresi olabilir, 1628 yılında bu mekanın dekoru nasıldır, bir araya geldiklerinde acaba hangi siyasî ve diplomatik dedikoduları yapar, memleketi nasıl kurtarırlar, ne giyer ne çıkarırlar, gezindikleri İstanbul sokakları nasıldır, hangi mimari yapılar vardır, mevsimine göre esnaf ve halk ne yapar vs. pek çok sorunun cevabını bilmemiz gerekir. Onlara lahmacun yediremeyeceğimiz gibi, bir Şirket-i Hayriye vapuruyla da Boğaz seyahati yaptıramayız. Belki Bahçekapısı'ndan 7 çift bir mabeyn kayığıyla Göksu'ya tenezzühe gönderip orada kuzu yahni ikram ettirebiliriz, o kadar. Hele 1627 yılında vefat etmiş bir şair (söz gelimi Nadirî) ile yolda rastlaşmaları ise pek gülünç olur.

Söylemek istediğimiz şudur: Osmanlı'nın edebiyat ve tarih metinleri ortak değerlendirilmezse ne tarihimiz tam mânâsıyla aydınlatılabilir; ne klâsik şiirimiz. Bunlardan birinin ayak izleri diğerinin satır aralarında bulunabilir. Vak'anüvislerin yer yer birer kronoloji cetveli gibi olan metinlerinin duygu zenginliğini taşıyan

şairler, biraz da o kronolojinin içini dolduran medeniyet birikimiyle anlam kazanır. Harcıalem ifadesiyle, Osmanlı tarihi ile şiiri, bir elmanın iki yarısı gibidir.

Bizim doktora tezimiz Kanunî devrinde yaşamış bir yeniçeri şairi olan Aşkî (ö. 1574) üzerine idi. Aşkî'nin murabbaları, kasideleri ve gazelleri arasından bazıları o devrin askerî tarihine açıklık getirecek kadar zengin anekdotlarla doludur. Mesela onun, Bağdat seferi hakkında birisi hazırlık devresinde, birisi ordu-yı hümayun sefere çıktığı vakit, birisi fethin hemen akabinde ve birisi de İstanbul'a dönerken yazılmış olduğu muhtevalarından anlaşılın dört adet murabbayı vardır. Bunlara, muhtemelen aynı zaman periyodunda yazılmış hamasî beyitler ihtiva eden gazelleri de ilave edip bir de kaside ile örtüştürdüğümüzde, karşımıza bir Bağdat fethi tarihçesi çıkar. Üstelik bu metinlere bakarak askerinin duyguları ve felsefesi, toplum psikolojisi, Osmanlı ordu sosyolojisi, askerinin cenk ve cihad felsefesi vs. de pekâlâ süzülebilir. Yeter ki her birini ilgili disiplinlere sahip uzmanlar incelesin.

Bunun gibi pek çok şiir, divanların pörsümüştür ciltleri içinde hâlâ ihtişamla durmaktadır ve bakmasını bilirse oradan pek çok kültür yahut bilimsel gerçeği devşirmek mümkündür. Bir iktisatçı, bir hekim, bir hukukçu, hatta uluslararası ilişkiler uzmanı birilerinin bile Türk klâsik şiirinin beyitleri arasında az da olsa, ele alıp inceleyebilecekleri malzeme mevcuttur.

Tarih, çağını dolduran bilim, kültür ve edebiyat metinleri olmadan yalnızca bir zaferler ve yenilgiler listesi olarak kalmaya mahkumdur. Bunu anlamak için M. Zeki Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü'nün*⁷ madde sonlarına serpiştirilmiş olan beyitler ile E. Kemal Eyüboğlu'nun *Atasözleri ve Deyimler*⁸ sözlüğüne örneklerine bakmak yeterlidir. Tarihi anlamak, onu doğru okumakla mümkünse eğer, vak'anüvis veya

⁷ M. Zeki Pakalın, *OTDTS*, c. I-III, İstanbul 1946, 2324 s.

⁸ E. Kemal Eyüboğlu, *XIII. Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, c. I, İstanbul 1973, 329 s.; c. II, İstanbul 1976, 528 s.

tarihçi, çağın olaylarını gözlem biçiminde kaydeder; şair ise çağa ruh ve duygu katar. Tarihçi, bir savaşın zafere dönüşmesini –biraz da resmî ideoloji tedirginliğiyle– kuru cümlelerle anlatabilir; ama bir şair, savaşı zafere dönüştüren insanın çöşküsünü, sevincini veya hüznünü terennüm eder. Tarihçi gündelik hadiselerin cereyan tarzıyla ilgilenirken şair o hadisenin his cephesine dikkat çeker. 33 padişaktan 21'inin şair olması, Osmanlı hanedanının kalemlerini de kılıçları kadar maharetle kullanma; yahut ordularının önünde sancakları kadar beyitlerini de dalgalandırma gayreti içinde olduklarını gösterir. Bakî'nin dilinden dökülen İstanbul Türkçesi'ni, Nefî'nin kasidelerinde bahsettiği devletluları, Nabî'nin *Hayriyye*'de anlattığı taşra hayatını, Galib'in gazellerinde terennüm ettiği tasavvuf dünyasını yahut Nedim'in şarkılarında yaşattığı İstanbul'u tarihin dışında kabul etmek yahut tarihçileri bundan uzak tutmak nasıl mümkün değilse, aynı kişi ve olayları tarihî bilgi birikiminin yardımıyla yakından tanımadan da söz konusu metinlerin ruhuna inmiş olunamayacaktır. Herhâlde Lale Devri'ni tarih kitaplarından okumak, Nedim'in şiirlerindeki çehresiyle okumak kadar canlı, zengin ve zevkli olamayacaktır. Keza Nedim'in şarkılarını sanki dün söylemişler gibi hissetmek de ancak o devir tarihine yakından bakmakla mümkün olacaktır. Ahmedî'nin *İskendernâmesi*'nde –İsmail Ünver'in tesbitine göre– 2790 beyit tutan ve muhtelif tarih kitaplarından süzülerek yazılan “Cihan tarihi özeti”⁹ yahut Tunca Kortantamer'in Atâî'nin *Hamse*'sini incelerken ortaya koyduğu İstanbul hayatı ve coğrafi mekân, doğrudan doğruya edebî metinlere yansımış bir tarih anlatımı sayılır.¹⁰

⁹ bk. Ahmedî, *İskendernâme* (hızl. İ. Ünver), Ankara 1983, tür. yer.

¹⁰ Tunca Kortantamer bu konuda şöyle der: “*Hamse*, Atayî'nin içinde yaşadığı dünyanın doğrudan ve dolaylı yansımalarıyla doludur. Konuların önemli bir kısmı Atâyî'nin çağından, içinde yaşadığı dünyadan, hatta kendi hayatından alınmıştır. (...) Tarihî-efsânevi kişilikler etrafında dönen konularla İslâmî edebiyatların ortak konularının çok büyük bir kısmı da onda sürekli olarak çağının ve gününün insanının problemleri ile ilgilidirler. Söz gelişi Heft Hân gibi masal dünyasına daha yakın bir eser bile birtakım alegori ve sembollerden yararlanarak günüyle benzerlikler kurup dersler verir. (...)”

“Tarih belgelere göre yazılır, ancak elde bulunan belgelerden her şeyi bulup çıkarmak kolay değildir. Filoloji, paleoğrafi, arkeoloji, diplomasi, coğrafya ve sosyoloji, tarih araştırmalarına önemli ölçüde katkıda bulunan ve değerli malzeme sağlayan disiplinlerdir.¹¹” Tarihin içindeki hayata, sanata, söz estetiğine eğilmek, bezm ve rezme, giyim-kuşama, yeme –içmeye bakmak, elbette onu anlamamız için gerekli tavırlardır. Tarih deyince zihnimizde sefere çıkmış bir ordu canlandırmaktan kurtulabildiğimiz an o tarihin nefes alıp verişine, o toplumda yaşayan insanların hissettiklerine, fikirlerine, hayallerine, emellerine, sevinç ve üzüntülerine de şahit olabiliriz. İşte bütün bunlar için Türk klâsik edebiyatının bir laboratuvar gibi kullanılması gerekmektedir. Keza bunun tersi de mümkündür.

Türk klâsik edebiyatı metinlerinin tarih kaynağı olarak kullanılmasına dair daha evvel yapılan bazı çalışmalar bu konunun önemini yeterince vurgulamıştır. Ancak biz bunun tam tersinin de çok gerekli olduğuna, yani Türk klâsik edebiyatı araştırmacılarının da tarihi bilmeye muhtaç bulduklarına dikkat çekmek istiyoruz. Uzun zamandan beri akademik hayatımızı dolduran metin neşirleri ve edebiyat tarihine ait metinler bize genellikle şairler ve üsluplar hakkında bilgi veriyorsa da şiirleri layıkıyla anlamak, anladıktan sonra da bilimsellik adına yorumlar yapabilmek için çağın topyekûn tarihini bilmeye büyük ihtiyacımız vardır. Hasan Ali Yücel'in dediği gibi “Her çağda ve her yerde sanatın bütün dalları gibi, edebiyat da o çağ ve o yerdeki hayat, ölüm ve her ikisine bağlı bilgilerden kök alır. Mesela XVIII. sırada Almanya'da yetişen Goethe'nin eserlerinde, o çağlardaki

---

Atâyî mesnevîlerine genel ve temel bir mekan olarak büyük bir çoğunlukla Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerini seçer. Bu çerçeve içerisinde en geniş yeri İstanbul ve Rumeli alır. Bu çevre aynı zamanda Atâyî'nin doğduğu ve yaşadığı çevredir. Bu çevre içerisinde yer alan olaylar ve tiplerin çoğu yaşanan hayattan alınmışlardır. Öyle ki olaylar ve tiplerden bir kısmını tarihî olarak bile belgelemek mümkündür (Tunca Kortantamer, *Eski Türk Edebiyatı Makaleler*, Ankara 1993, s. 89-90).

¹¹ bk. Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul 1990, s. 20-21.

ilim ve felsefe bilginlerinin izleri ne kadar bellidir. XIX. asırda ispatçı (pozitiviste) bir felsefe kurulmamış olsaydı, Fransa'da gerçekçi (realist) bir romancı olan Zola'nın yetişmesi mümkün olur muydu? Aynı tesir Divan edebiyatı için de var olmuştur. Hemen hepsi medreseden yetişmiş veya o yoldan bilgilenmiş olan bu şairler, yaşadıkları çağın ilim ve felsefesiyle yoğrulmuşlar; eserlerinde bu kaynaklardan birçok anlatma vasıtaları alıp kullanmışlardır.¹²

Fuzulî'nin, divanının önsözünde, şairliğini tamam etmek için tefsir ile hadisten, hendese ile felsefeye kadar pek çok ilim tahsil ettiğini söylemesi, bir yandan da klâsik şairlerin nasıl bir yol tuttıklarını bize açıklıyor. Bu durumda, içinde çeşitli bilgi ve disiplinleri barındıran bir şiirin anlaşılmasının, ancak o bilgilere aşinalık ile mümkün olacağı da ortaya çıkıyor ki bu birikime biz topyekün “tarih disiplini” gözüyle bakıyoruz. Sabahattin Eyüboğlu'nun “Divan edebiyatımız, tıpkı halk edebiyatı gibi bizim eski varlığımız, tahteşsuurumuz, kaybolmuş cennetimizdir.¹³” ifadesi ile Sami Paşazâde Sezai Bey'in “Divan Edebiyatı, milletin geçmiş zamanlardaki benliğidir.¹⁴” yargısı işte bu noktada anlam kazanmaktadır.

Divanların içinde, mesnevîlerde yahut nesir eserlerimizde –ki bu bakımdan bizzat tarih kitapları ve vak'anüvis kayıtları da birer edebiyat eseri sayılabilir– tarih ile edebiyatın birbirlerini tamamlayan disiplinler olarak incelenmesini kaçınılmaz kılan dizeler, beyitler, şiirler yahut pasajlara sınır çizilemeyeceğini en iyi idrak edecekler, klâsik edebiyatla uğraşan bilim adamları olsa gerektir. Bu yüzden uzun manzumeler üzerinde teferruatlı yorumlar yahut teorik ahkamlar yerine her divanda onlarca,

---

¹² Hasan Âli (Yücel), *Türk Edebiyatına Toplu Bir Bakış*, İstanbul 1932, I. kitap, s. 141-142.

¹³ Sabahattin Eyüboğlu, “Yeni Türk San'atkârı –yahut– Frenkten Türk'e Dönüş”, *İnsan*, Sayı 1 (Nisan 1938), s. 135.

¹⁴ Ferzan A. Aras, “Sami Paşazâde Sezai Bey ile Konuşma”, *Varlık*, Sayı 57 (15 Kasım 1935), s. 135.

yüzlerce örneği bulunabilecek üç şiir okuyup, üç beytin de özüne inmekle söylediklerimizi ispata çalışacağız.

Aşağıdaki şiir tarihin edebiyat metniyle yorumlanabileceğini gösterir. Şiiri Kanunî (ö. 1566) söylemiştir ve 1534-35 İrakeyn Seferi'ni anlatır:

Allah Allah diyelim sancak-ı şâhî çekelim
 Yürüyüp her yaneden şarka sipâhî çekelim
 İki yerden kuşanalım yine gayret kuşağın
 Bulaşıp top ile toprağa bu râhı çekelim
 Pâymâl eyleyelim kişverini sürh-serin
 Gözüne sürme deyü dūd-ı siyâhı çekelim
 Bize farz olmuş iken olmamız İslâm'a zahîr
 Nice bir oturalım bunca günahı çekelim
 Umarım rehber ola bize Ebubekr ü Ömer
 Ey Muhibbî yürüyüp şarka sipahi çekelim¹⁵

Bu gazelin kendi çağında nasıl bir etki yarattığı ve daha Kanunî ordularından ve orduların sancaklarından evvel nasıl dalgalanarak Şark'a yürüdüğü ve düşmanın zehresine ilk hamleyi yaptığı ayrıca tartışılabilir, ancak biz onun ikinci beytini Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâmesinde*, Melek Ahmed Paşa'nın Bitlis hanı Abdal Han üzerine yürüdüğü vakit askerinin şecaatini arttırmak için ve *kuşağın* yerini kılıç, *râhın* yerini de *derd* almış hâliyle görünce doğrusu şiirin tarihi nasıl doldurduğuna bir kez daha hayret ettik.¹⁶

¹⁵ bk. *Divân-ı Muhibbî*, İstanbul 1308 h., s. 120.

¹⁶ Evliyâ Çelebi'nin ifadesi şöyledir: "Lakin ol günde hikmet-i Hudâ ol kadar şiddet-i hararet olup (Melek Ahmed) Paşa'ya te'sir etti kim tâb u teb ile paşanın tâb ü tüvânı kalmayup mizâc-ı nâzik-zücâcları âteş-pâre olup fevkalhad şikeste-hâtır idi kim nutka mecâli yok idi. Amma yine böyle iken cümle asâkir-i İslâm'a kuvvet-i kalb olmağ için iki yerden gayret kuşağın kuşanup uluvvü'l-himme mine'l-imân deyüp bu ebyâtı terennüm ederdi.

İki yerden kuşanalım yine gayret kılıcın
Bulaşıp toz ile toprağa bu derdi çekelim

Çelebi bu beytin şairini zikretmiyor; sanki herkesin bildiği anonim bir metin gibi veriyor. Kanunî'den Evliyâ Çelebi'ye yaklaşık bir asırlık bir zaman dilimi mevcut. Bu kadar zaman dillerde kalmış olan bir şiirin, o toplum için birden çok anlamlar ifade ediyor olması lazımdır ki bir ordu serdarı olan paşa, askerini gayrete getirmek için ordugâhta yüksek sesle bu beyti okusun; hem de güneşin her yanı kavurduğu hararetli bir günde, ateşler içerisinde kıvrandır hâlde ve bağırmaya mecali bulunmazken.

Şu şiir de edebiyat metninin tarih içindeki yerini tesbit bakımından bir örnek gazeldir ve Nadirî'ye (ö. 1627) aittir:

Eylese âşık n'ola derd-i dilin cânâne arz
Çünkü lâzımdır kulun ahvâlini sultâna arz

Sanma geldi ârız-ı dildâra hatt-ı anberîn
Kâdı-i mülk-i kazadan geldi katl-i câna arz

Bezmi teşrîf eyleyip etse ayak dîvânını
Eylesek ahvâlimiz ol şâh-ı âlî-şâna arz
(...)

Hayli tahsîn eyleyip eylerdi medh ey Nâdirî
Mümkün olsa eylemek eş'ârını Hassân'a arz

Aşkî'nin şu dizelerini anlamak içinse tarihin sosyal yüzünü iyi okumak ve söylenilenleri belgelendirme zorunluluğu vardır.

Mahabbet ehli bu canı uyara saklarlar
Şu miyvedür ki anı şehriyâra saklarlar
Mahabbetin birezini hatına verdi gönül
Hazîne artuğ olunca hisara saklarlar

Beyt: İki yerden... (*Seyahatnâme*, C. IV, TS Ktp. Bağdat Köşkü Bl. nr. 305, v. 265a)."

Gönül hararet ile can atar zenahdâna
Niteki germ hoş-âbı bunara saklarlar

Aceb mi aşkın ile dil garîk-i eşk olsa
Şarab destilerin cûybâra saklarlar

Sirişki sakladı Aşkî visâl günlerine
Şarabın iyisini evvel-bahâra saklarlar

Şimdi de üç beyit okuyacağız. İlki Fuzulî'den (ö. 1556):

Sanmanız kim giceler beyhûdedir efgânımız
Mülk-i aşk içre hisâr-ı istikâmet bekleriz

Beyti tam anlayabilmek için hisarlarda nöbetin nasıl tutulduğuna, hangi hisarlara istikamet denildiğine ve bir hisar mimarisinin nasıl olduğuna dair tarihî bilgilere ihtiyacımız vardır.

Şu beyit Bakî'nin (ö. 1600)

Müje haylin dizer ol gamze-i fettân saf saf
Güyyâ cenge durur nîze-güzârân saf saf

matlaıyla başlayan gazelindedir¹⁷. Bu beyti Osmanlı'da ordu-yı hümayun teşkili için bir yardımcı belge saymak mümkündür. Ancak bunun için öncelikle defter ve divanın ne olduğunu ve asker alımlarındaki işleyiş düzenini bilmek gerekecektir.

Kadd-i vasfınla hıram etse alem gibi kalem
Cedvel-i satrı çeker defter ü divan saf saf

Şu da Nevres'e (ö. 1762) ait:

¹⁷ Bu beyti Evliyâ Çelebi, bir meydan muharebesinin başlamak üzere olduğu bir sahneyi anlatmak için zikreder ve beytin hemen ardından “(...) mazmununca niçe alaylar âraste vü kemingâhlar cümle pîraste olup herkes atbaşı beraber kafadar u sırdaş ve haldaş u yoldaş u karındaşlarıyla öpüşüp ve görüşüp ve gülüşüp birbirlerine vasiyyet ederken çalıcı mehterbaşı tabl u kudûm ve çeng-i harbi çalmağa izin taleb etdikde...” diye anlatır ki tam da mızraklı birliklerin ordu önünde diz çöküp saf tuttıkları ânı tasvir eder (*Seyahatnâme*, TS Ktp. Bağdad Köşkü, nr. 305, v. 267a).

Önün ardın gözet, fikr-i dakîk et, onda bir söyle
Öğütme ağzına her ne gelirse âsiyâb-âsâ

Şöyle demek: “(Sözün) önünü ardını gözet, ince düşün, onda bir(ini) söyle. Değirmen gibi ağzına her ne gelirse hemen öğütme!”

Söz söylemenin Osmanlı'ya ait kurallarını bulduğumuz bu beytin asıl dikkat çekici olan yanı üç kelime (söyle, her ne) haricindeki bütün kelimelerin (toplam 15 kelime) değirmencilige ait meslek diliyle söylenmiş olmasıdır. Burada Türk klasik şairlerinden birini XVIII. asırda yaşamış bir halk adamı, orta insan tipi, sokaktaki insan özellikleriyle görürüz.

Diğer bir ifade ile bu şiir yüksek zümreye hitap ettiği kadar merkebinin sırtına buğday çuvallarını yükleyip ıslık çalarak değirmene giden köylü ağaya da hitap eder ki o dahi tarihin dışında değildir.

Sonuç:

Türkiye üniversitelerinde eskiden bir edebiyat öğrencisinin sertifika adı altında istediği ve ilgi duyduğu bir yan disiplinin dersini takip etmesine imkan tanınıyor, hatta mecbur tutuluyordu. 1982'de hazırlanan üniversiteler kanununda (2547 sayılı kanun) bu mecburiyet ve imkan ortadan kaldırıldı. Bu uygulama bizim sahada en ziyade Osmanlı tarihi ile edebiyatını etkilemiş ve onları dar kalıplar arasına sıkıştırmıştır. Böylece tarih araştırmacısının arşivden başını kaldırmaya, edebiyat tarihçisinin de şairin dünyasını yakından tanımaya mecali kalmamıştır. Oysa bir edebiyat metnini teşrih masasına yatırırken, özellikle yazıldığı çağın projektöründen yansıyan ışığa ihtiyaç olduğu kesindir.

Osmanlı edebiyatı ile tarihi, bir elmanın iki yarımı kadar birbirleriyle bütünleşen disiplinlerdir. Tarihin satır araları divanlarda gizlidir; şairlerin ayak izleri de tarihin sayfalarında takip edilebilir. Osmanlı tarihini bilmeden edebiyatını anlamak; edebiyatını öğrenmeden de tarihini yüzde yüz doğru okumak

mümkün değildir. Bugüne kadar yapılan araştırmalar daha ziyade edebî metinlerin bir tarih kaynağı olarak ne derecede önemli olduğu sorusuna cevap aramaya çalışmış ve bu metinlerin yorumuna olan ihtiyacını ortaya koymuştur. Oysa madalyonun arka yüzü biz edebiyatçılar için çok daha önemli bir mecburiyeti işaret etmekte ve Türk klâsik edebiyatına ait metinler için tarihin –belki buna “tarihî bilginin” demek daha doğrudur– bir lazım-ı gayr-ı mufarık olduğunu göstermektedir. Bugünün klâsik edebiyat araştırmaları metin neşri bakımından oldukça zenginleşmiş, edebiyat tarihimizi şekillendiren divanlar ve mesnevilerin dikkate değer olanları yayınlanmış durumdadır. Bizce artık yapılması gereken şey, genç meslektaşlarımızı, eldeki metinleri önce yan disiplinlerle yoğurup sonra subjektif unsurlardan arındırarak yorumlamaya yöneltmektir. Özellikle de tarih ile edebiyat metinlerini örtüştürerek yapılacak çalışmalara hiç vakit geçirmeden başlamak gerekmektedir. Ancak böyle olursa zeyy-i ulemânın gerek edebiyatımız, gerekse tarihimiz hakkında hatalı ve maksatlı hükümler vermesini bertaraf etmiş olabiliriz. Ve bu vebal bizim sırtımızdadır. Çarelerin başlangıcı, fakültelerimizde Osmanlı tarihi eğitimi alan öğrencilere Türk klâsik edebiyatını; Eski Türk Edebiyatı okuyanlara da Osmanlı tarihini öğretmek için girişimlerde bulunmaktır. Aslında bu, küçük bir müfredat programlarının tesbitinde olsun bu uğurda yapılacak teklif ve önerilerin faydalı olacağı kanaatini taşımaktayız. Bu konuda bütün meslektaşlarımızı duyarlı olmaya davet ediyoruz.

Bazan, bir küçük şiirin çok değerli bir arşiv belgesinden daha önemli olduğunu; bazan da tarihî bir belgenin bir şiire muhteşem anlamlar katarak tarihimize ışık tuttuğunu akıldan uzak tutamayız.

"TWO HALVES OF AN APPLE: CLASSIC POETRY AND OTTOMAN HISTORY"

Abstract

All kinds of literary genres from Shehrensiz to Surnâme or Gazavatnâme, from Tezkire to Sefaretnâme or Siyasetnâme in the Classical Turkish literature are in direct contact with history. Just like this, without knowing the historical events, traditions, and the way of life of that particular period or without answering correctly the question of in what conditions the artist created his/her work, to analyze poetry or prose work leaves out at least one part untouched.

Under the lights of the truths mentioned above, in this study, it is meant to prove that without analyzing briefly Ottoman history and literary works together, neither history nor classical poetry will properly be brought out into the light. By pointing these facts with examples, it is to say that these two disciplines are like the two halves of an apple.

Keywords

Classical poetry, Ottoman history, historian, literary person, relation between literature and history.

DİVAN ŞİİRİNDE OSMANLI GELENEĞİNİN İZLERİ*

Nihat ÖZTOPRAK**

ÖZET

Divan edebiyatı ya da Klâsik Türk Edebiyatı diye adlandırılan Osmanlı Edebiyatında, Osmanlı toplumunun örf, âdet ve inançlarına dair izler vardır. Diğer milletlerin şairlerinde görüldüğü gibi Osmanlı şairleri de aşklarını, fikirlerini, hayallerini dile getirirken yaşadıkları toplumun örf, âdet, gelenek ve inançlarından istifade ederek şiirlerinde onlardan örnekler sunmuşlardır. Bu çalışmada, sultanların kendi adlarına hutbe okutmaları, cülûslarında bahşiş dağıtmaları ve sikke kestirmeleri gibi hükümlerle alâmetleriyle alâkalı âdetler; sarığa çiçek takılması, kölelerin kulaklarına küpe takması, kadın köle veya hizmetçilerin isimlerinin bir çiçek adıyla değiştirilmesi, habercilerin yanlarında ok taşımaları gibi halk âdetlerinden bazılarının temas edilerek Osmanlı dönemi Türk kültürünün ortaya çıkarılması için divan şiirinin önemine dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Divan şiiri, Osmanlı, Türk kültürü, âdet, gelenek, hükümlerle alâmetleri.

Osmanlı-Türk medeniyetinin çeşitli kaynaklarından biri hiç şüphesiz bugün “Divan edebiyatı” ya da “Klâsik Türk edebiyatı” diye isimlendirdiğimiz Osmanlı edebiyatıdır. Bugün her ne kadar

---

* Bu yazı, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin hazırladığı “Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yılı Kutlamaları: Osmanlıya Bakışlar” (27 Mayıs 1999) panelinde yapılan konuşmanın genişletilmiş şeklidir.

** Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

aramızda uzun mesafeler olduğu var sayılıyor ise de bu edebiyat aslen bizim olan ve hatta biz olan bir edebiyattır.

Osmanlı medeniyetinin söze verdiği değer, nesirden ziyade şiirle kendini göstermiş ve en çarpıcı, en güzel sözler umumiyetle şairlerce telaffuz edile gelmiştir. Divan şiiri, asırlardan süzülerek akan bu kültürün yazılı ifadesinden ibarettir. Bu şiirin hemen hemen bütün örneklerinde insanı çevreleyen tabiat ve eşyanın, çeşitli davranış ve inançların etkisi hissedilmektedir. Pek tabiidir ki bir şairin çevresinin tesirinden uzak kalacağı düşünülemez.

Klâsik şiirde, sözü edilen her fikrin ve telâkkinin genelde örneklerle desteklendiğini veya açıklandığını görürüz. Bu yüzden, örneklendirme diye tanımlayabileceğimiz irsal-i mesel sanatı oldukça yaygındır. İrsal-i mesele az veya çok benzeyen iktibas, telmih, hüsn-i ta'lil gibi sanatların da çok kullanıldığı bir gerçektir. Zira örneklerle desteklenen bir fikir daha kolay anlaşılacak, tereddütler azalacak veya ortadan kalkacaktır. Osmanlı şairleri aşklarını, fikirlerini, hayallerini dile getirirken yaşadıkları toplumun örf, âdet, gelenek ve inançlarından daima istifade ederek örnekler getirmişler, böylece düşüncelerini daha anlaşılır ve inandırıcı bir şekilde halka sunmuşlardır.

Bu çalışmada, beyitlerde yer alan pek çok Osmanlı geleneğinden bir kaçına temas edilmek suretiyle, Osmanlı dönemindeki Türk kültürünün ortaya konması bakımından divan şiirinin ne denli kıymetli ve ihmal edilemez bir kaynak olduğu kısaca belirtmeye çalışılacaktır.

Öncelikle, divan şiirine yansıyan bazı hükümlerlik alâmeti âdetlerden söz edilecektir. Bilindiği gibi, Osmanlı döneminde padişah ve diğer yüksek rütbeli devlet adamları, âlim ve sanatkârların hamisi durumunda idiler. Padişahın sarayı, devlet büyüklerinin konakları, şehzade sarayları birer edebî meclis halindeydi. Bu meclislerde karşılıklı şiirler okunur, edebî sohbetler yapılırdı. Çoğu Osmanlı padişahı ve bazı devlet erkânının yazdıkları şiirler bu meclislerde değerlendirilirdi. Bu ilişkilerin neticesi olarak devletin işleyişi ve padişahların hükümlerlik

alâmetleriyle alâkalı bir çok âdet divan şiirinde yer almıştır. Fâtih (1444-1446, 1451-1481)'in musahibi, hocası ve aynı zamanda veziri olan şair Ahmed Paşa (öl. 1497),

Mesned-i sultân-ı subh oldı serîr-i âsumân
Saçtı pîrûze tabaklardan zer ü gevher güneş¹

beytinde “*Sema tahtı, sabah sultanının oturduğu yer oldu. Güneş, firuze tabaklardan altın ve gevherler saçtı*” diyerek, padişahın tahta cülûsu münasebetiyle, töreni izleyen halka altın ve mücevherler saçılması âdetine temas etmektedir. Osmanlı padişahlarının tahta oturması ya da bayram, düğün, fetih gibi başka sevindirici olayların kutlanmasında töreni izleyen halka altın ve mücevherler saçılırdı. Nitekim Topkapı Sarayı'nda “Altın Yolu” diye bilinen harem girişindeki geçit, adını bu gelenekten almıştır.² Ayrıca, cülûs münasebetiyle askerlere, ilim adamlarına ve diğer devlet memurlarına bahşiş verildiği de bilinmektedir.³

Padişahların kendi adlarına hutbe okutmaları ve sikke kestirmeleri de hükümrânlık alâmetlerindendi. Şair Hayâlî (öl. 1557),

Bülbüle hutbe okudup her gün
Oldu sultân-ı kâm-rân gonca
Berg-i gülден yürüttü sikkesini
Hükümünü eyledi revân gonca⁴

¹ Ali Nihad Tarlan, *Ahmed Paşa Divanı*, İstanbul 1992, s. 64 (19'uncu kaside 2'nci beyit).

² Ahmet Atilla Şentürk, *Ahmed Paşa'nın Güneş Kasidesi Üzerine Düşünceler*, İstanbul 1994, s. 6-7.

³ Cülûs ve cülûs bahşişi konusunda geniş bilgi için bk. Zeynep Tarım Ertuğ, “Osmanlı Devletinde Resmî Törenler ve Birkaç Örnek”, *Osmanlı*, Ankara 1999, IX, s. 137-139.

⁴ Ali Nihad Tarlan, *Hayâlî Bey Divânı*, İstanbul 1945, s. 41 (13'üncü kaside, 5 ve 6'ncı beyitler).

beyitlerinde goncanın sultan olur olmaz bülbüle her gün hutbe okuttuğunu, gül yaprağından sikke kestirdiğini ve böylece hükmünü yürüttüğünü söylerken padişahların adlarına hutbe okutmaları ve para bastırmaları âdetlerine işaret eder. Yahyâ Bey (öl. 1644) de bir beytinde,

Hâl iden kimse riyâzette riyâz-ı cenneti
Şâh-ı bî-tabl u ‘alemdür kenz-i lâ-yefnâ ile⁵

“Az yiyip az içip ve çokça ibadet ederek cennet bahçelerinde yaşar gibi yaşayan kimse; kanaatkârlığıyla ‘tabl u alem⁶ siz padişaktır” der. Böylece şair, riyazet ve kanaatın bir manevî sultanlık olduğunu vurgularken maddî sultanlığın iki önemli alâmeti olan tabl ve sancağa da atıfta bulunur. Osmanlı döneminde bunların her ikisi de belli başlı hükümlerlik alâmetlerindendi. Onları Osman Gazi (1299-1324)'ye Selçuklu hükümdarı III. Alaaddin (1298-1302) göndermişti. O günden sonra mehter alayı her ikinci vakti nevbet çalarken, Selçuklular'a hürmet için, Osmanlı padişahları ayağa kalkarlardı. Daha sonra bu âdeti Fâtiş Sultan Mehmet (1444-1446, 1451-1481) kaldırmıştır.⁷ İkinci vaktinden başka, yatsı namazından sonra üç fasıl mehter çalınıp padişaha dua etmek ve sabaha karşı divan erkânını ve civar halkını namaza kaldırmak için de nevbet vurmak âdettendi.⁸

Bunlardan başka din ve devletin düşman ve hasımlarının kellesini getirene, fetih müjdesi verene, kaside veya eser sunana

⁵ Yahyâ Bey, *Divan*, Hazırlayan: Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul 1977, s. 513 (375'inci gazel 6'ıncı beyit)

⁶ Hükümdarlara ait “mehterân-ı tabl u alem” ya da sadece “mehterân” diye anılan takımlar bayrak ve mehterhane takımları hâlinde iki sınıf idi. Tabl, mehterhane sınıfına verilen bir isimdir. Geniş bilgi için bk. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986, s. 215-216.

⁷ Midhat Sertoğlu, *age* ve aynı yer.

⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara 1984, s.449-452.

bahşiş vermek, toy için hazırlanan ziyafet sofrasının yağmalatmak⁹ gibi padişaha ait âdetler beyitlerde yer almaktadır.

Zaman zaman devlet adamlarıyla beraber bizzat harbe iştirak eden divan şairleri, dizelerinde bezm(eğlence meclisi)den olduğu kadar, rezm(savaş)den ve onunla ilgili âdetlerden de söz ederler. Zaten ordu-millet bir toplumun şiirini ve şairlerini askerlikten uzak görmek yanlış olur. Nitekim doğrudan doğruya savaşı konu alan gazavatnâmeler, fetihnâmeler bir yana, farklı konularda yazılmış manzumelerin içinde bile askerî âdetlerle karşılaşmak mümkündür. On sekizinci yüz yılın nüktedan şairlerinden Osmanzâde Tâib (öl. 1724),

Mahaldir ‘arşa ta’lik eyle şimden sonra şemşîrin
Yeter nâm-ı bülendin katl-i ‘âma gelse de fermân¹⁰

beytinde “*Şimdiden sonra kılıcını çadırın tepesine (gökyüzüne) assan yeridir. Çünkü zaptedilen bir yerin bütün halkını öldürmeye ferman gelse de senin yüce adın o fermanın hükmünü kaldırmaya yeter*” diyerek bir savaşı zaferle neticelendiren kumandanın zafer alâmeti ve verilen değerini ifadesi olarak kılıcını “arş” denilen çadıra asması âdetini dile getirmektedir. Savaşlarda, meydana yakın bir yere otağ kurulurdu. Savaşı kazanan komutan da kılıcını bu çadırın en yüksek yerine asardı. Klâsik edebiyatın en usta şairlerinden olan Nedim (öl. 1730) de

Hatîb-i minber-i feth u zafer kim tîğının şimdi
Niyâmı cism-i hasm âvîze-gâhı ‘arş-ı a’lâdır¹¹

“*Fetih ve zafer minberi hatibinin kılıcının kını şimdi hasmının bedeni, asıldığı yer ise arş-ı a’lâdır*” diyerek hem kılıcı arş-ı a’lâya (yani çadırın tepesine) asma âdetinden, hem de “kılıçlı hatip”

⁹ Mehmet Arslan, “Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri ve Bu Konuda Yazılan Eserler: Sürnâmeler”, *Osmanlı*, Ankara 1999, IX, s. 182.

¹⁰ Mustafa Yatman, *Osmanzade Tâib Divanı'ndan Seçmeler*, Ankara 1989, s. 66 (6'ncı kaside, 18'inci beyit).

¹¹ Abdülbaki Gölpınarlı, *Nedim Divanı*, İstanbul 1972, s. 205 (48'inci kıta, 2'nci beyit).

geleneğinden bahseder. Geleneğe göre kılıçla feth edilen yeni yerlerde en büyük kilise camie çevrilir, burada padişah veya ordu komutanı ilk cuma günü minbere çıktığında kılıcına dayanarak hutbe okurdu. Edebiyatımızda bunlar “kılıçlı hatip” diye anılmışlardır.¹² Şair Sâbit (öl. 1712) de bir beytinde, şairlik ile kılıçlı hatip arasında ilişki kurar ve kendini nazm minberinin hatibine, kalemini de kılıca benzeterek şairane bir şekilde övünür:

Hutebâ gibi çıkup minber-i nazma Sâbit
Tîğ-âsâ kalem-i pâk-edâya dayanır¹³

Eskiden düşman askerleri arasında sıkışan askerler, atlarının nallarını ters çakmak suretiyle kendilerini takip edenleri yanıltırlarmış. Bir savaş hilesi olan bu yola, zaman zaman eşkıyaların da baş vurdukları bilinir. Şair Nazîm (öl. 1726-27), Köprülü Mehmet Paşa (öl. 1661)'nın heybet ve kudretini ifade etmek için

Düşmenân oldu bîm-i tîğından
Bâjgûn na'le feres-i cûnbân

“Düşmanlar senin kılıcının korkusundan ters nalla kaçan atlar gibi oldu. Yani geliyorlarmış zannının vererek geri kaçtılar” diyerek düşmanlarını bu hile içinde tasvir etmiştir.¹⁴

Klâsik şiirde, sevgiliye ait bir çok güzellik unsuru oka benzetilmiştir. Sevgilinin boyu, kirpiği, gamzesi ve gözü devamlı âşığa ok atar. Onu bağrından, dolayısıyla gönlünden yaralar. Âşık, sevgilisinden gelen bu oklardan şikayetçi değildir. Hatta onları hatıra olarak bedeninde muhafaza eder. Âşık ve sevgili arasındaki bu ilişkiler beyitlerde işlenirken ok, yay ve kemankeşlikle ilgili bir çok âdet de beyitlerde konu edilir. Ok müsabakalarının düzenlenmesi, okun atılacağı yere ayaktaşı, ulaştığı yere menzil

¹² Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Haz.: Cemâl Kurnaz, Ankara 1993, s. 254.

¹³ Bosnalı Alaeddin Sâbit, *Divan*, Haz.: Turgut Karacan, Sivas 1991, s. 388 (76'ncı gazel 7'nci beyit)

¹⁴ Ahmet Talât Onay, *age*, s. 412.

taşı dikilmesi, menzil taşına rekor kıranın adı ve rekor tarihinin yazılması, atılan oklara sahibinin isminin yazılması bunlardan bazılarıdır.¹⁵

Okçular, Osmanlı döneminde İstanbul Okmeydanı'nda umumiyetle pazartesi ve perşembe günleri toplanarak talim yaparlardı. İçlerinden iyi derece yapanlar icazete lâyük görülür ve bu vesileyle ziyafet tertiplenir, ayrıca kabza¹⁶ verilirdi. Okçulukta öncekilerden daha uzak mesafeye ok atabilmek hüner sayıldığı gibi, sarı pirinçten yapılmış çana ok geçirmek, kalın tomruklara ok saplamak, kalkanı ok ile delmek, içi su dolu şişelere ok geçirmek, oku havaya atıp yere inerken düşürmeden eliyle tutmak vb. de hüner sayılırdı. Böyle hüner ve maharet gösterenlerin okları Okmeydanı Tekkesi'ne asılarak teşhir edilirdi.¹⁷ Eski Osmanlı kemankeş âdetlerinden biri de bin defa okunu hedefe isabet ettirmiş veya bin kere av avlamış bir kahramanın nişan alması, ava gitmeyi bırakıp yayını duvara asması, onu saygı ve itina ile saklamasıdır. Necâtî (öl. 1509),

Bin sayd edince yayını her pehlevân asar

Kaşın bu resme gün başına bir kemân asar¹⁸

diyerek hüneri sadece kendinde görmeyen usta bir kemankeşin anlamlı bir davranışını dile getirir.

Şeyh Gâlib (öl. 1799) de bir beytinde kemankeşlerin ok atarken “yâ hak”, “yâ nasip” deme geleneğine işaret ederek,

Ne havâ vü ne kemân ü ne kemân-keş ancak

¹⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, II, 479-480.

¹⁶ Kabza : Kemankeş adaylarına uzun talim sonucu hüner ve beceri göstermeleri hâlinde verilen icazetin adıdır.

¹⁷ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Yayına hazırlayan: Kazım Arısan-Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, II, s. 375-376. Daha geniş bilgi için bk. İsmail Fazıl Ayanoğlu, *Ok Meydanı ve Okçuluk Tarihi*, Ankara 1974.

¹⁸ Ali Nihad Tarlan, *Necatî Bey Divanı*, Ankara 1992, s. 181 (70'inci gazel birinci beyit).

İrdiren menziline tîri nidâ-yı Yâ Hak¹⁹

“Oku hedefe isabet ettiren ne hava, ne yay ve ne de kemankeştir.
Onu hedefe ulaştırın 'Yâ Hak' nidasıdır” der.

İslâm öncesi Türkler'den Osmanlı dönemine kadar gelen bir âdet de habercilerin yanlarında ok götürmesidir. Türkler oku, bir tabiyet ve davet sembolü olarak İslâm öncesi ve sonrası kullanmışlardır. Timur'un oğlu Sultan Mehmed'in, Ankara muharebesinden sonra Edirne'de tahta çıkan Süleyman Çelebi (öl. 1411)'ye H. 808'de bir elçi ile birlikte bir ok göndermesi de bu türden bir hadisedir.²⁰ Hayâlî Bey (öl. 1557) bir beytinde, yukarıda sözü edilen âdete temas eder:

Dil taşur dildâr kûyundan cefâ nâveklerin
Ok götürmek âdetidür peyk olanun yügrüğü²¹

Meyve vermeyen ağacın korkutulması da eski âdetlerdendir. Birisi eline bir balta alır, ağaca doğru yönelerek “Niçin meyve

¹⁹ Muhsin Kalkışım, *Şeyh Gâlib Divanı*, Ankara 1994, s. 346 (174'üncü gazel birinci beyit).

²⁰ Osman Turan, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Bellekten*, IX, Ankara 1945, s. 312. Osman Turan bu makalesinde okun davet için kullanılışından hareketle bugün “çağırıcı, davet edici” manasında kullanılan “okuyucu” kelimesinin menşeinin buna bağlı olduğunu söyler. (Bk. aynı makale s. 313.) Okun Türkler arasında hukukî sembol olarak kullanılışını, çeşitli tarihi kaynaklara dayanarak geniş bir şekilde ele aldığı makalesinin sonunda Osman Turan konuyu şöyle özetler: “

“ *Türk Tefekkürü askerî ve idarî bakımdan cemiyeti ok ve yay arasındaki münasebetlere mütenazır olarak telakkî etmiş, okun yaya tabi olması veya yayın oku sevk ve idare etmesi dolayısıyla yay hakimiyeti, hükümdarı, ok tabiiyeti ve tabileri temsil eden bir sembol mahiyeti almış ve her ikisi birlikte devleti ve istiklâlî gösteren bir alâmet telakkî olmuştur. Hakanın boy beylerine ok göndermesi onları bir sefer veya toplantı için çağırın bir emir manasını ifade etmiştir. Bundan dolayı her ok gönderenin gönderilene göre hukukî bakımdan üstün bir mevkiye olduğu anlaşılır.*” s. 318.

²¹ Ali Nihad Tarlan, *Hayâlî Bey Divanı*, İstanbul 1945, s. 393 (5'inci gazel, 2'nci beyit). Habercilerin ok taşıması ve beyit için ayrıca bk. Cemâl Kurnaz, *Hayâlî Bey Divanı'nın Tahlili*, İstanbul 1996, s. 185-186.

vermiyorsun, seni keseyim mi?” sözleriyle ağaca hücum eder. Diğer bir kişi meyve vereceğini söyleyerek bu seferlik affedilmesini ister. Bu hareket üç defa tekrar edilir. Sonuçta ihtar olarak ağaca bir kaç çizik atılır. Şair Cem’î (öl. 1659) bu halk âdetinden istifade ederek kendisine yüz vermeyen sevdiğiyle ilişkisini dile getirir:

‘Arz etme ana yok yere gel tîşe-i âhı
Korkutmak ile nahl-i emel bâr-ver olmaz

“*Gel ! o dilbere âh baltasını boşuna gösterip durma; emel ağacı korkutmakla meyveye durmaz; yani meyve vermez.*”²²

Osmanlılar döneminde bir eve yeni gelen cariye, köle veya hizmetçiye eski ismi ne olursa olsun farklı bir ad vermek âdeti. Kadınlar için bilhassa gül, sümbül, nergis, benefşe gibi çiçek isimleri ya da bu kelimelerle oluşmuş birleşik kelimeler tercih edilirdi.²³ Bâkî (öl. 1600)

Yine ferrâş-sıfat destine cârûb almış
Ki ide hizmet-i hâk-i der-i dâver sümbül²⁴

“*Sümbül, hükümdarın (sevgilinin) kapısının önünü süpürmek için yine temizlikçi gibi eline süpürgeyi almış*” derken, sümbülü temizlikçi olarak tasvir eder. Necâtî (öl. 1509) de,

Gülzâr-ı sarâyında zihî dâr-ı sa’âdet
Kim oldı lakab çarh-ı perestâra benefşe²⁵

²² Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Haz.: Cemâl Kurnaz, Ankara 1993, s. 21.

²³ *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* adlı eserinde Abdulaziz Bey, cariye isimlerini geniş bir şekilde listelemiştir. Bu listedeki cariyelere ad olan çiçek isimlerinin bazıları şöyledir: Gonca, Goncagül, Goncadiken, Goncafem, Goncaleb, Goncaten, Gül, Güllü, Gülben, Gülcemal, Gülendamlar, Gülfem, Gülistan, Gülleb, Gülnihal, Gülnenk, Gülrû, Gülten, Nesrin, Servihram, Servinaz, Karanfil, Menekşe, Sümbül... bk. Abdülaziz Bey, *age*, II, s. 448-449.

²⁴ Sebahattin Küçük, *Bâkî Divanı*, Ankara 1994, s. 64 (24'üncü kaside 17'nci beyit)

²⁵ Ali Nihad Tarlan, *Necatî Bey Divanı*, Ankara 1992, s. 107(22'nci kaside, 39'uncu beyit).

beytinde hizmetçiye benefşe lâkabının verildiğini söyler.

Osmanlı döneminde devam eden bir başka âdet de kölelerin kulaklarına küpe takılması idi. Her ne kadar İslâm köleliği kaldırmış ise de bu köklü müessese, bir kısım insanların menfaatlerine ters düştüğü için az da olsa Osmanlılar döneminde de devam etmiştir.²⁶ Divan şairleri de bu âdetten istifadeyle kimi yüce yaratıcının kulu kölesi, kimi sevdiğinin kulu kölesi olarak kulağına küpe takmış veya kendini öyle tanıtmıştır. Şair Helâkî (öl. 1575),

Bende-i halka-be-gûş olsa Helâkî n'ola kim
Sevdüğü iklim-i hüsnün pâdişâhı mîridür²⁷

beytinde *“Helâkî, kulağı küpeli köle olsa ne olur, onda şaşılacak bir şey yok. Çünkü onun sevdiği, güzellik ülkesinin padişahıdır, miridir”* diyor. Bağdatlı Rûhî (öl. 1605) de, sevdiğinin kendine iltifat etmemesini, onun muhteşem bir şah, kendisinin de kulağı küpeli zavallı bir köle olmasına bağlar:

‘Aceb mi mültefit olmazsa hâlüne Rûhî
O şâh-ı muhteşem ü sen gulâm-ı halka-be-gûş

Klâsik şiirde hemen her şairin söz ettiği Osmanlı âdetlerinden biri de sarığa çiçek takmaktır. Buna göre, süs ve güzel koku amacıyla kavukla sarık, fesle sarık arasına gül, sünbül, menekşe, karanfil ve benzeri çiçekler takılırdı. Daha çok gül tercih edilirdi. Ağırıklı olarak aşk, sevgi, muhabbet ve hoşgörü konularının ele alındığı divan şiirinde, en büyük âşık olan şair, bazan sevdiğini güle benzetir. Gülün sarığa takılmasını da ona yani sevgiliye verilen değer ve itibar olarak ifade eder.

Sen kim gelesin meclise bir yer mi bulunmaz
Baş üzre yerin var

²⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, II, s. 301.

²⁷ Helâkî, *Divan*, Haz. Mehmet Çavuşoğlu, İstanbul 1982, s. 97 (57'nci gazel 5'inci beyit).

Gül goncasısın gûşe-i destâr senindir

Gel ey gül-i ra'nâ²⁸

mısralarında Nedim (öl.1730), güzeli güle benzeterek, “*Sen ki destarlara takılırsın, meclise gelince sana yer bulunmaz mı? Başımızın üstünde yerin var*” diyerek “baş üzerinde yeri olmak” deyimini hem “sen bizim için çok kıymetlisin” hem de “seni sarığımıza takar gezdiririz” anlamlarında kinayeli kullanmıştır. Bâkî (öl. 1600) de,

Seng-i bî-dâdunla serde zahm-ı hûnînim ki var

Gûşe-i destârda rengîn karanfüldür bana²⁹

beytinde başında açılan kanlı yarayı, sarık köşesine yerleştirilmiş karanfile benzetir.

Erkekler sarıklarına gül taktıkları gibi, bayanlar da saçlarına, başlıklarına ve göğüslerine gül takar, bazen de ellerinde gülle dolaşırlardı.³⁰ Nâilî (öl. 1666) böyle bir hanımı tasvir ederken onun güle benzeyen yanaklarını da dikkate alarak baştan başa gül bahçesine benzediğini söyler.

²⁸ Abdülbaki Gölpınarlı, *Nedim Divanı*, İstanbul 1972, s. 271 (38'inci gazel 3'üncü beyit).

²⁹ Sebahattin Küçük, *Bâkî Divanı*, Ankara 1994, s. 109 (12'nci gazel 3'üncü beyit).

³⁰ Lady Montagu, 1 Nisan 1917'de Edirne'den Lady Mar'a yazdığı mektupta üzerindeki Türk giysilerini şöyle anlatır:

“...Başa giyilen şapkalara kalpak deniliyor. Kışın giyilenleri inci ve elmaslarla işli kadifeden, yazın ise bol sırmalı kumaştan yapıyor. Başın öbür tarafındaki saçlar da toplanıyor, üstüne çiçek veyahut sorguç gibi şeyler konuluyor. En revaçta olanı da muhtelif taşlardan müteşekkil büyük bir demet takmak. İncilerden çiçek goncaları, elmaslardan yaseminler, yakutlardan güller, sarılarından da fulyalar yapıyor. Bütün bunlar o derece güzel yapıyor ki, daha güzelinin yapılabileceğini tasavvur edemezsiniz.”

Bk. Lady Montagu, *Türkiye Mektupları (1717-1718)*, Çeviren: Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser serisi 12, İstanbul ?, s. 52. Ayrıca bk. Sevgi Gürtuna, “Osmanlı Kadınının Giyim Kuşamı”, *Osmanlı*, Ankara 1999, IX, s. 196-197.

Elde gül sînede gül gûşe-i ser-pûşda gül
Bak şu gül-rûya ki baştan başa gülzâr olmuş

Sarığa çiçek takmanın yanında misvak, hap, mektup, kürdan (hilâl) vb. küçük eşyaların da konması âdettendi. Eskiden elbiselerde şimdiki gibi cep bulunmazdı. Bu yüzden insanlar, üzerlerinde taşımak zorunda oldukları bazı eşyaları ya bellerine sardıkları küçük bir çıkın içine, ya yenlerine, ya da sarık bağlarının arasına koyarlardı. XVIII'inci yüzyıl İstanbul hayatına dair önemli bilgiler ihtiva eden, müellifi bilinmeyen ve *Risale-i Garîbe* diye adlandırılan bir eserde “Çevrilmiş misvâki riya için bağına ...oΔan geyikler” şeklinde başta misvak taşıma âdetinden söz edilmektedir. Metinde, riya için misvak taşıyanlar geyiğe benzetilmiş, misvak ise geyiğin boynuzu olarak tasavvur edilmiştir.³¹ Şair Yenişehirli Avnî Bey (öl. 1884) de,

Bir mey içirin zâhide kim tâb u tefinden
Destâr-ı şerî'attaki misvâk tutuşsun³²

“*Ham sofuya biraz şarap içirin ki, hararetinden sarığındaki misvak tutuşsun*” derken sofunun sarığında misvak taşıdığını haber verir.

Bâkî (öl. 1600)'nin aşağıdaki beytinde ise sarığa hilâl (kürdan) konulduğu anlaşılmaktadır:

Sarındı meh yine bir hûb yûsufî destâr
Sokındı farkına bir dâne ince sîm hilâl³³

“*Ay yine haleden bir güzel yûsufî sarık sarındı; tepesine de bir tane ince gümüüş diş kurcalayacak kürdan soktu.*”

³¹ Hayati Develi, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, İstanbul 1998, s. 21 (Risale-i Garîbe, Nuruosmaniye Ktp., nr. 4925, yk. 51^a). Yine aynı eserin 80'inci sayfasında Kadızadelilerin başlarında misvak taşıdıklarına dair, Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi nüshasından (I. cilt, Bağdad 304, yk. 195^b) alıntı mevcuttur.

³² Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Haz. Cemâl Kurnaz, Ankara 1993, s. 362.

³³ Sebahattin Küçük, *age*, s. 49 (20'nci kaside 5'inci beyit).

Çok eski çağlardan beri insanlar haberleşmek için kuşlardan istifade ederlerdi. Haberci kuşların başında güvercinler gelirdi. Güvercinler, habercilik için önce saray ve kalelerde eğitilir sonra genellikle ayaklarına, bazen de kanatlarına ince kağıda yazılmış mektuplar sarılır ve karınları iyice doyurularak gideceği yere uçurulurdu. Dişisi yumurta üzerinde yatan erkek güvercin, daha çabuk gidip geleceği için tercih edilirdi.³⁴

Şâirler sevdikleri ile haberleşmede gönül kuşlarını kullanmışlar, gidip de dönmeyen kuşların yolunu bekleyip durmuşlar. Nevres-i Kadîm (öl. 1762) aşağıdaki beytinde “*Âşığın mektuba damlayan bir damla göz yaşı, güvercinin uçuşmasına engel oldu.*” derken kanatlarına mektup takılmak suretiyle güvercinlerin postada kullanıldığına işaret eder.

Bir katre eşki nâmeye akmışdı âşıkın

Pervâzdan alıkodı bâl-i kebûteri³⁵

Ayrıca güzelin yüzü mektup kağıdına, gözleri de $\mathfrak{R}\square$ (hû) ya benzetilerek mektupların başına $\mathfrak{R}\square$ (hû) yazma âdetine, mektubun başına veya sonuna şiir koyma âdetine, ağzının

³⁴ Eski çağlardan beri insanlar, haberleşmede ateş kuleleri, güvercin postaları, koşucular gibi çeşitli yöntemler bulmuşlardır. Bu ibtidai yöntemler daha sonraki dönemlerde azalarak devam ederken diğer taraftan bunların yerine yollar üzerinde bir vasıta kullanarak haberleşme şekilleri gelişmiştir. Bu yeni sistemler, Memluk Devleti ile Emevî ve Abbasiler vs.de *berîd*, Moğollar ve İlhanlılar'da *yam*, Osmanlı Devleti'nde ilk devirlerde *ulak*, daha sonraki devirlerde ise *menzil* teşkilatı diye anılmışlardır. Menzil teşkilatı, Kanûnî (1520-1566) zamanında sadrazam Lütî Paşa'nın sadareti döneminde oluşturulmuştur. Fuad Köprülü, İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı “Berid” maddesinde Quatremere'nin *Histoire des Sultans Mamlouk* (Paris 1845, II, 2, s. 115-10) adlı eserinden naklederek Memlukluların güvercin postasını kullandıklarını haber veriyor (bk. agm, *İA*, İstanbul 1979, II, s. 541-549). Ancak Osmanlılar'daki durumu hakkında değerlendirme yapmıyor. Aynı belirsizlik Yusuf Halaçoğlu'nun *Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi* (İstanbul 1982, XI+178s.) adlı basılmamış doçentlik takdim tezinde de mevcuttur. Ancak şurası bir gerçek ki, Osmanlı şairi, beyitlerinde her fırsatta güvercinle yârine haber gönderip durmuştur.

³⁵ Hüseyin Akkaya, *Nevres-i Kadîm ve Türkçe Divanı*, Harvard Üniversitesi 1996, II, s. 125 (27'nci kaside 16'ncı beyit).

mühürlenmesi âdetine vb. bir çok ayrıntılara beyitlerde tesadüf edilmektedir.

Ulak, tatar veya peyk gibi adlarla anılan postacılar bilhassa gizli haber ihtiva eden mektupları saçları arasına sakladıkları. Şâir İzzet Molla (öl. 1829-30)

Bulduk fesinde nüsha-i sihr ü füsûnu biz
Mektûb-ı fitneyi arayın perçemindedir³⁶

beytinde “*Biz onun fesinde sihirli muskayı bulduk. Fitne mektubu ise onun perçeminde olabilir, arayın*” diyerek saç arasına mektup saklama âdetine işaret eder.³⁷ Sehî (öl. 1548)

Dolaşduğı budur hattuna zülfün
Karalara sarılır kara mektup

beytinde güzelin yüzünü mektup kağıdı, ayva tüylerini yazı olarak tasavvur edip bu haliyle onu saçlar arasındaki mektup gibi tasvir eder. Ayrıca beyitten gizli haber ihtiva eden mektubun siyah bir şeyle sarıldığı da düşünülebilir.

Subhizâde Azîzî'nin şu beytinde ise haberci veya casusun başına mektup yazıldığı anlaşılıyor:

Şehr-i yârime kuş uçmaz ki edem ‘arz-ı niyâz
Kalmadı nâme-resân nakş-ı serimden gayrı

Bu tür mektupların başa döğme suretiyle yazıldığı, vardığı yerde saçı tıraş edilip mesajın okunduğu, hatta bazen mektubun sonunda “işbu vesikayı yırtınız” yazılı olduğu için başı yazılı kişinin öldürüldüğü belirtilmektedir.³⁸

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

1. Örf ve âdetler, topluluğu millet yapan unsurların en önemlilerindedir. O bakımdan, burada verilen bilgileri zamanı

³⁶ “Perçemindedir” kelimesi “pür çemendedir” şeklinde yazılmış, anlam bakımından daha uygun olduğu kanaatıyla “perçemindedir” yaptık.

³⁷ Bk. Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Haz. Cemâl Kurnaz, Ankara 1993, s. 175.

³⁸ Bk. Ahmet Talât Onay, *age*, s. 175.

geçmiş veya değersiz bir ayrıntıdan ibaret görmemek gerekir. Seyrettiğimiz bazı tarihî filimlerin, okuduğumuz tarihî romanların bazan yavan ve kuru gelmesi kanaatımızca bu detaylardan yoksun oluşlarından kaynaklanmaktadır.

2. Bu ve benzeri çalışmalar göstermektedir ki, Osmanlı Devleti'nin felsefesi, dili, mimarisi, musikîsi vs. nasıl kendi kültürünün ürünleri ise edebiyatı da toplumun örf, âdet, inanç, duyuş, düşünüş ve hayallerini yansıtan bir ayna niteliğinde olması sebebiyle o kültürün bir parçasıdır.

3. Elimizdeki malzemelerden çok az bir kısmını işleyebildiğimiz bu çalışma bize divan şiirinin de, tekke ve halk şiiri gibi millî olduğunu göstermektedir.

4. Bir şair ne kadar başka bir edebiyatın taklitçisi olursa olsun onun çevresinden etkilenmemesi düşünülemez. Her şair mutlaka çevresinden etkilenip ilham alır. Bu sebeptendir ki, divan şiiri incelenmeden Osmanlı toplumunun örf, âdet, inanç, duyuş, düşünüş ve hayallerini tam olarak tesbit etmek herhalde mümkün değildir.

"TRACES OF OTTOMAN TRADITION IN DIVAN POETRY"

Abstract

There exist the traces of customs and believes of the Ottoman society in the Ottoman literature which sometimes called eighter Divan or Classic literature. Ottoman poets just like poets of different nations portray examples of their society's customs and believes as much as they apply to them when they utter their loves, thoughts, and images.

In this study, it is endeavoured to bring out the importance of Divan poetry by pointing out some customs of the society. Some of them are the signs of sovereignty like Sultan's preach on his name, coining money, giving away money as Sultan ascents the throne. On the other hand, some of them are the folk traditions and customs such as attaching a flower to the turban, slaves wearing earrings, switching name of female slaves and maids with names of flowers, postman carrying an arrow along with him.

Keywords

Divan poetry, Ottoman, Turkish culture, customs and traditions, signs of sovereignty.

YAHYA BEY DİVANI'NDA ESTETİKVE KÜLTÜREL BİR DEĞER OLARAK GİYİM KUŞAM VE RENK UNSURLARI

Pervin ÇAPAN*

ÖZET

Klasik Türk şiirinde, asırlarca, estetik ve kültürel olan pek çok değer, şairlerin muhayyilesinde yaşayan biçimiyle sunulmuştur. Bu değerlerin başında, şairin mensup olduğu milletin sürdürdüğü hayat şartları ve bu şartları algılayış şekli gelir. Sosyal hayattan şairin dünyasına yansıyan bu unsurlar, zamanla, edebiyatta genel özellikler kazanırlar. Sanatkârın üstün veya sıradan oluşunu, genelleşen bu değer hükümlerini eserlerinde ne kadar aşığı belirlir.

Taşlıcalı Yahyâ Bey, sürdürdüğü edebî faaliyet itibarıyla, XVI. asrın orijinal şairlerindedir. Özellikle Dîvânı'ndaki bazı gazelerde ortaya çıkan "giyimli güzeller"le, onların renk tercihleri üzerine yaptığı teşbihler ve söyleyiş tarzı, O'nu çağdaşlarından farklı kılar. Dîvân'da, sevgilinin elbisesi ve yeleğinin rengi, kullandığı mendilin fonksiyonu, rengi ve kokusu, tülbentini sarış şekli veya düşürmesi, başa giyilen "üsküf" ve "takke"nin görünüşü, sarığın kenarına takılan çiçeğin anlamı, genelden özele inen bir yaklaşımla ele alınmıştır. Kelimelerle çizilen renkli tablolarla, giyimli güzeller, âdeta canlanarak, asrın moda defilesi olarak nitelenebilecek bir görünüm kazanmıştır.

Günümüzde de bir kültürel ve estetik zenginlik olarak kabul edilen giyim kuşam ve renk unsurları, eserde, millî kültürün önemli bir ögesi olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Taşlıcalı Yahyâ Bey, Klasik Türk şiiri, gazel, giyim kuşam, renkler, moda

---

* Doç. Dr., Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Taşlıcalı Yahyâ Bey (ölm.990/1582), XVI. yy. Klasik Türk şiiri ve Kanûnî Sultan Süleyman devri şairleri arasında, Dîvân'ı ve Hamse'si ile önemli bir yere sahiptir. Klasik şiir an'anesi ve şartları ile yaşanan hayatın sanata yansımalarını, O'nun şiirlerinde veciz bir şekilde bulmak mümkündür. Özellikle gazellerinde, XVI. yy. Osmanlı coğrafyasındaki sosyal hayatı resmeden pek çok örnekle karşılaşılır. Bu yansıma, sosyal hayatın bir realite olarak ele alınmasından çok, dış dünyaya has unsurların belli bir estetik değerle yeniden işlenmesi şeklinde tezahür eder.

Bilindiği üzere, Klasik şiirde dış dünyaya has intibalar, sanatkâr tarafından bir kuyumcu hassasiyetiyle işlenip stilize edilerek değer bulur. Özellikle estetik endişe, belli bir sanat nizamının ürünü olarak karşımıza çıkar. Sanatkâr izafi olan güzellik ve bu kavramın tedâî ettirdiği mânâ kâinatını, sahip olduğu mizacın bir parçası olarak yansıtır. Muhayyilede, yeniden yaratılan bu dünyada, hiç değişmeyen unsur güzelin peşinde olmaktır.

Bu yazının maksadı, Klasik şiirde söz konusu edilen güzelin, Yahyâ Bey Dîvânı'nda nasıl giydirildiğinin araştırılmasıdır. Şairin muhayyilesine yansıyan “sıra dışı” veya “müstesna” güzelin, dış görünüşten içe yönelen tanıtımı, “karakteroloji” ve sanat noktasından ele alınarak, tarihî ve kültürel plânda, XVI. yy. giyim kuşam tarzı ve modası ortaya konulacaktır.

Yahyâ Bey'in gazellerinde giyim kuşam unsurlarının işlenişi, çağdaşlarından belli bir orijinalite ile ayrılmaktadır. Şiirinin özünü, söz konusu edilen güzellerin giyimleriyle bunların taşıdığı renk, koku ve görünüm teşkil etmektedir. Beyitler örülürken kullanılan edebî sanatlar, doğrudan doğruya renk ve görünüm kavramlarına indirgenerek okuyucunun ihsâsına bir kapı aralanmıştır. Bu kavramların, teşbîh, mecâz, kinâye, tevriye ve telmîh unsurları ile genişletildiği görülür.

Yahyâ Bey Dîvânı'nda, sevgilinin siyah, beyaz, kırmızı, mavi ve yeşil elbiselerinin renkleri, Eski Türkçe'de görülen şekliyle karşımıza çıkar.Gök-mavi; kızıl(al)-kırmızı; ak-beyaz; kara-siyah.

Bu temel renklerin Eski Türkçe'deki karşılıklarına, sonradan eş anlamlıları eklenmiştir. Buna karşılık sarı, yeşil, mavi gibi renklerin, ikinci adları yoktur.¹

Gazellerin İncelenmesi

Şair baştan aşağı “kara elbise” giymiş olarak karşısına çıkan bir güzele; “Ey âhû bakışlı dil-rubâ” diye seslenerek, kendisine “kara çul”u, güzele ise “misk kokulu kemhâ”yı lâayık görür.(282/5-1)² “Çul”, kıldan yapılmış kaba dokuma, kıldan veya yünden yapılmış hayvan örtüsüdür.³ “Kara çul” ifadesi, aşığın bahtı ile elbisesi arasındaki ilişkiyi yansıtır. Çünkü siyah renk bütün kültürlerde matem ve keder rengi olmuştur. Ayyâr(hileci) olanların da gece rengi elbise giydiği söylenir.⁴ Buna mukabil ceylan bakışlı sevgilinin elbisesi “misk kokulu kemhâ”dır. “Kemhâ”, havsız kadife ve bir çeşit ipekli kumaşın adıdır.⁵ Ceylan derisi ile ipek arasında yumuşaklık, misk ile siyah arasında ise renk itibarıyla benzerlik vardır. Kumaşın “miski” oluşu bu eşsiz kokunun, ceylanın göbeğinden çıkarılmasındandır.

---

¹Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, İnkılap ve Aka Yay., İstanbul 1977, s. 37

²Not: Buradan itibaren, değerlendirilen metinler için: *Yahyâ Bey, Divân (Tenkidli Basım)*, Haz. Dr. Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay. No.2233, İstanbul 1977, 646s. esas alınmıştır. Örneklerin Yahyâ Bey Divânı'ndaki yerini belirtmek üzere verilen rakamlardan ilki sayfa numarasını, taksim işaretinden sonraki rakamlardan birincisi gazel, ikincisi ise beyit sayısını karşılamaktadır. Bu gazellerin tam metinleri, yazının sonuna eklenmiştir. Başka şairlerden alınan beyit örnekleri ise söz konusu şairlerin divânları dipnotta belirtilerek, aynı tarzda verilmiştir.

³Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999, s. 101

⁴Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VI., Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1984, s. 434

⁵Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1982, s. 607; Ziyâ Şükûn, *Ferheng-i Ziyâ*, s. 1577

2. beyitte, sevgilinin yüzü, “şems-i duhâ”ya, yani bin geceden daha hayırlı olan Kadir Gecesi sabahı yükselen, hakikat güneşine teşbih edilmiştir.

Duhâ/ve'd-Duhâ, kuşluk vakti anlamı yanında, Kur'ân'ın 93. sûresinin adıdır. İlk âyet; “Kuşluk vaktine and olsun ki” diye başlar. Yine bir âyette; “Güneş ve onun aydınlığına and olsun ki” (Şems/1) buyurulmuştur. Bu âyetin iktibas yoluyla “şemsü'd-duhâ” şekli edebiyatta çok kullanılır. Işık ve aydınlık ilişkisiyle, sevgilinin yüzü, “duhâ”ya benzetilir.⁶ Kara renk sevgilinin yüzüne, Kadir Gecesi karanlıktaki elbisesinden yansımış, ancak kuşluk vaktinin parlayıp yükselen güneşinin parlaklığını gizleyememiştir. Çünkü Leyletü'l-Kadr, Kur'ân-ı Kerîm'in nâzil olmaya başladığı mübarek gecenin adıdır. Onunla kâinata doğan “subh-ı sâdık” insanlık için açık deliller taşır. Klasik şiirde, hemen daima, sevgilinin yüzünü kuşatan siyah saç ile alakalandırılan bu hakikat, Yahyâ Bey tarafından, sevgilinin elbisesi etrafında söz konusu edilmiştir.

3. beyitte, sevgili, bütün niyaz sahiplerinin yöneldiği Kâbe özelliğindeki bir “bey” e teşbih edilerek, onun siyah elbisesinin, şair tarafından Kâbe'nin siyah örtüsüne benzetilmesine şaşmamak gerektiği vurgulanmıştır. Aynı teşbihe, İstanbullu Deli Hüsrev lakabı ile meşhur olan Hüsrev'in bir gazelinde de rastlıyoruz. Sevgilinin siyah elbisesi ile Kâbe örtüsü arasında alaka kurulmuştur.⁷

Yeşiller geydüğince tûtî-i ulyâya benzersin

Siyeh-pûş olduğınca Ka'be-i ulyâya benzersin

4. beyitte, sevgilinin yüzü “bedr-i tâm”a, yani “dolunay”a, siyah elbisesi ise karanlık geceye benzetilmiştir. Beytin ikinci mısranda, gece karası elbisesi ile, dolunay çehreli bu güzelin, çılgın aşıkların sırtlarına giydikleri “kabâ”ları parçaladığı söylenmiştir. Burada,

⁶ İskender Pala, *Ansiklopedik Dîvân Şiri Sözlüğü* I-II, Akçağ Yay., s. 140

⁷ *Riyâzü's-Su'arâ, Riyâzi Mehmed Efendi (Metin-Dizin)*, Haz. Nâmık Açıkgöz, Ankara Üniversitesi, DTCF. (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1982, s. 92

mehtâbın kumaşları çürüttüğü inancının söz konusu edildiğini görüyoruz.⁸ Üste giyilen elbise, cübbe, kaftan, anlamındaki kabâ⁹, yine âşığın kaba-saba elbisesi kadar, bahtını da karşılamaktadır.

5. beyitte Yahyâ Bey, boyu servi ağacına benzeyen sevgiliyi, siyah elbiseler (câme-i şeb-gûn) içinde, âdeta kudret elinden çekilmiş, bir elif harfine teşbih eder. Edebiyatımızda umumiyetle elif harfi, düzlüğü, dikliği ve inceliği itibarıyla sevgilinin boyu veya kendisidir.¹⁰ Siyah elbiseli güzelin silueti, inceliği ve zarafeti elif harfi aracılığıyla gözler önüne serilmiştir.

Yahyâ Bey Divânı'nda, mavi rengin hâkim olduğu üç gazelden birincisinde, sevgilinin "mâî ridâ"sı (283/6), ikincisinde mavi elbisesi (365/132), üçüncüsünde ise "gök mendil"i (416/214) söz konusu edilmiştir.

Ridâ, belden yukarı örtülen örtü, hırka, dervişlerin omuzlarına attıkları post, anlamındadır.¹¹ Tamamı sevgilinin "mâî ridâ"sı etrafında örülen gazelin 1. beytinde sevgilinin güzelliği Mısır ülkesine, üstüne giydiği ve önden iki parçalı olarak görülen ridâsı da, iki parçalı bir delta şeklinde denize dökülen ve sularının rengi ve görünümüyle gönül alan Nil nehrine teşbih edilmiştir. Mısır ülkesinin coğrafyasına, kültürüne eşsiz güzellikler ve bereket katan Nil nehri, bir mavi ridâ gibidir. Sevgilinin ridâsı da, onun eşsiz güzelliğine güzellik katan bir giysidir. Beyitte Mısır-mâî-iki şakk olmak-Nil kelimeleri arasında tenasüb vardır. Şair mübalağa ettiğinin farkındadır ve beytin ikinci mısraındaki "gûyâ" kelimesini, bu mübalağanın derecesini düzenleyici bir unsur olarak kullanmıştır.

⁸ Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Haz. Doç. Dr. Cemâl Kurnaz, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1992, s. 251

⁹ F. Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 571

¹⁰ Amil Çelebioğlu, "Elif Harfiyle İlgili Bazı Hususiyetler", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXIV-XXV, 1980-1986, İstanbul 1986, s. 47

¹¹ F. Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 1071

2. beyitte, sevgiliye “ey şeh” diye seslenen şair, sevgilinin güzelliğini özenle hazırlanmış bir “divân”a, onun mâî ridâsını da, bu divâna lâciverd mürekkeple çekilmiş “cedvel” e teşbih eder.

Yazma eserlerde yazıyla kenarı, yani sahifenin yazılı ve yazısız kısımlarını birbirinden ayırmak üzere, çekilen çizgilere “cedvel” denir. Cedvelin vasfı olarak lâciverdî, asumânî, sîm, zerrîn ve altın gibi sıfatlar da kullanılmaktadır.¹²

3. beyitte “vefâ gül bahçesinin servi” olarak düşünülen sevgilinin eşsiz ve tek oluşuna, onun ridâsının, “lâmelif” gibi, açık bir delil olduğu ifade edilmiştir. Klasik şiirde sevgili daima servi boyludur. Bu sebeple sevgilinin boyu elif harfini düşündürür.

Alfabenin ilk harfi olduğu için âşık da sevgilinin güzellik kitabında ilk defa elif boyunu okur, Şairler elif yanında lâm(zülf) ve mîm(ağız) harflerini de zikrederek Kur'ân'da bir kaç yerde geçen Elif-Lâm-Mîm ayetlerine işaret ederler.¹³

Aşğın gözünde emsâlsiz (lâ) olan sevgili, rakîbe davranışının tersine, gerçek âşıkına daima menfî ve reddedici bir tutum içindedir. Bunun bir sebebi, bizzat kendisinin, lâm gibi saç ve elif gibi boyuyla “lâ”(hayır, yok) sözüne benzemesindedir. “Lâm” harfi eğriliği itibarıyla aşk derdi ve cevr ü cefâ yükleriyle beli bükülen âşığa ve onun boyuna benzetilir. Mâşuk “lâ” diyerek mübtelâsını red değil, elifi lâm'a vasl ile “illâ” diyerek muradın vuslatın hasıl olmasını lutfetmelidir.¹⁴

Sevgilinin ridâsı onun serve benzeyen “elif” boyunu, tıpkı “lâm” gibi sarar. Bu itibarla “lâmelif” i düşündürür. Serv doğruluk, dürüstlük ve vefânın da sembolüdür. Vefâ ise sevgi, inanç, kararlılık ve samimiyet ifade eder. Bir anlamda “var”ın (illâ) karşılığıdır. Şairin elif ve lâm harflerini aynı mefhum üzerinde biraraya getirmesi var-yok tezadını da düşündürmektedir.

¹² İskender Pala, *a.g.e.*, s. 98

¹³ İskender Pala, *a.g.e.*, s. 152

¹⁴ Amil Çelebioğlu, *a.g.m.*, s. 52

4. beyitte, âşığın aşk sebebiyle çıkardığı “âh” dumanının aksi, “mâî ridâ” nın şekline teşbih edilmiş, “âh” nasıl âşığın en veciz timsali ise “mâî ridâ” giymiş güzelin temiz zâtı da, âşıklar için bir saflık aynası olmuştur. Aks, şekl, zât ve mir'ât kelimeleri görünmek ve göstermek anlamlarıyla tenasüb arzeder. Tasavvufî şiirde “âh” kesrettir. Vahdeti örter. Ancak âşığın şikâyetlerinin nişânesi olan “âh”, aşkın şiddetini ve derecesini gösterir. Âşığın yanan bağrından kıvılcımlı dumanlar şeklinde yükselir ve gökleri kaplar.

5. beyitte şair kendisine seslenir ve sevgiliyi örten ridânın, görünenin aksine, sevgilinin aya benzeyen yüzünün güzelliğini kuşatan bir “hâle” olduğunu ifade eder. Bu üstlüğün sevgiliye yakıştığını ve onu daha da süslediğini söyler. Çünkü gerçek mânâda da bulutlu gecelerde ayı kuşatan hâle, seyredenler açısından geceye ve aya ayrı bir güzellik katar.

Baştan aşağı “mavi elbiseli” güzelin anlatıldığı ikinci gazelde şair, bütün beyitlerini gökyüzü ve onun rengi etrafında örer.(365/132) Gazelin 1. beytinde şair parlak aya benzeyen sevgiliyi, gök renkli (âsumânî libâs) bir elbise giymiş olarak resmeder ve gök kubbenin altında bu güzelliğe denk bir varlık bulunamayacağını söyler. “Âsumânî” mavi renkli bir çeşit kumaştan yapılan elbiseye verilen addır.¹⁵ Bu kelime mavi rengin yanı sıra ilâhî ve manevî olanı düşündürürken, “gök altı” ibaresi dünyayı ve maddiliği karşılar. Bu anlamda “âsumânî” kelimesi eşsiz ve sonsuz olanı da ifade edecek şekilde, ikinci mısraın anlamını kuvvetlendirmek üzere kullanılmıştır. Dîvân'daki “geyüp” redifli gazelin (298/29) 4. beytinde de şâir bu düşünceleri teyid eden bir anlamla karşımızdadır. Yine bir gök cismi olan parlak aya teşbih edilen sevgili “âsumânî câme”sini giydiğinde, aşk âşıkların canına âdeta bir ilâhî takdir gibi düşer. Beyitteki “kazâ-i âsumânî”, “ilâhî takdir” kavramının ifadesidir.

---

¹⁵ A. Talât Onay, *a.g.e.*, s. 142

2. beyitte kendisini “fakir” olarak tavsif eden şâir, sevgiliyi güzellik Mısır'ının Yûsuf'una benzeterek, onu Nil nehrine girmiş olarak tasavvur eder. Nil-Yûsuf-Mısır-melâhat kelimeleri, Hz. Yûsuf'un kıssasına telmihtir. Hz. Yûsuf başından geçen pek çok maceradan sonra Mısır'a aziz olmuştur.

3. beyitte padişah kabul edilen sevgilinin gök renkli elbise giymesine şaşmamak gerektiği söylenmiş, Hz. İsa gibi, kendisine göklerin taht olduğu ifade edilmiştir. Çünkü Hz. İsa'nın 4. felekte, yani güneşte olduğu, klasik şâirin imajlarından ve bu durum çeşitli hayal ve sembollere konu olmuştur.¹⁶ Benzer bir imaja, daha önce bahsedilen Hüsrev'in gazelinde de rastlıyoruz.¹⁷

Geyüb eġnüne mâ'î câmeyi seyr-i çemen kılsan
Yemm-i hadrâda Hızr u gökdeki İsa'ya benzersin

4. beyitte, şâirin, sevgilinin giydiği mavi elbisenin mânâsı üzerine bir yorum ve ihtarıyla karşılaşılıyor. Âşığın âh dumanına vesile olan mavi elbiseli sevgilinin, gönüle nimetler sunan vücudu aksetmiş ve âdeta âşık için kendisini seyrettiği bir ayna olmuştur. Klasik şiirin tasavvufî boyutu, âşık ile mâşukun “bir şey” olduğu düşüncesine dayanır. Beşerî anlamda da seven ve sevilen arasında benzer bir ilişki vardır.

5. beyitte, şâir, kendisini mahlasından ayırarak tecrid sanatı yapmış, Yahyâ'nın şiirinin taşıdığı mânâ ve söyleyiş üstünlüğü açısından, son derece güzel ve sağlam olduğunu ifade etmiştir. Hatta şâir, şiir denizine benzeyen mavi ipekten bir elbise giymiştir. Beyitte şi'r, ma'ânî, müselleme, hûb, bahr, nazm ve harîr kelimeleri arasında yazı ve yazı malzemesi ile ilgili bir tenasüb vardır. “Harîr” kelimesi, ipek mânâsının yanı sıra güzel sanatlarda kullanılan ve Semerkand'da ipekten yapılan bir kâğıt cinsinin de adıdır.¹⁸ Yahyâ Bey'in şiirleri mânâ bakımından sağlam ve güzel olduğu kadar, şiirin yazıldığı kâğıt açısından da özeldir.

¹⁶ İskender Pala, *a.g.e.*, s. 258-259.

¹⁷ Riyâzü'ş-Şu'arâ, *a.g.t.*, s. 92.

¹⁸ F. Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 1071.

Mavi rengin hâkim olduğu üçüncü gazelde baştan aşağı “gök mendil” söz konusu edilmiştir.(416/214) Gök renk, Türkçe'de mavi ve yeşil renklerini¹⁹, daha çok gökyüzüne istinaden maviyi karşılar. Destmâl ise, elbezi demektir, ancak eski edebiyatta mendil anlamında kullanılmıştır. Dilimizdeki yağlık, peşkir, çevre, mahrâme de, yine mendil mânâsındadır.²⁰ Dîvân edebiyatında mendil genellikle iki ucuna nakış yapılması özelliği ile anılır. Destmâl, sevgilinin kokusunu taşır. Bazan destmâllere bir beyit veya kıta nakşolunduğu da olur.²¹ Ahmet Paşa'da destmâl, sevgiliye ait olarak, onun kokusunu, âşığa ait olarak da kanlı hâlde bulunduğunu beyan eder.²² Hayâlî Bey'de göz yaşı silmeye yarayan mendil, bulutun benzetilenidir.²³ Nev'î'de mendil mansıb olarak düşünülmüş, âşığın göz yaşını silecek ve dindirecek bir unsur olmuştur.²⁴ Yahyâ Bey'de ise destmâl, farklı imajlara vesile olacak tarzda kullanılmıştır.

Gazelin 1.beytinde, sevgilinin gözleri kirpik oklarını âşıkla atmaktan hastalanmış, yaya benzeyen kaşları ise şimdi bunun kara yası içindedir.

Şair, gazelin 2.beytinde, sevgilinin remeden hasta olan gözüne, “gök mendil” bağladığından ve onun güneşe benzeyen parlak yüzünün üstünde mavi mendili görenlerin, bunu gök kuşağı zannettiklerinden bahseder.

Remed, göz ağrısı ve tıp ıstılahında ise bir çeşit göz kapağı iltihabı demektir. Eskiden hasta gözün ışık ve havadan

---

¹⁹ *Yeni Tarama Sözlüğü*, Düz. Cem Dilçin, TDK, Ankara 1983, s. 96; Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, C. VI., s. 457-471.

²⁰A. Talât Onay, *a.g.e.*, s. 121-122.

²¹İskender Pala, *a.g.e.*, s. 127.

²²Harun Tolasa, *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, s. 530.

²³Cemâl Kurnaz, *Hayâlî Bey Divânı Tahlili*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1987, s. 168.

²⁴M. Nejat Sefercioğlu, *Nev'î Divânı'nın Tahlili*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1990, s. 107-109.

etkilenmesine engel olsun diye, göze siyah, sarı ve kırmızı renkli örtüler örtülür ve bu örtüye “karaltı” denirmiştir.²⁵

Klasik şiirde sevgilinin gözü, daima uykulu ve mahmur olduğu için, nergise teşbih edilir. Âşığın kanlı ve hasta gözlerine mukabil sevgilinin gözleri de hastadır. Yahyâ Bey, an'anede varolan hasta göze örtü örtülmesi âdetini, bu beyitte söz konusu etmiştir. Beytin ikinci mısraındaki “kavs-i kuzah” ve “mihri rahşân” terkipleri, mendilin renginin mavi olduğunun ifadesidir. Edebî ve estetik unsur olarak sevgilinin yüzü güneşe, destmâl de gök kuşağına teşbih edilmiş, “mihri rahşân” terkibi istiâre ile sevgiliyi karşılamak üzere kullanılmıştır. Beyitte şâirin kelimelerle çizdiği tablo orijinaldir.

Gazelin 3. beytinde şair; “ Sevgilinin parlak aya benzeyen yanak aynasında görünen “gök mendil” değil, âşığın âh dumanının aksidir.” diyor. Beyitte renk ve şekil itibarıyla gök mendil âh dumanına, sevgilinin yüzü aya, yanağı da aynaya teşbih edilmiştir.

4. beyitte, “âsumânî ridâ” ve “âsumânî câme”nin söz konusu edildiği gazellerde görülen Nil teşbihi tekrarlanmıştır. Şâir sevgilinin yanağının yanında “gök destmâl”i görünce, Nil nehrinin Okyanus'un kenarına ulaştığını sanmış. Beyitte sevgilinin yanağı üzerindeki ayva tüylerinin rengi ile, okyanusun yeşile yakın maviliği arasında alaka kurulmuştur.

5. beyitte mendilin klasik şiirde kazandığı asıl anlam etrafında kurulan bir imajla karşılaşıyoruz. Sevgilinin yüzü, beyaz bir kâğıda yazılan mektuba teşbih edilerek, onun kâkülü, düz bir kâğıda çizilen ve satırları belirleyen mıstar, yanağındaki ayva tüyleri(hatt-ı reyhân) yazı, mavi mendil ise cedvel olarak tasavvur edilmiştir.

Eskiden sevgililer birbirlerine kenarlarına âşıkâne mısralar yazılmış, gül veya çiçek işlenmiş destmâller, yağlıklar hediye ederlermiş.²⁶

²⁵A. Talât Onay, *a.g.e.*, s. 342.

²⁶A. Talât Onay, *a.g.e.*, s. 122

Klasik şiirde “câme” ve “libâs” kelimeleriyle karşılanan sevgilinin elbisesi, çoğunlukla kırmızıdır. Bunun yanında sarı, yeşil, beyaz, mavi ve siyah da söz konusu edilir. Yahyâ Bey Divânı'nda giyimli güzelin elbisesinin kırmızı olarak tasavvur edildiği gazellere de rastlanmaktadır. Bu gazellerde şairin hayallerini süsleyen güzel ve ona dair bütün teşbihler de, kırmızı rengi tedâî ettiren unsurlar üzerine kurulur. Klasik şaire göre, sevgili daima sultan, bey, efendi, şah veya hükümdardır.

Eskiden hükümdarlar kırmızı veya kırmızıya yakın renkli elbiseleri tercih ederlermiş. Özellikle kırmızı renk, Osmanlı hanedanına mahsustur ve bu rengi başkası kullanamaz. Şâirler de sevgililerini hükümdar gibi hayal ettikleri için, şiirlerinde onları kırmızı ve turuncu renkli elbiseler içinde resmederler.²⁷

Edebî olarak, âşığın kırmızı, kanlı göz yaşı dökmesi, bağrının kan olması, her an gamze oklarıyla kanlı yaralara duçar olduğu tasavvurlarının da bunda tesiri olduğunu dikkate almak gerekir.²⁸

Yahyâ Bey, gazellerinde “al”, “gülgûnî kemhâ”, “altunlu dîbâ”, “kırmızı câme”, “câme-i surh”, “atlas-ı surh”, “gülgûnî kabâ” kelime ve kelime gruplarını, sevgilinin kırmızı elbisesini karşılamak üzere kullanmıştır.

Şair, “geyüp” redifli gazelinin (298/29) 1. beytinde, gül renkli ipek elbiseler giyen sevgiliye karşı sitemle doludur. Sarı-kırmızı renkli seçkin gül yaprağına (gül-i rânâ) benzeyen elbiseler içindeki işveli güzelin, kendisinin kanına girdiğinden bahseder. Beyitteki kanına girmek-gülgûnî kemhâ-geymek-gül-berg-i rânâ renk itibarıyla tenasüb meydana getirir. “Kanına girmek” deyimi, öldürmek mânâsından ziyade, âşığın baştan çıkması, aşk derdine düşmesi anlamındadır.

Sevgilinin yeşil- kırmızı elbisesinin söz konusu edildiği bir başka beyitte (481/321-2), sevgiliyi bu elbise ile gören âşığın, hazan

²⁷ A. Talat Onay, s.141-142; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VI, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1984, s. 400-429.

²⁸ Nahid Aybet, *Fuzûlî Divânı'nda Maddî Kültür*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1989, s. 179.

yaprağı gibi sarardığı belirtilmiştir. Aşk derdiyle yüzü kâğıt gibi beyazlaşan âşığın, gözünden akan kanlı göz yaşları onun yüzünü sarartır. Bu bir âşıklık alâmetidir. Beyitte bu durum hüsn-i ta'lil ile, sevgilinin elbisesine bağlanmıştır. Bir başka gazelin 2. beytinde de(581/494-2), yine seçkin güle benzettiği güzelin giydiği herşeyin kendisine yakıştığından bahseden şâir, onun bazan gül renkli kabâ, bazan da yeşil elbise giydiğinden söz eder. Klasik şiirde iki renkli nadide bir gülü karşılayan “gül-i rânâ” terkibi, beyitte sevgilinin kırmızı elbisesi mânâsındadır. Bu iki beyitten sevgilinin elbise renklerinin zamana ve mevsimlere göre değiştiği anlaşılmaktadır.

Hüsrev de gazelinde kırmızı elbise ve yeşil ferâce giyen güzeli, bu görünümüyle, tazelik gül bahçesindeki kırmızı goncaya teşbih eder.²⁹

Libâs-ı surh ile cânâ yeşil ferâce geydükçe
Terâvet gülşeninde gonca-i hamrâya benzersin

“Geyüp” redifli gazelin 2. beytindeki “şâh” kelimesi istiâre ile sevgiliyi karşılar. Hükümdarların kırmızı elbise giymesinden hareketle, beyitteki od-mey-tâc-ı dîbâ kelimeleri renk itibarıyla tenasübü düşündürür. Ayrıca sultan olan sevgilinin yabancılara yakınlık göstermesi de âşık için zulümdür.

3. beyitte şâir salınan serviye benzettiği sevgiliye, her zaman yeşil elbise giymesini telkin eder, çünkü servi her mevsim yeşil renklidir. Bu telkinin arkasında sevgiliye görüldüğü gibi olmasını tavsiye etme de vardır. Gönül sultanı olan sevgilinin altın işlemeli dîbâlar giymesi hâlinde, âşığın gönlü daha çok yanacak, aralarındaki efendi-kul mesafesi de artacaktır.

“Dîbâ”, renkli dokuma motiflerle süslü lüks bir ipek kumaştır.³⁰ Bu kumaşı genellikle üst görevlerde bulunanlar kullanırlar.³¹

²⁹ Riyâzü's-Şu'arâ, *a.g.t.*, s. 92.

³⁰ F. Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 217.

³¹ N. Sefercioğlu, *a.g.e.*, s. 106.

Gazelin 5. beytinde, kendisini mahlasından tecrid eden şâir, vücudundaki yaralarla, âdeta “kırmızı hârâ” giymiş bir âşık olarak karşımızdadır. Beyitteki “hârâ” kelimesi “kûh-ı belâ” ve “seng-i hârâ” terkipleriyle taş ve mermeri, âşığın vücudundaki yaralar yüzünden ise kırmızı menevişli bir kumaşı düşündürür. Âşık yaşadığı aşk sebebiyle kendisini belâ dağına teşbih eder. Sevgisine mukabele etmeyen sevgili de taş yüreklidir.

Dîvân'da sevgilinin kırmızı elbisesi üzerine yapılan değerlendirmeler arasında, “al” kelimesi ile ilgili tevriyeli bir kullanıma da rastlıyoruz. Bu kelime iki gazelde hem kırmızı renk, hem de hile anlamı ile kullanılmıştır. Yine “reng” kelimesi de hile anlamındadır. Bu gazellerden birincisinde şair, sultan olan sevgiliye seslenerek, onun kırmızı elbiseler giyip kendisini bu “reng” ile öldürmemesini diler. Beyitte sultan-kul/sevgili-âşık ilişkisinden hareket edilmiştir. (580/491-1) İkinci gazelin 1. beytinde (580/492-1) yine yukarıdaki beyitin ilk mısraı aynen tekrarlanmış, ancak ikinci mısraında, anlam “kana girmek” deyimi etrafında yoğunlaştırılarak, kırmızı elbiseler içindeki sevgiliyi görenlerin onu eli kanlı bir katil sanacaklarından söz edilmiştir. Eskiden cellatlar görev başında kırmızı elbise giyerlermiş.³²

2. beyitte şair, zarif vücudu ile güle benzeyen sevgiliyi görenlerin, onu dünyayı yakmağa hazır bir parça ateş olarak düşüneceklerini söyler. Beyitte, od-yakmak-câme-i surh-gül kelimeleri renk itibarıyla tenasüplüdür.

Gazelin 5. beytinde şâir tecrid sanatı yapar ve kendisine “Ey Yahyâ! Her seher vakti sevgiliyi kırmızı atlastan elbisesi içinde görüp, onu şafak içindeki güneşe benzetsem şaşılır mı?” şeklinde seslenir. Beyitteki atlas-şafak-güneş-sehergâh kelimeleri birbirleriyle alakalıdır. “Atlas-ı surh” terkibindeki atlas kelimesi tevriyelidir. Bu kelime edebiyatımızda lûgat mânâsı dışında özel bir anlam kazanmıştır.

---

³² Halûk İpekten, *Fuzûlî, Hayatı-Sanatı-Eserleri*, Akçağ Yay., Ankara 1996, s. 173.

Atlas, yüzü ipek, iç kısmı pamuklu olmak üzere veya sırf ipekten dokunmuş desensiz, düz renk kumaşın adıdır. Yıldızların yer almadığı dokuzuncu feleğe sâde nakışlı bir kumaşa benzetilerek atlas ismi verilmiştir. Atlas, Yunan mitolojisinde gökleri omuzunda taşımağa mahkum devin adıdır.³³

Ali Nihad Tarlan; “Felek-i atlas, felek-i âzâm, çarh-ı âzâm da denilen atlas, felek-i kamere nisbetle 9. felektir. İki mütevazı satıh ile sarılmış, yuvarlak bir cisimdir ki, yıldızlardan mu'arrâ olduğu için felek-i atlas adını almıştır” der.³⁴

Klasik şiirimizde kırmızı elbise giymiş güzelleri resmeden pek çok beyit veya gazelle karşılaşmak mümkündür. Bunlardan bazılarını örnekleyecek olursak:

Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi'de;

Kehrübâdur ol leb-i la'lün meğer kim câmesi
Her taraftan cezb ider âşıkları bî-ihdiyâr
249/53- 8

Üstine gülden düşer gülzâra girse in'ikâs
Bilmeyen geymiş sanur ol servi gülgûnî libâs
Yandum âteş-gûn libâsından ben anun derdi yok
Gerçi od anı yakar kim ol ola ana mûmâss
270/73,1-4

Âlem sahifesinde altun ile yazılmış
Bir hûb elif olur yâr zerrîne geyse câme
393/185-3

Dir gören câme-i zer-beft ile cânâmı yine
Gül-i nesrin bezemiş tâze gülistânı yine
Gül gibi hil'atini kırmızı altunlu kabâ
Eylemiş sanmanuz ol serv-i hırâmânı yine

³³ Nahid Aybet, *a.g.e.*, s. 169-170.

³⁴ Ali Nihad Tarlan, *Şeyhî Divânını Tedkik*, İstanbul Ed. Fak. Mat., İstanbul 1964, s. 233.

394/186, 1-3³⁵

Yahyâ Bey Dîvânı'nda destmâl (mendil), rengi ne olursa olsun, giyimli güzelin zarafetini tamamlayan önemli bir unsur olarak ele alınmıştır. Baştan aşağı kırmızı mendilin anlatıldığı bir gazelin (433/241), 1.beytinde şâir âdeta pitoresk bir tablo ile karşımızdadır. Ay yüzlü sevgiliyi, elinde kırmızı bir mendil ile görünce, onun parmaklarını şafak vaktinde bir yere toplanmış beş hilâle benzetir. Elin mendili tutuşu ve zarafeti şâirde böyle bir tasavvura sebep olmuştur.

2. beyitte sevgilinin eli, tuttuğu kristal kadehin pırıltıları sebebiyle inci saçan bir ele, avucundaki kırmızı mendil ise kadehin içindeki şaraba teşbih edilmiştir.

Türklerin millî rengi “al” (kırmızı) olduğu için, kullanılan herşeyde bu rengi tercih ettikleri bilinmektedir. Eskiden İstanbul'da gelin olan kızlar al renkli mendil kullanırlarmış.³⁶

Gazelin 3. beytinde sevgili, savaşta bin kişiyi öldüren bir savaşçıya, kırmızı mendili de bu yüzden kanlı bir ele benzetilmiştir.

4. beyitte gözleriyle âşığı etkileyen sevgili, bir büyücünün, kırmızı mendili ise bir büyü âletinin benzetilene olmuştur. Mendil göz yaşını giderecek bir eşya olduğu halde, renginden dolayı bir büyücünün elinde, âşığın kanlı göz yaşlarına sebep olmaktadır.

5. beyitte kendisine seslenen şâir, beş beyitlik bu gazelin, sevgiliye yönelen bir dua eli olduğundan ve sevgilinin elindeki kırmızı mendilin ise kendisine ilham verdiğinden bahseder. Şâir mendili aracılığıyla, renkli hayaller kurmasına vesile olan sevgiliye duacıdır.

Klasik şiirde görülen temel elbise renklerinden birisi de “yeşil”dir. Makam ve mevsimlere göre değişen elbiselerin baharı

³⁵ İsmail E. Erünsal, *The Life and Works of Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi, With A Critical Edition of His Divân*, İstanbul Üniversitesi, Ed. Fak.Yay., Ed. Fak. Bas., İstanbul 1983.

³⁶ A. Talat Onay, *a.g.e*, s. 121-122.

hatırlatan yönü, yeşil renk üzerine yapılan teşbih ve tenasüblere dayanır. Bahar gençlik, tazelik, neşe ve umut demektir. Bütün bu özellikler giydiği yeşil elbise sebebiyle, sevgilinin vücuduna yansımıştır. Bahar mevsiminde bağ, bahçe ve bostanlar da “yeşil” yani “sebz” giyinirler. Bu anlamda sevgilinin yeşil elbisesi tabiatın bir yansımasıdır.

“Yeşil” sözünün Eski Türkçe'si “yaşıl”dır. Yaş kökünden gelir. Türk ağızlarında yaş “genç” demektir.³⁷ Eskiden ağırbaşlı zarif kızlar kırmızı, kadınlık tarafı ağır basan, kırtmayı bilen, cilveli kızlar ise yeşil giyinirlermiş.³⁸

Yahyâ Bey, baştan aşağı yeşil elbiseler giymiş güzeli anlattığı bir gazelinde (339/92) istifham, tecâhül-i ârifâne ve telmih sanatlarını ustalıkla kullanmıştır.

Gazelin 1. beytinde şair, yeşil elbise giyen güzelin bir papağan mı yoksa yeşil yapraklar arasındaki bir gonca mı olduğuna karar veremez. Sevgili goncaya, elbisesi ise yeşil yaprağa benzetilmiştir.

2. beyitte sevgilinin yeşil elbisesi, şâire Sâdi'nin yeşil cildli Gülistan adlı eserini hatırlatır. Beytin ikinci mısraında ; “Yoksa sevgili, yeşil kanatlı ve melek yüzlü bir hûrî midir?” diyerek, cenneti düşünür.

3. beyitte şair, Vâdi-i Eymen-şecer-âteş-Mûsâ kelimelerini tenasüple biraraya getirerek Hz. Mûsâ'nın hikâyesine telmihte bulunur.

“Vâdi-i Eymen” Hz. Mûsâ'nın Tur Dağı'nda Allah'ın tecellisine mazhar olduğu yer veya Tur Dağı civarında bir derenin adıdır. Hz. Mûsâ bu yere eşiyle beraber gelmiş ve eşi burada doğum yapmıştır.³⁹

Şâir beyitte yeşil elbiseli güzeli görünce, onun bulunduğu yerin Vâdi-i Eymen mi, yoksa yeşil ağaçtaki güle benzeyen (şecer-i Tûr)

³⁷ Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, C.VI, s. 471.

³⁸ B. Ögel, *a.g.e.*, C.VI., s. 476.

³⁹ F. Devellioğlu., *a.g.e.*, s. 1360.

elbisesi ile, Tuva vadisinde Hz. Mûsâ'nın yaktığı ateş mi olduğuna karar veremez.

4. beyitte sevgilinin, baharın müjdecisi sayılan nevrûz-ı sultânî mi, yoksa yeşil elbiseler içinde Yüce Mevlâ'nın Hızır'ı mı olduğu sorgulanır.

“Nevrûz-ı sultânî”, kardelen adlı nevrûz çiçeğinin de adıdır. Onun çıkışı baharın geldiğine delâlet eder. Ayrıca bahar, uzun bir kışın ardından yeşil örtüsüyle gelir ve tabiata hükmeder. Yine nevrûzun İran mitolojisine göre, Sultan Cemşid ile ilişkisi vardır. Yeşil renk daima Hz. Hızır'ı düşündürür. O'nun peygamber veya velî olduğu şeklinde rivayetler vardır. Kelime olarak Hızır, yeşillik, yeşerme, tazelik anlamlarını karşılar. Bu sebeple onun gezdiği yerlerin yeşerdiğine inanılır. Halk inanışında büyük bir yere sahip olan Hz. Hızır, Kur'ân-ı Kerîm'de Mûsâ Peygamber ile birlikte ele alınır. (Kehf/59-81)⁴⁰

5. beyitte; “Ey Yahyâ! Yeşil elbiseli sevgili, yeşil bir kadeh içindeki bir içim su mudur? Yoksa yeşilliklerle kuşatılmış bir sarayda yaşayan eşsiz bir sultan mıdır?” diyen şair, kelime ve kelime gruplarını yine yeşil elbiseli güzeli tedaî ettirecek tarzda biraraya getirmiştir.

Sevgilinin salınan serviye ve yeşil elbiseli bir içki dağıtıcısına teşbih edildiği bir başka beyitte (s. 523/394-4), şair mecliste bulunan herkesin gönlünün, sevgilinin ayağına su gibi aktığını söylemektedir. Beyitteki “ayağ” kelimesi, hem ayak, hem de kadeh anlamıyla tevriyelidir. “Su gibi akmak” deyimini “gönül vermek”, “gönül düşürmek” mânâsıyla kullanılmıştır.

Yahyâ Bey, giyimli güzeli tavsif ettiği bazı gazellerinde de, sevgilinin beyaz elbisesini dikkatlere sunar.

Bilindiği üzere beyaz Türkçe'de, “ağ, ak” kelimeleriyle karşılanır ve ak, beyaz, duru ve berrak mânâsındadır.⁴¹

⁴⁰ İskender Pala, *a.g.e.*, s. 225.

⁴¹ *Yeni Tarama Sözlüğü*, Düz. Cem Dilçin, TDK. Yay., s.2; B. Ögel, *a.g.e.*, C. VI, s. 377-400.

Klasik şiirde sevgilinin vücudu gümüşe, boyu ise serve teşbih edilir. Baştan sona kadar, beyaz elbiseli güzeli tavsif eden bir gazelin (468/300), 1. beytinde şair, şuh sevgiliyi güneşe, elbisesinin renginden dolayı vücudunu da gümüşten bir serve teşbih eder. Sevgili boyunun uzunluğu, salınarak yürümesi ve taravetinden dolayı “serv”e, ten rengi ise beyazlığından dolayı gümüş veya kâfura teşbih edilir.

Gazelin 2. beytinde şair: “Can meclisinin kandiline benzeyen sevgilinin, kâfurdan yapılmış mum gibi beyaz elbise giymesine şaşmamak gerekir diyor.

Klasik şiirde, insan vücudu ve yüzü ile mum arasında yumuşaklık, renk ve parlaklık itibarıyla alaka kurulur. Mumun beyaz yumuşak kısmı insanın vücudu, alevi yüzü, dumanı saçı, fitili de insanın canıdır.⁴²

Muma benzeyen sevgili, beyaz elbisesi ile, meclisin en önemli unsurudur.

Bir başka gazelin (536/417), 4.beytinde de, sevgilinin serve benzeyen boyu kâfurdan yapılmış muma, kıvrım kıvrım kâkülü ise renk, koku ve şeklinden dolayı duman ve anbere teşbih edilmiştir.

3. beyitte şair: “Genç sevgili beyaz elbisesinin zarafetini tamamlayan altın üsküfü ile, âdeta bugün Osmanlı Devleti'nin beyaz sancağına dönmüş” diyor. Sevgilinin beyaz elbisesi ak sancağa, başındaki üsküf ise sancak sopasının ucundaki parlak metal kısma teşbih edilmiştir.

Ahmet Talat Onay'a göre; “Üsküf” kelimesinin aslı, Rumca “üstüfya”dır. Başlık, takye demektir. Eskiden yeniçerilerin giydiği bir tür başlıktır. Tarihte ilk üsküfü yaptıran Sultan Murad Hüdâvendigâr'dır. Tâhir Olgun bu bilgiyi Nev'î'nin Suriyye Kasîdesi'ni şerh ederken, *Tâcü't-Tevârih*'ten nakletmiştir. Apalonya kalesinin fethi sırasında, sipahilerden biri eline geçirdiği

---

⁴² Halûk İpekten, *a.g.e.*, s. 148.

altın bir tası başına giyip üstüne sarık sarar. Sultan bunu görür ve çok beğenir. O da tas gibi sırmalı bir takye yaptırır.⁴³

Reşat Ekrem Koçu ise üsküf için şu bilgileri sıralar: Yeniçeri borkünün sırma işlemeli bir çeşididir. Şemseddin Sâmî *Kâmûs-ı Türkî*'de, ismin aslının Rumca olduğunu belirterek; “Tepesi devrik ve ucu püsküllü takke ki, ekseriya Akdeniz adalıları giyer, kırmızı yünden örgü olup fesin esasıdır” diyor ki, üsküfün bu tarifine başka hiç bir yerde rastlanmamaktadır. Bundan başka Hüseyin Kâzım Bey, *Büyük Türk Lûgatı*'nde; üsküfün İtalyanca ıskufa (souffia)dan geldiğini söyleyerek, gecelik takkesi, külâh, yeniçeri zâbitlerine mahsus serpuş, yarısı başın üzerinde durur ve yarısı kıvrılıp arkaya sallandırılırdı, demektedir. Üsküf XVI. yy.'da Rumeli kalenderleri, yeniçeri ve akıncılar tarafından giyilmiştir.⁴⁴

Yahyâ Bey Dîvânı'nda, kasidelerden başlayarak, “altın üsküf” kelimesine bir kaç beyitte daha rastlıyoruz. Bunlardan birincisinde, yeşil elbiseler giymiş servi boylu sevgili, altın üsküflü bir bayrağa (70/15/5) teşbih edilmiştir. Kendisi de sipahi olan şâir, bu beyiti bir başka kasidesinde aynen tekrarlar. (76/17/11) Bir gazelde; “O başındaki altın üsküfle aya benzeyen sevgilinin yüzünü nasıl seyrediyim? Cemâl ve celâl sıfatları âdeta onun yüzünde toplanmıştır.”(448/266-2) denilirken, bir diğerinde; “Benim feryat, ah ve inleme sesim dünyayı tutar. O altın üsküflü doğan kuşu beni nasıl avlamaz?” (452/274/1) denilmiştir.

“Beyaz sancak” ise Anadolu Selçuklu hükümdarı Gıyasüddin Mes'ud tarafından Osman Gâzî'ye gönderilen uç beyliği bayrağıdır. Osmanlı'nın ilk zamanlarında bu beyaz bayrak kullanılmıştır. Hükümdarların şahsına mahsus bayraklar da, daha ziyade beyaz renktedir. XVI. yy. Kanûnî devrinden itibaren yeşil, kırmızı ve sarı bayrak kullanılmıştır.⁴⁵ “Ak alem” de denilen beyaz sancak, esas

⁴³ A. Talat Onay, *a.g.e.*, s. 426.

⁴⁴ Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yay., Ankara 1967, s. 236-237.

⁴⁵ Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 40.

saltanat sancağıdır. Saltanat sancaklarının başları altın alemlî olup, özellikle sefer zamanlarında uçlarına birer mushaf-ı şerîf takılmıştır.⁴⁶ Yine eski Türklerde beyaz yas elbisesi giymenin bir uzantısı olarak, şehitler için de beyaz bayrak (livâ-i beyzâ) kullanılmıştır.⁴⁷

4. beyitte, sevgilinin yasemin çiçeğine benzeyen beyaz elbisesinin onun mutluluğuna, fakir âşığın giydiği “kara çul” ve iniltisinin ise onun matemine delâlet ettiğinden bahsedilmiştir. Buna mukabil, Şerefeddin Yaltkaya'ya göre; “Eski Endülüs'te beyaz renk hüznün ve matem alametidir. Yine Türkler'de de beyaz, matem rengi olmuştur. Kırgızlar'da beyaz bugün de matem rengidir.”⁴⁸

Yasemin, beyaz renkli ve güzel kokulu bir çiçektir. Klasik şiirde daha çok rengi, kokusu ve yaprağı dolayısıyla anılır. Hüsrev de gazelinin 2. beytinde, Yahyâ Bey'i teyid eden bir imajla karşımıza çıkar.⁴⁹

Kaçan kim eğnüne ak sâde geysen ey semen-sîmâ
Sadefde hâsıl olmuş bir dürr-i yektâyâ benzersin

5. beyitte, beyaz elbiseli güzel, “ak gül fidanı”na, âşık ise bülbüle teşbih edilmiştir. Bilindiği gibi klasik şiirde gül ve bülbül mazmununa pek çok gazelde rastlanır. Yine bu konuda müstakil mesnevîler de yazılmıştır. Gül fidanı, zarafeti ve tazeliği ile genç ve güzel sevgiliyi karşılar. Bülbül, ötüşü, hüznü ve perişanlığı ile âşığın benzetilenidir. Beyitte şair; “Ey Yahyâ! Beyaz elbisesi ile ak gül fidanına benzeyen sevgiliyi görünce, bülbül gibi ağlayıp inlesem şaşılır mı?” diyor. Beyaz renk bu beyitte de, âşığa matem telkin etmektedir.

⁴⁶ Mithat Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 301; bk. Fevzi Kurtoğlu, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldız*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK. Bas., Ankara 1992, s. 70-76.

⁴⁷ B. Ögel. *a.g.e.*, C. VI, s. 384-385.

⁴⁸ Şerefeddin Yaltkaya, “Tarihte Renk”, *Türkiyat Mecmuası*, C.VII-VIII, 1940-1942, Cüz.1, İstanbul 1942, s. 45

⁴⁹ Riyâzü's-Şu'arâ, *a.g.t.*, s. 92.

Beyaz elbiseler içindeki güzelin tavsif edildiği bir başka gazelin (536/417) 1. beytinde, beyaz elbise ve beyaz destârın sevgilinin güzelliğini daha da ortaya çıkardığından bahisle, bu kıyafetle sevgili çiçek açmış bir badem ağacına teşbih edilmiştir.

2. beyitte, beyaz elbiseli güzel, dünyayı yenileyen nevrûza, yüzü kara rakib ise akşama teşbih edilmiştir. Nevruz baharı, umudu ve yeniliği müjdelir. Beyitte nevruzla ilgili olarak geçen “ak” kelimesi bütün bu mefhumları karşılamak üzere kullanılmıştır. Beyitteki “rakib-i rû-siyeh” tamlaması içindeki “siyah” kelimesi, mecâzî bir anlam taşımaktadır. Rakib âşığın en büyük düşmanıdır. Bu sebeple klasik şiirde daima aşağılayıcı ifadelerle anılır. Siyah renk, âşık için aşkın derecesini belirlerken, rakib için tezyif edici bir anlam kazanmıştır. Âşık karşısında rakibin yüzünün kara olması, aynı sevgiliye yönelen, aşk iddiası sebebiyledir.

3. beyitte beyaz elbiseli güzel, bir bey'e (efendi, sultan) teşbih edilerek, bu elbisenin onun itibarını bir kat daha artırdığı söylenmiştir. Sevgilinin elbisesi güzel bir mektubu, yüzü ise bu mektupta yer alan iyi dilek, niyaz ve dua satırlarını düşündürmektedir.

Dîvân şiirinde insan güzelliği metafizik bir mahiyet içinde, nûr olarak telâkki edilir. Bu yönüyle yüz ve yanak nur olarak düşünülür.⁵⁰ Beyitteki “duâ-yı nûr” terkibi bu sebeple sevgilinin yüzü ve yanağını ifade eder.

5. beyitte kendisine seslenen şair; “Ey Yahyâ! Beyaz elbiseli sevgili, bu hâliyle bir beyaz güle benzemiş. Bundan dolayı onun adının, kötü şöhretli rakibin adıyla birlikte anılması, ona yakışmaz.” diyor. Beyaz gül tabiattaki çiçeklerin en nezih olanıdır. Âşık için sevgili de öyledir. Bu sebeple şair, “sefid” kelimesini mecâzî boyutuyla düşünmüş, insan için kıymet arzeden, namus, şeref, iffet, ismet ve temizlik gibi mücerred mânâları karşılamak üzere kullanmıştır. Rakib ise bu özelliklerden uzak, kötü ve haysiyetsiz bir kişidir. Sevgilinin adının onunla birlikte anılması,

---

⁵⁰ İskender Pala. *a.g.e.*, s. 393.

onun itibarını zedeleyecektir. Bu beyitte beşerî bir haslet olan kıskançlığın söz konusu edildiği açıktır.

Giyimli güzelin “dülbend”i de(tülbent), en az elbise ve mendil kadar ehemmiyetli bir giyim kuşam unsurudur. *Yahyâ Bey Dîvânı*’nda tülbendi söz konusu eden gazel ve beyitlere de rastlamak mümkündür.

“Dülbend” ince, beyaz sarıklık bezidir. Günlük hayatta çok çeşitli kullanımlara açıktır ve özellikle tababette yara ve sargı bezi olarak kullanılır. Eski Türk giyim kuşamında sarıklık en makbul bez olmuştur. Değirmi kesilen parçaları üzerine yazma usulü ile nakışlar basılarak, kadınlara baş yemenileri ve namaz örtüleri yapılmıştır.⁵¹

Tülbentin sevgilinin başındaki görünümü, duruşu ve düşüşü üzerine çeşitli benzetmelerin yapıldığı bir gazelin (470/303) 1. beytinde, genç ve güzel sevgilinin başından kaza ile tülbentini düşürmesi, âşık sevgiliden ayrı oluşunu hatırlatmış ve feryadına sebep olmuştur. Beyitteki “kazâ” kelimesi hem kader, hem de istemeden olmuş bir durumu ifade etmek üzere tevriyeli kullanılmıştır. Çünkü sevgiliden ayrı olmak ve feryad etmek, istemediği hâlde, âşığın kaderidir.

2. beyit yukarıdaki beyti tamamlar mahiyettedir. Servi boylu sevgilinin başından kaza ile düşen tülbent, âşığa yuvasının özlemiyle havalanan bir beyaz güvercini hatırlatır.

3. beyitte, sevgilinin kâkülünü gizleyen tülbentin aniden düşmesi, bu defa da âşığa, kavuşma gecesini hatırlatır. Tülbent düşünce, sevgilinin kâkülü ortaya çıkar. Kâkül gece gibi karadır ve sevgilinin güneş ve aya benzeyen aydınlık yüzünü kuşatır. Tülbent düşünce, yüze dökülen kâküller sebebiyle, sevgilinin yüzü kararmış, âşık, birdenbire gece olduğunu sanmıştır.

4. beyitte, âşığın âhının dumanı döne döne göğe çıkınca, sevgilinin tülbendi havalanarak, tıpkı bir nur huzmesi gibi yere iner. Beyitte sevgilinin tülbenti ile ilgili olarak, bir havâî fişek gösterisi tablolaştırılmıştır.

---

⁵¹Reşat Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 98.

Klasik şiirde, âşığın yanan gönlünden kopup gelen ahların, intizâr ve ıztırap kıvılcımları ile göğe yükseldiği ifade edilir. Gazelin 5. beytinde de yine bu anlamı düşündüren bir söyleyişle karşılaşırız. Şair: “Ey Yahyâ! Ahımızın rüzgârı, sevgilinin tülbentini, her zaman onun kâkülüne sarıldığı için kıskandığın, düşürdü.” diyor. Bu beyitte de âşığın beşerî haslet olarak, sevgiliyi kendi zülfünden bile kıskanması dile getirilmiştir.

Dîvân'daki bir başka gazelin (481/321) 1. beytinde tülbentini kendine mahsus bir tarzda, zarif bir şekilde saran sevgilinin, aşk meydanında, âşık aradığından söz edilmiştir. Beyitte tülbentin inceliği ile, sevgilinin zarafeti arasında ilişki kurulmuştur. Bu beyitte de, âşığın, sevgiliyi kıskanması ve sitemi ima yoluyla iletilmiştir.

Sevgilinin tülbent sarışını resmeden bir başka beyitte (519/385-1) şair, dünya padişahına teşbih ettiği sevgilisinin, “selîmî dülbend” sararak, âdeta zamanın Süleyman'ı olduğunu ve bu vesile ile dünyayı kendisine kul ettiğini söyler. Beyitteki “selîmî dülbend” ve “Süleymân-ı zaman” ifade gruplarından birincisi telmihen bir tülbent sarma modasını, ikincisi ise Kânûnî Sultan Süleymân'ı karşılar.

“Selîmî dülbend”, Yavuz Sultan Selîm'in icadıdır ve O'na nisbetle bu adı almıştır. 65 cm. boyunda, yukarısı ağzından geniş, tepesi düz ve silindir şeklindeki bir kavuğun üzerine ince ve beyaz bir tülbentin sarılmasıyla yapılmıştır. Yavuz Sultan Selîm'i takiben padişahlar ve devlet erkânı tarafından resmî günlerde kullanılmıştır. Vezirler dîvân günleri dışında da, padişah huzuruna çıkarken selîmî giyerlermiş. Diğer devlet erkânı ve Yeniçeri ocağının büyük ağaları da, vezirin selîmî giydiği yerlerde ona uyarlanmış.⁵²

Dîvân'da tülbentin sarılmasının yanı sıra, kenarına takılan çiçek ile ilgili teşbih unsurları da, bir kaç yerde söz konusu edilmiştir.

---

⁵² F. Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 1118; R. Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 203-204.

Kavuk ve külâhın üzerine sarılan destâr, tûlbent veya yemeninin kıvrımları bir çiçek taşımaya çok uygundur.⁵³ Özellikle destâra gül sokmak âdettir. Bunun erkek ve kadın giyimini tamamlayan bir unsur olduğu düşünülürmüştü.

Dîvân'daki 252. gazelde şair, baştan aşağı, sarığının kenarına karanfil takan bir güzeli resmeder. Sevgili âşığa açıkça yakınlık göstermez, Buna mukabil başındaki karanfil durmadan selam verir. Âşığın göğsündeki yaralar ise sevgilinin başındaki karanfillere benzemektedir. “O put gibi güzel olan sevgilinin başındaki karanfil, onun “tâk”a benzeyen kaşını kendisine mihrap edindiği için, bazan rükûdaki gibi eğiliyor, bazan da karşısında ayakta duruyor” diyerek şair, ibadet mazmunu çizer. Takibeden beyitlerde ise, “karanfilin sevgilinin sarığının arasında olmasına şaşmamak gerekir. Çünkü o şeref göğünün zirvesindeki bir ikbâl yıldızı gibidir ve âşığı temsil eder” denilmektedir. (s. 440) Benzer bir imajın tekrarlandığı bir başka gazelin (522/392) 3. beytinde, sevgilinin tûlbentinin ucu, yine şeref göğünün en yüksek noktasına, kıvrımları arasına sokulan güller ise göz kamaştıran yıldızlara teşbih edilerek, bu görünümün “beğ” olan sevgiliye yakıştığı vurgulanmıştır.

Dîvân'da, baştan aşağı, lâlenin söz konusu edildiği 297. gazelin 3. beytinde, sevgilinin destârı üzerinde karar kılan lâlenin, gökteki kuyruklu yıldızdan bir nişan taşıdığı söylenmiştir. (s. 466)

299. gazel ise sünbüle tahsis edilmiştir. Gazelin 1. beytinde, şair sevgiliye;” Ey cihanın güneşi olan! Başının üstündeki “sünbül-i hindî”, Pervin yıldızı ile ayın kıran ettiği intibamı veriyor.” şeklinde seslenir. 2. beyitte sevgilinin yüzü mushafa, başı üstündeki sünbül ise renk ve şekil itibarıyla, sûre başındaki besmele satırına teşbih edilmiştir. (s. 467)

Yahyâ Bey, Dîvân'ında, giyim kuşam unsurlarından olan “takyâ” (takke)'yi genelden özele taşıyarak, çağdaşı ve muâırızî Hayâlî'nin takyesini hicvetmek için kullanmıştır

---

⁵³ Reşat Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 28.

Takke, kavuk, külâh, fes gibi herhangi bir serpuş altına giyilen ve başın terini emerek serpuşun kirlenmesini önleyen ince bezden yapılmış hafif baş kabının adıdır. Asıl yazılışı ve okunuşu takye'dir, fakat dilimizde takke denile gelmiştir.⁵⁴

Hayâlî Bey, XVI. yy.'ın önemli şâirlerindedir. Sanatı ve şiirlerindeki hayâl zenginliği ile kısa sürede, devrin padişahına kendisini kabul ettirir. İbrahim Paşa ve İskender Çelebi'nin de iltifatlarına mazhar olur. Şâirin ikbâli başta Yahyâ Bey olmak üzere devrin diğer şâirlerinin kıskançlığına sebep olur.⁵⁵ Hayâlî her türlü dünya bağından müstağni bir mizaca sahip olduğu için, giyim kuşamına da önem vermemiştir. Âşık Çelebi O'nun bu durumunu; “yanında dîbâ-yı murassâ ile kabâ-yı murakkâ birdir. Ol cihetden gâh dülbend-i bülendâne ve gâh şeb-külâh-ı levendâneye mâil idi.”⁵⁶ şeklinde dile getirmiştir.

Yahyâ Bey hiciv sahasına taşıdığı bir gazelin (543/428) 1. beytinde Hayâlî Bey'e; “Sevgili Hayâlî! Seni çok severim, fakat başındaki toplanmış yuvaya benzeyen takkenle herkesin eğlencesisin” diye seslenir. Bu beyti tamamlayan 2. beyitte; “Ey Hayâlî! Sırtına giydiğin elbisenin arkası kuyruk gibi yukarı kalktığı için ağaçkakana ve kuşlardan da tüyleri kabarmış bir yaşlı kuşa benziyorsun.” der. 3. beyitte; “Ey zamanına uyum sağlamakta güçlük çeken Hayâlî! Başına giydiğin Rumeli takkesiyle kendini koyun tacirine döndürme.” diyerek, şâiri ikaz eder. Yahyâ Bey, yine Hayâlî'yi hicvetmek maksadıyla kaleme aldığı bir gazelin 5. beytinde, Hayâlî'nin Rumeli takkesini, karga avında kullanılan bir doğan kuşuna benzetir. (356/118)

Yukarıda ilk üç beyiti değerlendirilen gazelin 4. beytinde, Hayâlî'nin başındaki takkenin görünüşü üzerinde durularak, “hayâl” ve “tâziyâne” kelimeleri tevriyeli kullanılmıştır. 5. beyitte şair, Hayâlî'ye seslenerek; “Yahyâ'nın sözünü dinleyerek, başındaki

---

⁵⁴ R. Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 220.

⁵⁵ Cemâl Kurnaz, *Hayâlî Bey Divânı Tahlili*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1987, s. 18-19.

⁵⁶ Cemâl Kurnaz, *a.g.e.*, s. 25.

takkeyi bir maymun gibi at ve artık herkesin maskarası olmaktan kurtul.” der.

Dîvân'daki bir başka hiciv beytinde Hayâlî yine takkesi ile alay konusu olmuştur. (601/13-1) Yahyâ Bey, Hayâlî'nin sarı benizli ve elâ gözlü olduğunu söyleyerek, başındaki yelken takkesiyle, O'nu pislikte yetişmiş aykırı bir lâleye teşbih eder. Bu benzetme şâirin saraya yakınlığını çekememe ve beden yapısıyla alay etme arzusundan doğmuştur. Çünkü yelken takkesi, saraydaki cücelerin giydikleri başlığın adıdır. Şekli yelkeni andırdığı için bu ad verilmiştir.⁵⁷

Sonuç

Yahyâ Bey Dîvânı'nda, XVI. yy.'ın giyim kuşam unsurlarını ve moda renklerine dair bilgileri çeşitli teşbihler içinde ayrıntılı olarak bulmak mümkündür. Osmanlı toplum hayatından ve giyim kültüründen renkli görünümeler sunan bu söyleyişler, hiç şüphesiz, kelimelerle yapılmış tablolar intibai vermektedir. Beyitlerde sâde bir anlatım tarzıyla sergilenen bu unsurlar, klasik şiir an'anesi içinde yaşatılan millî kültürümüze dair önemli ipuçları taşımaktadır.

Dîvân'da konu ile ilgili olarak yer alan 16 müstakil metin, belli bir sistematikle değerlendirilerek, söz konusu gazelerde güzellerin kullandıkları elbise, ridâ, mendil, üsküf, tülband, takke gibi giyim unsurları ile tercih ettikleri renkler dikkatlere sunulmuştur. Gazelerdeki renk tercihleri arasında, birinci sırayı kırmızı renk almaktadır. Kullanım kesafetine göre bunu, mavi, beyaz, siyah ve yeşil renkler takib etmektedir.

⁵⁷ R. Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 243; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, Millî Eđt. Bak. Yay., İstanbul 1993, s. 616.

EKLER

1

Hûbdur gâyetde ey âhû bakışlı dil-rüba
Bu kara çullar bana ol miskî kemhâlar sana
Leyletü'l-Kadrün sevâdıdır libâsun fi'l-mesel
Subh-ı sâdıkdur cemâlün sanki ey şems-i duhâ
Her taraftan Kâbe-i ehl-i niyâz oldun begüm
Câmeni ben Kâbe örtüsine benzetsem n'ola
Ol libâs ile görinsen halka ey bedr-i tamâm
Aşık-ı divânelerden çâk olur yüz bin kabâ
Dest-i kudretle yazılmış bir elifdür sanasın
Câme-i şebgûn ile Yahyâ o serv-i dil-güşâ
Divân, 282/5

2

Yaraşur Mısr-ı cemâlünde senün mâ'î ridâ
İki şakk olmuş yatur gûyâ ki Nîl-i dil-güşâ
Lâciverd ile çekilmiş cedvele benzer hemân
Görinen mâ'î ridâ divân-ı hüsnünde şehâ
Aynı ile dâl olupdur lâ-nazîr olduğuna
Lâmelif gibi ridân ey serv-i gülzâr-ı vefâ
Aks-i dūd-ı âhumuz şekl-i ridâdur fi'l-mesel
Zât-ı pâkün oldı ışk ehline mir'ât-ı safâ
Sanma ey Yahyâ ridâdur görinen ayne'l-yakîn
Hâle-i mâh-ı cemâlidür virür zînet ana
Divân, 283/6

3

Kanuma girdün benüm gülgûnî kemhâlar geyüp
 Turamazsın şiveden gül-berg-i ra'nâlar geyüp
 Cânuma od salma ağyar ile câm-ı mey içüp
 Aşika zulm itme şâhum tâc-ı zîbâlar geyüp
 Câme-i sebz ile her dem salın ey serv-i revân
 Gün gibi yakma beni altunlu dîbâlar geyüp
 Cânına âşıklarun olur kazâ-yı âsumân
 Âsumânî câmesin ol mâh-ı garrâlar geyüp
 Seng-i hârâ ile bir kûh-ı belâ oldum hemân
 Dağlardan şimdi Yahyâ gibi hârâlar geyüp
Dîvân, 298/29

4

Câme-i sebz ile dilber tûtî-i gûyâ mıdur
 Yâ yeşil yaprağ içinde gonca-i hamrâ mıdur
 Yâ yeşil cild ile bir Sa'dî Gülistânı mıdur
 Yâ yeşil şehperlü bir hûr-ı melek-sîmâ mıdur
 Yâ fezâ-yı Vâdî-i Eymen anun kûyı mıdur
 Gül gibi ahdar şecerde âteş-i Mûsâ mıdur
 Yâ bahâr içre olan nevrûz-ı sultânî midür
 Yâ yeşil câmeyle Hızr-ı Hazret-i Mevlâ mıdur
 Yâ yeşil câm içre ey Yahyâ bir içim su mıdur
 Yâ yeşil kasr içre bir sultân-ı bî-hemtâ mıdur
Dîvân, 339/92

5

Âsumânî bir libâs idinmiş ol mâh-ı münîr
 Ana bu hüsn ile bulunmaz gök altında nazîr
 Nîle girmiş Yûsuf-ı Mısr-ı melâhatdur didüm
 Âsumânî câme ile gördüğüm gibi fakîr

Âsumânî câmesin geyse n'ola ol pâdişâh
Bir Mesihâdur ki ana âsumân olmuş serîr
Âsumânî câme sanman aks-i dūd-ı âhdur
Aşıka âyînedür cism-i nigâr-ı dil-pezîr
Şi'r-i Yahyâda ma'ânî bir müselleme hûbdur
Bahr-i nazmından geyüpdür âsumânî bir harîr
Divân, 365/132

6

Meğer bîmâr olupdur çeşm-i tîr-endâzı cânânun
Kemân ebrûları şimdi kara yasin çeker anun
Remedden hasta çeşmin bağlamış gök destmâl ile
Gören kavs-i kuzâh sanur yanında mihr-i rahşânun
Degül gök destmâl ol aks-i dūd-ı âh-ı âşıkdur
Ruhî âyînesinde görünür ol mâh-ı garrânun
Göricek ârızı yanında anı Nîle benzettüm
Kenârına irişmiş fi'l-mesel deryâ-yı Ummânun
Beyâz-ı haddi nâme kâküli mıstardur ey Yahyâ
Çekilmiş âsumânî cedvelidür hatt-ı reyhânun
Divân, 416/214

7

Gördüm ol mâhı tutar ala boyanmış destmâl
Sanasın bir yire cem olmuş şafakda beş hilâl
Câm-ı billûr oldu gûyâ keff-i dür-pâşı anun
Ana rengîn destmâlidür mey-i hamrâ-misâl
Destmâlinden anun kana boyanmışdur eli
Şol dilâver gibi kim bin kan ider rûz-ı kîtâl
Silmesün yüzine uşşâkun bir avuç kanını
Destmâlin kılmasun ol gözleri sehhar al

Yâra ey Yahyâ bu beş beytüm durur dest-i du'â
Al vâlâ destmâl oldı ana rengîn hayâl

Dîvân, 433/241

8

Ak libâsını geyüp mânend-i mihr-i âsumân
Bir gümüştenden serve dönmiş sanki ol şûh-ı cihân

Sem-i kâfûrî gibi tan mı geyerse ak libâs
Her gice anunla rûşendür çerâğ-ı bezm-i cân

Altun üsküflü cuvânım ak libâs ile bu gün
Ak sancağına dönmiş Al-i Osmânun hemân

Yâsemenden ak libâsı rûz-ı şâdidür ana
Bu kara çul bir şeb-i gamdur fakîre her zamân

Ak gül nahline benzer ak libâs ile nigâr
N'ola ey Yahyâ görüp bülbül gibi kılsam figân

Dîvân, 468/300

9

Dülbendini düşürdi kaza ile ol cuvân
Dülbendi gibi ayru düşüp eyledim figân

Sandım ki ârzû idüben âşiyânını
Bir ak kebûter uçdı ser-i servden hemân

Gûyâ ki gün tolundı irişdi şeb-i visâl
Dülbendi düşdi kâküli görindi nâgehân

Dülbendi nûr gibi yire indi şevk ile
Eflâke çıkdı döne döne âh-ı âşıkân

Yahyâ düşürmez idi anı âhumuz yeli
Dülbendi kâküline tolaşmasa her zamân

Dîvân, 470/303

10

Dülbendüni nâz ile zarîfâne sararsın
Meydân-ı muhabbetde gezüp âşık ararsın
Sen gonca gibi gâh yeşil gâh kızıl gey
Üftâdelerün berg-i hazân gibi sararsun
Dîvân, 481/321-1, 2

11

Kul itse kendüye dünyâyı bir şâh-ı cihân olsa
Selîmî sarsa dülbendin Süleymân-ı zamân olsa
Dîvân, 519/385-1

12

Fi'l-mesel bürc-i şerefde encüm-i seyyâre-veş
Kırmızı güller begüm zînet virür dülbendüne
Düşdi sandum âb-ı cârî üzre aks-i âfitâb
Bakıcak kolundagı altunlu bâzû-bendüne
Dîvân, 522/392/3, 4

13

Açar cemâlünü destârun ile ak câme
Müşâbih oldun açılmış dıraht-ı bådâma
Bu ak libâs ile nevrûz-ı âlem olmışsın
Rakîb-i rû-siyeh ardunca benzer ahşama
Begüm libâs-ı sefidünle kadrün oldı mezîd
Du'â-yı nûr ile gûyâ ki bir güzel nâme
Bu serv gibi boyun döndi şem-i kâfûra
Duhâna benzer o kâkûl ya anber-i hâma
Gül-i sefide dönüpdür nigârüm ey Yahyâ
Takılmag adına düşmez rakîb-i bed-nâma
Dîvân, 536/417

14

Çok sevdiğüm Hayâlî eglencesin cihâna
 Takyen başunda benzer çemrenmiş âşiyâna
 Kuşlarda ey Hayâlî sen bir baba kuşısın
 Ardundağı perûdun benzer ağaçkakana
 Koyun celeplerine döndürme kendüzünü
 Rûmili takyesiyle ey ebleh-i zemâne
 Takyen hayâlleriyile gün toğsa sâyesinden
 Turmaz urur yürürsin atuna tâziyâne
 Yahyâ sözünü esle halkun gülüncü olma
 Maymûn gibi başundan at takyeni yabana
Divân, 543/428

15

Kırmızı câme geyüp al ile öldürme beni
 Görmeyeydi kâşkî kulun da sultanum seni
 Gözüme encümce gelmez şehrumüz meh-rûları
 Ben seni sevdim seni ey mâh-ı tâbânım seni
 Hey benüm ömrüm bu dirlikden ölüm yeğdür bana
 Fûrkatün derdi beni uyutmaz efgânım seni
 Senden ayruga gönül virmeğe yok gönlüm benüm
 Var kıyâs eyle ne vech ile sever cânım seni
 Çünkü ey Yahyâ mahabbet sırrımı fâş eyledün
 Dâstân itsün bütün dünyâyâ divânım seni
Divân, 580/491

16

Kırmızı câme geyüp al ile öldürme beni
 Çâk boyınca kana girmiş dimesün gören seni

Dir gören bir pâre od olmuş cihânı yakmağa
 Câme-i surh ile her dem sen gül-i nâzük-teni
 Yarşur yarun libâsında mutabbak tûgmeler
 Goncalarla sanki zeyn olmuş vücûdî gülşeni
 Öldürürmişsin seni sevdüm diyen âşıkları
 Hey yolında öldüğüm anun için sevdüm seni
 Tan midur Yahyâ şafak içre güneşdür dir isem
 Her sehergeh atlas-ı surh ile gördükçe anı
Dîvân, 580/492

"THE ELEMENTS OF DRESSING AND COLOUR AS ESTHETICS AND CULTURAL VALUES IN YAHYA BEY'S DÎVÂN"

Abstract

In the classical Turkish poetry, for centuries, a number of esthetic and cultural values have been presented in the form of poets imagination. The principals of these values are the life standards of the poet's nation and the perceptions of them. These elements which have been reflected from social life to poet's world, gain the general characteristics in literature in the course of time.

What determines whether he is a master or not is how far he goes beyond these generalized values in his works.

Because of his literary activities, Yahyâ Bey from Taşlıca is one of the original poets of the 16th century. Especially the way of his expression and allegories on "the dressed beauties" and his preferences of colour in some of his gazels in his "Dîvân" distinguishes him from his contemporaries. In the "Dîvân", the dress of the beloved and the colour of her vest; the function of her handkerchief, its colour and smell; the way she wraps her scarf (tûlbend) or drops it; the apperence of "üsküf" or "takke" that is worn on head; the meaning of the flower attached to her "sarık" are dealt with a deductive approach.

In the charts drawn by words, the dressed beauties had such an image that as if they are alive and the fashion shows of the century.

Nowadays, the elements of dressing and colours accepted to be the cultural and esthetic richness take an important part of the national culture in the work of art.

Keywords

Yahyâ Bey from Taşlıca, classical Turkish poetry, gazel, dressing, colours,

KUVEYT ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
KÜTÜPHANESİNDE BULUNAN TÜRKÇE YAZMALAR

Ömür CEYLAN*

ÖZET

Osmanlı Devleti; çok geniş bir coğrafyaya yayılmış, tarihin en uzun soluklu devletlerinden biridir. Bu milyonlarca kilometre karelik coğrafya ve uzun asırlar, dünyanın pek çok bölgesinde iz bırakan çok zengin bir sanatı, mimarisi, edebiyatı vs. üzerine çalışanlar, bugün onlarca devletin sınırları içerisinde dağılmış olan ve günbegün kaybolmak, yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya bulunan bu medeniyet yadigârlarının izlerini sürmek durumundadır. Türkoloji mensuplarının çeşitli vesilelerle çıktıkları seyahatler sırasında yaptıkları kütüphane taramaları, tasnif ve tanıtma çalışmaları bu cümledendir. Geçen asrın son on yılında, komşusu Irak'ın sınır tecavüzü ile dünya gündemine gelen Kuveyt de asırlar boyu Osmanlı idaresi altında bulunan topraklarda kurulmuş devletlerden biridir. Makalede Kuveyt'in okuyucuya açık tek yazma kütüphanesinde tespit edilen 74 adet Türkçe yazma eser ilim alemine tanıtılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Kuveyt, Türkçe, el yazması.

Yalnız ülkemizde değil bütün dünyada Kuveyt hakkında bilinenler 1990 Ağustos'una kadar pek sınırlı idi. Zengin petrol rezervleri sayesinde dünyanın en müreffeh halklarından biri olarak bilinen Kuveyt halkı o tarihlerde, yurtları işgâl edilmiş mazlum insan portreleri halinde aylarca dünya medyasının gündeminden inmedi. Daha önceleri birçoklarınınca haritada dahi yeri gösterilemeyen bu küçük ülke, bir anda milyarlarca insanın

---

* Dr., Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

temel konusu ve hatta hayatlarının bir parçası haline geliverdi. 2 Ağustos 1990'da başlayan ve yaklaşık yedi ay süren Irak işgâli sırasında hava üssü ve petrol boru hattı ile dolaylı olarak dünya gündemine gelen Türkiye-Kuveyt ilişkileri, aslında çok köklü ve eski bir mâzîye sahiptir.

Dokuz yıl önce yaşanan acı tecrübelerden sonra bugün Kuveyt, savaşın yaralarını hızla sarmış mââmûr bir ülke durumundadır. Her biri orta boy bir İstanbul ilçesi büyüklüğünde beş eyâlete bölünmüş olan Kuveyt'te, üçte biri yabancı olmak üzere yaklaşık iki milyon insan yaşamaktadır. Ülkenin bayan bir rektöre sahip tek üniversitesi, dört merkeze ayrılmış olan kampüslerinde, bir kısmı yabancı binlerce öğrenciye eğitim imkânı sunmaktadır.** Çeşitli sahalarda 10'dan fazla ilmî kronik yayınlayan üniversitenin dokuz fakültesinden biri olan Edebiyat Fakültesi'nin kütüphânesi, Arapça ve İngilizce çok sayıda kaynağın yanı sıra 1985 yılında kurulmuş olan Yazma Eserler Bölümü'nde de yaklaşık 1200 kadar yazma eser barındırmaktadır.*** Ülkenin okura açık tek yazma merkezindeki bu eserlerden seksen kadarı Türkçe'dir ve büyük çoğunlukla tıbbî, dinî ve lûgat mâhiyetinde eserlerdir. Konu başlıkları altında alfabetik sıra ile kısa tanıtımlarını yaparak araştırmacıları haberdâr edeceğimiz bu eserlere ulaşmak isteyenler, şu adresle temasa geçtikleri takdirde kendilerine yardımcı olunacaktır: “Ahmet Durmaz, Kuwait University, P.O.BOX. 23558, Safat, Kuwait”.

** Bu yabancı öğrenciler arasında fakülte düzeyinde öğrenim gören çok sayıda öğrenci bulunduğu gibi devletler arası kültürel anlaşmalar çerçevesinde karşılıklı verilen dil burslarından faydalanarak K.Ü. Dil Merkezi'nde Arap Dili eğitimi alan elliye aşkın misafir de vardır. Bu yazı, 1998-99 öğretim yılının ilk yarısında aynı amaçla Kuveyt'e yaptığımız seyahat sırasındaki gözlem ve araştırmalarımıza dayanmaktadır.

*** Bu vesile ile Yazma Eserler Bölümü'nde çalışan Ahmet Durmaz Beyefendi'ye, haftalar süren araştırmalarımız sırasında gösterdiği ilgi ve sabırdan ötürü bir kez daha teşekkür ederiz.

Dîni İlimler

1. Dürr-i Mekkûn

m.«.229/2 [akâid]

Yazarı: ?

Nesih hatla, 15.5x21 ölçüsünde, 21 satır ve 14 (27-41) varaktır. Müellifin mukaddimede belirttiğine göre Emir Sinân Bey'in talebi üzerine yazılmıştır.

Başı: ðamd-i bî-√add ü bî-gerân ða... sübvânehü ;azze ve şânühü dergâhına... ba;dehu çünki ma;denü'l-birrü ve'l-eltâf Sinân Beg... işâret olundu ki ;a...âmid ;ilminde Türkî lisânla mu;teber bir risâle te™lif idem...

Sonu: ... İmân-ı ye™s bi'l-ittifâ... ma...bül degildür ve anda ye™se imân-ı ye™s dakî dirler ikisinin zamânları dakî birdür. Temmete'l-kitâb bi-;avnilâhi'l-Vehhâb...

2. El-Mühimmâtü'd-Dîniyye

m.«.178/3 [akâid]

Yazarı: İbni Hatîb Kâsım¹ (öl. h.10. asır)

Nesih yazıyla, 18.5x27.5 ölçüsünde, 19 satır ve 9 (153-162) varaktır.

Başı: Yüz biñ şükürler ol bir Allâha olsun ki biz ...ullarına kendinüñ varlığın ve birliğin bilmek müyesser eyledi...

¹ Bkz. Bağdath İsmail Paşa, *Hadiyyat al-Arifin Asmâ al-Muallifin ve Âsâr al-Musannifin*, İstanbul Millî Eğitim Basımevi, 1951, C.II, s.410; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, C. XI, s. 148.

Sonu: ... ammâ sünnetlerde ...oşma... gerek ve's-selâm. Elvamdülillâhi evvelen ve âkiren ve'Ş-Şalâtü ve's-selâmü ;alâ nebiyyihi Muvammedün ve âlihi ecma;în. Yâ Rabbi irvamnâ bi-faẓlike yâ Mu;în.

3. Hayât-ı Ebedî

m.«.623/8 [akâid]

Yazarı: Lûtfî Paşa b. ;Abdülmu;în² (öl..970/m.1562)

Nesih hatla, 14,5x20,6 ölçüsünde, 15 satır ve 60 (81-141) varaktır. İstinsah tarihi ve müstensihî hakkında kayıt yoktur.

Başı: Şükr ü sipâs ol Bir Bî-zevâl Allâhü Te;âlâya ki...

Sonu: ...kâfirüñ anzını sögmekde mes^{me}ele i«tilâfidür. Ve bu risâle tamâm oldı bi-vamdillâhi Te;âlâ.

4. Øikmetnâme

m.«.76/2 [akâid]

Yazarı: Mevlânâ Fırâtî

Nesih hatla, 10.5x21 ölçüsünde, 21 satır ve 49 (44-93) varaktır. Süleymân b. Mustafa tarafından h. 1215 tarihinde istinsah edilmiştir. Gayr-i müslimlerin kırk sorusuna verilen cevapların derlendiği eserde sualler ve önemli kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Başı: Elvamdü lillâhi Rabbi'l-;âlemîn... Bu kitâbuñ mü^{me}ellifi ve muŞannifi Mevlânâ Fırâtî... Mekke ve Yemen cühûdlarınıñ ;âlimleri... ...ır... mes^{me}ele isti«râc idüp... cevâbuñ nedür didiler...

Sonu: ...îmâna gelüp müslümân oldılar...

O..uyanuñ faŞîh olsun lisânı

Fırâtî rûvına Seb;u'l-me&ânî

temmete'l-kitâb.

² Bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire İstanbul, 1342, C. III, s. 132-133.

5. Mir^{TM}âtü'l-;A...â^{TM}id

m.«.778/1 [akâid]

Yazarı: Dervîş A√med b. Abdü'l-Cabbâr el-Kostantiniyyü'r-Rûmî (öl.h.1040/m.1637)

Tâ'lik hatla, 13.5x20 ölçüsünde, 23 satır ve 34 varaktır. Hicrî 1073/m.1662 tarihinde istinsah edilmiş olan eser, yedi bâb ve bir hâtime ihtivâ etmektedir. Sonunda bâzı akâid mevzûlarıyla ilgili açıklamalar vardır.

Başı: ∅amd ü sipâs ve şükr ü bî-...iyâs ol vâhib-i
;u...ûl ü √avâs olan »âli...-i kâ^{TM}inât ve Rezzâ...-ı
mevcûdât √a>retlerinüñ dergâh-ı kibriyâ ve
;a@ametlerine...

Sonu: ... âmîn. Dergeh-i «ayr ile yâd ideler?.

6. Mu«taŞar fi'l-;a...îde

m.«.774/2 [akâid]

Yazarı: ?

Nesih hatla, 12.3x22 ölçüsünde, 23 satır ve 36 (8-44) varaktır.

Başı: El-√amdü lillâhi Rabbi'l-;âlemîn elle#i
yehdiye men-yeşâ^{TM}. Enne'l-vâcibe ;alâ külli
mü^{TM}minin ve mü^{TM}minetin ba;de'l-bülûn en-yeşhede
billâh.

Sonu: ...imdi bu vech vech-i √asendür. Vallâhü
Te;âlâ a;lemü bi'Ş-Şavâb ve ileyhi'l-merci;i
ve'l-me^{TM}âb.

7. Risâle fi Ef;âli'l-;îbâd ve'l-
îrâdâti'l-Cüz^{TM}iyye

m.«.778/3 [akâid]

Yazarı: Akkirmânî Muhammed b. Mustafa Hamîd el-Kefevî³ (öl.1175/m.1761)

Nesih hatla, 13.5x20 ölçüsünde, 25 satır ve 9 (49-58) varaktır. H.1215/m.1800 tarihinde istinsah edilen nüshada önemli ibâreler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

³ Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e., C.II, s. 232; Ömer Rıza Kehhâle, C. XII, s. 27.

Başı: El-√amdü lillâhi Rabbi'l-;âlemîn... bundan
Soñra ma;lûm ola ki bu ;abd-i fa...îr Mu√ammed
el-Akkirmânî murâd ider ki ef;âl-i ;ibâd...
Türkî ile bir risâle yaza ki...

Sonu: ...ol ...â;ide ile şeytânun vilesinden emîn
oluruz. Fe'l-√amdü lillâhi va√dehu. Temmete'r-
risâle.

8. Risâle fî-İsmi Mu√ammed ve Na;tihi'l-
Me#kûr mine't-Tevrât ve'l-İncîl ve'z-Zebûr ve
Tercemetihâ ile'l-Lunati't-Türkiyye
m.«.799 [akâid]

Yazarı: Dervîş Alî b. Abdurrahmân en-Nakşibendî

Nesih hatla, 10.6x16 ölçüsünde, 13 satır ve 52 varaktır. Hicrî
1181/m.1771 tarihinde istinsah edilmiştir.

Başı: El-√amdü lillâhi ...âyimün ;alâ külli
nefsin... evân-ı şeyûkete irişince a√vâb-ı
taşavvuf ve erbâb-ı fey>-i taşarruf... ol
ezmânda İncîl ve Tevrât ve Zebûr...

Sonu: el-Øâc Bekdâş ...addesallâhu sırruhu'l-;azîz
va>retlerinin ma...âmında olan yeñiçeriyân anası
Mu√ammed Anayı ma...âmında &âbit idüp...
√ude&ânun tavârı...ından şarf-ı vıf@ eyleye âmîn.

9. ~adru'ş-~alâ√

m.«.76/1 [akâid]

Yazarı: Dervîş Muhammed b. Mustafa

Nesih hatla, 15.5x21 ölçüsünde, 21 satır ve 43 varaktır.
Süleyman b. Mustafa'nın h.1215/m.1800 tarihli istinsâhı olan
nüshada, önemli ibâreler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Müellif
ismi mukaddimede zikredilmektedir.

Başı: Sübvânallâhi ve'l-√amdü lillâh... şöyle
ma;lûm ola ki... i;ti...âdâtdan mu«taşar ;a...âmid
terceme olunup ve ;ibâdâtdan Şadrü'ş-şerî;a...
dürer-i nurer ba;ı mesâmil...

Sonu: ...ammâ bu kimse kendü yanında emânet ...onmuş
olan ...oyunu ...urbân itmek câ™iz degildir.
Elvamdülillâhi ;ale't-tamâm ve'Ş-Şalâtü... ve
aŞvâbihi'l-kirâm.

10. Tenbîhü'l-;Â...ilîn ve Te™kîdü'l-nâfilîn
m. «. 623/5 [akâid]

Yazarı: Lûtfi Paşa b. Abdulmu;în (öl. h. 970/m.
1562)

Nesih hatla, 14.5x20.6 ölçüsünde, 15 satır ve 11 (62-73)
varaktır.

Başı: Öamd ü sipâs Öayy celle ;alâ dergâhına ki
vamd ...ilmama tevfi... virmek anuñ â&ar-ı
ni;metindendir...

Sonu: ...yâ nayri dine. Ey pâdişâhlar pâdişâhi bu
kitâbı te™lîf ideni ve yazanı o...uyanı îmândan
ayırma.

11. »avâŞŞ-ı Esmâ™-i İdrisiyye ve
Tercemetihâ
m.«.490/2 [ed;iyel]

Mütercimi: Halîl b. İbrahim (öl.
h.1205/m.1790'dan sonra)

Nesih hatla, 12,5x21,5 ölçüsünde, 13 satır ve 14 (38-52)
varaktır. Mütercimi tarafından h.1205/m.1790 tarihinde istinsah
edilmiştir. Sonunda Esmâ'-i İdrisiyye'nin Arapça metninin yanısıra
Hizb-i Muhyiddîn-i Arabî ve Nakşibendiyye silsilesi hakkında
yazılmış bölümler de bulunmaktadır.

Başı: El-vamdü li-Veliyye... lemmâ se™eleni
ba;¸ü'l-e¸ille... en-ütercime »avâŞŞu'l-
İdrisiyye bi'l-lisâni't-Türkiyye...

Sonu: ...ve kendüye vikem ve ;ulûm @âhir olur.
Felvamdülillâhi va¸deh... min-tercemeti'l-
Esmâ™-i İdrisiyye.

12. Emâlî mine'l-Mevâ;ii Üstüvânî
Mu¸ammed Efendi

m. «. 535/2 [fıkıh]

Yazarı: (Öğrencilerinden biri)

Nesih hatla, 14x21,4 ölçüsünde, 19 satır ve 58 (30-88) varaktır. İstinsah tarihi ve müstensihi hakkında bir kayıt yoktur.

Başı: El-√amdülille#î ca;ale'l-;ulemâ™ vere&etü'l-enbiyâ™...

Sonu: Bu bâb √ayı≥ ve nifâsa müte;alli... olan mes™elelere... andan Soñra musl ide, namâzın ...ıla... her kesildükçe musl.

13. Es™ile ve Ecvibe fî-A√kâmi'Ş-~alât ve'l-Vu≥ü™ ve nayrihâ min-»âŞŞiyeti Ta√dîdi Şeklihâ fi'ş-Şürû;

m.«.158 [fıkıh]

Yazarı: Molla Sa;d (öl.h.10./m.17. asır)

Ta'lik hatla, 10x21 ölçüsünde, 19 satır ve 6 varaktır. 13. hicrî asırda istinsah edilmiştir.

Başı: El-√amdülillâhi Rabbi'l-;âlemîn... Ma;lûm ola ki bu tercemeye bâ;i& budur ki Şehr-i Budin medresesinde talebeden Molla Sa;d kimesne dersiyile me™lûf iken bir Şûfî gelüb... âbdest almasına sebep nedür.... Şabâ√ namâzın ibtidâ kim ...ıldı...

Sonu: Bu ta√iyyât (u) Şalavât ...iyâmete dek bâ...îdür... kemâ bârektehü ;alâ İbrâhîm inneke ∅amîdün Mecîd. Temmet.

14. Fetâvâ-yı Üskübî

m.«.653 [fıkıh]

Yazarı: Üskübî ∅asan Efendi

Ta'lik hatla, 12,5x21 ölçüsünde, 23 satır ve 270 varaktır. h.1041/m.1631 tarihinde istinsah edilmiştir. Mes'ele başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Başı: Mes™ele: Âbdesti olan kimesne √ade& oldu mı olmadı mı diyü şübhe eylese...

Sonu: c̣âle'ş-~adru'ş-Şehîdü'l-Mu«târ İneñü leyse
leñüm #âlike li-enne'l-mer™e lâ-yücbirühü ;alâ
binâ™i mülkihi eVadün mine'l-;imâdiyyeti.

15. İlhamü'l-Mu...addes mine'l-Fey>i'l-A...des
m.«.910/2 [fıkıh]

Yazarı: Kâtib Çelebi Mustafa b.Abdullah el-
Konstantiniyyü'l-Hanefî (öl. h.1067/m.1656)

Nesih hatla, 16x22 ölçüsünde, 19 satır ve 11 (51-62) varaktır.
Konu başlıkları kırmızıdır. h.1155/m.1742'de istinsah edilmiştir.

Başı: El-√amdü lillâhi ;alâ-tevfî...ihi... ve ba;de
çün naşş-ı Kerîm "vemâ «ala...tü'l-cinne ve'l-
inse illâ li-ya;büdün" li-ya;rifün ile
müfesser... düşdügi mu...arrer olduysa...

Sonu: ...Pes cevâb-ı Şavâbı fen ...â;idesine tatbî...
mümkün degil. ;Amruñ ;avreti boş olmaz
cevâbıdur... Vallâhu nafûrû'r-RaVim.

16. Kitâb-ı Suâl ü Cevâb
m.«.623/7 [fıkıh]

Yazarı: Lûtfi Paşa b.Abdullah el-Mu;în

Ta'lik hatla, 14.5x20.6 ölçüsünde, 15 satır ve 5 (75-80)
varaktır. Önemli kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.
İstinsah tarihi ve müstensihî belli değildir.

Başı: El-√amdülillâhille#î «ale...a'l-insâne
;allemehü'l-beyân... Nice mes™eleler vardur ki
imân ve islâm ve âbdest ve namâz anlar ile
bilinür...

Sonu: ...«ayr ve da«î şerr Allâhü Te;âlâdan
...ullarına ...adrlanmışdur. Temme.

17. Menâsikü'l-Øac⁴
m.«.411 [menâsik]

Yazarı: Sinânüddin Yûsuf b. Yâkûb er-Rûmî el-
Hânefi el-Halvetî⁵ (öl.h.989/m.1581)

⁴ Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşf el-Zünûn*, Maârif Matbaası İstanbul, 1941/1943, C.II, s. 1832.

Nesih hatla, 12x20 ölçüsünde, 11 satır ve 193 varaktır. Hicrî 1195/m.1780 tarihinde Hâfız Osman tarafından istinsah edilmiştir.

Başı: Elvamdülillâhi'lle#î ce;ale'l-beyte'l-Varâmi
...iyâmen li'n-nâs ammâ ba;d. Va...tâ ki Allâhü
Te;âlâ bu >a;îf ve mu...aŞŞır ...uluna... Beyt-i
Şerîfi ziyâret...

Sonu: Semt-i âkara meylimüz olup ı@hâr-ı fa>ilet
ola... Temmete'r-risâletü bi-;avnillâhi'l-
Meliki'l-Mu;în.

18. Na@mu Ferâ™i>ü's-Secâvendî

m.«.80/2 [ferâiz]

Yazarı: Tursunzâde Abdullah b. Tursun ibni Murâd
el-Hanefî⁶ (öl.1019/m.1610)

Nesih hatla, 13.8x20.5 ölçüsünde, satır sayısı muhtelif 25 varaktır. Hicrî 1004/m.1595 yılında te'lif edilen eserin h.1102/m.1690 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshasıdır.

Başı: Eyle techîz-i meyyit ü tekfîn
~oñra vir cümleden düyûnı hemîn

Sonu: Luƒ idüp her ki eyleye bunı seyr
Eylesün nâ@ıma du;â bi'l-«ayr

19. Şurûtu'Ş-~alât

m.«.623/6 [fıkıh]

Yazarı: Lûtfi Paşa b. Abdulmu;în (öl..970/m.1562)

Nesih hatla, 14.5x20.6 ölçüsünde, 15 satır ve 2 (73-75) varaktır.

Başı: Bilgil ki namâzuñ far>ları on ikidür. Altısı
namâzdan öñdindür...

Sonu: ...ve biri da«i far> olunan a; >ânuñ... üç
kerre yuma...dur.

20. Çurratü'l-;Ayn

m.«.150/1 [tasavvuf]

⁵ Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C.II, s. 564.

⁶ Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 474.

Yazarı: Şeyh Seyyid Ahmed er-Ra^{TM}ûfî

Rik'a hatla, 14.4x22.5 ölçüsünde, 23 satır ve 5 varaktır.

Başı: El-√amdü lillâhi Rabbi'l-;âlemîn... ammâ
ba;d. Bilgil kim eyyühe'l-;ârifü'l-mu√a.....i.....
bu cümle eşyâ ki ;ademden vücûda bürûz
eylemişdür...

Sonu: ...vâridât düşmüşdür... ..adrini bil ve bize
du;â eyle. Vallâhü'l-Muvaffı... ve'l-Mu;în.

21. Risâle fi'l-İŞtılâVâti'S-~ûfiyye
m.«.782/2 [tasavvuf]

Yazarı: ?

Nesih hatla, 12.7x19.2 ölçüsünde, 10 satır ve 11 (10-25)
varaktır. Muhtemelen 12. hicrî asırda, harekeli olarak istinsah
edilmiş nüshada, müellif önemli gördüğü ıstılahları ebced harfleri
sırasınca dizmiş ve anlamlarını vermiştir.

Başı: FaŞl fi-ıŞtılâVâti's-sûfiyye. Gerekdür kim
ıŞtılâVât-ı Şûfiyye ebced ...â;idesi üzeredür tâ
fehm itmege gelen olsun için. Bâbü'l-elif:
evvel elif oldur kim...

Sonu: ...zîrâ meşâyi« ikiye mün...asimdür; biri
meşâri...a ve biri manâribedür. Meşâri...a eydür
riyâ>et gerekdür... manâribe eydür Vâcet degül,
zîrâ mehlekedür, ma;rifet kâfidür, a...reb-i
turu... budur. Temmete'l-kitâb.

22. Mu...addime fi't-Tecvîd
m.«.368/2 [tecvîd]

Yazarı: ?

Nesih hatla, 14x19.5 ölçüsünde, 25 satır ve 17 (34-51) varaktır.
Başlıklar kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Başı: El-√amdü lillâh... Şey« Cezerînüñ na@mını
ba;ğı mübtedîlerüñ iltimâsıyla Türkî ta...rîre
şürû; olundı. Lâkin anı añlama... ba;ğı mesâmil-i
âkara teva.....uf itdigiyçün bir mu...addime va;ğ
olundı...

Sonu: On &evâb virilmek bunca «atâlardan da*ki*...urtarabilirsedür. Bu ta...rîr ;Alî el-çârinüñ kelâmını tel*ki*Ş ve murâdını beyândur ve's-selâm.

23. Risâle fi't-Tecvîd

m.«.788/1 [tecvîd]

Yazarı: ?

Nesih hatla, 12.5x19.7 ölçüsünde, 11 satır ve 29 varaktır. Hicrî 999/m.1590 tarihinde istinsah edilen bu risâlenin 30-45 varakları arasında harflerin mahreleriyle ilgili bir bölüm daha vardır ve önemli ibâreler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Başı: Ve'l-a«#ü bi't-tecvîd... o...uma...lı... her kişinüñ üzerine far> lâzımdur... on üç faŞl üzerine tertîb itdüm...

Sonu: ...ve da*ki* "yâ büneyye irkeb ma;anâ" kelimesinde... ve "yelhi& #âlike" kelimesinde... idnâm-ı ma√> ider. Vallâhü a;lem bi'Ş-Şavâb.

24. Tecvîd-i Menemenî

m.«.147/3 [tecvîd]

Yazarı: Menemenî Mustafa b. Abdurrahmân b. Muhammed (öl.h.1154/m.1741)

Nesih hatla, 16x22.5 ölçüsünde, 17 satır ve 30 (144-174) varaktır. Başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır ve istinsah tarihi h.1204/m.1789'dur.

Başı: Elvamdülillâh... ve ba;d... Şey« Cezerinüñ na@mını Türkce ta...rîbe şürû; olundu... evvelâ bir mu...addime va>; olundu...

Sonu: ...üstün ola varf sonuñda varf-i "c", "y", "ş", "k"den biri gelmese ol üstünü esreye... temmete'l-kitâb bi-;avnillâhi'l-Meliki'l-Vehhâb.

25. Terceme-i Mu...addime-i Cezeriyye (Nazmen)

m.«.298/1 [tecvîd]

Mütercimi: Tokâdî Mehmed Emin e'r-Rûmî e'n-Nakşibendî (öl.h.1158/m.1745)

Nesih hatla, 16x21.7 ölçüsünde, 17 satır ve 9 varaktır. Hicrî 1153/m.1740'da tercüme edilen eserin aynı tarihli istinsâhıdır.

Başı: Şerîfü's-şân-ı bismillâh-i a;@am
? ser-levva-i Fur...ân-ı ekrem

Sonu: Durûf bâ-no...ta-i târî«-i na@mı
Üç İklâş FâtiVayla aña anı

26. Sa;âdetnâme-i Şem;î⁷

m.«.237/7 [mev;iza]

Mütercimi: Şem;î Efendi

Nesih hatla, 14x20 ölçüsünde, 22 satır ve 39 (85-124) varaktır. Pendnâme tercümesi olan eserin bu nüshasında, derkenâr olarak Türkçe rübâiler ve başka nazım parçaları da bulunmaktadır.

Başı: Dâmd-i bî-√add ân »udâ-yı pâk-râ
Şerîk ve na@îrden pâk ve münezzeh »udâya √adsiz
√amd...

Sonu: ez-√amâ...at der-reh-i bâtıl buved
√amâ...atinden bâtıl ve nâ-ma;...ûl yolda olur ki...
Hiç ez-fermân-ı Dâ... kerden menâb

27. Terceme-i VaŞiyyetü'l-Îmâm Ebû Dâniife
ilâ Yûsuf bin »âlid

m.«.774/1 [mev;iza]

Mütercimi: Şeyh Mustafa Efendi

Nesih hatla, 12.2x22 ölçüsünde, 23 satır ve 7 varaktır. Hicrî 1117/m.1705'te tercüme edilen eserin h.1126/m.1714'te istinsah edilmiş nüshasıdır.

Başı: Hâ#ihi vaŞiyyetü'l-Îmâm li-tilmî#ihi Yûsuf
bin »âlid... vaŞâ bihâ √îne iste™#ene bihi'l-
«urûc... fî-mu;âşereti'n-nâs...

⁷ Bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, C. I, s. 255.

Sonu: ...ve ta;îşü sâlimen in-şâ™allâhü te;âlâ;
;ömrüñ oldu...ça sâlim oldının √âlde ma;îşet idüp
geçinesin.

Beşerî İlimler

28. El-∅ilyetü'n-Nebeviyye

m.«.779/4 [şiiir]

Yazarı: Hâkânî Mu√ammed b. ;Abdülcelîl er-Rûmî
(öl.h.1015/m.1606)

Müellifinin talik hattıyla, 15x21 ölçüsünde, 15 satır ve 26
(111-137) varaktır. Başında ve sonunda nazım parçaları vardır.

Başı: Besmeleyle idelüm fet√-i kelâm

Fet√ ola tâ bu mu;ammâ-yı benâm

Sonu: Güft ü gûdan budur el-√a... ma...Şûd

Bir du;â eyleyeler ehl-i şühûd

29. ∅ikâye-i Elf Leyle ve Leyle

m.«.237/3 [edebiyat]

Yazarı: ?

Dîvânî hatla, 14x20 ölçüsünde, 18 satır ve 30 (17-47) varaktır.
Hicrî 1059/m.1649 tarihinde istinsah edilen nüsha 47 hikâye ihtivâ
etmektedir.

Başı: Râviyân-ı a«bâr ve nâ...ilân-ı â&âr-ı rûzigâr
öyle ;ıyân u beyân ider ki... Diyâr-ı
Semer...andda bir pâdişâh var idi...

Sonu: Ol şâh da«i bu √ikâyelerden ;ibret alup...
ta«t-ı saltanata oturdılar ve bu √ikâyeler da«i
bundan tamâm oldu.

30. Şer√-i Mu;ammeyât-ı Câmî⁸

m.«.950/4 [muammâ/edebiyat]

⁸ Bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, C. II, s. 1742.

Yazarı: Sürûrî Muslihuddîn Mustafa b. Şâbân el-Hanefî er-Rûmî⁹

Nesih hatla, 16x20.5 ölçüsünde, 13 satır ve 21 (118-139) varaktır.

Başı: Çü ez-√amd ü ta√iyye yâ fetâ kâm
Çünkü Allâhü Te;âlâ √a>retine √amd itmek ve
Resûl √a>retine ta√iyye ve Şalât eylemek...
Sonu: ...bu kitâbım ...abûl libâsı ile ...ıymetlü ve
ma...bûl olsun.
Be-erbâb-ı kerem fer«unde-bâdâ
kerem Şâ√iblerine ...utlu olsun. Temmet.

31. Ceybü'l-âfâ...î (E'r-rub;ü'l-müceyyeb)
m.«.131/2 [felekiyât]

Yazarı: Muvakkıt Mustafâ bin Aliyyü'l-Konstantinî el-Hanefî¹⁰ (öl.h.979/m.1571)

Ta'lik hatla, 9.5x16.3 ölçüsünde, 13 satır ve 36 varak (24-60) olarak h.1173/m.1759'da istinsah edilmiştir. Başlıkları ve önemli kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmış 25 bâbı ihtivâ eder. Sonunda başka astronomi âletlerinin kullanımı hakkında da bilgiler vardır.

Başı: El-√amdülillâhi Rabbi'l-;âlemîn... ammâ ba;d.
Bu risâle ceyb-i âfâ...î demekle müte;ârif olan
âletüñ ki rub;-ı dâ™ire a...sâmındandır
;amellerin beyân ider...

Sonu: .....uyunuñ arzından Şuyuna varınca deriñligi
sekiz #irâ;ı oldı ve ...ıs ;alâ hâ#â.

32. Rub;u'l-Müceyyeb Risâlesi
m.«.698/1 [felekiyât]

Yazarı: Hakkı el-Erzurûmî İbrâhîm b. Derviş Osmân (öl.h.1195/m.1780)

⁹ Bkz. Bağdath İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. II, s. 434.

¹⁰ Bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, C. III, s. 300.

Nesih hatla, 9.5x14.8 ölçüsünde, 15 satır ve 17 varaktır. Önemli kelimelerin kırmızı mürekkeple belirlendiği nüsha, yirmi bâb üzere tertip edilmiştir.

Başı: El-√amdülillâhi Rabbi'l-;âlemîn... ammâ ba; d.

Bu fa...îr-i va...îî İbrâhîm Øa.....ı...

Sonu: ...her ân anuñla ...alasın... el-√amdü lillâha
;ale't-tamâm.

33. Mi;yârü'l-;U...ûl fî-Ma;rifeti'l-UŞûl
m.«.636 [hendese]

Yazarı: Birâderzâde Muhammed Sâkıb b. Emrullâh

Nesih hatla, 12.5x21.5 ölçüsünde, 19 satır ve 77 varaktır. Müellifinin, II. Mehmed'in isteği üzere telif ettiğini söylediği eser, h.1228/m.1813 tarihinde istinsah edilmiştir.

Başı: Na√medüke Allâhümme yâ Vâcibe'l-vücûd... ve
ba;de ;ilm-i riyâzeî a...sâmından ;ilm-i hey^{TM}et ve
conrâfyâ...

Sonu: ...ve'l-√amdü lillâhi ;ale'l-itmâmi ve'l-
ikmâl ve'S-Şalâtü ;alâ ekme'l-enbiyâ^{TM}i bi'l-
«ul...i ve'l-«işâl.

34. Hediye'tü'l-Mübtedî ve Te#kiretü'l-
Müntehî
m.«.645/1 [hüsn-i hat]

Yazarı: Şeyh Muhammed Sahfî b. Sinân

Ta'lik hatla, 16,3x22 ölçüsünde, 25 satır ve 7 varaktır. Hüsn-i hat kâidelerini ihtivâ eden risâle h.1142/m.1729 tarihinde istinsah edilmiştir.

Başı: El-√amdülillâhi'lle#î «ale...a'l-insâne fî-
a√seni ta...vîm... Şan;at-ı kitâbete ve ma;rifet-
i mu√assenât-ı «atta ve âdâbına vu...ûf kesb
eyledigim...

Sonu: Anuñladur fevz ü felâv
Yevmü'l-feza; eyne'l-mefer

35. Melce^{TM}ü'†-%abbâ«în
m.«.686 [ilm-i et;ime]

Yazarı: Muhammed Kâmil

Rik'a hatla, 15x22.5 ölçüsünde, 25 satır ve 38 varaktır. Hicrî 1275/m.1858 tarihinde istinsah edilen nüshada yer yer derkenâr kayıtları bulunmaktadır.

Başı: ◊amd-i bî-şümâr ol mün;im-i Rezzâ...a...
Melce™ü'+-%abbâ«în tesmiye olunara... on iki bâb
üzerine cem; ü tertîb ...ılınmışdır...

Sonu: ...şonumana ...arîb kâselere ba;de't-tevzî;
√ıf@ oluna. ◊in-i Vâcette tenâvül buyurula.

36. Risâle fi-İsti;mâli Âlâti'l-Mî...ât
m.«.76/5 [ilm-i mîkât]

Yazarı: ?

Nesih hatla, 15.5x21 ölçüsünde, 15 satır ve 7 (110-117) varaktır. Hicrî 1250/m.1834 tarihinde istinsah edilen nüshanın başında ve sonunda yine mîkât ilmi ile ilgili bilgiler vardır.

Başı: ElVamdülillâhi Rabbi'l-;âlemîn... bundan
Soñra ma;lûm ola ki ceyb tarafından irtifâ;
alma... murâd iden kimesne için sekiz şey™ bilmek
lâzımdur...

Sonu: ...tarafınadur naflet olunmaya. Temmet.

37. Risâle-i Mir™ât fî-;îlmi'l-Mî...ât
m.«.112/3 [ilm-i mîkât]

Yazarı: Muvakkıt Mustafa b. Aliyyü'l-Hanefî el-Kostantinî¹¹ (öl.h.979/m.1571)

Tâ'lik hatla, 10.9x16.4 ölçüsünde, 19 satır ve 26 (62-88) varaktır. Muhtemelen h.1200/m.1785'lerde istinsah edilmiş bir nüshadır.

Başı: Pes imdi bu risâleyi bir mu...addime ve
yigirmi bâb üzere tertîb eyledüm ve bu risâleye
Risâle-i Mir™ât fi'l-;îlmi'l-Mî...ât ile tesmiye
eyledüm...

Sonu: el-Bâbü'l-;İşrûn fî-Ma;rifeti Si;ati'l-Enhâr
ve'l-Âbâr... on beş #irâ; Vâşıl oldu ve ...ıs
;alâ hâ#â. Temmet bi;avnillâhi te;âlâ.

¹¹ Bkz. 10. dipnot.

38. Dürre-i Bey>â™ fî-~ade fi'l-Øükemâ ;inde
Yâ...ûtı'l-Øamrâ™

m.«.642/1 [ilm-i kîmyâ]

Yazarı: ?

Ta'lik hatla, 19x27.5 ölçüsünde, 17 satır ve 4 (3-7) varaktır.
Hicrî 1199/m.1784 tarihinde istinsah edilmiştir.

Başı: Elvamdülillâhille#î hedânâ ilâ Şırâtı
müsta...îm... ve aña Dürre-i Bey>â™ fî-~ade fi'l-
Øükemâ ;inde Yâ...ûtı'l-Øamrâ™ ad o...udum ve bu
risâleyi dört bâb ve yedi faşl üzerine beyân
eyledim...

Sonu: ...azacı... nâr ile erimekte bal mumı gibi
olub cûyân idüb ecsâdı navş eyledükde tamâm
olmuşdur tar√ ide. F'ifhem.

39. Keşfü'l-Øa...âyı...

m.«.642 [kîmyâ]

Yazarı: ?

Ta'lik hatla, 11.7x17.5 ölçüsünde, 25 satır ve 6 (50-56)
varaktır. Nüshanın sonunda Türkçe manzûmeler ve fetvâ örnekleri
bulunmaktadır. İstinsah kaydı h.1187/m.1773'tür.

Başı: Elvamdü lillâhi Rabbi'l-;âlemîn... Bu
risâleyi cem; itdüm kütüb-i felâsifeden ve
Şan;at-ı İlâhînüñ ;ilminden ve Keşfü'l-Øa...âyı...
tesmiye ...ıldum...

Sonu: ...ammâ «amra tar√ idesin yâ«ûd zîba...a nayri
degildür. %abâyi;-i ;anâŞır ;anâŞır-ı erba;e.

40. Keşfü'l-Øa...âyı...

m.«.499/2 [kîmyâ]

Yazarı: ?

Ta'lik hatla, 11.5x17.5 ölçüsünde, 26 satır ve 6 (50-56)
varaktır. İstinsah tarihi h.1187/m.1773 olan nüshanın sonunda
Türkçe nazım parçaları da bulunmaktadır.

Başı: El-√amdü lillâhi Rabbi'l-;âlemîn... Bu
risâleyi cem; itdüm kütüb-i felâsifeden ve

Şan;at-ı İlâhînüñ ;ilminden ve Keşfü'l-Øa...âyı...
tesmiye ...ıldum...

Sonu: ...ammâ «amra tar√ idesin yâ«ûd zîba...a payri
degildür. Vallâhü'l-Hâdî ilâ sebîli'Ş-Şavâb.

41. Da...â™i...u'l-Øa...â™i...

m.«.783 [lûgat]

Yazarı: İbni Kemâl Paşa Şemseddîn Ahmed b.
Süleymân er-Rûmî¹² (öl.979/m.1571)

Ta'lik hatla, 12.7x19 ölçüsünde, 19 satır ve 91 varaktır. Farsça kelimelerin mânâları ile tasnifi üzerine telif edilen ve İbrahim Paşa'ya sunulan eser, hicrî 12. asırda istinsah edilmiştir.

Başı: Sipâs-ı bî-...ıyâs »udâ-yı bî-hemtâya ki...
müteşâbih lunatlerüñ √a...î...atlerine
müte;alli... oldımından ötürü adını
Da...â™i...u'l-Øa...â™i... urdum...

Sonu: ...ebreş: Ol ma;nâdan ;ibâretdür ki lisân-ı
Türküde aña abraş dirlir... Bunuñ da ata ıflâ...ı
bi-i;tibâri'l-vaşfdur.

42. El-Müntekab

m.«.459 [lûgat]

Yazarı: Mustafa b. İbrâhîm b. Abdurrahmân

Nesih hatla, 15x20,5 ölçüsünde, 7 satır ve 181 varaktır. Kelimelerin anlamları satır arasında ve başlıklar kırmızı yazılmıştır. h.962/m.1554'te istinsah edilen eserin sonunda 18 sayfalık küçük bir lûgatçe daha vardır.

Başı: Bismillâhirra√mânirra√im. Â#ân: Cem;-i ü#n.
Ân: Bilici? ve zamân. Âl: Mu√ammed Øa#ret-i
Resûlullâhuñ ehl-i beyti...

Sonu: ...yevmühüm elle#î: Ol gün ki. Yû;adûn:
Onlara va;de olundı. Yehûdî: Yehûd: Yeri
götüren balı.....

¹² Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 141; Ömer Rıza Kehhâle, *a.g.e.*, C. I, s. 238.

43. Lunat-i (Øalîmî-i) Mu«taŞar
m.«.562 [lûgat]

Yazarı: Halîmî Lutfullâh bin İbni Yûsuf.

Ta'lik hatla, 14.7x20.8 ölçüsünde, 19 satır ve 18 varaktır. Muhtemelen h. 12. asırda istinsah edilen ve “şin” harfinden başlayan eser, baştan 21 varak eksiktir. Madde başı kelimeler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Başı: ...hemçü şebah... şeşternâr: Bir nev; otur.
Horosandan ve Nahcivandan ve Musul tañlarında
vardır...

Sonu: Yehîden: Ya...ma... ve bozma... Lutfî: Eger çi
;ömrem yehîdkerd... Va...-bâdâ. Vallâhu a;lem.
Lunat-i Øalîmî-i mu«taŞar.

44. Mir...âtü'l-Luna (t)
m.«.264 [lûgat]

Yazarı: Kestelli Abdullah b.Yûsuf b.Muhammed el-
Hanefî¹³ (öl.h.1038/m.1628)

Nesih hatla, 14.5x20.5 ölçüsünde, 7 satır ve 328 varaktır. Baştan iki varak eksik olan eserde, madde başı kelimeler kırmızı mürekkeple belirlenmiş ve Türkçe karşılıkları satır arası olarak verilmiştir.

Başı: Ârâ: cem;-i re^my. Erbi;â: çehâr-şenbih...

Sonu: ...yemâmî: mensûb-ı yemâm. yemenî, yemîn:
Şan el... yevm-i ...asiyy: ziyâde ıssı ve ziyâde
şerlü gün. yehûdî: cühûd. yemînî: uf...-ı yemîn.

45. Mir...âtü'l-Luna (t)
m.«.795 [lûgat]

Yazarı: Kestelli Abdullah b.Yûsuf b.Muhammed el-
Hanefî¹⁴ (öl.h.1038/m.1628)

Tâ'lik hatla, 15.5x21.2 ölçüsünde, 9 satır ve 199 varaktır. Hızır Muhyiddin tarafından istinsah edilen eserde; fasıl, bâb ve madde

¹³ Bkz. Bağdath İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 475.

¹⁴ Bkz. 13. dipnot.

başları kırmızı mürekkeple yazılmış ve Türkçe karşılıklar satır arası olarak tespit edilmiştir.

Başı: Øamd-i nâ-ma√dûd ve &enâ-yı nâ-ma; dûd
Vâcibü'l-vücûd üzerine olsun kim vücûd-ı
kâ™inât(ı) fey>-i kemâl-i Şun;ıla @âhir ve
hüveydâ ...ıldı... her lumatûñ ma;nâsını Türkîyle
terceme idüp Mir...âtü'l-luna(t) diyü ad urdum...

Sonu: ...yemâmî: mensûb-ı yemâm. yemenî, yemîn:
Şan el... yevm-i ...asiyy: ziyâde ıssı ve ziyâde
şerlü gün. yehûdî: cühûd. yemînî: uf...-ı yemîn.

46. Mu;cemü ;Arabî-Türkî

m.«.455/3 [lûgat]

Yazarı: ?

Nesih hatla, 15x20 ölçüsünde, 8 satır ve 23 (24-47) varaktır.
Ebced harfleri sırasınca dizilen kelimeler kırmızı mürekkeple
yazılmış ve Türkçe anlamları satır aralarında gösterilmiştir.

Başı: İstî;âb: ...ablama... Ü#n: ...ula...

Sonu: ya;#irü: ;ö#r ider. yevm: gün.

47. Mu;cemü ;Arabî-Türkî

m.«.612 [lûgat]

Yazarı: ?

Tâ'lik hatla, 15x21.5 ölçüsünde, 7 satır ve 221 varaktır.
Kelimelerin Türkçe karşılıkları satır aralarında gösterilmiştir.

Başı: Â#ân: cem;-i ü#n. ân: bilici ve ;âlim ve
zamân...

Sonu: yevmü'l-vefâ yevmü'l-√asret yevmü'n-nedâmet:
yevmühümü'l-le#îne yû;adûn.

48. Mu;cemü ;Arabî-Türkî

m.«.892 [lûgat]

Yazarı: ?

Nesih hatla, 15.5x21.5 ölçüsünde, 7 satır ve 222 varaktır. Alfabetik sıra ile dizilen kelimelerin Türkçe karşılıkları satır aralarında gösterilmiştir.

Başı: El-√amdü lillâhi √amdihi ;alâ külli ni;ami
mesbûnatin li-;ibâdihi . çâlelallâhu Te;âlâ:
İnnâ enzelnâhu çur^{TM}ânen le;alleküm ta;...ilûn...

Sonu: yehûdî: cühûd. yehmû(t)?: yeri götüren
balı... Temmet.

49. Mu;cem mine'l-Lunati'l-;Arabiyyeti
ile'l-Lunati't-Türkiyye

m.«.360 [lûgat]

Yazarı: ?

Nesih hatla, 20.5x30.5 ölçüsünde, 7 satır ve 242 varaktır. Baştan ve sondan bir miktar eksiği olan nüshada, Türkçe karşılıklar ilgili kelimenin üzerinde gösterilmiştir.

Başı: İ&âr: tozma... i&...ât: malabalınla bulma...
iclâl: uluma....

Sonu: ...neyyirân: ay ve gün. nînân: cem;-i nûn.

50. Kitâb fi'l-çiyâs

m.«.495 [mantık]

Yazarı: ?

Nesih hatla 12.5x20 ölçüsünde, 18 satır ve 23 varaktır. Hanefizâde Abdullâh Nâmık tarafından h.1312/m.1894'te istinsah edilen nüsha, yer yer tashih kayıtları taşımaktadır.

Başı: El-√amdü lillâhi Rabbi'l-;âlemîn... ammâ
ba;d meçûlât-ı müfredât ile ...a>âyâya mün√asır
olup...

Sonu: ...mu#âba...tüñ ta;ri#i ile ta>ammunı evvelden
...ismî delîl eyleriz. Ve ke#â el-bevâ...î.

51. Şer√u Risâle fi'l-Mantı...

m.«.124/3 [Mantık]

Yazarı: ?

Nesih hatla, 11x16.5 ölçüsünde, 17 satır ve 11 (57-68) varaktır. Arapça metnin Türkçe'ye çeviri ve şerhini ihtivâ eden eserin önemli ibâre ve cümleleri kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Musahhah nüshadır.

Başı: Bismillâhirra√mânirra√im. ; ilimlerden bir
; ilme şürû; iden tâlibüñ √a.....ındadur ki tâlib
oldını ; ilmi... bile zîrâ meçûl-i mufla...a
şürû; mümkün degildir...

Sonu: ...ammâ in-yekûn hâ'e'ş-şey™ şecerün ve
vacerün lâkinnehü şecer yünticü ennehü leyse
bi-vacerin... zîrâ cem; mâni; degildir.

52. Na@mü'l-; Ulûm

m.«.542/1 [mevzûâtü'l-ulûm]

Yazarı: Rızâî-i Tokâdî İshak b.Hasan el-Hanefî¹⁵
(öl.h.1100/m.1688)

Tâ'lik hatla, 14.5x22 ölçüsünde, 21 satır ve 10 varaktır. Hicrî 1088/m.1676 yılında te'lif edilen eserin h.1228/m.1813 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshasıdır.

Başı: îlâhî ±ü'l-celâl-i Rabb-i Ekrem
; Alîm ü çâdir ü çayyûm u Er√am

Sonu: İki dünyâda rüsvây ...ılma Yâ Rab

53. Şer√ü'l-Ma...Şûd

m.«.289/6 [sarf]

Yazarı: Nâtıkî-i Ardahânî (öl.12. hicrî asır)

Nesih hatla, 15.6x21.5 ölçüsünde, 15 satır ve 29 (104-133)
varaktır.

Başı: √amd-i bî-...iyâs ve &enâ™-i ... ol mecma;-ı
kemâlât ve ol »allâ...u'l-ar>ı ve's-semâvât...
üzerine olsun...

Sonu: Nâ+ı...î kes bu kelâmuñ #eylini
İ<tişârdur maflûb olan der-zebân

¹⁵ Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 201.

54. Ta;lîmü'l-Müte;allim li-Burhâneddîn ez-Zernûcî¹⁶

m.«.774/3 [tâlîm]

Yazarı: Haleb Efendi Mustafa b. Ömer b. Muhammed (öl.h.1063/m.1652'den sonra)

Nesih hatla, 12.3x22 ölçüsünde, 24 satır ve 72 (54-126) varaktır. Hicrî 1063/m.1652'de telif edilen eserin aynı yıl istinsah edilen nüshasıdır.

Başı: Bihterîn ma...âlât... ammâ ba;d. Erbâb-ı elbâb ve aŞvâb-ı #evi'l-iktisâba «afî degildür ki miyân-ı talebede... Ta;lîmü'l-Müte;allim nâm kitâb...

Sonu: ...ve Kemâl Paşazâdenüñ ve nayrilerüñ şeref-i mütâla;alarıyla müşerref oldu... Elvamdülillâhi ;ale't-tamâm... ;alâ nebiyyihi MuVammed.

55. Şer√-i UŞûlü'l-Øikem fî-Ni@âmi'l-;Âlem¹⁷

m.«.555/2 [tarih]

Yazarı: Kâfî el-Bosnevî Hasan b. Turhan b. Davud b. Yakub Akhisârî¹⁸ (öl.h.1025/m.1616)

Nesih hatla, 12.5x20.5 ölçüsünde, 16 satır ve 81 (52-133) varaktır. Eserin kendi müellifi tarafından h.1005/m.1596 yılında yapılan şerhidir. Önemli kısımlar kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Başı: Øamd ol NâŞır-ı çahhâra ki "İtdi manŞûr ;asker-i dîn-i @afer-rehberi Küfri ma...hür..."

Sonu: ...içinde vâ...i; olan sehv ü «atâyı yed-i ;afvlarıyla mestûr ve mükerrem ve luflarıyla ma;#ûr buyurdılar inşâ™Allâhü te;âlâ.

¹⁶ Bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, C. I, s. 425.

¹⁷ Bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, C. I, s. 113-114.

¹⁸ Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, C. I, s. 291; Ömer Rıza Kehhâle, C. III, s. 233.

56. »ulâŞatü'l-Ebdân¹⁹

m.«.494/2 [t1b]

Yazarı: Şifâ'î DervîŞ ;Ömer b. Hasan el-Bursevî²⁰
[öl. h.1155/m.1742]

Ta'lik hatla, 13x21 ölçüsünde, 21 satır ve 166 varaktır. Hicrî 12. asırda istinsah edilen eser, müellifin terceme-i hâlini veren kaynaklarda zikredilmemektedir.

Baş1: Elvamdü lillâh e'Ş-Şâfî li-es...âmi
Şabâvete'l-Vikmeti ve'S-Şalât ;alâ MuVammedi'l-
Vâfî bi'Ş-Şefâ;ati ilâ ümmetihi...

Sonu: ...ba;dehü kâseden rûsûb iden altunı bir
kanıda (döküp) gölgede ...urıdalar ve Vıf@
ideler. Temme hâ#ihi'l-kitâb.

57. »ulâŞatü'†-%1b²¹

m.«.684 [t1b]

Yazarı: Hayâtîzâde Re™îsü'l-Etibbâ Mustafa Feyzî
b. Muhammed b. Ahmed²² (öl.h.1163/m.1749'dan sonra)

Ta'lik hatla, 16.5x19.7 ölçüsünde, 23 satır ve 34 varaktır.
h.1163/m.1749'da telif ve h.1165/m.1751'de istinsah edilen
nüshada, nazarî ilimlerle ilgili bir takım bilgiler de bulunmaktadır.

Baş1: Bismillâhi men-küllü'l-umûr bi-yedihi...
;ilm-i tıbb dört fenni müŞtemil olub...

Sonu: ...ve dîdân «urûcından i...tiZâ ve Zârûri
vasebiyle ba...ilursa kâfidür.

58. Çavâ;idü TeseVürât min-Tecerrübâtı
Şey« İbni ;İsâ

m.«.683/2 [t1b]

¹⁹ Bkz. Dr.Ramazan ŞeŞen-Cemil Akpınar-Cevad İzgi, *Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları KataloĖu*, İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1984, s. 261.

²⁰ Bkz. Bağdatlı İsmail PaŞa, *a.g.e.*, C. I, s. 798; Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, C. III, s. 227-228.

²¹ Bkz. Dr. Ramazan ŞeŞen vd., *a.g.e.*, s. 215.

²² Bkz. Bağdatlı İsmail PaŞa, *a.g.e.*, C. II, s. 245; Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, C. III, s. 232.

Yazarı: ?

Ta'lik hatla, 12x19.7 ölçüsünde, 31 satır ve 10 (12-22) varaktır. İstinsah tarihi h.1175/m.1761'dir.

Başı: Elvamdü lillâhi Rabbi'l-;âlemîn... ve ba;de târî«-i hicrînüñ to...uz yüz altmış yedi senesi kitâbı te™lîf idüp... eş-Şey« İbni ;îsâ el-ØiŞârî tecerrübâtından...

Sonu: ... ve nice oyna... ço... iş görür ve's-selâm.

59. Kitâb-ı Menâfi;-i Øayvânât
m.«.397/2 [t1b]

Yazarı: ?

Nesih hatla, 14.5x20 ölçüsünde, 15 satır ve 10 (128-138) varaktır. Muhtemelen 18. asırda istinsâh edilen eserin, sayfa başları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Son kısmı eksiktir.

Başı: İbtidâ benî-Âdemde benî-Âdem «âŞŞiyeti oldur ki ...

Sonu: Øırlanmıç fevâ™idi budur ki beyân olunur. Diger ...ırlanmıç ibtidâ yuva yapdu...da iki taş getirüp yuvasına...

60. Kitâb fi't-Terkîbi'l-Merâhim
m.«.388 [t1b]

Yazarı: ?

Rik'a hatla, 12.5x20 ölçüsünde ve 9 varaktır. Sayfalardaki satır sayıları muayyen değildir. Muhtemelen 14. hicrî asırda eksik olarak istinsah edilmiş bu eser çok sayıda ilaç terkîbini ihtivâ etmektedir.

Başı: Hâ#â kitâbu tıbb. %atlı merhem tertîbi: iç yanı... bunlaruñ mecmû;ı eridilip ve süzülüp merhem ile işbu tatlı merhem ...urVaları...

Sonu: Âteş yanını beyânındadır... âteş veyâ«ud... te™&îr eylemesiyle yanı... e&eri @âhir olur. Yanımuñ üç derecesi...

61. Kitâb fi't-™lb
m.«.534/1 [t1b]

Yazarı: ?

Ta'lik hatla, 13.5x19.2 ölçüsünde, 15 satır ve 19 varaktır. Baştan ve sondan eksik olan nüsha sin harfinde, sırça maddesinde bırakılmıştır.

Başı: Şebkûrlımın gelen reyvân ...o...ulasa nûrı rûşen
eyleye... Otuz ikinci bâb uyuma... ve uyumama...
avvâlin bildirür...

Sonu: Yüz otuzuncu bâb baytarnâmeden bir mi...dâr...
ve hem gözinden ma;lûm olur... zîrâ gözi çu...ur
olur. Temmete'l-kitâb bi;avnillâhi'l-Meliki'l-
Vehhâb.

62. Manzûme fi' t-%ıb²³

m.«.685/4 [t1b]

Yazarı: Nidâ™î Kısvinîzâde Muhammed Çelebî el-
Ankaravî²⁴ (öl.h.976/m.1568)

Nesih hatla, 13.5x22.3 ölçüsünde, 19 satır ve 19 (51-70) varaktır. Metin içerisinde çok sayıda hâmişler düşülmüştür.

Başı:? ðakîm ü ;Alîm ü ðalîm
ða>retüñdür Kerîm-i şân-ı ;a@îm

Sonu: Bu kitâbdan bulan devâ™ ?
ða>ret-i pâdişâha ide du;â

63. Menâfi;u'n-Nâs

m.«.392 [t1b]

Yazarı: Nidâ™î Kısvinîzâde Muhammed Çelebî el-
Ankaravî (öl.h.976/1568)

Nesih hatla, 15.7x21.7 ölçüsünde, 16 satır ve 193 varaktır. Altmış bâb üzerinden tercüme-te'lif edilen eser, hicrî 13. asırda istinsah edilmiş ve serlevhalarla önemli ibâreler kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

²³ Bkz. Dr. Ramazan Şeşen vd., *a.g.e.*, s. 321.

²⁴ Bkz. Ömer Rıza Kehhâle, *a.g.e.*, C. XII, s. 199, Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmâni* (The Ottoman National Biography), Geregs International Publishers Limited, England, 1971, C. IV, s. 312.

Başı: B'ismihi sübvânehu ve te;âlâ. ða... sübvânehu
ve te;âlâya vamd ü &enâ ve resûlüne i...tidâ...
kelâm-ı ...adîminde "külû ve'srebû ve lâ-tüsrifû
innallâhe lâ-yuvîbbü'l-müsrifîn...

Sonu: Bunuñ her birisi hem mülk (ü) hem mâl
Beni bunca iVsâna ...ıldı maVal

64. Menâfi;u'n-Nâs

m.«.397/1 [t1b]

Yazarı: Nidâ™î Kısvinîzâde Muhammed Çelebî el-
Ankaravî (öl.h.976/1568)

Nesih hatla, 14.5x20 ölçüsünde, 17 satır ve 120 varaktır. Tamamı altmış bâb olarak tanzîm edilen ve m. «.392 numarada kayıtlı tam bir nüshası bulunan eserin baştan on bâbı eksik bir nüshasıdır. Metnin sonunda bir takım fâideli tıbbî bilgiler bulunmaktadır.

Başı: On birinci bâb burun içinde ve üzerinde olan
emrâzların ;ilâcların beyân idelüm...

Sonu: Bu bende-i va...îr ya;nî Nidâ™î dört birâderin
küçügi idüm... Baña bunca iVsân itdi maVal.

65. Mürekkebât-ı Mu«telife

m.«.494/1 [t1b]

Yazarı: ?

Nesih hatla, 13x21.1 ölçüsünde, 25 satır ve 33 varaktır. Terkîb ve ilaç isimleri kırmızı mürekkeple belirlenmiştir.

Başı: Evvelki ma...âle mülûk (u) selâfîn-i ;i@âm...
isti;mâl itdükleri mürekkebât-ı ;acîbe ve
mücerrebât-ı narîbe beyânındadır...

Sonu: ...vu...ne-i dîger vec;-i ...ulunca pâyet
nâfi;dür. Altı dirhem Vall idüp iVti...ân ideler.

66. Şifâ™ü'l-Fu™âd li-ða>reti Sultân
Murâd25

m.«.685/1 [t1b]

²⁵ Bkz. Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, C. II, s. 1063; Dr. Ramazan Şeşen vd., s. 242.

Yazarı: Zeynelâbidîn ibni Halîl
(öl.h.1037/m.1627'den sonra)

Nesih hatla, 13x22 ölçüsünde, 18 satır ve 29 varaktır. Aralarında etjime, eşribe, esvâb, ezhâr ve benzeri bölümlerin de bulunduğu on yedi fasıl üzere tertip edilmiştir. h.1037/m.1627'de telif edilen eserin h.1063/m.1652 yılında Hüseyin b. Ramazan tarafından istinsah edilen nüshasıdır.

Başı: Ðamd-i bî-√add... Ðayy u ~amed Ða>retine
olsun kim bu ;âlemi ;ademden vücûda getürüp...

Sonu: ...dâru's-şifâda re™îsü'l-etibbâ™ idim...
el-√amdü lillâhi ve's-Salâtü ve's-selâmü ;alâ
nebiyyihi Mu√ammedin ve âlihi ve a√vâbihi'l-
kirâm.

67. Terceme-i Bâhnâme-i Pâdişâhî²⁶
m.«.681/2 [t1b]

Mütercimi: Cerrâh Mes™ûd

Nesih hatla, 14x19.8 ölçüsünde, 11 satır ve 36 (72-108) varaktır. Nasîrüddin et-Tûsî²⁷'nin Sultan Ebû Muzaffer Han b. Sultan Kazan Han b. Memnûn adına telif ettiği Kitâbü'l-Bâhü's-Şâhiyye ve't-Terkîbâtü's-Sultâniyye adlı eserin tercümesidir. İleride söz konusu edilecek bir başka nüshası da m.«.387 numarada kayıtlıdır.

Başı: Ðamd ü sipâs ve şükr-i bî-...iyâs Ða>ret-i
Ulûhiyyete ki...el-bâbü'l-evvel... insânuñ
mizâcların ne resme olur...

Sonu: ...Bâhnâme-i Pâdişâhî... pâdişâhlar
«azînesinden ma«Şûl ve ma«zûn ola.

68. Terceme-i Bür™ü's-Sâ;ali-Ebî Bekri
Mu√ammed b. Zekerîyyâ²⁸
m.«.685/2 [t1b]

²⁶ Bkz. Dr. Ramazan Şeşen vd., *a.g.e.*, s. 378.

²⁷ Bkz. Ömer Rıza Kehhâle, *a.g.e.*, C. XI, s. 207.

²⁸ Bkz. Dr. Ramazan Şeşen vd., *a.g.e.*, s. 112.

Mütercimi: Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Halvetî el-Edirnevî

Tâ'lik hatla, 12.5x22 ölçüsünde, 18 satır ve 5 (29-34) varaktır. Hicrî 1155/m.1742 yılında tercüme edilen eserin h.1212/m.1797 târihli istinsâhdır.

Başı: El-√amdülillâh... ammâ ba;d. %abîb Mu√ammed b. Zekeriyyâ... bir gün vezîr Ebü'l-çâsım b. ;Abdullâh √a>retlerinüñ meclisinde...

Sonu: ...ve üç güne degin «oş ola bi-i#nillâh. çad-temmete'r-risâle.

69. Terceme-i »avâşş-ı Büberiyye²⁹
m.«.383 [t1b]

Mütercimi: Zeki Ali Beg (öl.h.1107/m.1695'ten sonra)

Nesih hatla, 10.8x16 ölçüsünde, 13 satır ve 16 varaktır. Hicrî 1107/m.1695'de tercüme edilen eserin, Muhammed Nesîm-i Celvetî tarafından h.1162/m.1748 yılında istinsah edilen nüshasıdır.

Başı: El-√amdülillâhi Rabbi'l-;âlemîn... ammâ ba;d. Risâle-i Büberiyye der-beyân-ı tedbîr ü «avâşş... evvelâ büberiyye didükleri bir aracdur ki...

Sonu: ...bil şomu...lımına seyf-i ...âtı; ve mücerrebdür... büberiyye tercemesi şoña irdi.

70. Terceme-i »avâşş-ı Büberiyye³⁰
m.«.685/3 [t1b]

Mütercimi: Muhammed Ahmed b. İbrahim el-Edirnevî (öl.h.1155/m.1742'den sonra)

Nesih hatla, 12x22 ölçüsünde, 18 satır ve 10 (35-45) varaktır. Hicrî 1212/m.1797 tarihli Ali Câfer Efendi istinsâhdır.

Başı: Risâle-i Büberiyye der-beyân-ı tedbîr ü «avâşş...

²⁹ Bkz. Dr. Ramazan Şeşen vd., *a.g.e.*, s. 240.

³⁰ Bkz. Dr. Ramazan Şeşen vd., *a.g.e.*, s. 240.

Sonu: ...Risâle-i Büberiyye bulub itmâm.
Temmete'l-kitâb bi-;avnillâhi'l-Meliki'l-
Vehhâb.

71. Terceme-i Nüzhetü'l-çulûb
m.«.681/1 [t1b]

Mütercimi: ?

Nesih hatla, 14x19.8 ölçüsünde, 17 satır ve 70 varaktır. Muhtemelen h.12. asırda istinsah edilen bu eksik nüsha, aslında bir mukaddime ve üç makâleden oluşan Nüzhetü'l-Kulûb'un yalnızca ilk makâlesini ihtivâ etmektedir.

Başı: Ma...âle-i evvel mevâlid-i &elâ&enüñ ya;nî
√ayvân ve nebât ve ma;âdin beyânındadır...

Sonu: ...Hüdhüd ma;rûfdur... kimesnenüñ başı
altına ...uşlar hergiz bîdâr olmaya... kemüğini
(...)

72. Terceme-i »ulâŞatü fi'+-%1b³¹
m.«.386 [t1b]

Mütercimi: Cerrâh Mes;ûd

Nesih hatla, 12.2x17 ölçüsünde, 15 satır ve 30 varaktır. Tahmînen 13. hicrî asırda istinsah edilen bu nüsha, Ebî Tâhir b. Muhammed el-Gaznevî'nin Farsça yazdığı eserin tercümesidir.

Başı: El-√amdülillâhi Rabbi'l-;âlemîn... ammâ
bilgil kim müte...addimîn gelenler şöyle rivâyet
itmişler ki Me^mmûn »alîfenüñ... ve adını
»ulâŞa-i Dîvân didiler.. Türkî dili üzerine
düzem...

Sonu: ...FaŞl; diŞ Şovu... Şu içmekden anrısıa...
cemî;ini ...arıŞdırup ma;çûna ...atup √ıf@ ide.

73. Terceme-i Kitâbü'l-Bâhü'ş-Şâhiyye³²
m.«.387 [t1b]

Mütercimi: Cerrâh Mes;ûd

³¹ Bkz. Dr. Ramazan Şeşen vd., *a.g.e.*, s. 177.

³² Bkz. 26. dipnot.

Nesih hatla, 13.5x19 ölçüsünde, 17 satır ve 21 varaktır. Muhtemelen h.12. asırda yazılmış bu nüshanın bir başka istinsâhı da 681/2 numarada kayıtlıdır.

Başı: el-Bâbü'l-evvel tedbîr-i insânuñ ve mizâcların beyânındadır. Evvelâ bil imdi insânuñ mizâclaruñ ne resme olur...

Sonu: ...bu Kitâb-ı Pâdişâhîdür ve gerek kim envâ;dan pâdişâhlaruñ «azînesinden ma«şûş ve ma«zûb ve ma«zûn ola. Temmet.

74. Terceme-i Risâletü'ş-Şifâ™ el-Edevâ™ü'l-Vebâ™³³

m.«.683/1 [t1b]

Mütercimi: Abdülgani Efendi (öl.h.988/m.1580'den sonra)

Nesih hatla, 12x19.7 ölçüsünde, 17 satır ve 11 varaktır.

Başı: Hezâr şükr ü &enâ ol »udâ-yı bî-hemtâ cenâbına...

Sonu: ...i#â-nâdiye fi'@-@ulümâti... sübvâneke innî küntü mine'@-@âlimîn. Temmete'r-risâletü'l-mevzû;a fî-beyâni def;i't-tâ;ûn.

"TURKISH MANUSCRIPTS FOUND IN THE LIBRARY OF THE FACULTY OF LETTERS AT KUWAIT UNIVERSITY"

Abstract

Ottoman State spreading over the large area is one of the biggest states. This large area and long period of time paved the way for a rich culture which left footprint in many areas of the world. Therefore, those who study Ottoman history, art, architecture, literature so on, must trace the remnants of culture disseminated within tens of states and now are about to disappear. The works of Turcologists who during their travel go through libraries are included in this. Kuwait invaded by its neighbour Iraq during the last decade of the 20th century was founded on the land that was under the reign of Ottoman State. This study is to introduce seventy four Turkish manuscripts found in the single open manuscript in the single open library in Kuwait.

Keywords

³³ Bkz. Dr. Ramazan Şeşen vd., *a.g.e.*, s. 281.

Kuwait, Turkish, manuscript

HALİDE EDİB ADIVAR'IN MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ HATIRALARININ EDEBÎ ESERLERİNE AKSİ

Murat KOÇ*

ÖZET

Halide Edib Adıvar, Millî Mücadele'ye katılmış ve bu dönem hatıralarını Türk'ün Ateşle İmtihanı (The Turkish Ordeal) adlı eserinde toplamıştır. Hatıratın en önemli özelliği günü gününe yazılması ve gerçek şahıs, yer ve olaylardan bahsetmesidir. Bu eserle Ateşten Gömlek romanı, Dağa Çıkan Kurt ve İzmir'den Bursa'ya adlı hikâye kitaplarında bulunan bazı hikâyeleri arasında büyük paralellikler mevcuttur. Makalede bu dönem hatıralarının onun adı geçen edebî eserlerini nasıl şekillendirdiği, bu paralelliklerin neler olduğu Eser-Biyografi münasebeti çerçevesinde incelenmiştir. Hatıratındaki yer, olay ve şahıslar bazen olduğu gibi, bazen de küçük değişikliklerle edebî eserlerinde yerini almıştır. Savaş sırasında Türk askerinin gösterdiği kahramanlıklar, Anadolu halkının uğradığı zulümler ve nihayet zafere kavuşmanın verdiği sevinç, Türk ordusunun zafer alayıyla İzmir'e girişi adı geçen eserleri doldurmuştur. Halide Edib güçlü kalemi sayesinde yaşadıklarını hem hatırat, hem de edebî eser kompozisyonu şeklinde okuyucuya sunabilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Halide Edib Adıvar, Millî Mücadele Dönemi Hatıraları, Türk'ün Ateşle İmtihanı (The Turkish Ordeal), Ateşten Gömlek, Dağa Çıkan Kurt, İzmir'den Bursa'ya, Eser-Biyografi münasebeti

Bir yazarın eseri ile biyografisi arasındaki münasebet nedir? Biyografisinden yola çıkılarak yazar ve eseri hakkında bazı sonuçlara ulaşmak mümkün müdür? Hangi yazarların eserlerinde

---

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

biyografik unsurlar daha fazla yer tutar? Yazar biyografik unsurlara sadık kalarak mı eserini yazmıştır? Yoksa bu biyografik unsurlar şekil değiştirerek edebî eserin kompozisyonu içinde yeni bir yapıyla mı okuyucuya sunulmuştur?

Eser-Biyografi münasebeti deyince aklımıza bu sorular gelmektedir. Her yazar eserini ferdî yaşantı ve tecrübelerine göre ortaya koyar. Bu ferdî yaşantı ve tecrübelerini ortaya koyarken, bazen kendisini eserinde bir kahraman yapabilir, kendi özelliklerini ve yaşadıklarının bir kısmını veya tamamını bir şahsa izafe ederek anlatabilir. Ya da şahıslardan biri yazarın olmak istediği, kendi idealindeki tip olabilir. Bu tip, yazarın bütün ideallerini bünyesinde barındırır. Yazar, her eserine kendi yaşadıklarından birşeyler katmayabilir. Bir ya da iki eserinde hatıralarını kullanır, ya da bütün eserlerinde biyografik unsurları küçük ve dağınık motifler halinde kullanabilir. Bütün bunlardan bir sonuca ulaşabilmemiz için, elimizde yazarın sağlam bir biyografisinin bulunması gerekir. Otobiyografik eserler yazmış yazarlar için bu kolaydır. Bu otobiyografilerde anlatılanlar yanında yazarın kendisi ve eserleri hakkında yazılanlar, başka edebiyatçıların hatırat, mektup veya mülâkatlarında beliren çehresiyle birleştirilerek önemli sonuçlara ulaşma imkânı verebilir. Kısaca eser-biyografi münasebeti araştırmalarında yazarın sağlam bir biyografisinin bulunması ve diğer eserleri üzerinde yapılacak derin tedkik ve tahliller sayesinde bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. R. Wellek ve A. Warren'in *Edebiyat Biliminin Temelleri* adlı eserinde şairler, onların eserleri ve biyografileri arasındaki münasebet konusunda söylenenleri, genel olarak edebiyatçılar için de düşünebiliriz:

“Bununla beraber, bağlantılar, paralellikler, dolaylı benzeyişler ve karmakarışık yansımalar vardır. Şairin eseri, bir maske, dramatize edilmiş bir gelenek olabilir, ama bunlar daha ziyade onun kendi tecrübelerinin, kendi hayatının gelenekleridir. Edebiyat araştırmasında bu farkları göz önünde bulundurarak kullanılan biyografik bir çalışma faydalıdır. Herşeyden önce, biyografinin yorum açısından değerli olduğu şüphe götürmez.

Biyografi, yazar hakkında ileri sürülen birçok şeyi ve hatta yazarın eserinde kullandığı kelimeleri açıklamada yardımcı olabilir. Biyografik eser, aynı zamanda, edebiyat tarihinde, edebiyatın gelişmesi ile yakından ilgili en aşikâr meseleleri, bir yazarın sanatının gelişmesi, olgunlaşması ve muhtemel gerilemesi gibi meseleleri incelemekte yardımcı olacaktır. Biyografi, aynı zamanda, edebiyat tarihi ile ilgili olarak şairin çalışması, çevresindeki arkadaşları, yaptığı geziler, gördüğü ve içinde yaşadığı çevre ve şehirler hakkında edebiyat tarihine ışık tutabilecek, yani şairin hangi geleneğe bağlı olduğu, ne gibi tesirler altında kalarak sanatına yön verdiği ve hangi konulardan ilham aldığına dair soruları cevaplandıracak materyal toplar.”¹

Bu yazıda Halide Edib Adıvar'ın *Türk'ün Ateşle İmtihanı* adlı eserinde anlattığı Millî Mücadele dönemi hatıraları ile *Ateşten Gömlek* romanı, *Dağa Çıkan Kurt* ve *İzmir'den Bursa'ya* adlı kitaplarda bulunan hikâyeleri arasındaki paralellikler, yansımalar, dolaylı benzeyişler üzerinde durulacaktır.²

1882-1964 yılları arasında yaşayan Halide Edib Adıvar roman, hikâye, mensur şiir, tiyatro, edebiyat tarihi, tercüme türlerinde, fikir ve eğitim konusunda eserler vermiştir. Aldığı Batılı tarzda eğitimi millî kültür değerleriyle biraraya getirerek senteze ulaşmış, yaşadığı aktif ve zengin hayat tecrübesini, eserlerine başarıyla yansıtabilmiştir.

İlk eserlerinde aşk, ferdî saadet, kadının toplum içindeki yeri gibi meseleleri ele alan Halide Edib'in kaleminde, Millî Mücadele'ye katıldıktan sonra önemli bir değişme olur. Bu değişimi ferdîden sosyale doğru giden bir çizgi olarak nitelemek mümkündür. Yazarlık hayatının başlangıcından beri, biyografisi

¹ R. Welles-A.Warren, *Edebiyat Biliminin Temelleri*, Çev: Prof. Dr. A. Edip Yüksel, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1983, s. 100.

² Bu konudaki paralelliklerin bazılarını Prof. Dr. İnci Enginün *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi* (M.E.B. Yay., İstanbul 1995 (2. B.), 615 s.) adlı eserinde ve “*Millî Mücadele'de Türk Kadını*” (*Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yay., İstanbul 1991 (2. B.), s.503-515) adlı makalesinde işaret etmiştir.

ile ilgili özelliklerin eserlerine çeşitli şekillerde yansıdığını biliyoruz. İlk eserlerinde karşımıza çıkan kültürlü, devrine göre iyi yetişmiş, güzel fakat eşleri tarafından anlaşılmayan ve aldatılan kadınlar, Halide Edib'in şahsî hayatından izler taşır. O da ilk eşi Salih Zeki'yle olan evliliğinde bunları yaşamış ve eşinin ikinci kez evlenmesini kabul etmediğinden ondan ayrılmak yolunu seçmiştir. Aynı şekilde Millî Mücadele yıllarındaki yaşadıklarının da edebî eserlerine yansıdığını görüyoruz.

Mondros Mütarekesi'nin ardından Halide Edib ve diğer aydınlar vatanın kurtuluşu için çeşitli çözümler aramaya başlarlar. Halide Edib bir yandan yardım kuruluşlarında çalışırken, bir yandan da halka yönelik açık hava mitinglerine katılır. Tanıdığı bazı yabancılarla da görüşerek, onların memleketin durumuna nasıl baktığını öğrenir. Bütün bu çalışmalar Halide Edib'in dikkat çekmesine, başına ödül konmasına, hatta hakkında idam kararı verilmesine sebep olur. Bunun üzerine Halide Edib ve bazı aydınlar Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi'ne sığınır ve Anadolu'ya geçerler. Uzun ve zorlu bir yolculuktan sonra, Millî Mücadele'nin kalbinin attığı Ankara'ya varırlar. Burada Halide Edib, Anadolu Ajansı'nın kuruluşu, Batılı gazetelerde Millî Mücadele hakkında çıkan yazıların çevirisi ve Ankara halkının mücadeleye katılmasını teşvik yollu çalışmalarda bulunur. Hastabakıcılık yapar, onbaşı rütbesiyle bizzat cephede de çalışır. Gazetelerdeki yazı faaliyetine de devam eder. Tedkik-i Mezâlîm Komisyonu'na başkanlık yapar. Halide Edib bu komisyondaki çalışmaları ve Hilâl-i Ahmer'deki hemşirelik görevi dolayısıyla bizzat ateş hattında yaşama ve ateşten gömleği giyme imkânı bulmuştur. Onun gibi güçlü kaleme sahip bir yazarın bu mücadeleye katılması ve karşılaştığı şeyleri eserlerine malzeme yapması edebiyat, kültür ve tarihimiz açısından bir şans sayılmalıdır. Karşılaştığı bu manzaraların ve Anadolu insanının kalemine ne şekilde tesir ettiğini şöyle ifade eder:

“Halktan olan insanlarda henüz yazılmamış, bâkir ve çok hakikî bir çocuk heyecanı ve kabiliyeti var. Onun için bir eseri ancak halkın heyecanı ebedileştiriyor. Onun için belki bu heyecan

ve besâtetini duyanlar halk arasında denizde balık gibi kendilerini hakikî anasırları içinde hissediyorlar. Bunu ne kadar zaman ikinci sınıf vapur güvertelerinde, iskelelerde ve Anadolu'da duydum. Hatta isimleriyle değilse bile şahsiyetleriyle uzun bir liste yapabileceğim kadın erkek ne kadar halktan adam vardır ki onların yanında içimden birşey “Ben sizdenim!” diye haykırdı. Bunda maksadım kat’iyyen sanatın ifadesi yalnız halkı tariflemekle mümkün olduğunu iddia değildir. İnsan ruhu sarayda da, kulübede de hakikatle ifade edilirse ölümsüzdür...

Benim sanat (Âmentü)mün bir kısmında iman ettiğim dakikalar, bana ruhlarını (ister iyi ister fena anlarda olsun) açmış, bir hakikat şimşegi içinde göstermiş olanlarla geçirdiğim anlardır. O anları kemal-i ihtiramla takdis ederim ve eğer onu tekrar soluk bir ışıktaki kari’lerime verebilirim hayatta vazifemi yapmış olduğuma kani’ olurum. Bana gösterilen ruh, kim olursa olsun ehemmiyeti yoktur.”³

Hatıraların en önemli özelliği günü gününe tutulmuş notlardan yola çıkılarak yazılmış olmasıdır. Yer, olay, zaman ve kişiler sayesinde hatırat, edebî özelliği yanında tarihî vesika özelliği taşıyan bir âbide gibi yükselir. Halide Edib'in bu dönem hatıralarının *Ateşten Gömlek* romanına ve *Dağa Çıkan Kurt* ve *İzmir'den Bursa'ya* adlı kitaplarda bulunan bazı hikâyelerine aksettiğini görüyoruz.

Ateşten Gömlek romanının ismi Yakup Kadri'ye aittir. Yakup Kadri Ankara'da bulunan Halide Edib'i ziyaretinde bu adla bir roman yazacağını söylemiş, Halide Edib de çok beğendiğinden bunu kendi romanına ad olarak vermiştir:

“Mayısın birinde Yakup Kadri Ankara'ya geldi ve bize misafir oldu. Hem dost hem muharrir olarak ikimiz de onu çok seviyorduk. Yakup Kadri evin tepesindeki bütün Ankara'nın o sarı topraklarına bakan odasında kaldı. Onun misafirliği akşamlarımızı şenlendiriyordu. Konuşurken bu büyük kafanın, kocaman gözlerin,

³ *Dağa Çıkan Kurt*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1926, s. 216. (Alıntılar bu baskıdandır.)

kudretli sesin arkasında o parlak muharriri sezmemek mümkün değildi. Yukarıda ne yazdığımı sorduğum zaman *Ateşten Gömlek* adında bir Anadolu romanı yazmakta olduğunu söyledi. Ben de zihnimde bir Anadolu romanı tasarladığım için, o kendi romanını bitirmeden bu isimde benim böyle bir roman yazacağımı söyledim.”⁴

Yakup Kadri'ye yazdığı ve *Ateşten Gömlek* romanının başına alınan mektupta, eğer aynı adla Yakup Kadri de romanını yazarsa, Türk romanları arasında iki *Ateşten Gömlek* olacağını ve ilerde birgün bu ikisinin bir kütüphane rafında biraraya gelince, birbirlerini yakmadan geçmiş günler üzerinde söyleyeceklerini hayal eder. Yine bu önsözden eserin yaşananların ve gözlemlerin mahsulü olduğunu öğreniyoruz:

“İhtilâl ve isyan günlerinden beri, koza, kurt, kelebek devirleri tedkik edilen mahlûkat gibi Sakarya silâh arkadaşlarımın *Ateşten Gömlek*'te birkaç solgun aksini İstanbul, ihtilâl ve ordu günlerinden alıp kâğıt üstüne koymağa çalıştım. İstedğim gibi olmadığı için silâh arkadaşlarımdan af dilemek isterdim. Bize onlar ilham ettiler. Daha doğrusu Karadağ muharebesinde dağın ortasında ismini hiç bir zaman bilemeyeceğim yağız atlı bir zabitin dumanlar içinde kaybolup meydana çıkışı bana kocaman bir kalp hikâyesi tahayyül ettirdi. Eser Sakarya'nındır. Fena olabilir; fakat benim sanatımın yapabileceği en iyi şeydir. İnsan en çok sevdiklerine ancak en iyi yapabildiği şeyi verebiliyor.”⁵

Tasarladığı romanın kahramanını ise, Eskişehir'de Hilâl-i Ahmer hastanesinde görür. Burada karşılaştığı sessiz, mütevvekkil hemşire, Ayşe'nin âdeta prototipi olur:

“2 Haziran 1921'de bir hastabakıcı üniformasıyla Eskişehir İstasyonu'ndan Hilâl-i Ahmer hastanesine yürüdüm... Haziran gününün sıcağı odayı yakıyordu. Bana çay verdiler. Fakat zihnim

⁴ *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Çan Yayınları, İstanbul 1962, s. 193. (Alıntılar bu baskıdandır.)

⁵ *Ateşten Gömlek*, Teşebbüs Matbaası, İstanbul 1923, s. 6. (Alıntılar bu baskıdandır.)

hastabakıcının büyüğü ile meşguldü. Derhal onu Anadolu'ya ait romanımın kahramanı yapmaya karar verdim. Kendine mahsus hususiyetleri vardı. Ameliyat masalarının başında durduğu ve hastalara yardım ettiği zaman, âdeta onlara hayat verirdi. Uzun boylu, zümrüt gibi yeşil gözlü, siyah kirpikli, fildişi gibi beyaz tenliydi. Ancak sıcak iklimlerde görünen kırmızı karanfil gibi dudakları vardı. Odadan çıktıktan sonra Dr. Şemsettin'e onu yeni bir romana kahraman yapacağımı, adını Ayşe koyacağımı söyledim. Doktor gülerek, erkek kahramanın kim olacağını sordu. Henüz bilmiyordum. Kumandanlardan biri, İstanbullu bir genç, belki de Mehmet Çavuş olabilirdi. Fakat kararımı vermiş değildim. Madam Tadia'nın kuştüyü yatağına çekildiğim zaman uyumadan önce bunu düşünüyordum. Fakat Eskişehir'deki vazifem zihnimi o kadar meşgul etti ki; Ankara'ya dönüncüye kadar bir karara varmadım. Ankara'da derhal romana başladım.”⁶

Romanın kahramanı Ayşe, Halide Edib'in hatıratında bahsettiği bu hemşireden ve yazarın ferdi hayatından pek çok iz taşır. Ayşe de hatıratta bahsedilen hemşire gibi yeşil gözlüdür: “Ayşe'nin gözlerindeki yeşil ışıkların aydınlattığı İzmir yolu”⁷ onu tanıyanlar için bir ideal olur. Halide Edib'in o dönemde bizzat yaşadığı korku, heyecan, ümit, ümitsizlik, kaçış psikolojisini Ayşe de yaşar. İkisi de aynı ideali taşır. Vatanın düşmanlardan temizlenmesi, İzmir'e zafer alayıyla giriş ve yeşil İzmir'in bağlarının üzerine çöken siyah örtünün kaldırılması. Halide Edib: “İstiklâl mücadelesi hissi bende bir çeşit mukaddes cinnet halini almıştı.”⁸ der. Bu kutsal deliliğin sembolleştirilmiş hali Ayşe'dir. Hatırat da aynı şekilde İzmir idealine yer verildiğini görüyoruz: “Artık şahıs olarak yaşamıyordum. Bu millî mukaddes cinnetin bir parçasından ibarettim. 1922'de İzmir'i aldığımız güne kadar benim için hayatta başka hiçbir şeyin ehemmiyeti kalmamıştı.”⁹, “Bundan

---

⁶ *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 198.

⁷ *Ateşten Gömlek*, s. 210.

⁸ *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 24.

⁹ *a.e.*, s. 24.

hemen sonra, ne padişahın zavallı siyaseti, ne de İtilâf Orduları bir sürü genci İzmir'e gitmekten men' edebilirdi.”¹⁰, İzmir'e giriş âdeta “Ateşle imtihandan sonra bu Türk milletinin balayı”¹¹ olacaktır. Ayşe de bütün hayatını, hatta aşkını İzmir yoluna adar. İzmir yolunda ferdî benliğinden sıyrılır, millî kimliğin bir parçası olur. Ona âşık olanlar da, İzmir yolundaki mücadelenin bir parçası olurlar.

Halide Edib Ayşe'ye ferdî bir macera da yükler. Yunanlılar'ın İzmir'i işgali esnasında Ayşe'nin eşi ve çocuğu gözünün önünde öldürülür. Ayşe yaralı olarak amcasının kızının Şişli'deki evine gelir. O dönemde Şişli ve çevresinde verilen çay partilerinde Türk hanımları davet ettikleri İşgal Kuvvetleri askerlerine, halk arasında uyanan öfkeyi ve milletçe haklı olduğumuzu anlatmaya çalışırlar. Halide Edib, bu toplantılardan bir sonuç alınamayacağına inanır. Şişli ve Beyoğlu çevresi onun için bir “öteki yaka” gibidir. Nitekim bu davetler bir iki evlenmeyle sonuçlanmış, somut bir fayda getirmemiştir. Romanda Şişli ve çevresindeki kadınlarla, daha çok halk tabakasına mensup olan kadınlar arasındaki rekabete de yer verilir. Halide Edib, yardım cemiyetleri ve Türk Ocağı çevresindeki çalışmalara katılır. Romanda Ayşe de bu toplantılardan hoşnut değildir. Peyamiler'in evinde yapılan bir davette, milletçe af dilememizi isteyen İngiliz gazeteci Mr. Cook'la tartışmaya girer ve sömürgeci İngilizler'in affı, talep edenlere vermeleri gerektiğini söyler. Romanda Ayşe ile Mr. Cook'un konuştuğu bu bölümde Halide Edib, İngilizler hakkındaki duygu ve düşüncelerini Ayşe'ye söyletir.

Halide Edib Fatih, Sultanahmet ve Kadıköy'deki mitinglere konuşmacı olarak katılır. Özellikle Sultanahmet mitingi çok ses getirir. Romanda Ayşe, Cemal, Peyami ve İhsan Sultanahmet Mitingi'ne dinleyici olarak katılır. Romandaki bu miting sahnesi, Halide Edib'in katıldığı bütün mitinglerdeki izlenimlerinin ortak eseridir. Hatırat ve romandaki miting manzaraları paraleldir.

---

¹⁰ a.e., s. 26.

¹¹ a.e., s. 311.

Halide Edib'in mitingde söylediği “Hükümetler düşmanımız, milletler dostumuz.” şeklindeki cümle, romanda Ayşe, Cemal, Peyami ve İhsan tarafından “Milletler dostumuz, hükümetler düşmanımız” şeklinde tekrarlanır. Kendi benini Ayşe'ye izafe eden Halide Edib, hatıratında konuşmacı olarak katıldığı mitingde, romanda Ayşe'nin şahsında bir dinleyici olarak katılır. Bu mitingde Halide Edib'in, halkı Hristiyanlar'ı öldürtmeye yemin ettirdiği ve ardından tevkif edildiği yolunda söylentiler çıkar. Ve Halide Edib'in idam kararına kadar giden bir süreci başlatır.

Mr. Cook'la tartıştıktan sonra Peyami'nin annesi Ayşe'yi evde istemez. Özellikle bazı aydınların Malta'ya sürülmesi, onda Peyami'nin de sürüleceği korkusunu yaratır. Bunun üzerine Ayşe, Gedikpaşa'da bir ev tutar ve oraya yerleşir. Ders vererek, dikiş dikerek İzmir yolundaki çalışmalara katkıda bulunur. Bir süre sonra İzmirli bir kadının İngilizler aleyhinde propaganda yaptığı söylentisi yayılır. Ayşe de idama mahkûm edilir.

Çocuklarının Robert Kolej'de okumaları sebebiyle Bebek'te oturan Halide Edib, Bebek'ten İstanbul'a inerken, Boğaziçi'ndeki düşman donanmalarını üzüntüyle izler. Romanda da Ayşe, Cemal, Peyami ve İhsan'ın bu manzarayı üzüntüyle izlediğini görüyoruz. Yine böyle üzüntülü bir gününde, yanında oturan kadın Halide Edib'in elini tutar ve “Bu da geçer.”¹² diyerek onu teselliye çalışır. Ayşe de Üsküdar'a geçerken, vapurda bir kadınla elele oturur ve düşman donanmalarını gözler:

“Kadını İhsaniye'ye kadar götürdüm. Vapurda elele oturduk. Boğaziçi'nden İstanbul'a çevrilen toplara baktık.”¹³

İngilizler'in İstanbul'u işgaline roman ve hatıratında yer verilir. Romanda bu olay Ayşe'nin gözlemleriyle çok canlı bir şekilde tasvir edilir.

---

¹² a.e., s. 13.

¹³ *Ateşten Gömlek*, s. 80.

Halide Edib, zaferin kazanılacağı günlere kadar ağlamamaya karar verir: “(...) Daha iyi günlere kavuşmadan önce, bir damla gözyaşı dökmemeğe karar vermişim.”¹⁴

Ayşe de İzmir yolunda ağlamaz: “O hiç ağlamıyor, o muhitteki insanların en sâkin ve en kavîsi görünüyordu.”¹⁵

Halide Edib, kendi adı etrafında çıkan söylentilerden sonra, Anadolu'ya geçmek üzere Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi'ne sığınır. Ayşe de Anadolu'ya Üsküdar üzerinden geçer. İzlenen güzergâh aynıdır: Samandıra, İzmit, Adapazarı, Eskişehir. Bu yolculuk esnasında hem hatırat, hem de romanda kabiledekilerin İzmit tepelerinden Marmara açıklarını ve İstanbul'u farklı duygularla seyrettiğini görüyoruz. Hatırat Halide Edib, tam bir güvenle İstanbul'a tekrar döneceklerinden bahseder:

“Hava parlak ve güneş don üzerinde ışıldıyordu. Tekrar yan yollardan gitmek zorundaydık. İki saat sonra, Marmara ve İzmit Körfezi'nin mavi suları görünen bir tepeye erişmiştik.

Bütün atlar durdu ve bütün gözler yeşilimtrak mavi su parçasına çevrildi. Hiç kimse, yanındakine bakmıyordu. Herkesin gözü, belki de artık tamamıyla terk edeceği hayatının bu parçasına çevrilmişti. Herkes kendi içine çekilmiş gibiydi. Herkesten önce atımı tepeden aşağıya sürdüm. Deniz artık görünmüyordu... Arkamda kalanların uğultulu seslerini işitmez olmuşum artık. Bu, öyle bir ayrılıştı ki, ikinci defa insanın başına gelmezdi.

«Hanım teyze, deniz ne kadar güzel, tarla ne kadar yeşil!»

Bunu söyleyen, Arslan Kaptan'ın yaveri, tek gözlü İsmail'di. Kendisi Gebzeli'ydi. Dudaklarının titremesinden buraya ne kadar bağlı olduğunu anladım.

«Buralara tekrar döneceğiz, İsmail!» dedim.”¹⁶

Romanda ise Peyami İstanbul manzarasını özlemle seyreder. Bu manzara, yerini Ayşe'nin yeşil gözlerine bırakır:

¹⁴ *Türk'ün Ateşle İmtihani*, s. 61.

¹⁵ *Ateşten Gömlek*, s. 85.

¹⁶ *Türk'ün Ateşle İmtihani*, s. 106.

“Kandıra'da üçümüz de öküzlerin yanında durduk, denize son defa baktık. İzmit Koyu iki tarafın yumuşak, zeytinî yeşillikleri ortasında mai ve mesut kıvrılıp beyaz İstanbul'a gidiyordu. Bunu gözlerimizle takip ederken Seyfi ve ben ağladık. Onun gözleri kuru ve ateşliydi. Ben ilk defa bu memleket ızdırapları içinde İzmir'den önce İstanbul'u görüyordum. Gözümüzle küçük, dar denizi selâmladık, öptük, ayrıldık. Bundan sonra İstanbul hasretinin karşısına iki yeşil parlak ziya koydum.”¹⁷

Halide Edib Ankara'ya gider, Ayşe ise Cemal'in yanına Eskişehir'e gönderilir.

Mehmet Çavuş ismine, romanda ve hatıratta rastlıyoruz. Muhtemelen bu aynı şahıstır. Silâh kaçıran orduya yardımcı olur. Hatırat ve romanda bu silâh kaçırma olayı mevcuttur. Halide Edib ondan bu silâh kaçırma hikâyelerini dinler. Hatıratta Mehmet Çavuş'un Anadolu'ya, romanda ise Makedonyalı olduğundan bahsedilir:

“Mehmet Çavuş, son kaçakçılığında söz ederken, gururu son dereceyi buluyordu:

«Kırk araba dolusu silâhtı. İşgal henüz olmuştu. Gece yarısından sonra, Korna'ya erişmiş, köyün dışında bir yere gömmüştük. Şafak sökmeden önce, toplandık. Silâhları yerleştirmeye başladık. Fakat yanımdaki adamlar korktular. Ben hemen tüfeğimi göstererek, sizin adlarınız hükümet defterinde yoktur. Hadi bakalım. Hepinizi köpek gibi gebertirim, dedim.»

Bundan sonra, adamların silâhları yüklerken, Hristiyan çetesinin hücumuna uğradığını, onları tek başına tüfeğiyle nasıl karşıladığını ve köylülerin nasıl cesurca davrandıklarını anlattı.”¹⁸

Romanda ise silâh kaçırma hâdisesini Peyami dinler. Anlatılanlar aynıdır:

“-Tam kırk araba silâh vardı. «His» köyüne getirdiler. Kodular gittiler. İngilizler İstanbul'u alınca köylüler korktu. Hemen

---

¹⁷ *Ateşten Gömlek*, s. 87.

¹⁸ *Türk'ün Ateşle İmtihani*, s. 91.

martinimi aldım başlarına gittim. «Bana bakın, dedim, sizin kitapta sayınız yoktur. Kafanıza kurşunu sıkar, leşinizi gübreye gömerim. Kimsenin haberi olmaz. Hadi bakalım, arabaları bir yola getirin!» Arabaları doldurdular, iki saat karanlıkta sürdük. Sonra İngiliz süvarilerinin geldiğini haber verdiler. O sefer hemen ben arabaları yıkıverdim. Yeri açtık, gömdük. Allah'tan yaprak süprüntüsü vardı, yeri belli olmadı. Ertesi gün saklandım, üç gün köylülere gözükmedim. Sonra yine çıktım. Bu sefer köylüler kendi kendilerine yüklettiler, köyden köye taşıdık.”¹⁹

Tek değişiklik romanda Mehmet Çavuş'un, güzel Kezban'ın aşkı uğruna millî davadan uzaklaşıp, düzenli ordu karşıtlarına karışması ve bunun sonunda idam edilmesidir. Hatıratta ise mücadeleye sadık kalır. Kolundan yaralanıp, tüfek kullanamayacak hale gelince geri plânda hastanede görev alır.

Yazar böylece gerçek hayatta karşılaştığı ve hatıratında bahsettiği üç insanı romanına da aksettirmiştir. Mehmet Çavuş'u yakından tanımıştır. Hemşire Ayşe ve “Karadağ Muharebesi'nde dağın ortasında dumanlar içinde kaybolup meydana çıkan” zabitin çağrıştırdığı İhsan ise uzaktan tanıdığı iki insandır. Fakat Halide Edib bu insanları romanına aktarırken onların etrafında bir hayat macerası ve psikoloji yaratmıştır.

Halide Edib bir süre Eskişehir'de Hilâl-i Ahmer hastanesinde çalışır ve bu görevi esnasında Madam Tadia'nın otelinde kalır. Romanda Ayşe de Eskişehir'de Hilâl-i Ahmer hastanesinde hemşiredir ve Madam Tadia adlı bir hanımın işlettiği otelde kalır. Hatta yaralı olan İhsan'a bu otelde bakar. Madam Tadia da, Mehmet Çavuş gibi hem hatırat, hem de romanda mevcuttur. Roman ve hatıratındaki hastane manzaraları arasında büyük paralellikler vardır. Halide Edib, hemşirelik görevi esnasında hastaların isteklerini not etmiş, bir kısmının ailesine mektup yazmıştır. Romanda Ayşe'nin de aynı faaliyette bulunduğunu görüyoruz.

---

¹⁹ *Ateşten Gömlek*, s. 125.

Halide Edib Sakarya Savaşı sırasında Atatürk'ün harita üzerinde çalışmasına tanık olur. Romanda ise bu duruma Peyami tanıklık eder. Bu esnada Halide Edib ve Peyami'nin duyduğu telgraf emri aynıdır.

Halide Edib'in görevi romanda Ayşe ve Peyami arasında paylaştırılmıştır. Peyami de savaşla ilgili notlar alır, raporlar tutar, Rumca tercüman ve fotoğrafçı olarak çalışır, gazeteye yazar, ajansa haber gönderir, daha çok kalem hizmeti görür. Peyami de Halide Edib gibi silâh ve ata binme dersleri alır.

Halide Edib, silâh kullanmak dışında, savaşa her türlü katkıda bulunacağını bildirmiştir. Ayşe de aynı şeyi söyler:

“Hemen beni beraber götürünüz, dedim. Ben silâh atan muharib bir insan olamam. Fakat İzmir yolundakilerin yarasını sarar, ızdırabını hafifletirim ve Allah isterse onlarla beraber ölürüm.”²⁰

Hatırdan Halide Edib'in sıtma geçirdiğini öğreniyoruz. Romanda da Ayşe sıtma geçirir. Hatırdan söylendiğinden bahsedilen “Ayşem” türküsü romanda iki dizesiyle yer alır. Halide Edib Ankara'da katıldığı bir düğünde, dışardaki insanların bu türküyü söylediğini duyar. Romanda da Peyami bu türküyü şoförlerden dinler:

“Atımı bağladım aman, meşeye, meşeye

Benden selâm söyle kara gözlü Ayşe'ye, Ayşe'ye.”²¹

Hem hatırdan, hem de romanda padişahın misyonunun bittiğine inanılır. Düzenli orduya geçiş esnasında yaşanan sıkıntılar, farklı sebeplerle dile getirilir. Sakarya Savaşı, bütün canlılığıyla roman ve hatırdan yer alır. Hatırdan zaman zaman duyulan ümitsizlik havasının, romanda bulunmadığını görüyoruz.

Ayşe, kendisini seven ve İzmir'e girdikten sonra evlenme sözü verdiği İhsan'la Sakarya'da şehit olur. Hem ferdî, hem de millî

---

²⁰ a.e., s.189.

²¹ a.e., s.200.

balayını göremez. Halide Edib ise millî balayına şahit olur ve zafer alayıyla İzmir'e girmekten büyük mutluluk duyar.

Romanda ve hatıratında Millî Mücadele, bir “ateşle imtihan, ateşten gömlek” gibi görülür. Bu sözler bir motif olarak devam eder. Romanda bu motif millî ateşin yanısıra, ferdî aşk ateşini de çağrıştıracak şekilde ele alınmıştır:

Türk'ün Ateşle İmtihani'nda:

“Türkler'in kendileri de aralarında boğuştukları için, milletin ateşle imtihanının en korkunç anlarını yaşıyorduk.” (142), “Anadolu'ya gelişim ve bu harekete katılım, mukaddes bir gaye için ateşte yanmaya razı olanların zihniyetine uyuyordu.” (178), “Evet, bu ateşle imtihanın son safhasıydı.” (216), “Ateşle imtihandan sonra, bu, Türk milletinin balayı idi.” (311)

Ateşten Gömlek'te:

“Niçin ruhumun bu ateş gömleği sırtımda canıma geçiyor? Gözümden, dilimden kızıl, yakıcı yenlerini gösteriyor.” (25), “Ve o zaman biliyorum ki zavallı İhsan hemen kendini ateşe atacak bir vesile çıkmamasından muzdaripdir... Şu dik erkânıharp yakasının altında kızıl bir gömlek, âteşin bir gömlek var. Bu zavallının teninden içine bu ateşin nasıl geçtiğini kendi gömleğim gibi biliyorum. Bu kızıl gömleği Ayşe'nin gözleri tutuşturdu. Bu garip gömleği İhsan'dan başka acaba kaç kişi taşıyacak? İhsan'ın içindeki fırtınanın, ihtilâlin soğumasına imkân vermeyen... Ateş sathında yakan gömlek!” (65), “(...) Benim ateş gömleğim o an azıcık serinledi.” (70), “Sırtımda alevden bir gömlek olduğunu en hakikî mânâsıyla o günler artık anladım.” (84), “Artık ateşten gömlek arkamda, ateşten kamçı Ayşe'nin elinde, onun götürdüğü yola gidiyordum.” (87), “(...) Ateşten gömlek taşıyanlar sıcakım ısıttığı kadar yaktığını da bilirler.” (103), “Ahmet Rıfkı çok iyi çocuktu, Peyami. Fakat gömleği olmaması bizim çektiklerimizin en ucuz ve basit tarafı!” (111),

“-Ateşe yakından dokunmak istiyorum...”

-Beni de beraber almaz mısınız? Ben de çok üşüyorum, ben de ateşe yaklaşmak istiyorum.

-İnsan ateşten bazen kolunu bacağını, bazen de canını yakar Peyami.” (207),

“İhsan'ın hikâyesinin asıl işkence kısmı şimdi başlıyordu. Onun ateşten gömleği çoktan sırtını yakmış, canına geçmişti...

-Ateşten gömlek, İhsan!

-Gömleğin içinde ateşten uçlar olmasa, sadece ateşten satha çoktan razıyım.”(229)

“Peki Peyami. Kimbilir sen de belki sırtındaki ateş gömlekten daha sıcak, daha hâkim bir ateşe girmek istiyorsun.”(247), “Belki arkamdaki ateş gömleği de çıkaracaklar, o zaman etrafımda hakikî yokluk olacak.”(248), “-Sen de mi ateşe! Hepiniz pervaneler alayı gibi ateşe koşuyorsunuz.”(255), “-İhsan'ı ateşe girmeden görmek istemez misin?”(255), “-İstersen İhsan'ı sev! O zavallı seni çok severdi. İki sene sırtında ateşten gömlek taşıdı.”(272), “İki doktor çok uzun ve fennî bir münakaşadan sonra beyninden kurşun çıkarılırken ölen Peyami'nin «Ateşten Gömlek»ine çetin ve Lâtince bir ad koydular.”(274)

Halide Edib, “Karadağ muharebesinde dağın ortasında yağız atlı bir zabitin dumanlar içinde kaybolup meydana çıkışı”nı, o dönem hatıraları ve romancı muhayyilesiyle birleştirerek edebiyatımıza güzel bir aşk ve savaş romanı kazandırmıştır.

Halide Edib, Ankara günleri ve Tedkik-i Mezâlim Komisyonu'ndaki görevleri dolayısıyla savaşın içinde, acı çeken halkla yüzyüze gelme imkânı bulur. Özellikle Tedkik-i Mezâlim Komisyonu'ndaki çalışmaları esnasında tuttuğu raporların, yazara çok tesir ettiğini görüyoruz. Başkanı olduğu Tedkik-i Mezâlim Komisyonu'nda Yakup Kadri, Yusuf Akçura, bir teğmen ve bir fotoğrafçıyla beraber görev yapar. Komisyonun amacı, Yunanlılar'ın yaptığı zulümlerin raporlarının çıkarılmasıdır. Bu görevinden *Türk'ün Ateşle İmtihanı* adlı eserinde bahseder:

“Polatlı'ya yerleşir yerleşmez, Yunanlılar'ın Sakarya köylerindeki vahşî hareketleri hakkında çok çirkin haberler aldık. Tamamen hayvanlar gibi hareket etmişlerdi. Polatlı'ya yerleştiğimizün üçüncü günü İsmet Paşa'ya raporumu götürdüğüm

zaman onu bir Tatar'ın evinin balkonunda buldum. Beni öğle yemeğine alıyordu. Bana orada yeni bir vazife verdi. Mübalâğa ve yalan katmadan, Yunanlılar'ın o bölgede yapmış oldukları zulümleri tedkike beni memur etti. Bu Tedkik-i Mezâlim adı altında bir görevdi...

Başında bulunduğum Tedkik-i Mezâlim şubesinde Yakup Kadri, Yusuf Akçura, bir mülâzımla, bir de fotoğrafçı hizmete memur edilmişlerdi. Mülâzımla fotoğrafçı en uzak yerlere giderek resim çeker, bana, harap edilmiş köyler hakkında rapor verirlerdi. Birkaç gün sonra, benim de tedkike şahsen katılmam gerektiğini hissettim. Çünkü, Yunanlılar'ın bu köylerdeki hareketleri aklını kaçırmış insanların hareketleri gibiydi. Mülâzımdan ve gelenlerden işittiğime göre, Yunanlılar'ın Anadolu kadınlarına mumaleleleri, bütün vahşet ölçüsünü aşmış gibiydi. O zaman benim şefim olan Binbaşı Tahsin Bey'e (aile babası ve çok ahlâk sahibi bir adamdı) Yunanlılar tarafından kirletilmiş kadınların isimlerini raporlara geçirmememizi teklif ettim. Kabul etti. Ne kadar zaman kül olmuş köy evlerinin harabeleri üzerinde oturarak itirafları dinledim! Hiç bir katolik papazı, insanın içindeki ebedî ve vahşî hayvan hakkında bu kadar içten itiraflar dinlememiştir.”²²

Dağa Çıkan Kurt ve *İzmir'den Bursa'ya* adlı kitaplarında bulunan bazı hikâyelerinin hatıratıyla paralellikler arzettiğini görüyoruz. Bu paralellikleri şöyle sınıflandırabiliriz:

- 1-Gezip gördüğü mekânlar
- 2-Tanıdığı insanlar:
  - a-Askerler
  - b-Halktan olan insanlar
- 3-Tanık olduğu olaylar

Bu paralellikleri arzeden hikâyeler, Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın bahsettiği gibi bir “röportaj” edası taşır. Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın *Himmet Çocuk* hikâyesini tahlil ederken

---

²² *Türk'ün Ateşle İmtihani*, s.231.

söylediği sözleri, genel olarak buradaki hikâyeler hakkında da düşünmek isabetli olur:

“Halide Edib'in hikâyesi bir «röportaj» edası taşıyor. İstiklâl Savaşı esnasında Anadolu'yu bir gazeteci olarak dolaşan yazar, gördüklerini ve duyduklarını naklediyor. Kendisi basit bir gazeteci değil, bir edib olduğu için, izlenimlerini sanatkârâne bir şekilde ifade ediyor. Fakat burada sanat, gerçeği değiştirmekten ziyade, hakikati daha yakın ve tesirli bir şekilde anlatma gayesini güdüyor.”²³

*Cehennem Dağı, Cennet Dağı*²⁴ adlı hikâyesinde, Ankara'da bulunan bu iki dağa atfedilen bir efsaneyi anlatır. Efsane hatıratında mevcut değildir. Fakat bu iki dağ, Halide Edib'le Adnan Bey'in Ankara'da ilk kaldıkları yer olan Nümune Çiftliği'nin balkonundan görülür. Halide Edib Hâkimiyet-i Milliye gazetesine bu adla yazılar yazmıştır:

“Adnan ile işgal ettiğimiz odanın Ankara'ya bakan güzel bir balkonu vardı. Bina akasya ağaçlarının ortasındaydı. Önünden çiftlik arazisini sulayan Çubuk Çayı geçirdi. Çayın öbür tarafında iki büyük tepe vardı. Öndeki yeşil, nispeten alçak, öteki ise yüksek ve çıplaktı. Üzerinde, etrafında dört sütunlu orta yeri küçük kubbeli eski bir Türk kuyusunu hatırlatan birşey vardı. Ben, küçük sırta Cennet Dağı, ötekisine de Cehennem Dağı adını verdim. Çünkü, bir tanesi ne kadar yeşil ve hoşsa, öteki de üstündeki o garip kuyu ağzıyla o kadar korkunçtu, cehennemi hatırlatıyordu. Hâkimiyet-i Milliye'ye «Cennet Dağı ve Cehennem Dağı» adı altındaki yazılarımı bunların üzerinde yazmıştım. Ankara okuyucuları çok ilgilenmiş olacaklar ki, aralarında oraya «Cehennem Vadisi» derler.”²⁵

*Duatepe*²⁶ canlı bir savaş sahnesinin tasviridir. Türk askerinin Duatepe'yi almak için yaptığı hücumu anlatır. Başkumandan

²³ *Hikâye Tahlilleri*, Dergâh Yay., İstanbul 1986 (3. B.), s. 77.

²⁴ *Dağa Çıkan Kurt*, s. 36-40.

²⁵ *Türk'ün Ateşle İmtihani*, s. 124.

²⁶ *Dağa Çıkan Kurt*, s. 61-66.

Atatürk, Kâzım Bey, İsmet Paşa, Fevzi Paşa isimleriyle hem hikâyede hem de hatıratında vardır ve Duatepe hücumunun heyecanını Türk askeriyle beraber paylaşırlar. Halide Edib bütün askerler için dua eder. Yazarın bu duası, âdetta bütün Türk kadınlarının bir duası olur. Duatepe alındıktan sonra, bir Türk neferi onun üstüne çıkar. Bu tepeye sağ varan ilk Türk neferidir. Halide Edib, bu neferin millet adına dua ettiğini düşünür.

Duatepe hücumu bütün canlılığıyla hatıratında da vardır. Halide Edib, Atatürk'ün davetiyle Duatepe hücumunu izler, siperlere girer, ümit ve ümitsizliği, zaferin verdiği mutluluğu birarada yaşar.²⁷ Hikâyesinde anlattığı, Duatepe'ye sağ varan ve millet adına dua eden ilk nefer hatıratında da vardır:

“Duatepe alınmıştı. Üstünde bir tek Türk askerinin, güneşin altında, ayakta durduğunu gördüm.”²⁸

*Kurdun Memleketinde*²⁹ adlı yazısında bu neferi tekrar hatırlar: “(...) Fakat o sevdiği, takdis ettiği şeylere tecavüz edenleri sonuna kadar memleketinden temizlemişti. Tıpkı Duatepe'nin üstünde son işgal ortasında dua eden nefere benziyordu.”³⁰

*Üzeyir'in Karısı*³¹nda Yunanlılar'ın yakıp yıktığı köy manzaraları vardır. Halide Edib bu manzara içinde, eşi Yunanlılar tarafından yakılan bir kadının feryadına tanık olur. Hikâyede köyün adı Çekirdeksiz olarak geçer. Hatıratında Çekirdekler olarak geçen bu köyde Yunanlılar'ın yaptığı şeyler ve Üzeyir'in yakılışı aynıyle vardır.³²

*Fadime Nine İle Kerem Dede*³³ hikâyesinde Oğlakçı köyünde çadırına gelen Fadime Nine, ona önce hayatını anlatır. Fadime

²⁷ *Türk'ün Ateşle İmtihani*, s. 227.

²⁸ *a.e.*, s. 229.

²⁹ *Dağa Çıkan Kurt*, s. 155-160.

³⁰ *a.e.*, s. 160.

³¹ *a.e.*, s. 74-76.

³² *Türk'ün Ateşle İmtihani*, s. 233.

³³ *Dağa Çıkan Kurt*, s. 77-82.

Nine ve Kerem Dede birbirlerini severek evlenirler. Fadime Nine'ye verilen tarla üzerine evlerini kurarlar. Bilge bir insan olan Kerem Dede'nin şairlik yönü de vardır. Köylülere masallar anlatır, gazeller okur. Fadime Nine ve Kerem Dede arasındaki aşk hiç bitmez. Bir kızları olur. Adını Havva koyarlar. Havva ile Fadime Nine ile Kerem Dede'nin evlât edindikleri Ahmet birbirlerini severler ve evlenirler. Bir çocukları olunca, adını Fadime koyarlar. Birgün Ahmet savaşa gider ve bir daha haber alınmaz. Kızları çalışarak evin geçimini eskisi gibi sürdürür. Fakat bu günler Yunanlılar'ın gelişine kadar mutlu geçer. Yunanlılar buraya, "Yangın, kan ve hacâlet!" (82) getirirler.

Hatıratında bu Anadolu kadınının adı Fatma Nine şeklinde geçer. Hikâyede daha çok Fadime Nine ile Kerem Dede arasındaki şairâne aşka yer veren yazar, hatıratında onun savaş yıkıntıları arasından görünen çehresini anlatır. Bu kadın Halide Edib'den yazı yazmak yerine kendi ihtiyaçlarını temin etmesini ve dertlerine çare olmasını ister.³⁴

*Şebben'in Kara Hüseyin'*³⁵ adlı hikâyede bir köyde evine misafir olduğu Şebben'i anlatır. Şebben'in kocası Hüseyin askerdedir ve Şebben onu çok özlemiştir. Her gece mektuplarını tekrar tekrar okur, resmine bakar. Halide Edib'den Hüseyin'e izin almasını ister. Hüseyin iki yıl boyunca izin almamıştır. Halide Edib künyesini alır ve izin isteyeceğini söyler. Bir ay sonra aynı köyden geçerken tekrar Şebben'e misafir olur. Şebben Hüseyin'e mektup yazmış ve izin alamazsa kaçmasını söylemiştir. Bunu Halide Edib'e utanarak itiraf eder. Fakat Hüseyin ölümün daha iyi olacağını söylemiştir. Şebben, Hüseyin dönünce bir erkek evlat yapmayı düşünür. Ayrılırken Halide Edib'e tekrar gelmesini söyler. O da Yunanlılar gidince tekrar geleceğine dair söz verir.

---

³⁴ *Türk'ün Ateşle İmtihani*, s. 237.

³⁵ *Dağa Çıkan Kurt*, s. 83-97.

Şebben bütün canlılığıyla Halide Edib'in hatıratında da vardır.³⁶ Hem hikâyede, hem de hatıratında Şebben'le ikinci kez görüşmesi mevcuttur. Bu görüşmede Şebben'i endişeli bulur. Çünkü Şebben, iki yıllık ayrılıktan sonra Hüseyin'in kendisine karşı ilgi ve sevgisinin değişeceği konusunda korkularla doludur.

Bu hikâye yayınlandığı zaman İsmet Paşa, Halide Edib'e bir mektup yazmıştır:

“(İsmet Paşa) Şebben ile de çok ilgilendi. Eliyle, izin için gerekli emirleri yazarak verdi. *Şebben'in Kara Hüseyin'i* adlı hikâyemi yazmamı o tavsiye etmişti. Hikâye yayınlandığı zaman, bana yazdığı bir mektupta demişti ki: «Orduda kumanda ettiğim yüz bin askerin her birinin evinde bir Şebben olduğunu bilmiyordum. Bu kadınlar bana eşeklerinin üstünde birer bohça gibi görünürlerdi.”³⁷

Şebben yazara, hayatta güzel şeylerin olduğunu, tüm sıkıntılara rağmen bir gün normal şartlara dönülebileceğini de düşündürür.

*Muhlis'in Ağabey*³⁸ hikâyesinde Kâzım Karabekir'in evlât edindiği çocuklardan birinin hikâyesini anlatır. Van'da doğan Muhlis'in anne ve babası Ermeniler tarafından öldürülür. Muhlis şans eseri kurtulur ve Kâzım Karabekir'in çocukları arasına katılır. Burada tesadüfen İstanbul'da okuyan ve subay olan ağabeyiyle karşılaşır.

Hatıratında Muhlis'in hikâyesinden Kâzım Karabekir'in evlât edindiği çocuklar dolayısıyla bahseder:

“Bir köşede, bir gün Kâzım Paşa ile çay içerken, bu çocukların bir kısmı ile konuştum. On üç yaşlarında, kara gözlü bir oğlan Kâzım Paşa'nın yanında nasıl yaşadıklarından, neler yaptıklarından bahsediyordu. Ana babasını kesmişler ve cesetlerini ölü yığınları üzerine atmışlar. Kendisi şaşkın bir vaziyette sağa

³⁶ *Türk'ün Ateşle İmtihani*, s. 250.

³⁷ *a.e.*, s. 251.

³⁸ *Dağa Çıkan Kurt*, s. 98-101.

sola koşmuş, nihayet bir ağacın altında düşüp bayılmış. Kendisini Kâzım Karabekir Paşa bulup kurtarmış. Küçük yaştan beri iyi ellerde büyümüş bir aile çocuğu intibamı veriyordu...”³⁹

*Himmet Çocuk*⁴⁰ hikâyesinde İney Köyü'nden Uşak'a giderken, kendilerine kılavuz olarak verilen Himmet Çocuk'u anlatır. Himmet Çocuk on üç yaşındadır ve yedi yaşında öksüz kaldıktan sonra ninesiyle, kız kardeşine kendisi bakmıştır. Kızkardeşini bir erle evlendiren Himmet geçimlerini sağlayan iki öküz de hastalıktan ölüncü, tekrar iki dombay almış fakat onları da Yunanlılar, elinden almıştır. Himmet Çocuk, Yunanlılar'ın elinden, ninesinin çıkınına koyduğu iki yumurta sayesinde kurtulur. Onu esir alan Yunanlılar, öldürme konusunda anlaşmazlığa düşer. Biri, torbasına bakalım, eğer yumurta varsa bırakalım der. Bunun üzerine Himmet Çocuk kurtulur.

Hatıratında da Himmet Çocuk'a yer verir.⁴¹ Bu küçük çocuk, Halide Edib'de milletin geleceğine güven uyandırır. Hem hatıratında, hem de hikâyede İney Köyü imamından bahsedilir. İmam da tıpkı *Fadime Nine ile Kerem Dede* hikâyesindeki Fadime Nine gibi, Halide Edib'e, yazı yazmanın kendileri için nafîle olduğundan bahseder.

*Cin*⁴² hikâyesinde Ankara günlerinde kendisine yoldaşlık eden köpeğini anlatır. Cin bir süre sonra hastalanır ve kuduz olduğu anlaşılınca öldürülür. Bu Halide Edib'e büyük acı verir. Hatıratında da Cin'den bahseder. Bunu Teğmen Abdurrahman Bey Ankara sokaklarında bulmuş ve Halide Edib'e göndermiştir. Özellikle ata bindiği zaman kendisine yoldaşlık eden bu köpeğin ölümü, yazarı büyük üzüntüye sevkeder.

*Mustafa Onbaşı*⁴³ hikâyesinde Mustafa Onbaşı ile evlenmek isteyen Gülsüm'ün hikâyesini anlatır. Rumeli'den tek kızıyla göç

³⁹ *Türk'ün Ateşle İmtihani*, s. 308.

⁴⁰ *Dağa Çıkan Kurt*, s. 102-109.

⁴¹ *Türk'ün Ateşle İmtihani*, s. 299.

⁴² *Dağa Çıkan Kurt*, s. 126-129.

⁴³ *a.e.*, s.142-147.

eden Gülsüm, kendisinin Mustafa Onbaşı ile, köydeki bir genç kızın da Muharrem Çavuş'la evlenebilmesi için komutandan izin almasını Halide Edib'den rica eder. Halide Edib onun evli olabileceği ihtimalinden bahseder. Fakat Gülsüm için bunun önemi yoktur. Halide Edib gerekli izni alır ve onlar evlenirler. Fakat Ankara'da bulunduğu bir sırada, tesadüfen Mustafa Onbaşı'nın ilk eşi, kocasını bulması için ona başvurur. Kadının dört çocuğu vardır. Bir tane de doğmak üzeredir.

Hatıratında da evlilik izni konusunda kendisine yapılan başvurudan bahseder. Evliliğe karşı olan komutan ve Halide Edib'le beraber hareket eden doktor hatıratında da mevcuttur.⁴⁴ *Şebben'in Kara Hüseyin'i* ve *Mustafa Onbaşı* hikâyeleri savaşın bütün acılığına rağmen, insanlardaki beşerî hisleri ortadan kaldıramadığını göstermektedir.

*İstanbul'a Mektup*⁴⁵ta Selânikli bir hanımdan bahseder. Bu hanım Selânik elden gittikten sonra yeni elbise diktirmez, ancak Selânik alınırsa yeni elbise giyeceğini söyler. Hatıratından, bahsedilen bu kadının Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım olduğunu öğreniyoruz:

“Cephedeyken Ankara'ya çok sık gidemiyordum. Gittiğim vakit Fikriye Hanım'la Mustafa Kemal Paşa'yı sık görüyordum. Mustafa Kemal Paşa'nın annesinin Ankara'ya gelmiş olması Dr. Adnan'ı oraya gitmeye mecbur ediyordu. İhtiyar hanımın yüzü; ince, hareketli vücudu, atılğan ifadesiyle Mustafa Kemal Paşa'nın aynıydı. Yetmiş yaşında olmakla birlikte, süt gibi beyaz ve pembe renkli cildinde bir tek buruşuk yoktu... İçi Selânik için yanıyordu. Oğlu Mustafa, Selânik'i almadan kendine yeni bir entari yapmamaya ahdettiğini söylerdi.”⁴⁶

İzmir'den Bursa 'ya adlı kitapta yer alan *Bayrağımızın Altında*⁴⁷da Türk bayrağını takip eden, Salihli'de karşılaştığı,

⁴⁴ *Türk'ün Ateşle İmtihani*, s. 260.

⁴⁵ *Dağa Çıkan Kurt*, s. 190-196.

⁴⁶ *Türk'ün Ateşle İmtihani*, s. 248.

⁴⁷ *İzmir'den Bursa'ya* (Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Mehmet Âsım ile beraber), Akşam Teşebbüs Matbaası, İstanbul 1922, s. 26-28.

Üsküplü Hatice Nine'yi anlatır. Hatice Nine, beş “düşman bandırası” altında kalmış ve göç etmiştir. Türk bayrağı nereye giderse oraya gitmiş, bayrağımızın çekildiği topraklardan ayrılmıştır. Tek dileği mezarının Türk bayrağının dalgalandığı topraklarda olmasıdır.

Hatıratında da bu hürriyet ve bayrak sevdalısı kadından bahseder.⁴⁸

İncelememizden şu sonuçlara varıyoruz:

1-*Ateşten Gömlek* romanı ve incelediğimiz hikâyelerinde, Halide Edib'in Millî Mücadele yıllarında edindiği çok canlı izlenimlerin etkisi vardır.

2-Halide Edib'in Türk milletine ve onun mücadelesine baştan beri güveni vardır. O, yenilgiyi hiçbir zaman aklına getirmemiş, elde edilecek zaferin rüyası onun ve çevresindekilerin yılmadan mücadeleye devam etmesini sağlamıştır.

3-Halide Edib, Türk halkının bu ortaklaşa mücadelede, birbirlerine nasıl kenetlendiğini görmüştür. Erkekler cephede savaşmakta, kadınlar ise bir yandan onlara yiyecek ve cephane sağlamaya çalışırken, bir yandan da kendilerini korumaktadırlar. Bu mücadelede, kadınların çalışmalarını da saygıyla anar.

4-Savaş sırasında tanıdığı Türk çocukları, ona bu mücadelenin boşa olmadığı, daha ilerde bunu devam ettirecek yeni bir neslin yetişmekte olduğu hissini vermiştir.

5-Herşeye rağmen Halide Edib ve Türk milleti, düşmanlarına karşı kin ve nefret duymazlar. Halide Edib'in önemle vurgulamak istediği bir konu da budur. Zaten *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nın yazılış sebebi de bir barış dünyası kurmaktır:

“Anlatacaklarım basit şeylerdir. Türk'ün ateşle imtihanı esnasında, o mücadelede yer almış olan Türkler'in ve düşmanlarının gençliği gelecekte bunu okudukları zaman, birbirlerinin kanına girdiren düşmanlık perdesini yırtacak, göz

---

⁴⁸*Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 283.

göze gelecek, o eski kin ve nefret harabesinin üstünde bir insanlık ve barış dünyası kuracaklardır.”

6-Halide Edib anlattıklarını bizzat yaşadığı, yer, olay, zaman ve şahıslar açısından gerçeğe uygun olduğu için, bunlar tarihe ışık tutan vesikalar niteliğini de taşımaktadır.

Halide Edib'in elimizde sağlam bir biyografisinin bulunması, bize bu mukayeseleri yapma imkânı vermiştir. Bir yazarın ferdî macerasıyla birleşen Millî Mücadele günlerinden gelen bu hatırat ve hikâyeler ümit, ümitsizlik, heyecan, korku gibi duygularla birleşen sert bir realizm ve keskin gözlem gücüyle o günlere asırlarca tanıklık edeceklerdir. Bunları okuyan nesiller, gelecekte daha büyük işler başarma gücünü kendilerinde bulacaklardır.

“THE REFLECTIONS OF THE MEMORIES OF THE WAR OF INDEPENDENCE ON THE LITERARY WORKS OF HALİDE EDİP ADIVAR”

A b s t r a c t

Halide Edib Adıvar participated in the war of Independence and wrote her memories in her book called “Türk'ün Ateşle İmtihanı.” The most important feature of this book is that it was written daily and it consists of real places, events and characters. There is a considerable parallelism between this book and her novel “Ateşten Gömlek”, the stories in her books “Dağa Çıkan Kurt” and “İzmir'den Bursa'ya.” In the article, how the memories of that period shaped her stories and parallelisms have been focused on in connection with between connection the literary work and the biography. The place, the event, and the characters taken place in the autobiography were used authentically but sometimes with slight changes. The heroic deeds of the Turkish soldiers, the brutality against the Anatolian people during the war and at last the happiness of the victory and the Turkish Army's entrance to İzmir with a victory ceremony constituted the main themes of her works. Halide Edib Adıvar was able to present her works not only in the form of autobiography but also in the form of a literary composition.

Keywords

Halide Edip Adıvar, The Memories of the War of Independence, Türk'ün Ateşle İmtihanı, Ateşten Gömlek, Dağa Çıkan Kurt, İzmir'den Bursa'ya, The connection with the literary work and the biography

HİLAL GÖRÜNÜNCE ROMANI ÜZERİNE BİR TAHLİL DENEMESİ

Muhammet GÜR*

ÖZET

Hilal Görününce Kırım Türklerinin Kırım Savaşı (1853-1856) yıllarındaki sosyal hayatından kesitler veren, gelenek ağırlıklı bir tarihi roman. Yerinden yurdundan sökülme ve ezilmek istenen insanların, Osmanlı'nın yardımıyla Rus istila ve baskısından kurtulma gayretleri, bölgenin zengin tabiat dekoru ve folklorik malzemesiyle birlikte anlatılır.

Romanda, Nizam Dede ve hanımı Altın Nine, kaybolmuş nizamın ve refahın son temsilcileridir. Giray, kitaba ve ilme olan merakıyla muasırlaşmayı, Arslan Bey kuvvet ve cesaretiyle kahramanlığı temsil eder. Romanda trajediyi sağlayan iki zıt unsurdan hilal, uğur ve ümidin; Dilara isimli atın ayağındaki "kurşun nişanı" ise uğursuzluğun sembolüdür. At, Türklüğün dinamizmini; tesbih ve türbe motifleri manevî dinamizmi ve moral değerleri temsil eder.

Mazide kalmış zengin coğrafya ve kültürel değerlerimize hasret duyan Sevinç Çokum, günümüzde ve yarınlar ışık tutarken mesajlarını leitmotif ve imajlar vasıtasıyla verir.

Bu yazıda roman, analitik tenkidin üç temel unsuru (vak'a, karakterizasyon, mekan) ve bunları içine alan "zaman" bakımından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tarihi roman, Kırım Türkleri, karakterizasyon, zaman, hilal, at, iç konuşma, Sevinç Çokum.

Hilal Görününce¹ Kırım Türklerinin Kırım Savaşı yıllarındaki ızdırıp ve endişeli bekleyişlerle yoğrulmuş sosyal hayatından kesitler veren, gelenek ağırlıklı bir tarihi roman.

---

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Romanda, eski mesut günlerin hasreti ve hatıralarıyla dolu olarak, yurtlarını terke zorlanmanın üzüntü ve hicranını yenmek için çabalayan Kırım Türklerinin yaşantıları, aile içi ilişkileri, sosyal meseleleri ele alış ve çözme biçimleri geniş yer tutar. Yerinden yurdundan sökülme veya ezilmek istenen insanların, Osmanlı'nın yardımıyla Rus istila ve baskısından kurtulma gayretleri, bölgenin zengin tabiat dekoru ve folklorik malzemesiyle birlikte anlatılır.

Ayrıca; vatanın bağımsızlığı, at ve yiğitlik (destan ruhu), tarih bilinci, töre ve geleneklerin önemi gibi ana meseleler yanında yenileşme, dayanışma, çocukların eğitimi; yaşlı ve kimsesizlerin toplumdan dışlanmaması vb. konulara da romanda doğrudan veya dolaylı biçimde değinilmiştir.

Tahlile geçmeden, romandaki farklı bir teknik arayışına dikkat çekmek isterim.

Yazar, bir halk hikayecisi ve destan anlatıcısı üslubuyla konuşan Felekzede Ârif Çelebi'nin dilinden eserini takdim eder ve yer yer açıklayıcı bilgiler verir. Tamamen roman metni (olay örgüsü) dışında tutulan bu sayfalarda, gerek roman hakkında gerekse bahsedeceği vakalar ve coğrafya hakkında yeri geldikçe ön bilgiler sunuluyor. Felekzede'ye yer yer bir vaka-nüvis edasıyla siyasi konjonktür ve tarihi gelişmeleri de anlattırır romancı, bu sunuş tekniğiyle, romanın daha bir inandırıcı ve gerçekçi olmasını sağlar.² Nitekim yazar bu tekniği geliştirerek *Ağustos Başağ*³

¹ Sevinç Çokum, *Hilal Görününce*, Cönk Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1985, 333 s. Not: Verilecek sayfa numaraları bu baskıya aittir. İlk baskısı Şubat 1984'de yapılan roman, Sevinç Çokum'a Yazarlar Birliği "Yılın Romancısı" armağanını kazandırmıştır.

² Bu açıklamalar sadece başta ve sonda olsaydı, "Felekzede Ârif Çelebi Sözüne Şöyle Başladı"yı bir "prolog"; sonrasındaki "Felekzede Ârif Çelebi Sözüne Şöyle Bitirdi"yi ise bir "epilog" olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak yazar bununla kalmayarak dördüncü, yedinci ve dokuzuncu bölümlerin öncesinde sırasıyla, "Felekzede Ârif Çelebi Sinop'da", "Felekzede Ârif Çelebi Kırım'da", "Felekzede Ârif Çelebi'nin İstanbul'da Frenklerin Meclisine Gidişini Anlatır.." başlıklı üç parça daha koymuştur. Böyle olunca bunu bir teknik arayışı olarak görmek durumundayız. Bunlardaki bilgilerin de, takip

isimli romanında da kullanacaktır. Bu sefer konu, daha yakın tarih (İstiklal Savaşı) olduğu için romancı, Felekzede Ârif Çelebi'nin yerine, torunu olan Ârif Çelebioğlu'na, benzer bir fonksiyon yükler. *Ağustos Başağı*'nda "Ârif Çelebioğlu, notlarıyla romanın tonunu değiştirir, ilgiyi yoğunlaştırır. (...) Roman kahramanları Ârif Çelebioğlu'yla konuşturularak gerçeklik intibası kuvvetlendirilir."⁴

Yazar bize 'Felekzede anlatıcı olarak' eserini şöyle tanıtıyor: "Anlatacağım hikaye, Kırım ahvaline ve Kırımlı Nizam Dede ile yakınlarına dairdir." (s.7) "Kırım Harbi sırasında, Kırım Türklerinin başlarına gelenleri anlatan bu defter, bir tarih kitabı olmayıp adına roman derler ki, frenk icadıdır. Kırım şivesiyle yazılmış bazı kelimeler bulunmakla beraber, bu roman İstanbul Türkçesiyle yazılmıştır. (...) Bahr-i Esved'in (Karadeniz) çırpınan sularına baka baka yazdığım bu defteri Kırım Türklerine ve dünya üzerindeki bütün Türklüğe armağan ettim. Gönülleri hoş olsun... " (s. 9)

Aralarda ise, Sinop bozgunu, Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avrupa münasebetleri, Kırım seyahati, Kırım Harbi ve bölgeye dair bilgiler veren Felekzede; roman bittikten sonra Bursa'ya giderek Kırımlı muhacirlerle tanışıp konuştuğunu anlatır.

Onların başına gelenler "şu deftere sığmayacak kadar çok"tur. Üstelik "bu hasret yalnız Kırım'a mahsus değildir. Türkün bırakıp gittiği daha nice yerler vardır." Felekzede (romancı) bütün bu hicranlara da tercüman olacağına dair söz verir.

---

eden bölüme zihinleri hazırlayarak gerçeklik hissini pekiştirme işlevi gördüğü açıktır. Bu kısımların başlarında yer verilen Kırımlı şair ve aşıkların deyişleri ile Felekzede'nin anı ve gözlemlerini anlatırkenki Evliya Çelebi'yi çağrıştıran seyahatname üslubu da bu işlevi desteklemektedir. Yazar, geleneksel tiyatro ve halk hikayeciliğimizden aşınası olduğumuz "hikayenin hikayesini anlatma"yı modernize ederek romanda teknik bir değişikliğe ulaşmak istemiş gibi gibidir.

³ Sevinç Çokum, *Ağustos Başağı*, Cönk Yayınları, İstanbul 1989, 414 s.

⁴ Hülya Eraydın Argunşah, *Türk Edebiyatında Tarihi Roman*, (M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1990, s. 341.

Romancının, bu satırlarla açıkladığı amaç ve hissiyatı, aslında en veciz ifadesini, epigraf yaptığı dörtlüğün şu iki mısraında bulur:

Hicrân macerası sığmaz kitaba
Kalem âciz oldu yazdım usandım.⁵

Bir Romanı Oluşturan Üç Temel Unsur

Romanların analitik tenkitlerinde geleneksel olarak üç unsur tanınagelmıştır. Bunlar olay örgüsü (vak'a), kişi yaratma (characterization), yerleşim (mekan: setting) veya atmosfer, ton. Bu unsurlardan her birinin bir diğerini tayin ettiğini anlamak için fazla bir dikkat gerekmez.⁶ Her romanda, bütün unsurları içine alan bir de zaman vardır. Biz önce, *Hilal Görününce*'de “herbiri bir diğerini tayin eden” bu üç unsuru birlikte ele alacak, sonrasında zaman üzerinde ayrıca duracağız.

Hilal Görününce romanında vak'a Nizam Dede ailesinden başlamakta ve aynı mihver etrafında genişlemektedir. Yazar, “prolog”daki panoramik değerlendirmeye romanı okuyucunun zihninde bir tarihi ve siyasi döneme oturtmanın rahatlığı içinde, -1853 tarihini vererek- doğrudan sosyal âdet ve gelenekleri yansıtan gündelik hayat sahnelerini sunmaya başlar.

Daha ilk paragrafta, uğradığı hayvan pazarından akşam üstü köyüne dönen, “aklı bir kısrakta kalmış” bir Nizam Dede'yle karşılaşırız. Beğendiği atı, parasını hazırlayıp haftaya teslim alacaktır. Yirmi iki sayfa tutan ilk bölüm, bu atın beğenildiği ve alınıp getirildiği iki günde yaşanan at merkezli gelişmelere ayrılmıştır. Nizam Bey pek belli etmese de- bu atı hep bir Çorabatır* olmasını hayal ettiği oğlu Giray niyetine alır. Kısrak için Giray'ın yakıştırdığı Dilârâ ismi, Kırım Giray Han'ın erken kaybettiği için anısına “gözyaşı çeşmesi”ni yaptırdığı eşi Dilârâ

⁵ Gözlevli Aşık Ömer

⁶ R. Wellek- A. Warren, *Edebiyat Teorisi*, (Çev. Doç. Dr. Ömer Faruk Huyugüzel) İzmir 1993, s.191

* Kırım'da bir destan kahramanı

Bikeç'i hatırlattığından Nizam Dede "Bu isim, benim içeriime dert koyar, yüreğimi odlandırır. Her ne kadar gönül okşayan demek ise de.." sözleriyle rahatsızlığını ifade eder ancak fazla direnemez. "Bu ata bundan böyle Dilârâ diyelim... Ama ömrü ona benzemesin." temennisiyle kabullenir. Roman bir bakıma Dilârâ'nın romanı gibidir. Bununla bir yandan Türklerde atın önemi vurgulanırken, diğer taraftan Dilârâ'nın trajedisi ile Kırım Türklerinin kaderi sembolize edilmiştir. Dilârâ ve sahibi Giray ile, Dilârâ Bikeç ve Kırım Giray Han'ın adaşlıkları da buna işaret eder.

Yazar, romanın ileriki bölümlerinde yaşanacak önemli gelişmelerin ipuçlarını veren motif ve gerilim unsurlarını ilk bölümde ustaca serpiştirmiştir. Nizam Dede'nin satın alacağı yeni attan bahsettiği ilk günün gecesinde Şirin'i hafakanlar basması, daha sonra atın sol ön ayağındaki "kurşun nişanı" denilen lekenin fark edilmesi gibi. Belli başlı karakterleri de yine bu ilk bölümde, ayırıcı özellikleriyle birlikte tanımaya başlarız.

Eserin kurgusunda figürlerin yerleştirilmesine büyük önem verdiği görülen yazar, romanın yükünü büyük ölçüde Nizam Dede'nin gölgesi altındaki Giray-Şirin çifti ile Arslan Bey üzerinde yoğunlaştırır.

Bilindiği gibi "karakter yaratmanın en basit yolu, karakterlere isim bulmaktır. Karakterlere takılan her isim onları canlandırır, onlara hayat verir ve kişilik kazandırır."⁷ Böyle bir "isim sembolizasyonu" romanda çok açık görülüyor: Nizam Dede ve hanımı Altın Nine, kaybolmuş nizamın ve refahın son mümessilleridir. Nitekim bu husus, zorbalıklarına direndiği için ruslarca Şahbaz Bey'in bastırığa* atıldığı sırada, annesi Şefika Hanım'ın dilinden şöyle ifade edilecektir:

"- Ağam, kurtar onu. Devlet sensin! Kırım'ın nizamı, düzeni sensin. Bu davayı hallet!" (s.131)

---

⁷ R. Wellek-A. Warren, *Edebiyat Biliminin Temelleri*, (Çev. Prof. Dr. Ahmet Edip Uysal) Ankara 1983, s.300.

* zindan

Çok ağır hasta iken, onu öldü zanneden Altın Hanım'ın feryadı da aynı hükmün ifadesidir: “Koca Nizam Bey göçtü. Artık ortalıkta ne nizam, ne düzen kalır. Dikili ağacımız kurur. Atımız düz yollarda tökezler.” (s. 142)

Yolda rastladığı köylülerle konuşmasından ise hem Nizam Bey'in gün görmürlüğünü ve itibarlı konumunu hem de köylülerin gündemini öğreniriz:

“- Ağa nerelerden böyle?..

- Alma çayırlarından...

- Nizam Bey, şu bizim taya çocukları bindirme zamanı gelmiş midir?

- İki yaşını geçti mi?

- Geçmiştir.

- Eh, zamanıdır.

- Bizim tayın da köstek vurulma zamanıdır ağam.

- Yüke, yulara iyice alıştı mı?

- Alıştı ağam.

- Biraz daha çayırlansın da bakarız.

- Ağam, ağam, benim tay suya düştü. Ne yapmalıyız?

- Boynuna kadar gübreye göm oğul! Açılır, kendine gelir merak etme...” (s. 16)

Nizam Dede eser boyunca -Dede Korkut'u andırır tarzda-hâlihazır, geçmiş ve gelecekle (daha çok geçmişle) irtibatlandırma vazifesi görür. Nizam (töre) ve birlik fikrinin sembolü olan Nizam Dede, Oğlu Giray'la gelini arasındaki soğukluk uzayınca, ayrı-gayrılığa dur demek ihtiyacını hisseder:

“- Oğul, dedi. Yayla dağlarının karları çoktan çözülp nehirlere karıştı. İşittiğime göre seninle hatunun arasında hâlâ buzlar çözülmemiş. Kabahat kimdedir, bilmem. Sormam da.. Şunu bilmeni isterim ki, dargın durmanıza razı değilim. Küskünlüğün ne faydası var ki?.. Yoo, benim gibi bir adamın evinde köyünde dargın

durulmaz. Benim biricik gelinimin gönlünü almalısın Giray oğlum. Derhal barışmanızı istiyorum.” (s.259).

Nizam Dede'nin birleştiriciliği sosyal planda da çok belirgindir:

Arslan Bey'le birlikte cepheye gidecek olan Hamza Batur'un hamile eşi Halime, şursuzca telaşlanıp “Osmanlı Paşasına koyun götüreceklermiş. Mani ol anay, o giderse ben ne yaparım?” diye çırpınırken onu yatıştırmak Altın Ana'ya; yiğitleri uğurlamak ise Nizam Dede'ye düşer.:

“- Oğul dedi. Kadınlar yufka yürekli olurlar. Hadi yolundan kalma. Ulu Tanrı yardımcınız olsun. Nehirler dağlar size geçit versin. Çoban yıldızı yolunuza ışık tutsun. Tez zamanda Osmanlı içlerine varırsınız inşallah..” (s. 223)

Hansaray'ın yarı meczup türbedarı Seyyit Ali Çavuş bile Nizam Dede'yi tanır ve sayar: “-Koca Nizam Bey'i kim tanımaz? .. Hünerli bir at oyuncusudur. Usta bir bıçakçıdır. Pehlivandır, namılı keday Kutlu Bey'in oğludur..” (s. 48)

Nizam Bey'in oğlu Giray ve gelini Şirin, torunları Bahadır ve Nurdevlet ayrıca yeğeni Arslan Bey ve onun oğlu Emircan yaşanan zamanın (halihazır) yükünü omuzlarında hisseden, Kırım'ın istiklal ve istikbalini inşa edecek olan iki neslin temsilcileridir.

Değişim ve arayış, yerleşik hayatın temel ögesi olan “ev”e bakışın değişmesiyle ifade edilir. Yaşlanan sadece Nizam Dede değildir, temsil ettiği “nizam”da eskimiştir:

“Nizam Bey, eyeri çözdü. Sonra kuyunun başına gitti. Bir kova su çekip elini yüzünü yıkadı. Eliyle sakallarını sıvazlayarak eve doğru baktı. Ev, akşamın alacasında iyice harap gözüküyordu. Tahtaları aralanmış, bir tarafa doğru eğilmişti. “Bu ev de benim gibi eskidi” diye düşündü. “Oğlumla gelinim yeni ev istemekte haklılar. Ev dediğin nedir ki dedim, ben bir kıl çadırda doğdum. Üstümüzde bizi yağmurdan, soğuktan koruyacak bir tavan olsun yeter, dedim, dinlemediler. İlle de iki katlı olacakmış. Bahçesaray'a başka türlü yakışmazmış. Yapsınlar. Genç kişiler... Bu eve gelince, biraz tamir ettik mi, bizi gömer.” (s.16)

İsimleri itina ile seçilen bu kişilere yazar, roman dokusu içerisinde adlarına uygun fonksiyonlar yüklemiştir. Giray, bilim ve eğitimin yanısıra, yerleşik medeniyetin sembolü olan “iki katlı ev” inşasına öncelik veren bir “celebi”. Arslan Bey ise “önce babası Safa Bey'i, ardından hatunu Göknur Hanımı kaybetmiş; geçen yıl da Akmescit yarışlarında önde koşan namlı atının ayağı kırılmış, onu vurmaya zorunda kalmıştır.” Üstüste yaşadığı bu bahtsızlıklara rağmen yaşlı anası Fatma Nine ve öksüz Emircan'ın da yükünü omuzlamış, adı gibi cesur, onurlu ve eli fazlaca açık bir yiğit.

Nizam Dede, oğlu Giray'la -eskimiş “Nizam” a biraz aykırı düşen tavırları ve zihniyeti sebebiyle- içten içe bir nesil çatışması yaşarken; yeğenini, hem himaye duygusu hem de mevcut yaşayışa daha elverişli vasıf ve mizacından ötürü kendisine daha yakın hisseder ve bunu zaman zaman dışa vurur. Bu yaklaşımın da katkısıyla Giray ile Arslan arasında, gıptayla karışık ve üstü kapalı bir rekabet hissedilir.

Nizam Dede, elinden geldiği, dilinin döndüğünce çocuklara tarihlerini öğretmeye gayret etmiştir. Nitekim, Giray daha küçükken hanların adlarını, yaptıkları hizmetleri ezberlemiştir. Nizam Dede, oğlu Giray'ın, torunlarının Çorabatır gibi yiğit olmalarını arzular. (s. 18, 23) Fakat, Giray geçmişteki gibi bir destan kahramanı olmayı ham hayal olarak görmektedir:

“Çoban yapmayacağım çocuklarımı.” dedi içinden. “Babamın hayalleri ne olursa olsun... O, geçmişte yaşıyor. Ben geçmişi sadece ibret almak için hatırlayacağım.... Sadece ibret almak için...” (s. 41)

Giray'ın bu fikirleri büyük nispette, bir Osmanlı kadını olan kayınvalidesinden kaynaklanır. Osmanlı'yı Kırım'dan çıkarmak için Moskofların tezgahladıkları oyunu, ilim yuvalarına el atıp Kırım Türklerinin içine nasıl fesatlar sokup sonra ilhak ettiğini ondan dinlemiştir. Giray, zihniyet yakınlığı içinde olduğundan uzun uzun dertleşebildiği “Zehra Hanım'ı kendisine anasından daha yakın bulurdu.” Zehra Ana “Torunlarım okusunlar, tahsil görsünler...” derdi. “Çünkü insan, her kötülüğü ilimle yener.” Giray da böyle düşünüyordu. Çocuklarını çoban yapmayacaktı.” (s. 41).

Şirin, beyi Giray'ın bir kahramanlık göstermesini -doğal olarak- en çok arzulayanlardan biridir. Ona bir gün

“Nizam Dede senden büyük işler bekliyor. Senin bir Çorabatır olmanı istiyor.” dediğinde

Giray gülerek,

-Çorabatır mı? Babam hâlâ hayal kurmaktan vazgeçmedi. şeklinde cevap verince; ona, biraz da şaşarak:

-İstemez misin Giray Bey? Çarların karışmadığı ve Rus ayağının girmediği bir Kırım'ı hiç hayal etmedin mi? diye sormuştur.

“Şirin bunları söylerken başını bir yana eğmiş, Nurdevlet'in beşiğini sallıyordu. Şirin'in bu boyun büküşü o an öz topraklarında bir esir gibi yaşadıklarını anlatıyordu.”

Giray biraz şair ruhlu, hassas bir kişiliktir:

“Yeniden Şirin'e baktı. Yüzünde azatlık bekleyen bir kölenin hüznü vardı. Kırım'ı avuçlarında hissederek at koşturdukları o günü hatırladı. Bir ara boğazına sarılan bir dal yüzünden Şirin fırlayıp çalıkların üzerine düşmüştü. Sapanla vurulmuş bir kuş gibi... Sanki boynuna bir kement atılmıştı. O zamandan beri içinde Kırım'a dair bir sızı duysa, Şirin'in o hali gözünün önüne geliverirdi. Sapanla vurulmuş bir kuş...” (s. 23)

Giray, bu “vurulmuş kuş”u andıran Kırım'ı kurtaracak güce ve iradeye sahip olamadığı için bu eksikliğini tamamen kendi sorumluluk alanına yönelerek telafi etmeye çalışır. Yeni ev sevdası ufkunu kaplamıştır. Tek amacı geleceğin teminatı olan çocuklara iyi bir mekan ve iyi bir eğitim verebilmek. Böylece, kahraman olamasa da hiç olmazsa Şirin'in “iki katlı ev” isteğini karşılamış olacaktı. Ancak işgal altındaki bir ülkede ne fertlerin ne de aile ve toplumun mutlu olamayacağı açıktır.

Bu arada Kırım Türkünün geçmişteki hata ve kıskançlıklara tekrar düşmeden, Osmanlılar'a sadakatle ve tam destek vererek

Ruslar'dan korunabileceği düşüncesi romanda köklü bir arzu halinde vurgulanmıştır:

“Yıllardır Osmanlı'nın buralara geleceği günü bekledim. Babam Kutlu Bey de hasretle öldü. Göremedi şu günü.. “Oğullar, canlar, Osmanlıyla el ele vermeden Kırım'ın kurtulması mümkün değildir.” derdi. Ben de buna inandım. Bu sözü birgün olsun yüreğimden çıkartmadım. Az ötemizde moskofla vuruşan Osmanlı, bizim kardaşımızdır, kolumuz kanadımızdır. Biz bu zulümden kurtulursak, ancak Osmanlı kardaşlarımız sayesinde kurtuluruz, bu böyle bilinsin! Onların buraya gelişi, Yüce Allah'ın bize lütfudur. İşte bunun için, elinizden ne gelirse esirgemeyin! Birlik bolgan yerde dirlik bolur. Bunu unutmayın. Eğer bu sözü tutmazsanız, sizi kargarım. Tuzumu, hakkımı helal etmem!”. (s. 185-6)

Cephede harbin iyice kızışıp yakınlaşmasına rağmen etrafında ciddi teşebbüsler göremeyen, Nizam Dede içten içe kahrolurken eski mesleği olan demircilikten medet ummaya başlar ve demircilik âletlerini, toplattığı malzemeleri bir mağaraya taşır. Hiç bir şey yapmamaktansa, çekildiği bu uzak mağarada hançer imal etmektedir. Durumu farkedenden ve takiple Nizam Dede'yi işbaşında yakalayan Giray, babasının azmi karşısında eziklik duysa da takdir etmekten uzaktır. “Yüreğindeki heyecanı” oğlunun bile paylaşmaması, Osmanlı kendileri için yanbaşılarında savaşırken yardımcı olamamanın ızdırabıyla kıvranan Nizam Dede'yi adeta kahretmektedir.

“- Bir kenarda oturup olan bitenin seyircisi mi olacağız? Oğullarımızı, torunlarımızı destanlarla büyütürken bugünlere hazırlamadık mı? Ad verdiğim, taylara bindirdiğim kaya gibi sağlam yetiştirdiğim balalar şimdi nerde? Söyleyin. Hani bir vakitler dağlara çıkan yiğitlerin torunları? Şu cenk gününde bize de düşen bir vazife yok mu? Böyle yan gelip oturacak mıyız? Eğer oturacaksak, atalarımız bize yüzbin lanet okusa yeridir.” (s. 180)

Danışma toplantısında yaptığı hançerlerden herkese dağıtan Nizam Dede'nin, toplantıdaki yüreksizce ve duyarsız tavırlar

sebebiyle içi kararır, büsbütün ümitsizliğe düşer. Herkes gidince “koskoca bir yalnızlıkla başbaşa” kalan Nizam Dede dünyaya küserek mağaraya kapanır. Onca dil dökmeler hiç bir fayda vermez. “Hiç kimsem yok! Meyve vermedi benim neslim. Kuruyakaldı ağacımız. O dal üzerinde bir tek çiçeğin açtığını görsem, gam yemezdim.” diyen Nizam Dede, yeğeni Arslan Bey'in kendisini sarsması üzerine kendine gelerek otokritik yapar:

“Öyle ya, size ne verdim ki, karşılığını bekliyorum. .. Destan söyledim, tarihi şu cahil kafamla yarım yamalak anlattım. Beni bir çoban say.. Çoban tarihi ne bilsin? Sonra ne yaptım? Moskofun topuna, birdanka denen yere batasınca silahına karşı, şu bıçakları yaptım.. İşte anca bu kadarını yaptım. Kusur bende. Güreş meydanlarında pazu kuvveti göstermekle olmazdı bu iş.. Doğru oğul.. O ağaçtan çiçek ummam boşuna..” (s. 188)

Onun bu itirafları Arslan Bey'i ateşlemeye yetti. Yeğenin heyecanla söylediği

“- Gidiyorum. Osmanlı'ya yardıma gidiyorum.” sözleriyle eli ayağı birden canlanıveren Nizam Dede taktik ve tavsiyeler verip uğurladığı Arslan Bey'in:

“-Kökümüzün kurumadığını sana ispat edeceğim emmi, yüreğin rahat olsun.” sözlerine, sırtını sıvazlayarak : “Sana güveniyorum oğul” cevabını verir.

Nizam Dede'nin, kendisinde bir Çorabatır ruhu hissettiği ve ruhen çok yakın bulduğu yeğeni Arslan Bey, yakınlara kadar ulaşan Osmanlı ordusuna yardım ederek bu güveni boşa çıkarmaz ve amcasının rüyasını adeta bir destan kahramanı gibi tek başına gerçekleştirir.

Osmanlı gemileri Nizam Dede'nin Akyar demekten vazgeçmediği Sivastopol'a girmek üzeredir. Top atışları nerdeyse ortalığı gümbürdetmektedir. “Nizam Dede mollaları, hocaları daha sık bir araya getirmeye başlamıştı. Bu toplantılarda Kırım halkının dertleriyle birlikte Osmanlı-Rus savaşından söz

ediliyordu. Giray ise hâlâ küçük sarayının peşindeydi. Sık sık vadiye iniyor, amelelerin başında duruyordu.” (s. 120)

Savaş tehlikesinin vatan ufkunu kapladığı böylesi günlerde bile, evinin inşaatıyla uğraşan Giray, Arslan Bey'in küçümseyen bakışlarla söylediği şu sözlerine muhatap olur:

“- Etrafına bak Giray Can! Dünya senin kurduğun saraydan ibaret değil. Bunu taş taş üstünde kalmamış köylere gidersen anlarsın.” (s. 253)

Giray, gelişmelerden bütünüyle habersiz değildi. “Bilmiyorum değilim.” dediyse de Arslan Bey çoktan uzaklaşmış, onu üzerinde giderek ağırlaşan bir baskı ile başbaşa bırakmıştı.

Baştan beri, yeni eve pek hevesli o Şirin Hanım bile Giray'ın pasifliğine isyan edercesine:

“O evin temeli sağlam olmalı. Yakında moskofun karargahı olmazsa yüzüme tükürsünler. Ya onun karargahı olacak, yahut ki bizim mezarımız Giray Bey! Toprağıma başkaları göz dikmişse, al başına çal o evi.” demişti. Bunu hatırladığında iyice bunaldığını hisseden Giray, yeni evini kontrole gittiğinde daldığı tatlı hayallerle bile “içindeki eksikliği” gideremez. Bu sıkıntıyla, hiç ardına bakmadan evine yollandığı Emin Hoca'nın ortaya koyduğu durum, Giray'a kaçınamayacağı bir vazife çıkarıyordu:

Savaş uzamakta, Osmanlı'ya yardımcı olan bölge üzerindeki Rus baskısı giderek artmaktadır. Kossaklar (rus haydutlar) bu sefer de Giray'ın küçüklükten beri babasıyla evine gidip geldikleri Hacı İsa Bey'in oğlu Yakup'un peşindedirler. İki de bir sıkıştırılıp varı yoğu yağmalanan İsa Bey için birşeyler yapılmalıydı.

Emin Hoca'nın bu iş için Arslan Bey'den bahsetmesi Giray'ın damarına dokunur:

“Sıkıntıyla etrafına bakındı. Sonra kısık bir sesle:

-Hocam... dedi. Beni niye hatırına getirmedin? İşte ayağına kadar gelmişim. Ben giderim hocam. Arslan Bey başka işlerle uğraşsın.”

Giray'ın görevden kaçmayışına memnun olan Emin Hoca'nın, “Şifadır, kuvvettir. Kandır. Kırım'ın kanıdır.” diyerek iki kâse ikram ettiği gelincik şerbeti “Giray'ın içinin yanıklığını dindirmemiş daha da çoğaltmıştı.”

Giray'ın “Adeta içimi yıkadı. İçim Kırım toprağında açan gelinciklerin tadıyla doldu” şeklindeki sözleri ve uğurlarken sırtını sıvazlayan Emin Hoca için “eli, ak bir kuşun kanadı gibiydi.” benzetmesi trajik sonun habercileri gibidir.

Evdekilere haber verdiğinde, Nizam Dede'nin “Olur Giray, yarın birlikte gideriz” demesi, Giray kabul etmeyince Altın Hanım'ın “Giray'ın yine damarına dokunan- “Öyleyse Arslan Bey'i katalım yanına.” sözleri onu iyice kızıştırır:

“Bırakın da kendi işimi kendim göreyim anay. Yolları bilmez değilim. Beni çocuk mu sandınız?”

Nizam Dede'nin Giray'ı Dilârâ yerine kendi atıyla göndermek istemesi ve Şirin'le epeydir süren dargınlıklarını kesin talimat vererek o akşam sonlandırması, Giray'ın mukadder sona adım adım yaklaştığını hissettiren ayrıntılardır.

Daha önceleri bütün psikolojik baskılara rağmen, talihin kurduğu tuzağı hissediyormuşçasına garip bir çekingenlik göstermiş olan Giray'ın, bu duygudan kurtulduğu anda içtiği soğuk gelincik şerbeti sanki şahadet şerbetidir. Dilârâ'sıyla birlikte çıktığı bu son yolculuk “kurşun nişanı”nın baştan beri oluşturduğu uğursuzluk gerilimini ve endişeleri doğrulamış oluyordu.

Aksiyon yönü zayıf olan Giray, kahramanlığını ispatlama noktasında iken Dilârâ ile birlikte rus kurşunlarına hedef olunca Emircan'ın öksüzlüğüne, Bahadır ve Nurdevlet'in yetimliği de eklenmiştir. Nizam Dede iki yarım aileyi bir çatı altında toplamak ister. Arslan-Şirin birlikteliği aslında Nizam Bey'in idealindeki terkiptir:

“- A kızım, dedi. Bence yiğit Arslan'a yiğit hatun münasıptır. O Kırım'a gönül vermişse, hatunu da vermeli. Tüfeği eline almışsa o

da almalı. Bilgili, hünerli olmalı. Kırım'ın fedaisine uygun bir eş olmalı.” (s. 299)

Şirin Hanım, romancının idealize ettiği bir kadın olarak Türklerdeki, erkeğinin yanında ona eş bir konumdaki dışa açık kadın tipine yakın bir örnektir. Onun romandaki ayrıcalıklı yeri, bu figürün arkasında yazarın bulunduğu, kendisinin roman kişileri içinde doğal olarak en çok onunla özdeşleştiğini düşündürürse de bu durum, öncelikle konu ve konumun bir gereği olarak görülmelidir. Nitekim, aile yapısını yansıtan diyalog ve âdetlerin romandaki işleniş biçimi, bu kadın tipini öne çıkarma amacına uygundur.

Romanda Şirin Hanım'ın güzelliği, vatanseverliği, asaleti, biniciliği, akıllı ve iş bitirici oluşu değişik vesilelerle anlatılır. Hanımını kaybeden Arslan Bey'e “münasip bir kız” bulma işini anası Fatma Hanım'a göre olsa olsa Şirin kotarabilir: “A kız, herbir işin altında sen yok musun? Hangi taşı kaldırsak, altından sen çıkarsın. Gözün keskin, kulağın delik; akıl desen, o da herkesten evvel sana verilmiş. Senden medet ummayıp da kimden umacağım.” (s. 91)

Şirin'in titiz yaklaşımından Fatma Hanım'ın yanılmadığını anlarız: “... Göknur Hanım'ı aratmayacak biri lazım. Yüzü de huyu da aruv olmalı. Marifetli, hünerli... O kolay kolay kimseyi beğenmez”.

Kaynanası Altın Hanım'ın gözünde, “Çamaşır kazanlarının buharları arasında, bir büyücüye benzeyen” Şirin'in dalgınlığı kafasındaki bu çetin iş yüzündendir. Altın Hanım'ın,

“- A kızım, hele kazandakileri çıkart” demesi üzerine toparlanan Şirin'in dışa vuran gözlemleri, gelin adayında aranan özellik ve o dönemin kriterleri hakkında da önemli bilgiler içerir:

“Çamaşırları çıkarıp tekneye aktarırken Halime kızın kahkahası kulağına çarptı. Şirin bu gülüşte evlilik çağına gelmiş kızların olanca deliliğini buldu. Dönüp baktı. Hiç de fena sayılmazdı. Etine dolgun, akça pakça bir şey. Ayakları büyük mü

ne? Yoo, tam karar. Güzel de kaytarma oynadığını görmüştü. Kalçası genişçe, doğurgan olacağına benzer. Çekme burun, hokka ağız, değirmi yüz, süzgülün kara gözler... İyi iyi. Fena değil. Tezgahta dokuduğu arşın arşın bezlere kimse yetişemiyor. İnce işleri de beceriyor.” (s. 93).

İsim sembolizasyonu romandaki bütün kişi adları için geçerlidir. Nizam ve Safa Beylerin babası, manevi mirasıyla ağırlığını sürdüren keday (nâzım) Kutlu Bey'dir. Anne tarafından Osmanlı'ya uzanan Şirin (sempatik) gelin, Feyzullah Ağa ile Zehra Ana'nın kızıdır. Kardeşleri, Bahtlı Bey ve Cafer'dir. Diğer şahıslar'a gelince; Rüstem Hoca, Emin Hoca ve eşi Şerife Hanım, Molla Salih, Molla Mübarek; Nizam Bey'in kızı Aybike Hanım, damadı Şahbaz Bey ve onun kardeşi Buğra, anneleri Şefika Hanım; Türbedar Seyyit Ali Çavuş, çobanlar Odaman* Mahmut ve Hamza Batur, bütün bunlar eserde, adlarına uygun mizaç ve fonksiyonlarla karşımıza çıkarlar.

Roman'da zulüm ve zorbalığı temsil ve tatbik eden negatif tipler de isimleriyle uyumludur. Ruslar eserde Türk nüfusu bertaraf etmekle görevli memur, asker, çiftlik ağası ve kossak askeri (haydut) tipleriyle yer alır. İşgalci Rus pomeşçiği* İgor Gregoroviç ve boğayı andıran güreşçisi Boris; kuyumcu Samuel ve meyhaneci Yorgi... vb.

Romanda, sahiplerinin ayrılmaz parçası ve adeta yarısı olan atlar da özenle adlandırılmıştır: Arslan Bey'in baba yadigarı Salgır'ı, Nizam Dede'nin emektar Çora'sı, Arslan Bey'in kendisi gibi bahtsız atı Bidevi ve Giray'ın yurda özdeş gönül süsü kısrağı: Dilârâ. Özellikle Dilârâ ismi tamamen semboliktir. “Roman adeta bu atın hayat hikayesi etrafında örülmüştür.”⁸

Türklüğün dinamizm ve zenginlik sembolü olan ata verdikleri önem ve atın hayattaki yeri, romanda baştan itibaren önemle

---

* çobanbaşı

* çiftçi, çiftlik ağası

⁸ Orhan Söylemez, “Hilal Görününce”, *Kaynaklar*, nr. 6, 1988, s. 87-8.

vurgulanmıştır. Öyle ki Çora, Salgır ve Dilârâ isimli atlar eserde baş kişilerle atbaşı giden kahramanlar gibidir. Arslan Bey'in "yüreğindeki karanlık mağara"da, kaybettiği eşi Göknur Hanım kadar atı Bidevi'nin hicranı da yankılanır.

"Arslan Bey çarşıda dolaşırken birden ayağı kırılıp da vurmak zorunda kaldığı atına benzer bir at gördü. Olduğu yerde donakaldı. ... Kendi atı da öyleydi. Mağrurdu. Onun için babası Safa Bey, "dokuz dağı gözleyen bir kır attır." derdi. ... Bidevi atını yeni kaybetmiş gibi yüreğine bir keder düştü. Anası, "hayvana nazar değdi" demişti. Arslanın yarı gücünü sanki o at verirdi. Kestirdiği başı şimdi, evinin duvarında asılıydı. Uğur olsun diye asmıştı. Ona her bakışında derinden derine bir kişneme sesi işitirdi...

Hâlâ onun sesini işitiyordu. Uzaklardan... Ucu bucağı belirsiz çöllerden, bozkırlardan... Arslan'ı çağırıyordu. Yoksa bu ses yüreğinden mi geliyordu?..." Evet. "Yüreğimdeki o karanlık mağaranın içinden geliyor." diye düşündü." (s. 52-3).

Nizam Dede, pek beğendiği doru kırsrağı alacak olmanın heyecanı içinde köyüne dönerken, çobanın yanbaşındaki torununu fark eder. Dersi dinlemeyerek mektebin penceresinden atlara bakan Bahadır, "Git de çobanlık yap, bari bir işe yara" diye Rüstem Hoca tarafından "dışarı salınmış"tır. Bu duruma, hem gülen, hem de Rüstem Hoca'ya için için kızan Nizam Dede, her ne kadar çocuğa yüz vermemek için:

-Azarlamakta haklı ... Saygısızlık etmişsin. Kitabımız baş tacımızdır.

dese de;

".. Lakin şunu da unutma At mal demektir, At olmadı mı bizi adamdan saymasınlar. Önce kitabımız, sonra da malımız canımız gelir oğul." diye ekler. (s. 15)

Alacağı doru kısrak, "ahenkli yürüyüşü, kuyruğunu püskül püskül savuruşu"yle gözünün önünde canlanıveren Nizam Dede, terkisindeki Bahadır'a Türk bozkır hayatının töresini, hedef ve önceliklerini bir sır gibi öğretmeğe başlar:

“- O atı da malımız çoğalsın, taylarımız olsun diye alacağım oğul. Sürüyü çoğalttık mı yaylalara göç edeceğiz. (...)

- İnce ince akan bir su iken, gürleşip yukarılara yol alacağız. Ama sen bunları kimseye söyleme, olmaz mı?” (s. 15)

Atların, tayların bu derece, hayallerini süslediği Nizam Dede'nin, at merakı yüzünden Bahadır'ın azarlanmasına tabii ki canı sıkılacaktır. Onu attan ayrı düşünmek bir nevi hamlıktır. Geliniyle olan şu konuşma onun hayat ve idealinin özeti gibidir:

“- Bak şu kart Hocaya... dedi. Çocuk, attan söz edince kızmış. Mektepten salıvermiş. Haberin var mı gelin? Türk dediğin atsız olur mu? Ben bozkırda doğdum. Bir kıl çadırda doğdum. Deşt-i Kıpçak'ta at koşturarak, gücümü kuvvetimi kazandım. Taş gibi, kaya gibi oldum. At üstünde uyudum, at üstünde aş yedim. Öyle zamanlar oldu ki, uzun yola çıktığımda at üstünde namaz kıldım. Ah kızım, bozkır gözümde tütüyor. Hep bir at sürüsünü hayal edip dururum. Bozkıra doğru alabildiğine yayılmış...” (s.18)

Nizam Dede'nin “bozkıra alabildiğine yayılmış at sürüsü” hayali, onun geleceğe ümitle bakmasının bir ifadesi olarak romanın son cümlelerinde tekrarlanacaktır.

Romanda at'la ilgili –on bir ayda ve ekseriya geceleyin kulunladıklarından (doğurma) tutun da gebe kısrağın bakımına kadar- pek çok ayrıntıyı bulmak mümkündür:

“Emircan'la Bahadır, hayvanın önüne evliya otu, kuru yonca yığmak için birbirleriyle yarış ediyorlardı. Artık hayvanın içeceği suyun kumlu, topraklı olmamasına dikkat ediliyordu. Bazen de yağlanmaması için, iki bala, Dilârâ'yı yürüyüşe çıkartıyorlardı. Ayağının nalları henüz sökülmemişti.” (s.119)

Yazar makbul atın özelliklerini daha etkili ve özlü anlatmak için atasözü ve deyimlere de yer vermiştir:

“Atalarımız demişler ki, alma alı, satma kırı, sev yağızı, bin doruya.” “Atın yürüğü, yiğidin delisi...”

“Doru bir kısrak... Gözü ceylan gözü, kısa belli, uzun boyunlu, gür yeleli, gururlu bir attır. Ayağının sekisi bileğine varır ki, böylesi uğurlu sayılır.” (s. 25) “İki yana selam vermiş gibi yürüyüp, kendini teraziliyor. Belli ki binek atıdır.” (s. 31)

Kız istemeye giden Nizam Bey ve beraberindekiler “ev pek uzak olmasa da ata binmişlerdi. Çünkü yayan yürümek atsız olamayan Türk için itibarı zedeleyen bir şeydi.” (s. 115)

Genç kızlar taya benzetilir. “Halime'nin tay gibi koşması gözünün önünde canlandı.” (s.103) “Sütten yeni kesilmiş bir tay desen..” (s.102)

At, aynı zamanda dost ve arkadaştır. Arslan Bey, Halime'yle evlenme fikrini bile biraz da yalnızlığın etkisiyle baba yadigarı atıyla paylaşır:

“- Ne dersin Safa Bey'in yadigarı! O kızı alayım mı? Toy yapıp ortalığı şenlendirelim mi? Söyle Salgır, olsun mu, olmasın mı?” (s. 103)

Ağır hasta iken, kendi ısrarı üzerine “Yiğit adam, atının üstünde ölür... Belki de son arzusudur.” (s. 145) düşüncesiyle atın sırtına bağlanan Nizam Dede çok geçmeden: “Ata bindiğimden beri her yanıma can gelir gibi oldu. Şu belimdeki ipi çöz hele!” dedikten sonra ağaçlığa doğru koştuğu atla “yüzüne renk gelmiş, canlanmış” olarak döner. (s.147)

Romanda adı geçen mekan, mahal ve ırmak isimleri genelde gerçek isimlerdir. Akmesit, Bahçesaray, Eski Kırım, Gözleve, Akyar (Sivastopol) şehirleri, Eski yurt, Gazibeyli ve Alma köyleri, Çürüksu, Alma suyu, Kırkazizler mezarlığı, Çufutkale vs.

Kırım coğrafyası geniş biçimde eserde söz konusu edilmiştir. Ancak daha çok -aşağıdaki örnekte olduğu gibi kahramanların subjektif ve duygusal yaklaşımları, ruh halleri doğrultusunda ve onların iç dünyalarına aksediş biçimiyle işlenmiştir.

“Giray birden çocukluğunda dilinden düşürmediği bir beyti hatırladı. “Bahçesaray bizimdir, içi dolu üzümdür...” Bahçesaray, salkım salkım üzümlü, serin, yeşil, mor, üstü buğulu bir şehirdi.

Bu beyit, ona şehrin geniş asma bahçelerinin serinliğini getirirdi. Aydınlığını... Kaynak sularının şavkla akışını, süslü arabaların çingirak seslerini, bülbül seslerini, gül kokularını... Bayram sevincini. Cami avlularından taşan sevinci... Bu kadar da değil. Bahçesaray şu vadiye gizlenmiş bir hazineydi..." (s.33)

Hilal Görününce Romanında Zaman

Bir romanın üç temel unsuru vak'a, mekan ve kişiler ise de mekana ve eşyaya, şahıslar kadar zaman da mana kazandırır. Forster'in dediği gibi "Romanda zamana bağlılık zorunludur, yoksa roman yazılamaz."⁹ Zaman, romanın bütün bu unsurlarını içine alan temel unsurdur.

Her unsur az veya çok zamanın hükmü altındadır. Bu itibarla romanlarda gereken dinamizmin sağlanabilmesi için zamanın maksat ve muhtevaya uygun olarak işlenmesi son derece önemli bir konudur. Çünkü bir romanı edebi kılan yazarın olay örgüsünü anlatırken takip ettiği ve oluşturduğu "itibarî zaman"dır.¹⁰ "Tahkiyeli eserde zaman, olayların cereyan ettiği akış bilgisi olduğu gibi, anlatım zamanı'nı da ihtiva eder. Anlatan, olayları tahkiyelendirdiğine göre, yeni bir yapı ve yeni bir bütünlük haline getiriş sırasında, ayıklamalar yapar; bu ayıklamalar anlatıcının/yazarın hakkıdır ve tahkiyeye güç kazandırır."¹¹

Hilal Görününce'de aktüel zaman 1853-1856 tarihleri arasındaki savaşlı yıllardır. Nizam Bey'in Dilârâ isimli atını satın almasından başlayarak (s. 30) toplumun töre ve değişik adetlerine (s. 91); eğlence ve istişare toplantılarına, Ruslarla olan geçimsizliklere ve savaş haberlerine (s. 36, 153) kadar hayatın farklı unsurları yardımıyla, yaşanan zaman yoğun ve canlı bir biçimde verilmiştir.

⁹ E. M. Forster, *Roman Sanatı*, (Çev. Ü. Aytür) Adam y. 1982, s. 67.

¹⁰ Şerif Aktaş, *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Birlik y. 1984, s.121.

¹¹ Sadık Tural, "Roman Teorisi Üzerine Düşünceler", *Türk Yurdu*, c. 20, sayı: 153-154, Mayıs-Haziran 2000, s.17.

“Bugün tepreş* günüdür. Hıdrellezdir. Bakalım Hızır Aleyhisselam kime görünecek? Sabahtan kurbanlar kestirdik. Çocuklarımıza ilahiler okuttuk. Öğle namazını kılıp kırlara yayıldık. Maylı kalakayların** ve kuzu etlerinin kokusu herbir yana yayıldı. Bu gün dua ve dilek günüdür. Delikanlılarla evlenme çağına gelmiş kızların karşılıklı çın*** söyleyecekleri gündür. Dilekler dualar kabul olsun, gönüller hoş olsun.” (s. 61)

Hüzünler gibi sevinçler de ferdilikten çıkar, sosyal boyutta algılanır ve müşterek yaşanır.

“Düğün o yaz yapılmıştı. Toyun neşesine Osmanlının Tuna'da kazandığı zaferler de eklenmişti. Nizam Bey'e göre de bu bir çifte düğün olmuştu. Davullar hem Hamza Batur için hem de Silistre için çalınıyordu.” (s.115)

Romanda sunulan “itibari alem”de zamanın okuyucu tarafından kronolojik olarak idrak edilmesi tabiidir.¹² Oysa yazar eserini takdim ederken kronolojik sırayı gözetmeyebilir. Olaylar kimi zaman özetlenerek, kimi zaman atlanarak, kimi zaman da geriye dönüşlerle verilebilir. ... Hatta geçmiş-hal-gelecek kiplerine aynı metin seviyesinde yer verebilir. Bu, tamamıyla yazarın tasarrufu ve olayların seyriyle ilgilidir.¹³

Romancı, genç nesillere tarih şuuru kazandırılmasını çok önemli bulur. Giray Bey, zorba İgor'un zindana attığı eniştesi Şahbaz Bey'i kurtarmağa giderken, beraberindeki Bahtlı Bey (kayınbiraderi), Rus zulmünün tarihçesini şöyle aktarır:

“ - Suyun akışı, daha Potemkin zamanında değişmiş. ... Koca stepten bizi o zamanlar sürmeğe başlamışlar. Ziraat Nezareti daha o zamanlar, binlerce desitine toprağı hazineye geçirmiş. İçimize

* Hıdrellezde kırlara çıkmak (teferrüç).

** yağlı çörek

*** İki mısralık, ölçülü ve kafiyeli, maniye benzer bir şiir şekli

¹² Şerif Aktaş, *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Birlik y. 1984, s. 114.

¹³ Mehmet Tekin, *Roman Sanatı ve Roman'ın Unsurları*, Selçuk Ü. y., Konya 1989, s. 27

yabancılar yerleştirmiş. Hicret için Kırım Türklerine serbestlik tanınması boşuna değil Giray Can! Tam yetmiş yıl önce bu işler başlamış. Babam yetmiş yıllık bir esarettir bu, der.” (s.126)

Burada olduğu gibi geçmişten aktarılan bilgiler cereyan etmekte olan olayları açıklamaya yardımcı olur. Roman dört yıllık bir dönemi kapsamasına rağmen bu sürenin büyük bölümü özetleme ve ayıklama (atlama) veya geriye dönüş (retrospection) tekniğiyle verildiğinden eserin hacmi ve takdim süresi abartılmamıştır. Bazı olayları ve kahramanların durumlarını daha iyi anlatmak için mazi koridoruna geçişler olsa da kronolojik sıra genelde gözetilmiştir.

Roman veya hikaye “olayların zaman sırasına göre dizilerek anlatılması”¹⁴ diye de tarif edilmektedir. Klasik romanda birbirinden kesin kategoriler halinde ayrılan üçlü zaman tablosu (geçmiş - hal - gelecek), Bergson'un “tabii bilimlerin tersine, geliştirdiği yeni zaman kavramı ile değişime uğrar.”¹⁵ Böylece zaman ve mekanın, geleneksel biçimdeki statik algılanması da değişmiş, dinamik bir kimlik kazanmıştır.¹⁶

“Aslında, roman bir zaman sanatıdır.” diyen Mehmet Kaplan da, yeni Türk romanındaki, Cumhuriyetin ilk devrine nazaran zaman bakımından daha bir derinliğe gidiş”i ve yeni romancıların insanı zaman içinde derinliğine ele almaları”nı büyük bir yenilik ve aşama olarak görür. “Cumhuriyet'ten önceki Türk romanında mekana yani coğrafyaya, Anadolu'ya önem verilmiş, insan bir fotoğraf boyutlarında ve düzeyinde görülmüştür.”¹⁷

Sevinç Çokum'a göre, “Geçmiş ve tarihin bir safhasını anlatmak, halihazıra ve yarınlara ışık tutmak anlamını taşır.

¹⁴ Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, 1981, s. 173; E. M. Forster, *Roman Sanatı*, (Çev. Ü. Aytür), Adam y., 1982, s. 128.

¹⁵ Gürsel Aytaç, *Çağdaş Alman Edebiyatı*, 1983, s. 229.

¹⁶ Rasim Özdenören, *Ruhun Malzemeleri*, Risale y., İstanbul 1986, s. 98

¹⁷ Mehmet Kaplan, “Türk Romanı ve Gerçekleri” konulu forumdaki konuşma, *Türk Yurdu*, c. 20, sayı: 153-154, Mayıs-Haziran 2000, s. 385. (Düşünenlerin Forumu, *Milliyet*, 28.11.1971 tarihli nüsha).

Geçmiş, halihazır ve gelecek birbirine bağlı olan zamanın parçalarıdır.”¹⁸. Yazar bu anlayışla zamanı, modern roman tekniğine uygun olarak önemli bir mesele olarak romanında işlemiştir.

Halden bıktığımız zaman hatıralarımıza yani maziye sığındığımız anlar olur. Milletler için bu mazi, tarihe tekabül eder. Romanda, yaşanan zamandan arasına maziye açılmak suretiyle esere daha zengin ve canlı bir yapı kazandırıldığını görmekteyiz. Nizam Bey, evin akşam sofrasındaki sönük halini görünce, kaşığı elinden bırakıp etrafı süzükten sonra mazideki kaynaşma, refah ve canlılığı hasretle anar:

“- Bu ne iştir Altın Hanım, eskiden evimiz misafirle dolup taşardı. Hani, yeğenim Arslan Bey nerede? Kart anası nerede? Hani komşular? Bu kadar mıyız?...” (s. 20).

Giray, Kuyumcu Samuel'in göz kamaştırıcı mücevherlerini gösterirken böbürlenerek söylediği:

“- Bahçesaray hayal oldu Ağa, sen ne söylersin? Hani nerede o ihtişamlı devir? Git de kavukları kırılmış mezarlara bir bak! O giraylar öldü. Mezar taşları paramparça oldu. ...” (s. 46) gibi alaylı sözlerin tesiriyle ve Han Sarayı'nın ıssız viraneliğine tahammül edemeyerek parlak maziye sığınır. Sarayın saltanatlı günlerini ve şahane teşrifatını hayalinde canlandırmaya çalışır.

Ancak mazide hep ihtişam değil, felaketler de vardır. Yaşanan zamana uymayan ve statik zamanı temsil eden Türbedar Seyyit Ali Çavuş, testisinde ve mezar taşlarında somutlaşmış olan geçmiş zamandan ayıramaz. Kavukları kırılmış taşlara bakarak,

“Başsız kalan Kırım'a, başsız mezarlar!”

diye iç geçirirken mezalim ve tehcir öncesi muhteşem Kırımın ufuklarına zulüm bulutlarının yavaş yavaş bir kurşun ağırlığıyla

---

¹⁸ “Sevinç Çokum İle Dış Türkler Üzerine Sohbet”, (Haz. İsa Kocakaplan), *Türk Edebiyatı*, Temmuz 1989, s. 34.

nasıl çöktüğünü de hafızasına kazınmış bilgiler ışığında genç Giray'a anlatır:

“ Ben daha hayatta yokmuşum... Ruslar Kırım'ın altını üstüne getirmişler. Münnih derler bir iblis, kadın çocuk demeden katliama girişip, Karasu şehrini ateşe vermiş. Ondan sonra da Bahçesaray'ı yıkmış. Ben beşikteyken de Potemkin derler bir zebani, Kırım'ı yerle bir etmiş. İşte şu kavuksuz mezarlar o zamandan kalma. Babam anlatırdı. Şahin Giray zamanında otuzbin can kırılıp gitmiş...” (s. 49)

Seyyit Ali Çavuş, maziye hapsoluşunu ise şöyle özetler: “-Başsız kalan Kırım'a başsız mezarlar.” dememin sebebi budur oğul. O tarihten sonra binlerce desitine toprak, hile ile onu buna dağıtıldı. Kırım Türkü hicrete zorlandı. Kimim kimsem kalmadı burda. Gidecektim, gidemedim. Geçmişten kopamadım. Cedlerimin ruhları yakama yapıştı, kaldım oğul.” (s. 49)

Seyyit Ali Çavuş'un geleceğe dönük yapabildiği iki şey vardır: İşgalden sonra Han Sarayı'nda yerleşen Katerina'nın, sürüdüğü ağır esanslarla soldurduğu gülleri, testiyle su aktararak hanlık haziresi olan mazi kabristanında tekrar tomurcuklandırmak (s. 49) ve istikbalin ümit fidanlarının, mazi toprağına iyice kök salmalarına 'tapmaca' ve kıssalarla yardımcı olmak.

“Hayat kimsenin etrafında dönmez, herkesle beraber yürür.” Halden koparak geride kalan Seyyit Ali Çavuş, yalnızlığı seçmiş oluyordu. Bu durumu, onun ölümünden sonra Altın Hanım;

“- Zaten ölüden farkı yoktu garibin. Bu dünya ile bağı -Şirin'in elindeki yünü göstererek- şu ip kadar inceydi...” şeklinde ifade edecektir. (s. 250).

Zaman, eşyayı objektifleştirir, geçmişin yaşayışında şahsi ve hissi planda fonksiyonlar icra etmiş pek çok eşya, bugün için müzeliktir. Nitekim romanda, Nizam Dede'nin ata yadigarı, kutlu taşlı tesbihi -ki manevi dinamizmin sembolüdür- çeviren parmakları buz kesilince, aynı obje hemen farklı bir anlam kazanır.

“Tesbih, postun üzerinde yeşil bir su gibi kıvrılıp kalmıştı. Nizam Dede birer buz parçasına dönmüş parmaklarını yeniden tesbihine uzattı. Aynı anda eli ateşe değmiş gibi oldu. Aklı başından gitti. Altın Hanım'a seslenmek istedi, seslenemedi.” (s.140)

Giray'ın ölmesiyle, oturmak nasip olmayan yeni evinin bir anda mana ve mahiyet değiştirmesi de bu kabildendir :

“Acılar henüz tazeyken bir sabah Nizam Dede Giray'ın Bahçesaray'daki evine inmişti. Oğlunun küçük sarayına günün ilk ışıkları vurmuştu. İhtiyar, içinde kabaran bir öfkeyle onu seyretti. Sonra,

-Uğursuz! diye söylendi. Uğursuz ev..

Eski destanlarda anlatılan koca dev işte bu ev olmalıydı.. Koca canavar... dedi. Oğluma bahtiyarlığı çok gördün. Halbuki sana emeğini vermişti, terini akıtmıştı. Durmadan senin hayalini kurmuştu.

Yumruğunu eve doğru salladı.

Koca canavar.. Seni yıkmalı!”

Evi yıkmaya davrandığında canlı bir şeye dokunmuş gibi olur. Giray'ın, evet evet... Onun sesi. “Yapma babay! Evimi yıkma.”

-Oğul can.. Ben ne yaptım? diye söylendi. Bu ev senden yadigar kaldı. Onu yıkmağa elim varır mı?” (s. 272-3)

Artık bu eşyalarda eski zamanı donmuş olarak buluruz ve onlar bize, ait oldukları şahsın ve devrin ruhunu aksettirirler.

Zaman yalnız antik eserlerde donmaz, zamanın donduğu ve âdeta durduğu haller de vardır. Sabır taşını çatlatabilecek, nefesleri kesecek haller. Bu durumlarda “zaman”ın psikolojik gerçekliği ve subjektif seyri söz konusudur. Aşırı stres ve gerilim hallerinde zaman ya çok süratlenmiş ya da adeta durmuş olarak algılanır.

Israrlı arzusu gereği ölüm döşeginden kaldırılarak ata yüklenen Nizam Bey, bir süre sonra koşturmaya başlayınca, yeğeni

Arslan Bey şaşırarak, “Ölecek.. Ölecek..” diye söylenir, devrilmiş bir kütük üstüne çöker. Elleriyle yüzünü örter. Nal sesi toprağın bağına gömülüyormuş gibi gitgide kaybolmaktadır. O anda Arslan Bey için, yıllar dakikalara sığmıştı:

“Aradan belki bir saat belki de yüzyıl geçmişti. Uzaktan uzağa bir yürek çarpıntısı gibi nal sesini yeniden işittiğinde ayağa fırladı. Ta ötede kara aygır, kara bir hayal gibi belirmişti. (...) Korkusunun boş olduğunu anladı. Nizam Bey atının üstündeydi.” (s. 147)

Bunun bir benzerini de Nizam Dede yaşamıştır.

Arslan Bey'in “-Bana güven ve bekle.” diyerek, Nizam Dede'ye, zindandaki damadını kurtarma konusunda verdiği ümit yarılanmış mum gibi tükenmek üzeredir. O günlerde Nizam Dede için gün, asra bedeldir:

“Bekliyordu. Bu bekleyiş ona yüzyıl sürecekmış gibi geliyordu. Yüz yıl... Tesbih taneleri parmaklarının arasında kim bilir ne kadar uzun bir yol almıştı. Ama Şahbaz hâlâ zindandaydı.

Tesbihi postun üzerine bıraktı. Şimdi yüreğinde yalnız Şahbaz'ın üzüntüsü değil, bütün Kırım'ın sancısı vardı. “Ah Kırım! Seni hep geçmişte mi arayacağım?” diye söylendi. “Ömrüm hayali ordulara çerağlar tutmakla mı geçecek? Şu can bedenden ayrılmadan önce Kırım'ın moskof elinden kurtulduğunu görecek miyim? Ey Tanrım, bu nice sabırdır böyle?” (s.140)

Romanda ferdi ve sosyal mazi, birlikte ve içiçe verilmiştir.

Hastalığın şiddetiyle adeta sayıklarcasına atadan miras kutlu tesbihiyle söyleşen Nizam Bey, Kırım'ın ızdırıp ve çile dolu geçmişini şöyle seslendirir:

“- Ey mübarek taş! Ben beşikteyken moskof hile ile Kırım'a el koydu. Nice insan, kılıçtan geçirildi. Kanları sel gibi aktı. Nicesinin malı mülkü elinden alındı. Nicesi sürüldü. Kağıttaki vaadler tutulmadı. Kırım'a esaret zinciri vuruldu. Şu kadar yıl geçti o zinciri kıramadık. Ey taş, bütün bunlar olanda, niye çatlayıp parça parça olmadın? Atalarımın kurduğu camiler kiliseye çevrildi.

Birçoğunun kurşunları sökülüp çarşı pazar satıldı. Şimaldeki bozkırdan, cenuptaki dağlardan ve kıyılardan bir sürü insan kalkıp gitti. Gidenlerin bir bölümü denizde boğulup, kimisi de açlıktan, yokluktan can verdi. Bütün bunlar olanda niye kahırlandı, niye yanmadın. Ses ver ey yada taşı! Dile gel. Yoksa bu bir müjdenin işareti midir? Parıltını, tutuşmanı buna mı yormalı?” (s.141)

Giray, “dostum, sırdaşım, dert ortağımı” dediği Seyyit Ali Çavuş'un ölümüyle sarsıldığı günlerde, Arslan Bey'den gördüğü yakın ilgi ve teselli ile maziye açılır: “Giray birden çocukluklarını hatırladı. Ağaçlara tırmandıkları, duvarlarda gezindikleri günleri. O an ikisi de koskoca birer adam değillerdi de, Rüstem Hoca'nın derste kulaklarını çektiği iki yaramazdılar. Arkadaşlıklarını bıraktıkları yere dönen iki çocuk... Hele o ara Arslan Bey top seslerine kulak verip

- Vay canna, şu hale bak! deyince herşey eski haline dönüverdi. Yıllardır aralarında sürüp giden çekişmenin ne kadar boş olduğunu anladı. Arslan Bey'in yüzü o an bir çocuk yüzü kadar saftı.” (s. 252)

Yaşanan zamanı (halihazır) temsil eden Arslan Bey, Giray, Şirin Hanım gibi gençler aktüel gelişmelerde en büyük vazife ve sorumlulukların sahibidirler. Yaşanan hayatın gereklerini karşılamak yanında yurdu savunma görevi de onların omuzlarındadır. Eserde bu şahısların zaman zaman maziye giderek, kuvvet ve teselli arayışlarının anlatıldığı yerlerde sosyal mazinin de canlı olarak aksettirildiğini görüyoruz.

Giray'la epeydir yaşamakta olduğu dargınlığın etkisiyle gönlü daralan Şirin Hanım'ın “iç konuşma”sı, onun maziden sabır ve teselli arayışının çarpıcı bir örneğidir:

“- Ah benim Osmanlı anam, nerelerdesin? Şimdi yanımda olsan, içimdeki şu odu söndürürdün. Beni teselli ederdin. Ah anacığım ah! Ta Kefe'den kalkıp, Bahçesaray'a gelmişsin. Niye geldin ki? Şu çileli Şirin'i dünyaya getirmek için mi? Han kızları

gibi büyüttüğün Şirin, bak şimdi ne hallere düştü! Sevip de vardığım adam yüzüme bakmaz oldu. Sevdası mum gibi tükenip gitti. Kim bilir, dağda bayırda hangi çiçekleri kokladı da benden vazgeçti.” (s.259)

Arslan Bey, yoluna ışık tutan oğlunun hayalini yanına alarak ağır ağır yola koyulur. Cepheye giderken yolu üstündeki bir köyde geceleyin rastladığı, “ateşten, kavgadan uzak”, bir rüya gibi yaşanan doğum sevinci Arslan Bey'e, oğlu Emircan'ın yine böyle karanlık bir gecede doğumunu hatırlatır: “Altın Ana bir oğlu olduğunu müjdeleyince eline bir çıra almış, atıyla köyü bir baştan bir başa dolanarak, etrafa bir oğlu olduğunu haykırıp durmuştu. O an bütün evlerde lambalar, şamdanlar, onun sevinciyle yanıp, yollara dökülmüştü.

Belki Emircan'ı bir daha göremeyecekti...” (s. 193).

Yaşanan zamandan kaçış yalnız mazi ve hatıralarla sınırlı değildir. İstikbale de olabilir: rüya ve hülyalara. Geleceğe dair bu türden ümit ve hayaller, kahramanları mevcut sıkıntılardan kurtararak, hayatı tatlılaştıran unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar doğal olarak çocuklar üzerinde gelişir. Mazinin tecrübelerini alarak çocukları geleceğe hazırlamak herkesin ortak katkılarına bağlı bir hizmettir. Nizam Dede, torunlarının yiğit delikanlılar olacağı günlerin hayali ile keyiflenir:

“İhtiyarlığı kendime hiç kondurmuyorum. Lakin içerim şu köhne eve döndü, göçtü göçecek... Yüce Tanrım hiç olmazsa Bahadır'ın toyunu görmeyi bana nasip etsin...” diye düşünürken birdenbire kederlenen Nizam Dede, kucağına küçük torunu Nurdevlet'i alınca az önceki kederinden sıyrılmıştı:

“Allah'ın hikmetinden sual olunmaz. Belki bu balanın toyunu, düğününü de görürdü. Çorabatır gibi bir yiğit olduğunu... O an, almak istediği doru at gözünün önüne geldi. Çayırda onunla birlikte koşan bir tay hayal etti. İkisi de başıboş, yularsız. Yeleleri püskül püskül savruluyor. Uçsuz bucaksız bir bozkırda koşuyorlar...

- Balam çevik atlara binecek, yeni yular vurulmuş taylarla gezecek. Büyüyüp delikanlı olduğunda, Akmescit'teki yarışlara girecek. Birinciliği kimseye bırakmayacak.. Öyle değil mi? Türlü türlü hediyelerle geri dönecek...” (s.18)

Giray ve hanımı Şirin de “Çarların karışmadığı, rus ayağının girmedığı bir Kırım (s.23) ve saray yavrusu yeni evlerinin tatlı hayalleri içinde yaşamaktadırlar. Aşağıdaki diyalog, ince ruhlu Giray'ın Şirin'i bile aşan hayal hanesinin penceresi gibidir:

Şirin: “Köşklü, hayatlı bir ev isterim ben. İki katlı... Bahçesinde bir çeşmesi olsun. Bahçesinde Bahçesaray'ın en güzel gülleri açsın...”

Giray: “Küçük bir saray... Duvarları bağdadi. Küçük, beyaz bir saray... Pencerelerine kuş kafeslerini asarsın, ötüp dururlar. Sudak'tan gül fidanları getireceğim. Hansaray'ının bahçesi gibi olacak bahçemiz.” (s. 27)

Şirin'le dargınlığı sürerken bir de evde Arslan Bey'e nispet edilerek küçümsendiği için büsbütün içi daralan Giray, yeni eviyle ilgili hülyalara sığınır:

“Dönüp eve doğru baktı. Şimdi güneş parça parça içeriye süzölmüş olmalıydı. Gözlerini süslü çıkmaya çevirdi. Çocuklar oraya koşup, “babamız geldi!” diye bağıracaklardı. Giray'ın yorgunluğu bu seslerle bir anda geçecekti. İçi sevinçle aydınlanacaktı. Şirin'le barışmış olacaklardı. O da Giray'ı gülerek karşılayacaktı.” (s. 253)

Arslan Bey ise “sabah akşam altın sarısı yığınların arasında” uğraşmanın yılgınlığını üzerinden atmak için harman sonrası hayallerine sığınır:

“Ah şu harman bir kalksaydı... Atlandıkları gibi onunla çayırlara koşacaktı. Diledikleri yerde mola verecekler, salkım söğütlerin altında dinleneceklerdi. Yamaçlardan akan berrak suların içeceklerdi. Sonra bir çocukları olacaktı. Olmalıydı. Bir kız. Hayır oğlan. Bir kız, bir de oğlan...” (s. 326)

Başta Nizam Dede olmak üzere Şirin Gelin, Giray ve Arslan Bey'in hatıra, hayal ve idealleri roman boyunca yerine göre iç konuşma (interior monologue), iç diyalog ve bilinç akımı veya şuur akışı (stream of conciousness) teknikleriyle okuyucuya açıklanmıştır.

Romanda kozmik zaman geniş olarak işlenmiştir. Başta “seher” ve “akşam” olarak çeşitli mevsim ve günün farklı saatlerini tasvir eden ifadelere sık sık rastlamaktayız. Yazar sevinç, hüznün, endişe, öfke, isyan, bekleyiş ve sükunet gibi insanın zamana bağlı hallerini mensur şiiri andıran bir üslupla ortaya koyar. Bunu romantik bir vurguyla yaparken en çok kullandığı malzeme de buna elverişli kozmik zaman unsurlarıdır:

Akşamla ilgili; “.. Gün sönme üzereydi. Yamaçlara gölge düşmüş, güneş gökyüzüne uçuk bir pembelik bırakmıştı.” (s. 11), “Türbelerin üzerine akşamın gölgeleri inmişti.” (s. 12) “Şimdi ise türbe asırların sessizliği içindeydi. Bu akşam saatlerinde koskoca bir yalnızlıkla çevrilmişti.” (s. 13), “Göğün mavisi boz bir renk almıştı.” (s.15), “akşamın alacası” (s.16), “mavi, kıpırtısız bir akşam, tepelere doğru inmişti.” (s.19) “dışarıda sönen günün buğulu rengi... Rüyaya benzer bir akşam.” (s.19) “Derken odaya akşamın suçları, günahları örten gölgeleri girerdi.” (s. 52), “Alaca karanlık”, “ölgün, mavi karanlık”, “batan günün kızılığı”, “mor bir akşam”, “Gün batmak üzereydi. Gök kızıla boyanmıştı.” (s. 285), “Ortalık kararmıştı ama, gökyüzü hâlâ ölgün bir maviyi korumağa çalışıyordu. Üzerine incecik bir hilal çizilmişti.” (s. 305), “Göge batan günün kızılığı vurmıştu.” (s. 312) gibi ifadeler yanında sabahı anlatan; “sabahın sisi”, “sabahın buğulu rengi”, “yaz sabahının mavimsi aydınlığı”, “şafak sökerken, tek başına asılı duran çoban yıldızı” vb. ifadeler, yazarın eser boyunca romantik bir anlatım tarzına önem verdiğini gösterecek yoğunluktadır. Bu örnekler gibi renklerin, bazan sıfat olmaktan çıkarak isimleştiği; mana isimlerinin renklerle ifade edildiği ve soyutla somutun yer değiştirdiği şiirsel ifadelerle romanda sıkça rastlanır.

Bozkır hayatında insanlar tabiatla iç içedir. Kozmik zamanı bütün safhalarını duya duya yaşamak mümkündür. Güneşin doğuşundan batışına kadarki farklı tezahürleri, gecenin zifiri karanlıktan sütbeyaz aydınlığa kadar her çeşidi gözlemlenebilir:

“Bazı zamanlar Tepegerman eteklerine vardığında göğün yıldızları bile kaybolmamış olurdu. Yahut tek başına göğe asılı duran çoban yıldızını görürdü. Kocaman, iri bir yıldız... Uzaktan uzağa çakallların sesini duyardı. Sabahın serinliği onu kendine getirirdi. Islak toprağın kokusu... Sonra karanlık açılır, gökyüzünün karalığı menekşe rengine dönerdi. Uyuyan kuşlar uyanır, Nizam Dede'nin yakınında öte öte uçarlardı...” (s. 162)

Aylar ve mevsimler günlük hayatı bütün güzellikleri ve zorluklarıyla doldururlar. Bu iççeliğin sonucu olarak romanda, mekan gibi kozmik zamanın da genelde şahısların iç dünyasına yansıyan şekilde ve ruh hallerine yaptığı etki açısından işlendiğini görüyoruz:

“Yukarıda bozkır, baştan başa güz yeşilini kuşanmıştı.” (s. 120), “Bahçesaray baştanbaşa yaz sonunun renklerini kuşanmıştı.” (s. 121), “Yeşillik buralarda gitgide sönüyor, hüzünlü bir sarıya dönüyordu.” (s. 128), “Kasım sonlarında Ruslar Kars kalesini teslim almışlardı.” (s. 291), “Kar, Bahçesaray'ın bütün acılarını örtmek ister gibi yağdı, yağdı...” (s. 291), “Ortalıkta sadece ağustos böceklerinin o sakin yaz gecesine seslenişleri duyuluyordu.” (s. 311)

Sevinç Çokum'un, önceki hikayelerinde görülen ve bu eserinde de sürdürdüğü bir özelliği var: “Zaman, renk ve tabiat unsurlarını can taşıyan, ruh sahibi yaratıklar olarak görmesi. Belki de bu husus onu bir taraftan şiire, diğer taraftan çizimli kompozisyona götüren ana sebep.”¹⁹ Bu romandaki çoğu tasvirlerinde biz onu “resim yaparken bir şey anlatan insan” edasıyla buluruz.

Hilal görünmesi romanda en önemli kozmik zamanı ifade ettiğinden, üzerinde ayrıca duralım:

¹⁹ Sadık Tural, “Küçük Hikaye ve Sevinç Çokum”, *Zamanın Elinden Tutmak*, Ecdad y., Ankara 1991, 2. bs., s. 237.

Hilal Motifi

Romanda önemli bir gerilim unsuru olan Dilâra'daki "kurşun nişanı"nın tam aksi bir fonksiyonla uğur ve hayır alameti olan bir hilal (yeni ay) motifi yer almaktadır. Romanda trajedi bu iki unsurla sağlanıyor. Burada hilal ümidin sembolüdür. Bu iki motifin romandaki ağırlığına bakarak diyebiliriz ki yazar, pesimist bir yaklaşım içinde olsaydı romanın ismi ihtimal ki "kurşun nişanı" olurdu.

Hilal, çok eski asırlardan bu yana bir istiklal ve devlet sembolü olarak bayraklarımızda görüldüğü gibi, gelenek ve folklörümüzde de yeni ayın doğuşu ile alakalı bir kült teşekkül edegelmiştir.²⁰ Romanda adından başlayarak hilal motifi beş ayrı yerde işlenmiştir. Dikkat ettiğimizde şunları tespit etmekteyiz.

Efsaneler içinde büyümüş olan Nizam Dede, babası Kutlu Bey'in kendisine hilalin doğuşuyla ilgili anlattıkların şöyle aktarıyor:

"Evvel zamanlarda, Han ordusu sefere çıkmak için hilalin doğuşunu beklermiş. Hilal göründü mü, o gün sefer için kutlu bir gün sayılıp yollara düşülmüş... Moskofun üstüne o kutlu günde gidilirmiş." (s. 13).

Nizam Dede'ye intikal eden bu, hilalin görüldüğü günü kutlu sayma inancı, romanın ismine kaynaklık ettiği gibi roman boyunca kahramanların dikkatle önemsedikleri bir husus olarak işlenmiştir. Nitekim Hamza Batur'la kossakları takibe çıkan Arslan Bey hilali görünce:

---

²⁰ "Yenilik, doğum, taze hayat simgesi" kabul edilen 'hilal'in VII. yy.dan itibaren İslam dünyasında bir sembol olarak kullanıldığı görülür. Türk folklöründe hilalle ilgili çeşitli inanışlar mevcut olduğu gibi divan şiirinde de hilal çeşitli teşbihlerin konusu olmuş ve hilalle ilgili zengin mazmunlar teşekkül etmiştir. Geniş bilgi için bk. *TDV İslam Ansiklopedisi* "hilal" maddesi. c. 18, s. 11-13 (Cemal Kurnaz vd.)

“Kafirleri tepelemeğe tam zamanında çıkmışız, dedi. Atalarımız gibi.. Onlar da yeni ayın doğuşunu beklerlerdi.

- Bizim hilalimiz batmadı mı ağam?

Arslan Bey Hamza Batur'a baktı. Kaşları çatılmıştı. Biraz öfkeli,

-Garip çoban! dedi. Bizim hilalimiz batmaz! Bunu unutma.” (s. 283)

Sonuç başarılıdır. Kısıtılan kossaklardan Giray'ın intikamı alınır, ümitler gerçekleşir.

Göknur Hanım'ın ölümünden dolayı ümitsizlik içinde bocalayan Arslan Bey'e Nizam Dede eskiyi hatırlatır: “- Sana at binmesini öğrettiğim günleri hatırla. Hilale bakıp tuttuğumuz niyetleri.. Seninle bir ahdimiz vardı. Hatırla oğul. Sen bir Çorabatır olacaktın, hatırla. “ (s. 54).

Şirin'le evlenmeğe razı olan Arslan Bey, Şirin'den henüz bir cevap alınamayışın tedirginliğiyle endişelenirken, gökyüzünde incecik bir hilal çizildiğini görecektir. ..Ve bekleyiş olumlu neticelenir. Ümitler yeniden yeşermeye başlar. (s. 305).

Nizam Dede ile çoban Hamza Batur, atları çayıra saldıklarında Hamza, kossak gözetlerken gördükleri hilali hatırlayarak bunun, atı Salgır'la birlikte rus askerlerince meçhule sürüklenen Arslan Bey ve istikbal için bir ümit ışığı olabileceğini ima etmektedir:

“Hamza Batur sustu. Başını eğdi. O an Arslan Bey'le birlikte Yukarı Germencik'te kossakları bekleyişlerini hatırladı. Gizlendikleri tepeden, hilali gördükleri akşamı... Arslan Bey hilali sanki yüreğiyle, gözleriyle tekrar tekrar göğe nakışlıyor, çiziyordu. 'Garip Çoban! Bizim hilalimiz batmaz! Bunu unutma ...' diyordu.” (s. 332). Nitekim, az ötede (taya binmenin ilk heyecanıyla çığlıklar atan küçük torun) Nurdevlet'i seyrederken Nizam Dede'nin hayalinde canlanan tablo, geleceğe olan ümidin ifadesi olarak romanın son cümlelerini oluşturur:

“İhtiyarın gözleri onun üstündeydi. Derken bir at sürüsünün o geniş çayıra dalga dalga yayıldığını görür gibi oldu. Aralarında Salgır da vardı. Safa Bey’le Arslan Bey’in namlı atları... Emircan, Bahadır ve Nurdevlet genç birer yiğit olup çıkmışlar, atlarını dörtnala koşturuyorlardı. ... Geriden gelen atlara, Kırım’ın öteki yiğitleri ve beyleri binmişlerdi. ... Kabaran bir deniz gibi uğultularla peşpeşe akıp gidiyorlardı.” (s. 333)

Romanın sonundaki bu tabloda yazarın ilerisi için ümitli olduğunun ipuçlarını görüyoruz.

Kendisi ve evi gibi temsil ettiği nizam ve töre de eskimiş olan Nizam Dede ve nesli, Giray ve Arslan’ın temsil ettiği nesli gerektiği gibi eğitime ve yetiştirme imkanı bulamamıştır. (Kendileri de eğitilememiştir). Bu nesil mizaç ve şahsi yeteneklerine bağlı bazı meziyet ve becerileri kazanmışlarsa da bunlar münferid gelişmelerden ibarettir. Nitekim, sürekli gayretsizlikle suçlanan bu nesilden Giray eğitim ve ideal aşılama noktasında, Arslan Bey ise savaş ve silahlanma konusunda Nizam Dede’yi yetersiz bulur. Özellikle küsüp kapandığı mağarada

“-Hani Kazan illerini fethe giden Çorabatırlar? Nerde?” yollu sözlerine öfkelenen Arslan Bey’den, hiç beklemediği tarzda,

- Sus ihtiyar, sus! Yarasa gibi şu ine gizlendikten sonra, geri kalanlar ne yapsın? şeklinde adeta şok etkisi yapan bir cevap alınca, acı gerçeği görüp itiraf etmek durumunda kalır: “Öyle ya, size ne verdim ki, kaşılığını bekliyorum...”

Giray da onun “Çorabatırlar yetiştirme” hayallerini hiç bir zaman tutarlı bulmaz. Fen ve eğitime yönelmek gereğini vurgular. Ferdi kahramanlıklar devri çoktan kapanmıştır. Nizam Dede’nin imal ettiği yakın muharebe silahları kılıç, hançer vs. de eski önemini kaybetmiştir. Ne Arslan Bey ne Giray, kabiliyetlerine uygun bir eğitim ve yönlendirme görememişlerdir. Üstelik birbirini tamamlayan iki eğilim, yanlış bir yaklaşımla rakib duruma getirilmiştir. Şartlar şairlik yerine yiğitliği yeğlediği için dışa açık mizaçlı ve aksiyon yönü kuvvetli Arslan Bey öne çıkmış, acil meselelerde yararlıklar gösterebilmiş; zıt tabiata sahip Giray ise

eşi tarafından bile bir kaçgın, bir korkak gibi görülüyor olmanın ıztırabıyla bunalmıştır. Halbuki Kırım'ın kurtulmasını Giray da candan arzu ediyor, çocukların okumasını Arslan da istiyor hatta Nizam Dede de mektepten uzak kalmamaları hususunda duyarlı.

Burada asıl mesele bütün Türk ve şark dünyasında yaşandığı gibi, sanayi ve teknoloji konusunda geri kalınmış olunmasıdır. Osmanlı himayesi de moskof hilesiyle kaybedilince problem daha da büyümüştür. Zaten devlet denebilecek bir ciddi organizasyon da yoktur.

Romanın sonunda Nizam Dede ve Altın Nine'nin, Şirin'in ebeveyni Zehra Ana ve Feyzullah Ağa'nın hayatta olmasıyla yazar mazi değerlerini ve töreyi terk etmeden ilerlemeyi öngörmek istemiştir. Yaşanan harbin yuttuğu Giray ve Arslan Bey ise kayıp bir neslin kayıp iki temsilcisidir. Bu nesil, vatan ve milletin devamı için kaçınılmaz bir bedeldir. Yaşasalar da vücutlarını yurtlarına siper etmekten öte bizzat icra edebilecekleri köklü değişim fonksiyonları yoktu, çünkü buna uygun donanıma sahip değiller. Herkesin ne yapabileceğini Giray'ın, çocuklarını okutacak olan Emin Hoca ile olan konuşmasından öğreniriz:

“ Ben nihayet bir çiftçiyim. Onlara toprağı sevdirebilirim. Dedeleri ise ruhlarını destanlarla besler. Analarından ve bizden sevgiyi, dirliğı, düzeni öğrenirler. Biz bu kadarını yapabiliriz hocam. Gerisi sizin bileceğiniz iştir.” (s. 157).

Kırımların geleceğı iyi eğitilmiş ve toprağını seven, yiğit nesillere bağlıdır. Giray'lar çocuklarını ilme yönlendirir, eğitimciler de gerekli ilim irfanla onları donatabilirse geleceğın bu sağlam temeller üzerinde yükseleceğı kesindir.

“Ayrı mizaçların, sevgi nefret, kırgınlık gibi duyguların tesirindeki bu ezilmek istenen insanların maceraları zengin bir tabiat dekorunda, muhtevayı aksettiren üslupla verilirken mahalli değerde, beşerî ve evrenselin yakalandığı görülür. Bu roman son yılların en güzel eserlerinden biridir.”²¹

---

²¹ İnci Enginün, “Hilal Görününce”, *Erdem*, c. 2, sy. 6, Eylül 1986, s. 949

Sonuç

Mazide kalmış zengin coğrafya ve kültürel değerlerimize hasret duyan Sevinç Çokum, “Geçmişe bağlıyım, geçmiş beni dinlendiriyor, düşündürüyor, yaşadığım güne mana katıyor, onunla avunuyorum.”²² der.

Günümüze ve yarınlar ışık tutma amacıyla geçmişe yönelen yazar, Kırım Savaşı (1853-1856) yıllarındaki Kırım'ı anlattığı bu romanında mesajlarını leitmotif ve imajlar vasıtasıyla verir.

Bir tarihi romanın başarısı diğer anlatıma dayalı sanat eserlerinin de temel sorunlarından biri olan “karakter yaratma”ta odaklanır. Çünkü bu, olayın trajik veya dramatik olarak sunulmasını hazırlar. Tarihi romandaki gerçeklik de, “karakter yaratma”daki başarı ile ölçülmektedir. Buna, “karakterin yaşadığı zamanın ve mekanın tasarlanmasındaki yetenek” de dahil edilmelidir.²³

Bu arada tarihi belgelerin kullanımı, gözlemek mümkünse tarihi mekanların gözlenen özellikleri, olayların anlatıldığı zamanın ruhu, dönemi yönlendiren yönetim biçimi, bütün bunlar yazarın birikimi olarak anlatımı belirler. Tabii bu birikimin içine romanın teknik özellikleri, kurgudaki tercihler de girer.²⁴

Bu kriterler ışığında ele aldığımızda gerek “karakter yaratma” gerekse karakterin yaşadığı zaman ve mekanın tasarlanması ile diğer hususlarda romancının başarılı olduğunu görüyoruz.

Romanda Nizam Dede, eskimiş nizamı ve “töre”yi; Altın Hanım ise mazide kalmış refah ve zenginliği temsil eder. Giray, kitaba ve ilme olan merakıyla muasırlaşmayı, şehirde yaptırdığı iki katlı eviyle yerleşik hayatı ve yeni nizamı temsil eder. Güzel, akıllı

²² “Sevinç Çokum’la *Hilal Görününce Üzerine Bir Konuşma*”, *Türk Edebiyatı*, Haziran 1984, s. 17.

²³ Fethi Naci, “Serbest Fırka Karşısında İki Romancı: Kemal Tahir ve Tarık Buğra”, *Eleştiri Günlüğü*, Özgür y., s. 44

²⁴ Mehmet Can Doğan, “Tarihi Romanın Dinamikleri ve Son Onbeş Yılın Tarihi Romanları”, *Türk Yurdu*, c. 20, sayı: 153-154, Mayıs-Haziran 2000, s.149

ve işbilir olan Şirin Hanım; Altın Hanım'ın maddi varlığı ile, annesi Zehra Hanım'daki Osmanlı zarafet ve bilgeliğinin terkididir.

Arslan Bey, babasını, eşini ve atını kaybetmiş adı gibi yalnızlığa yakışan bir talihsiz yiğit, adeta destan devri kahramanı. Ancak beşeri zaaf ve duyguları, sevdaları da olan bir kahraman. Giray'a göre “yalnız Bahçesaray'ın değil, bütün Kırım'ın ilimde tek söz sahibi” alimi olan Emin Hoca ise ilmi temsil etmektedir. Giray ona, “sohbetten çok, sığınmağa gidiyordu.” (s.154)

Romanın olay örgüsü ve karakterlerin rolleri bu fonksiyonlarına uygun olarak düzenlenmiştir. Hazırlık safhasında Kırım'ın tarihi ve coğrafyasıyla, kültürel ve folklorik özellikleriyle ilgili yoğun bir araştırma ve bilgi toplama faaliyetinin yürütüldüğü de dikkat çekmektedir.

Romanda trajediyi sağlayan iki zıt unsurdan hilal, uğur ve ümidin; Dilârâ'nın ayağındaki “kurşun nişanı” ise uğursuzluğun sembolüdür. At, Türklüğün dinamizmini; tesbih manevi dinamizmi; türbe ve mezarlık motifleri maneviyatı ve moral değerleri temsil eder.

Tahkiye kurgusunun belli başlı iki tarzı olan “romans” ile “roman” arasındaki temel fark; romansın “şairane veya destani”, romanın ise “gerçekçi” oluşudur. Bu itibarla roman, “gerçek hayatın, törelerin ve içinde yazıldığı zamanın bir tablosu.”²⁵ olmak durumundadır.

Hilal Görününce bu açıdan da gayet ölçülü ve tutarlıdır. Romancı, değindiği meseleleri romana özgü bir somutluk ve gerçeklik içinde ve günümüz insanını saracak canlılıkta ele almayı başarmıştır.

---

²⁵ R. Wellek- A. Warren, *Edebiyat Teorisi*, (Çev. Doç. Dr. Ömer Faruk Huyugüzel) İzmir 1993, s.191.

"AN ESSAY ON THE NOVEL *HİLÂL GÖRÜNÜNCE*"

Abstract

Hilal Görününce is a historical novel heavily filled with traditions and social life of the Crimean Turks during the Crimean War (1853-1856). The Crimean people being under the Russian occupation and meant to be thrown out of their land, struggle for independence. This endeavor is being painted along with the rich natural beauty and folkloric material of the region.

In the novel, Nizam Dede and his wife Altın Nine are the representatives of the lost order and prosperity. Giray with his great interest in books and science represents the modern life, whereas Arslan Bey with his power and breavness represents heroic deed. One of the two elements that cause tragedy in the book, "the moon" (hilâl) is the symbol of good luck and hope, and, on the other hand, "the bullet sign" on the leg of Dilara is the symbol of inauspiciousness.

Horse is the symbol of dynamism of Turkism; the motives of prayer beads (tesbih) and tomb (türbe) represent the moral dynamism and values.

Sevinç Çokum longing for the geography and cultural values of the past and shedding lights upon present and future, uses the lite-motives and images to give her messages.

In this article, the novel has been evaluated by plot, characterization, and place which are the main points of analytic criticism.

Keywords

Historical novel, Crimean Turks, characterization, time, moon, horse, interior monologue, Sevinç Çokum.

İLKOKULLARDA TARİH EĞİTİMİ MÜFREDATI (Meşrutiyet'ten Günümüze Kısa Bir Tarihçe)

Vahdettin ENGİN*

ÖZET

Türk eğitim tarihi sürecinde tarih dersinin müfredat programında yer alması 1986 yılında yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile gerçekleşmiştir. Önceleri tarih dersleri "hanedan tarihi" anlayışı ile işlenmiş, II. Meşrutiyet Dönemi'nden sonra ise "millî tarih" anlayışı tarih dersleri müfredatına egemen olmuştur. Bu süreç Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bu çerçevede, tarih dersleri öteden beri önemsenmiş ve temel eğitimin verildiği ilkokulların müfredat programında müstakil bir ders olarak yerini almıştır. Mesela makalemizde özellikle üzerinde durduğumuz II. Meşrutiyet Dönemi ilkokullarında tarih dersi 5 yıl boyunca haftada 2 saat olarak okutulmuştur. Müfredatta yer alan konular da geniş kapsamlı olarak ele alınmıştır. Günümüz Türkiye'sinde ise, ilköğretimin ilk 7 yılında müstakil bir tarih dersinin yer almadığı ve tarih bilgilerinin sosyal bilgiler dersi çerçevesinde ve oldukça kısa olarak verildiği gözlenmektedir. Bu durumu bir an önce giderilmesi gereken bir eksiklik olarak görüyoruz.

Anahtar Kelimeler

Atatürk, Cumhuriyet dönemi, eğitim, II. Meşrutiyet, ilkokul, müfredat, millî tarih, Tarih,

Eğitim, bir toplumun geleceğini belirleyen en önemli unsurdur. Milletler eğitim sayesinde bugünlerini ve geleceklerini güvence altına alabilirler. Milli varlığın, milli birlik ve beraberliğin sağlanmasında da eğitimin rolü çok büyüktür. Türkiye, köklü

---

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Fakültesi Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

eğitim geleneği olan bir ülkedir. Bizim toplumumuzda eğitim kurumları daima önemli ve saygın bir yere sahip olmuşlardır. Eğitim alanında idarecilerin sorumluluğu ve önderliği de Türk tarihinin ilk yıllarından itibaren başlamıştır. XV. ve XVI. yüzyıllarda çok başarılı bir süreç geçiren Türk eğitimi, XVII. yüzyılda duraklamış ve bu durum Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına da yol açmıştır. Bu sebeple XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyıl boyunca girilen reform hareketleri, çoğunlukla eğitim yolu ile devleti kuvvetlendirme yönünde olmuştur. Cumhuriyet döneminde de, eğitime yenileşme aracı olarak bakılmış ve Atatürk'ün öncülüğünde, ülke çapında çağdaş eğitim kurumlarının yaygınlaşmasına büyük önem verilmiştir ¹.

Eğitimden amaç, bir ülkenin insanlarını tüm iletişim yollarıyla birbirlerine, topraklarının fiziksel, kimyasal ve canlı bütün zenginliklerine, geçmişteki köklerine ve geleceğin umutlarına bağlamak ve böylelikle ülke insanlarını sağlıklı bir toplum düzeyine çıkarmaktır². Bu amaca ulaşılmasına yönelik olarak eğitim çeşitli kategorilere ayrılmış bulunmaktadır ki, bunların en önemli basamaklarından birisi ilköğretimdir. İlköğretim bir yandan çocukluk dönemini, bir yandan da toplumun taban kültürünü beslemekle yükümlüdür. İlköğretim, tabana yayılmışlığı, yukarı basamaklarla tutarlılığı, toplumsal ve yasal zorunluluğu ile var olur. Eğitimin milliliği de buradan kaynaklanmaktadır. İnsanların nesiller halinde oluşmalarında, millet haline gelmelerinde ve milli benliğin güçlenmesinde ilköğretimin rolü büyüktür ³.

İlköğretimin tarih boyunca sahip olduğu bu tartışmasız önemi göz önünde bulundurarak; çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nden, milli devlet Türkiye Cumhuriyeti'ne ulaşılmasında bir geçiş dönemi olan II. Meşrutiyet yıllarında

¹ Yahya Kemal Kaya, "Bugün Milli Eğitimin Durumu", *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, İstanbul 1983, s. 69.

² H. Hüsnü Cırtlı, "İlköğretim", *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, İstanbul 1983, s. 261.

³ Cırtlı, "aynı makale", s. 261.

ilkokullardaki tarih derslerinin müfredatını değerlendirmeyi gerekli gördük.

Türk eğitim tarihi süreci içinde tarih dersinin ders programlarında yer alması 1869 yılında yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile gerçekleşmiştir. Tarih derslerinin, taşıdığı özellikler itibariyle siyasallaşmaya açık bir yönü bulunmaktadır. Nitekim bizim geçmişimizde de, Tanzimat Dönemi'nden başlayarak, tarih yazıcılığı ve öğretiminde ideolojik bir hüviyetin varlığı gözlenmektedir⁴. Dolayısı ile tarih eğitimi, klasik fonksiyonu dışında, dönemin siyasal iktidarlarının dünya görüşlerini yansıtmaktan da geri kalmamıştır. Bu sebeple bizim toplumumuzda sık sık, resmi tarih, alternatif tarih söylemlerine rastlamak mümkün olmaktadır.

Bu yazımızda ele alacağımız II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) ilkokullarda okutulan tarih dersleri müfredatı da doğal olarak iktidardaki İttihat ve Terakki Partisi'nin dünya görüşünden etkilenmiş bulunmaktadır.

Dönemin tarih eğitimi müfredatına geçmeden önce, II. Meşrutiyet yıllarında ilkokullarda uygulanan kurallar hakkında kısa bazı bilgiler vermekte fayda vardır. 1912 yılına ait İlkokullar ders müfredat programına göre; ilkokulların süresi altı yıl olup, bu süre üç devreye ayrılmıştır. İlk dönem yedi ve sekiz yaşındaki çocuklara, Orta dönem dokuz ve on yaşındaki çocuklara, Üst dönem ise on bir ve on iki yaşındaki çocuklara mahsustur. Beş-altı yaşındaki çocukların adedinin yirmiye geçtiği yerlerde bir de sıbyan sınıfı açmak mecburiyeti vardır. Dersler öğleden evvel üç, öğleden sonra da üç olmak üzere günde altı saattir. Her dersin süresi 45 dakikadır. Öğleden evvelki dersler saat 8.30'da, öğleden sonraki dersler ise 13.10'da başlar. Dersler arasındaki teneffüs zamanları yirmişer dakika olup, öğle tatili iki saattir. Çocuklar öğleden evvel ve öğleden sonra okula geldikleri zaman, sınıfa girmeden önce, temizlik muayenesi yapılır. Temiz olmayan çocuklar okulda veya

---

⁴ Betül Başaran Alpugan, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları", *Osmanlı*, Ankara 1999, c. VIII, s. 263-264.

evlerinde temizlenmeye davet olunur ve ailelerine de münasip bir lisanla bu durum hatırlatılır. Temizlik muayenesi bittikten sonra çocuklar hep bir ağızdan ilahiler, vatan şarkıları veya okul şarkıları okuyarak dersanelere girerler. Öğle tatili esnasında evlerine gitmeyen çocuklar öğretmenin nezaretinde okulda kalırlar. Öğretmenler teneffüs zamanları çocuklara nezaret ederler. Onların oyunlarını idare ettikleri gibi, tarif ve teşvik etmek için gerekirse çocuklarla birlikte oynayabilirler. Bir dershanede elliden fazla öğrenci bulunamaz. Eğer öğrenci sayısı elliye geçerse ikinci bir şube açmak gerekir. Öğretmen her ders yılının başlangıcında haftalık bir ders cetveli düzenleyerek dersanelere asar ve bu cetveli aynen tatbik eder. Yazı ve hesap gibi daha fazla dikkat gerektiren dersler sabah saatlerinde yapılır. Her türlü ders ve ödevler için öğretmen öğrenciye izahat verir, çocuklara bir takım sorular sormak suretiyle onların dikkatlerini daima derse vermelerini sağlar. Öğretmenin sadece dersi anlatmakla yetinmeyip öğrenciyi dersi dinlemeye teşvik edici tarzda sorular sorması ve onları yönlendirmesi son derece önemlidir. Her çocuğa okula başlarken bir defter verilir. Çocuk okulda bulunduğu müddetçe bu defteri iyi muhafaza etmelidir. Her ay verilen ödevler, öğretmenin ve arkadaşlarının yardımı olmaksızın öğrenci tarafından bu deftere yazılır. Bu suretle öğrencinin ne kadar ödev yaptığı ve seneden seneye kendini geliştirip geliştirmediği takip edilmiş olur. Bu defterler, çocuk okulu bitirdikten sonra öğretmen tarafından saklanır. Öğretmen, gerektiği takdirde öğrencilere ceza verebilir. Bu cezalar teneffüste oyun oynamaktan men etme, ihtar, tenbih, okuldan geçici veya sürekli uzaklaştırma şeklinde olabilir. Saatlerce ayakta tutmak, tokat atmak veya dövmek gibi cezalar kesinlikle yasaktır. İlkokullarda ders yılı tatili on haftadır. Bunun yanında, dini bayramlarda, kandil günlerinde, Meşrutiyet'in ilân edildiği 23 Temmuz'da, Padişah'ın doğum ve tahta çıkış günlerinde resmi tatil yapılır⁵.

---

⁵ *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredâtı*, İstanbul 1330, s. 123-131.

Kısaca izah etmeye çalıştığımız bu kurallar çerçevesinde altı yıllık ilkokul eğitimi gerçekleştirilmektedir. Bu yıllar süresince okutulan dersler de şu şekildedir:

DERS İSİMLERİ	İlk kısım		Orta kısım		Üst kısım	
	1. Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf
	<i>Ders saati</i>	<i>Ders saati</i>	<i>Ders saati</i>	<i>Ders saati</i>	<i>Ders saati</i>	<i>Ders saati</i>
Alfabe	6	-	-	-	-	-
Kur'an-ı Kerim ve Dini Bilgiler	1	4	4	4	3	3
Ahlâk ile tarih, sağlık ve medeniyete dair konularda sohbetler	3	2	2	1	1	1
Okuma (alfabe öğre-nildikten sonra)	3	3	2	2	2	2
İmlâ	-	1	1	1	1	1
Ezber (şiiirler ve tarihi konular)	1	1	1	1	1	1
Yazı (sülüs ve rika)	-	-	1	1	1	1
Dil Bilgisi	-	2	2	1	1	1
Tahrir	-	1	1	2	2	2
Tarih	-	2	2	2	2	2
Coğrafya	-	1	1	2	2	2
Hesap	4	3	2	2	2	2
Hendese	-	-	1	1	1	1
Eşya dersleri	4	2	2	2	2	2
Ziraat	2	2	2	2	2	2
El işleri	2	2	2	2	2	2
Resim	1	1	1	1	2	2
Müzik	1	1	1	1	1	1

Beden eğitimi, sağlık, askerlik talimi, çeşitli oyunlar	2	2	2	2	2	2
HAFTALIK TOPLAM DERS SAATI	30	30	30	30	30	30

İlkokullarda okutulan dersler arasında yer alan tarih, birinci sınıf hariç diğer beş sene boyunca haftada ikişer saat olarak okutulmaktadır. Birinci sınıfta müstakil bir tarih dersi gösterilmeyip, insanlığın ahlaki ve medeni açıdan geçirmiş olduğu aşamalar tarihi vaka ve fıkralar tarzında anlatılarak tarihe bir giriş yapılmaktadır. Bunun dışında, kalan beş yıl boyunca okutulan tarih derslerinin müfredatı şu şekildedir⁶:

İlk Kısım İkinci Sınıf (Haftada iki ders):

Bu sınıfta belirli dönemleri kapsayan bir tarih dersi verilmeyip, İslâm, Türk ve Osmanlı tarihinin en büyük simaları hakkında tanıtıcı bilgiler verilmekte ve onlarla ilgili anekdotlar anlatılmaktadır. Bunun yanında, okulun bulunduğu yerin fethedilmesinde emeği geçmiş kişiler ile yakın civarda bulunan cami, çeşme, medrese, türbe vesaire gibi eserler ile ilgili menkıbelere yer verilmektedir. Özellikle üzerinde durulan tarihin büyük simaları şunlardır. İlk dört halife Hazreti Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali, Hazreti Hamza, Hasan, Hüseyin ve Eyyüb el Ensari, Halid bin Velid, Harun Reşid, Salâhaddin Eyyubi, İmam-ı Azam Ebu Hanife, Ertuğrul Gazi, Sultan Osman, Süleyman Paşa, Hacı İbrahim Bey, Sultan I. Murat, Fatih Sultan Mehmet, İbn-i Kemal, Zenbilli Ali Efendi, Yavuz Sultan Selim, Barbaros Hayrettin, Turgut Reis, Sokullu Mehmet Paşa, Köprülü Mehmet Paşa, Fazıl Ahmet Paşa, Fazıl Mustafa Paşa, Kuyucu Murat Paşa, Alemdar Mustafa Paşa, Gazi Osman Paşa, Tiryaki Hasan Paşa, Kırım Savaşı, 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı, II. Meşrutiyet, Trablusgarp ve Balkan savaşları.

Orta Kısım Birinci Sınıf (Haftada iki ders):

Kısa Osmanlı Tarihi: Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önceki eski Türk Devletleri hakkında bilgi, bunların ortaya

⁶ *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı*, s. 26-35.

koydukları abide ve eserlerin tanıtılması, Ertuğrul Gazi ve Selçuklu padişahlarıyla ilişkileri, Sultan Osman, Osmanlı Devleti'nin kurulması, Sultan Osman'ın fetihleri, Sultan Orhan ve fetihleri, Rumeli'ye geçiş, Yeniçeriler (teşkilatları, kıyafetleri, silahları), Sultan I. Murat, Sırp Sındığı Savaşı, Edirne'nin fethi, Bulgaristan'ın fethi, I. Kosova Savaşı, Sultan Yıldırım Bayezid, İstanbul'un kuşatılması, Anadolu Beylikleri ile savaşlar, Niğbolu Savaşı, Timur ve Ankara Savaşı, Fetret Devri, Çelebi Sultan Mehmet, Sultan II. Murat, Varna ve II. Kosova savaşları, Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethi, Kırım'ın ve Yunanistan'ın zaptı, Sırbistan seferi, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran ve Mısır seferleri, halifeliğin Osmanlılar'a geçmesi, Kanuni Sultan Süleyman'ın Belgrat, Rodos, Mohaç seferleri, Şarlken ve I. Fransuva, I. Viyana kuşatması, Belgrat'ın fethi, Barbaros Hayrettin Paşa, Turgut Reis, II. Selim ve Kıbrıs seferi, Sultan III. Murat, Sokullu Mehmet Paşa, İran seferleri, Özdemiroğlu Osman Paşa, Avusturya Seferi, Sultan III. Mehmet, Eğri seferi, Kaniye kuşatması ve Tiryaki Hasan Paşa, Sultan I. Ahmet, Zitvatoruk Antlaşması. Müfredat programına göre, öğretmen bu konuları anlatmakla beraber yeri geldikçe Yeniçerilerin hayatından, Osmanlı donanmasının kazandığı başarılarından, eski Osmanlı hayatından, eski gelenek ve göreneklerden anekdotlar anlatacaktır. Bilhassa devletin yükselmesine ve gerilemesine etki etmiş sebepleri çocukların anlayacağı tarzda izah edecektir. Öğretmen ayrıca, öğrencileri okulun bulunduğu şehirde mevcut olan cami, medrese, çeşme, türbe, kervansaray gibi eski Osmanlı mimari eserlerini ziyarete götürecektir, İstanbul, Bursa, Edirne gibi şehirlerdeki büyük Osmanlı eserlerinin resimlerini çocuklara göstererek bunların sanatkârane güzelliklerine dikkat çekecektir. Bundan başka, eski Osmanlı silahları, kıyafetleri, çinileri, yazıları, kakma ve oyma işleri velhasıl bütün eski Osmanlı güzel sanatları ve Osmanlı medeniyeti hakkında fikir verecektir.

Orta Kısım İkinci Sınıf (Haftada iki ders):

Kısa Osmanlı Tarihi: Sultan II. Osman, Lehistan seferi, II. Osman'ın şehit edilmesi, Sultan IV. Murat, Revan ve Bağdat seferleri, Sultan İbrahim, Sultan IV. Mehmet, Köprülü Mehmet

Paşa, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, Girit'in fethi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, II. Viyana kuşatması, Avusturya seferleri, Sultan II. Ahmet, Fazıl Mustafa Paşa ve Salankamen Savaşı, Sultan II. Mustafa ve Karlofça Antlaşması, Edirne Vakası, Sultan III. Ahmet, Baltacı Mehmet Paşa ve Büyük Petro, Damat İbrahim Paşa, Sultan I. Mahmut, 1736 seferi, Sultan III. Mustafa, 1768 seferi, I. Abdülhamit, Küçük Kaynarca Antlaşması, Sultan III. Selim, Nizam-ı Cedit, Napolyon'un Mısır'ı istilası, Napolyon'un Akka'yı kuşatması ve Cezzar Ahmet Paşa, Mısır'ın geri alınışı, Sultan III. Selim'in şehit edilmesi ve Alemdar Mustafa Paşa, Sultan II. Mahmut, Vaka-i Hayriye, Tepedelenli Ali Paşa, Yunanistan'ın bağımsızlığı, Mısır Meselesi, Sultan Abdülmecit ve Tanzimat Fermanı, Mustafa Reşit Paşa, Kırım Savaşı, Silistre Muharebesi, Sultan Abdülaziz ve Sultan V. Murat, Sultan II. Abdülhamit, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Plevne Muharebesi ve Gazi Osman Paşa, İstibdat Devri, Hürriyet mücadeleleri, II. Meşrutiyet'in ilanı, Trablusgarp ve Balkan savaşları. Müfredat programına göre, öğretmenlerin eski Osmanlı kültür ve medeniyeti hakkında orta kısmın birinci sınıfında yapacağı hatırlatmalar ikinci sınıf için de geçerlidir .

Üst Kısım Birinci Sınıf (Haftada iki ders):

Medeniyet Tarihi: Mısırlılar; Mısır'ın coğrafi mevkii, iklimi, Nil nehrinin önemi, Mısır tanrıları, mumyalar, Mısır abideleri, ihramlar, saraylar, dikili taşlar, hiyeroglif yazısı, Mısırlıların medeniyete hizmetleri.

Fenikeliler: Fenikelilerin yaşadıkları coğrafi mevki, Fenikelilerin seyahatleri, keşifleri, Fenike alfabesi.

Asurlular ve Keldaniler: El Cezire'nin coğrafi mevkii, iklimi, Fırat ve Dicle nehirleri, Ninova ve Babil, Asurlular'la Keldaniler'in tanrıları, fetihleri, Asur hükümdarları, Asurlular'la Keldanilere ait abideler ve mimari eserler, Asurlular'la Keldaniler'in medeniyete hizmetleri.

İranlılar: İranlılar'ın yaşadıkları coğrafi mevki, Medyahlılar, Farslar, İran tanrıları, Hermez ve Ahemen, İran'ın yükselme devri, Dara ve Hüsrev.

Hititler: Hititler'in yaşadıkları coğrafi mevki, Hititler'in Anadolu'da bıraktıkları eserler, Hititler'in medeniyete hizmetleri.

Türkler: Türkler'in yaşadıkları coğrafi mevki, eski Türkler'in abideleri ve tarihi eserleri, eski Türk medeniyeti.

İsrail oğulları: İbraniler, Hazreti İbrahim, Hazreti Yakup, İsrail oğullarının Filistin'e yerleşmeleri, Hazreti Yusuf, İsrail oğullarının Mısır'da ikametleri, Hazreti Musa, Tevrat, İsrail oğulları hakimleri, İsrail oğulları melikleri, Hazreti Davud ve Hazreti Süleyman, Kudüs, İsrail oğullarının akibeti, Hazreti İsa, Hıristiyanlık,

Yunanlılar: Yunanlılar'ın yaşadıkları coğrafi mevki, Yunan şehirleri, Yunan müstemlekeleri, Atina ve Isparta, Ispartalılar ile terbiyeleri arasındaki farklar, Yunan tanrıları, Yunan mitolojisi, Yunan tarihi anıtları, Osmanlı ülkesindeki Yunan harabeleri, Filip ve İskender, eski Yunanlılar'ın medeniyete hizmetleri.

Romalılar: Romalıların yaşadıkları coğrafi mevki, Romalıların tanrıları, Roma'da aile hayatı, Roma'da sosyal tabakalar, senato, Pön savaşları, Romalıların doğu ve batıdaki fetihleri, Roma İmparatorluğu, Kayzerler, Doğu ve Batı Roma İmparatorluğu, Romalıların medeniyete hizmetleri.

Orta çağ: kavimler göçü, feodalite, derebeyleri, şatolar, feodalite sisteminin sonuçları, Haçlı seferleri sebep ve sonuçları.

İslâm medeniyeti: Arabistan, coğrafi mevkii ve iklim, İslâmiyet öncesi Araplar'ın durumu, Hazreti Muhammed'e peygamberliğin gelişi, Hicret, İslâmiyet'in yayılışı, dört halife devrinde İslâm alemi, Emeviler ve Abbasiler, Endülüs Devleti, müslümanların medeniyete hizmetleri, mimari eserler, sanayi, ilim ve fen, idare usulü, İslâm birliği, Orta çağda İslâm ve Hıristiyanlık alemi arasında mukayese, İslâm medeniyetinin önemi ve Avrupa medeniyetine olan etkisi.

Üst Kısım İkinci Sınıf (Haftada iki ders):

Yeni Çağ Tarihi: Coğrafi keşifler ve icatlar; barut, seyahatler, Amerika'nın keşfi, matbaacılık, ilim ve fennin gelişmesi, protestanlığın ortaya çıkması, mezhep savaşları, uyanış devri, Avrupa'da mutlak hükümetlerin kurulması, Fransa'da XIV. Lui dönemi, daimi ordular, İngiltere'de meşrutiyet, parlamento, inkılâp, Kromvel.

Osmanlı medeniyeti: Divan-ı Hümayun, kubbe vezirleri, devşirme usulü, Yeniçeri Ocağı, Yeniçerilerin teşkilatı, eyalet idaresi, beylerbeyleri, has, timar, zeamet usûlleri, bunların Avrupa'daki feodalite usûlüyle mukayesesi, eyalet askerleri, Sipahiler, Osmanlılar'da gelişen önemli sanat türleri; mimarlık, hattatlık, ciltçilik, silahçılık, çinicilik, kakmacılık, tahta oymacılığı, seracılık, dokuma sanayi vs. (özellikle okulun bulunduğu yörede gelişmiş olan sanatlar üzerinde önemle durulacaktır).

Osmanlıların ilim ve fenne hizmetleri.

Osmanlılarda gerileme dönemi: Sokullu'dan sonra askeri ve mülki idarede gelişme çabaları, ıslahat teşebbüsleri, Köprülüler, halefleri, II. Viyana kuşatmasından Karlofça Antlaşması'na kadar olan dönemde Osmanlı Devleti'nin iç ve dış durumu hakkında genel bir değerlendirme yapılması.

Rusya'da Büyük Petro ve ıslahatı.

Prut savaşı; Damat İbrahim Paşa devri, bizde ilk matbaa ve ilk yayınlanan kitaplar, 1736 tarihli Rus seferi ve Belgrat Antlaşması, Sultan II. Mahmut ve III. Mustafa devirlerinde askeri ıslahat teşebbüsleri, Kont de Bonneval (Humbaracı Ahmet Paşa) ve Baron de Tott.

1768 seferi, askerlik işleri, dış işlerinde gerileme, II. Katerina ve Büyük Frederik, Lehistan'ın taksimi, I. Abdülhamit devri ve Küçük Kaynarca Antlaşması, Kırım'ın kaybı.

İngilizlerin Hindistan'ı ve Kuzey Amerika'yı istilası, Amerika'nın bağımsızlığı.

1787 yılı Rus seferi, Zıştovi Antlaşması.

Büyük Fransız İhtilali, İnsan Hakları Beyannamesi, Fransız İhtilalinin Avrupa'da yaptığı etkiler, Napolyon.

Napolyon'un Mısır'ı işgali, Mısır'ın geri alınışı, Sultan III. Selim dönemi ıslahat teşebbüsleri, Nizam-ı Cedit, İrtica ayaklanması ve Sultan III. Selim'in tahttan indirilip şehit edilmesi, Sultan II. Mahmut, Alemdar Mustafa Paşa'nın sadareti ve şehit edilmesi.

Napolyon'un başarıları, Waterloo'da esir olması, Viyana Konferansı.

Avrupa'da meşruti hükümetlerin kurulması, Anayasa.

1809 Rus seferi ve Bükreş Antlaşması, Yunan ayaklanması, Vaka-i Hayriye, Navarin Savaşı, Rusya ile 1828-1829 Savaşı ve Edirne Antlaşması, Yunanistan'ın bağımsızlığı, Mısır meselesi, Tanzimat-ı Hayriye ve Gülhane Hattı Hümayunu, mübarek makamlar meselesi, Kırım Savaşı, Sivastopol'un kuşatılması, Paris Konferansı.

Almanya'nın kuruluşu, Sadova Savaşı, 1870-1871 Savaşı.

İtalyan birliğinin kuruluşu, Fransa'da cumhuriyet idaresi.

Balkanlarda bağımsız devletlerin kuruluşu (öğretmen tarafından, her Balkan devletinin geçirmiş olduğu tarihi safhalar ile hali hazırdaki durumları ve ekonomik faaliyetleri hakkında yeteri kadar malumat verilecektir). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Plevne kuşatması, Berlin Konferansı, Girit ve Makedonya ayaklanmaları, II. Meşrutiyet'in ilanı, Bosna-Hersek'in Avusturya'ya ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Trablusgarp ve Balkan savaşları.

XIX. yüzyılda keşif ve icatlar, ilim ve fende ortaya çıkan gelişmeler, makineler, buharlı gemiler ve demiryolları, elektriğin kullanımı, telgraf ve telefon, sanayi inkılâbı, sanayi sergileri, posta birliği, ticaret ve sanayide serbestiyet, Avrupalıların sömürgecilik siyaseti.

Görüldüğü üzere, II. Meşrutiyet Dönemi ilkokullarında uygulanan tarih dersi müfredatı, sonraki yıllardaki ve hatta

günümüzdeki müfredat ile benzerlik arz etmektedir. Bununla beraber bir ilkokul müfredatı söz konusu olduğuna göre, bu yıllardaki konuların günümüz ilköğretim okullarının konularına göre çok daha yoğun olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim biraz sonra günümüzde uygulanan müfredat programı hakkında bilgi verdiğimizde bu husus daha iyi anlaşılacaktır.

Milli Tarih Anlayışı

II. Meşrutiyet'in ilkokul tarih dersi müfredat programı, Milli mücadele döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında, yeni bir tarih anlayışının hakim olup bu çerçevede ders kitaplarının hazırlanmasına kadar olan süreçte, Ankara hükümetlerince de kullanılmıştır. Söz konusu müfredata uygun olarak hazırlanmış bazı tarih kitaplarına göz attığımızda bu hususu gözlemek mümkündür. Bununla beraber, kitap başlığı ve muhtevanın bir kısmı itibarıyla yeni dönem kendini hissettirmektedir. 1923 yılında ilkokullar için basılmış olan tarih ders kitaplarının yazarı Fuat Köprülü'dür. Kitaplara konulan başlıklar ise "*Milli Tarih*"tir. Kitabın başlığı altında "İlkokullarda Tedris Olunmak Üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekaleti'nce Kabul Edilmiştir" ibaresine yer verilmiştir⁷. Bu kitaplarda ele alınan konular, muhtevası hakkında bilgi verdiğimiz II. Meşrutiyet Dönemi tarih eğitimi anlayışına paralel gitmektedir. Bununla beraber, İlkokul ikinci sınıflar için yazılmış *Milli Tarih* kitabında, "Dinimiz Milletimiz" başlığı altında vurgulanan hususlar ilginçtir. Buna göre, öncelikle İslâmiyet hakkında bilgi verildikten sonra, Milletimiz konusuna geçilmektedir. Burada şu hususlara değinilmektedir: "*İnsanların yalnız dini değil bir de "millet"i vardır. Mesela Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar hep Hıristiyandırlar. Fakat Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar ayrı milletlerdir. Çünkü hepsinin ayrı bir dili, ayrı bir tarihi, ayrı bir duygusu vardır. İşte biz de "Türk" üz. Devletimiz "Türk Devleti", milletimiz "Türk Milleti"dir.*

⁷ Bu kitaplar için bk. Köprülü zade Mehmed Fuad, *Milli Tarih*, yıl 1339, mekâtib-i ibtidâiye devre-i evveli ikinci sınıflarda tedris olunur; aynı yazar, *Milli Tarih*, devre-i âliye birinci sene, yıl 1339; aynı yazar, *Milli Tarih*, devre-i âliye ikinci sınıf, yıl 1337.

Kendimize mahsus güzel bir dilimiz var ki ona “Türkçe” diyoruz. Devletimizin hudutları dışarısında bizim gibi “Türkçe” konuşan milyonlarca kardeşimiz vardır ki, onlar da bizden farksızdır. Biz hep birden “Büyük Türk Milleti”ni teşkil ederiz”⁸.

Görüldüğü üzere, yeni Türk Devleti milli bir devlet olmanın önemli gerekleri arasında yer alan milli tarih anlayışını yerleştirmeye başlamış bulunmaktadır. Kitabın sonraki bölümlerinde İslâm ve Türk büyükleri, isimleri zikredilmek suretiyle tanıtılmaktadır. Kitabın en sonunda ise yine tarih anlayışını ortaya koyacak tarzda düzenlenmiş “Son Yıllar” başlıklı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya savaşları anlatıldıktan sonra Anadolu'nun işgaline yer verilmekte ve konu şu şekilde tamamlanmaktadır: “*Nihayet Sevr'de “İzmir” ile “Edirne” gibi Türk memleketlerini bile Yunan'a bırakan ve bizi “köle” haline getiren bir anlaşma imzalandı. Lakin millet bu kadar haksızlığa, zulme karşı tahammül edemedi. Bu anlaşmayı tanımadı. Mütarekeden sonra silahları elinden alınmış olduğu halde, Yunanlıların yaptıkları zulümler üzerine ister istemez silaha sarıldı. Yunanlıların memleketimizi yakan ve kardeşlerimizi kesen ordularına karşı “İnönü”de iki defa başarı kazandı. Giriştiğimiz bu istiklâl mücadelesinde Allah yardımcımız olsun”⁹.*

Türkiye Cumhuriyeti ile gündeme gelen yeni milli devlet anlayışı, 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda da kendini göstermiş ve yasanın özünde İlköğretim tabanına dayalı bir dil ve tarih birliği öngörülmüştür. Dolayısı ile bu dönemde de milli tarih anlayışının hakim olduğu gözlenmektedir¹⁰.

1930'lu yıllarda, Türk Tarih Kurumu¹¹ kurulduktan sonra, devletin tarih anlayışında yeni bir safhaya gelinerek dönemin

⁸ Köprülüzade Mehmed Fuad, *Milli Tarih*, devre-i evveli ikinci sınıf, s. 3-4.

⁹ Aynı eser, s. 64.

¹⁰ Cırıtlı, “aynı makale”, s. 270-271.

¹¹ *Türk Tarih Kurumu*, Türk tarihi ile Türkiye tarihini ve bunlarla ilgili konuları incelemek ve elde edilen sonuçları her türlü yollarla yaymak amacıyla kurulmuştur. Türk Tarih Kurumu Atatürk'ün eseridir. Türk

mantalitesine uygun tarih kitaplarının hazırlanmasına hız verilmiştir. Buradaki temel görüşün, İslâmiyet öncesi Türk tarihinin daha çok vurgulanması ve bunun yanında eski Anadolu medeniyetleri ile irtibat tesis etme gayretleri olduğu gözlenmektedir¹². Her dönemde olduğu gibi bu süreçte de siyasi iktidarın sahip olduğu dünya görüşünü tarih kitaplarına ve eğitimine yansıttığı gerçeği karşımıza çıkmaktadır.

Günümüz İlköğretim Okullarında Tarih Eğitimi

Günümüz ilköğretim müfredatı içinde tarih eğitimine verilen öneme bir göz attığımızda ise şu hususları gözlemek mümkündür. İlköğretimin ilk yedi yılında tarih adı altında başlı başına bir derse rastlanmamaktadır. Birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarda Hayat Bilgisi dersi çerçevesinde tarih konularına yer verildiği görülmektedir. Dört, beş, altı ve yedinci sınıflarda tarih öğretimi Sosyal Bilgiler dersi bünyesinde gerçekleştirilmektedir. Sekizinci sınıfta ise Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük dersi mevcuttur.

Birinci sınıfların Hayat Bilgisi dersinde Tarih ile ilgili olarak üçüncü ünite *Cumhuriyet Bayramı ve Atatürk* ve sekizinci

---

milletinin büyüklüğüne ve üstün uygarlık yeteneklerine inanmış olan Atatürk, son dönemlerde kendine güvenini kaybetmiş Türk milletinin, sadece savaş alanlarında değil, uygarlık alanında da büyük bir millet olduğunun anlaşılması için öncelikle kendi tarihini bilmesi ve bu tarihi yabancılardan değil, bizzat kendi kaynaklarından araştırarak öğrenmesi gerektiğine inanıyordu. Bu amaçla 1931 yılında *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* kurulmuştur. 1935 yılında cemiyetin ismi Atatürk tarafından *Türk Tarih Kurumu*'na çevrilmiştir. Kurum özellikle Lise tarih kitapları yazımına öncülük ederek *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı bir kitap hazırlamıştır. Bu kitapta savunulan tarih tezine göre, "tarihin en eski devirlerinden başlayarak Orta Asya'dan doğuya, batıya ve güneye, kuraklık ve ekonomik nedenlerle büyük göçler olmuştur. Bu göçmenler brakisefal tipte Türkçe konuşan insanlardır. Bunlar gittikleri yerlere ileri bir uygarlığı da birlikte götürmüşlerdir". Bu temel tarih tezi çerçevesinde daha sonra ders kitapları oluşturulmuştur. Bk. Uluğ İldemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Ankara 1983.

¹² Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında Türk tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, çeviri Ali Berktaş, İstanbul 2000, 2. baskı, s. 31-41.

ünitede *Bizim Bayramımız 23 Nisan* konuları vardır. İkinci ve üçüncü sınıflarda yine Hayat Bilgisi dersinde aynı konular işlenerek bilgiler pekiştirilmektedir. Bu konular işlenirken, ülkemizin yönetim biçimini öğretme, bayrağı ve Atatürk'ü tanıtmak, İstiklâl Marşı'na saygı duyma gibi hususlar üzerinde durulmaktadır. *Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı* ünitesi ise, öğrencilere ulusal egemenliğin nasıl kazanıldığı konusunda bilgiler vermektedir¹³.

İlköğretim dördüncü sınıfta, Sosyal Bilgiler dersi içinde tarihin işlevi hakkında öğrencinin bilgilendirildiği görülmektedir. Bu çerçevede, tarih öğreniminin gerekliliği, yıl, yüzyıl, çağ gibi kavramlar ile takvim örnekleri tanıtılmaktadır. Ele alınan diğer konular ise şunlardır. Türklerin ilk yurdu ve ilk Türk devletleri, ilk Türk devletlerinde kültür ve uygarlık, Türk milletinin tarihteki yeri, ilk çağda Anadolu uygarlıklarını oluşturan Hititliler, Frigyalılar, Lidyalılar, Urartular, İyonyalılar gibi devletler ve bunların kültür ve uygarlıkları, çevre uygarlıkların Anadolu'ya etkileri. İlköğretimin beşinci sınıfında, *Cumhuriyete Nasıl Kavuştuk?* başlıklı ünite Mondros Mütarekesi'nden başlamak üzere Milli mücadelenin gelişimi ele alınmaktadır. Yine aynı ünite içinde Türk inkılabı ve önemi, Atatürkçü düşünce sistemi ele alınmakta ve Cumhuriyetimizin kurucusu Atatürk, *Hayatı, Kişiliği ve Özellikleri, Son Günleri ve Ölümü* başlıkları altında anlatılmaktadır. Beşinci sınıf müfredatında tarih ile ilgili diğer bir ünite ise *İslâmiyet'in Doğuşu, Yayılışı ve Türkler* başlıklıdır. Burada da İslâm tarihi ve uygarlığı ile Türkler'in Müslümanlığı kabul etmesi, ilk Müslüman Türk devletleri ve bunların uygarlıkları izah edilmektedir¹⁴. İlköğretimin altıncı sınıfında, *Türkiye Tarihi* başlığı altında Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi, *Moğollar ve Diğer Türk Devletleri* başlığı altında Orta Asya Türkleri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* başlığı altında ise İstanbul'un fethine kadar olan dönem anlatılmaktadır. Yedinci sınıfta, Sosyal Bilgiler dersi içinde tarihe verilen yer kısmen

¹³ Fatma Kocaoluk-Mehmet Şükrü Kocaoluk, *İlköğretim Okulu Programı*, İstanbul 1998, c. III, 3. baskı, s. 2323 vd.

¹⁴ *aynı eser*, s. 2548-2554.

çoğalmakta ve bu çerçevede *İstanbul'un Fethi ve Sonrası, Avrupa'da Yenilikler, XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti, Osmanlı Kültür ve Uygarlığı* başlıkları altında konular incelenmektedir. *Yurdumuzun Komşuları ve Türk Dünyası* başlıklı ünite de ise coğrafya bilgileri ağırlıkta olup, kısmen de bağımsız Türk Cumhuriyetleri'ne yer verilmektedir¹⁵. Sekizinci sınıfta tarih başlı başına bir ders konumuna gelmekte ve bu yılda *Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük* dersi okutulmaktadır. Bu çerçevede, daha önceki yıllarda değinilmiş olan İnkılâp Tarihine ve Atatürkçülüğe dair konular çok daha geniş kapsamlı olarak öğrencilere anlatılmaktadır. Bu suretle, Türkiye Cumhuriyeti'nin Atatürk'e vermiş olduğu büyük değer tarih kitaplarına da yansımış olmaktadır.

Birkaç Değerlendirme ve Sonuç

Günümüz ilköğretimindeki tarih dersi müfredatını II. Meşrutiyet Dönemi müfredatı ile kısa bir mukayeseye tabi tuttuğumuzda, öncelikle fark edilen husus benzer başlıklar altında ele alınan konuların günümüzde çok daha hafif ele alındığı şeklindedir. İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük konuları II. Meşrutiyet sonrası gelişmeleri kapsadığından, doğal olarak Meşrutiyet Dönemi tarih müfredatında yer almamaktadır. Önemle vurgulanabilecek bir konu da şudur. Gerek Meşrutiyet Dönemi'nde, gerekse de günümüzde, Türkiye dışındaki Türkler'in tarihine yeteri kadar yer verilmemiştir. Türkistan Cumhuriyetleri'nin, Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Birliği'nin işgali altında buldukları dönemlerde bizim tarih kitaplarımızda fazla yer almadıkları bir gerçektir¹⁶. Ama özellikle 1990 yılı ve sonrasında ortaya çıkan

¹⁵ aynı eser, s. 2555-2566.

¹⁶ Türkistan Türkleri'nin tarih eğitimimiz içinde fazla yer bulamaması aslında Atatürk'ün anlayışına ters düşmektedir. Bilindiği üzere Atatürk 1933 yılında, Cumhuriyet'in 10. yıl dönümü kutlama törenleri vesilesi ile yapmış olduğu bir konuşmada, Asya Türkleri ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştı: "Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Bugün elinde sınıksız tuttuğu milletler

gelişmeler çerçevesinde, Türk Cumhuriyetleri bağımsız birer devlet olarak tarih sahnesine çıkmışlardır ve her birinin Türkiye için ayrı bir önemi vardır. Bununla beraber, şu anda görüldüğü kadarıyla, çoğunluğu coğrafi bilgilerden ibaret olmak üzere, Türk Cumhuriyetleri Sosyal Bilgiler ders kitaplarında birkaç cümle ile tanıtılmaktadır. Bu durumu göz önüne aldığımızda, gerek Türkistan Cumhuriyetleri'ne, gerekse dünyanın değişik yörelerinde bulunan Türk topluluklarına, tarih dersi müfredatında daha fazla yer verilme gereği açık olarak ortaya çıkmaktadır. Tabii bu arada “hangi tarih dersinin müfredatında?” tarzında bir soruyu da kendi kendimize sormalyız. Daha önce de değindiğimiz üzere, ilköğretimin yedi sınıfında tarih dersi yoktur. Sosyal Bilgiler dersi kapsamı içinde tarih konuları çok yetersiz bir şekilde işlenmektedir. Bu sebeple, en azından altıncı ve yedinci sınıflarda tarih, eskiden olduğu gibi, ayrı bir ders olarak müfredatta yer almalıdır.

Son birkaç değerlendirme yapmak gerekirse şu hususları vurgulamak mümkündür: İlköğretim okullarındaki tarih öğretimi bir takım bilgilerin ardarda sıralanmasından öteye gidememektedir. Hal böyle olunca tarih, öğrencilerin fazla sevmediği sıkıcı bir ders konumuna gelmektedir. İşin bu aşamasında öğretmene de büyük görev düşmektedir. Bilindiği üzere, tarih öğretmeninin görevi tarihi sadece olduğu gibi sunmak değildir. Öğretmen, tarihsel konular ile gerçek hayat deneyimlerini birleştirip bütünleştirebilmeli ve tartışma amacıyla gerektiğinde aykırılıkları da kullanabilmelidir¹⁷. Bu yapılabildiği sürece ve öğretmen kitaptaki bilgiler dışında, kendi bilgi birikimlerini de öğrenciye aktarabildiği takdirde, tarih dersi öğrenci tarafından daha iyi anlaşılır ve daha sevilir bir hale gelecektir.

---

avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını iyi bilmelidir”. Bk. Yaşar Onay, “Türkistan Cumhuriyetlerinde Yeni Dengeler, Sorunlar ve Gelişmeler”, *Yeni Forum*, yıl 1997, sayı 335-336, s. 4. Atatürk'ün son derece ileri görüşlü olduğunun önemli bir göstergesi olan bu ifadeler gayet açık olup, Türkiye'nin her dönemde Türkistan Cumhuriyetleri ile tarihi ve kültürel bağlarını devam ettirmesi gereğini vurgulamaktadır. Bunun yolunun ise, tarihi ve kültürel ilişkilere, eğitim aracılığı ile ağırlık verilmesinden geçtiği malumdur.

¹⁷ Falk Pingel, “Tarih Ders Kitapları Üstüne Uluslararası Araştırmalar”, çeviri Salih Özbaran, *Toplumsal Tarih*, yıl 1998 sayı 56, s. 42.

"HISTORY LESSON IN THE CURRICULUM OF THE ELEMANTARY SCHOOLS"
(Bries history from Meşrutiyet to the Present)

Abstract

In the process of the Turkish educational history, history lesson began to take place within the curriculum according to the Maarif-i Umumiye Nizamnamesi passed in 1869. Earlier history classes had been taught as the history of Hanedan. After the Period of the Second Mesrutiyet the thought of national history in history education took the first place. This process continued even in the Republic Period. In these circumstances history classes seem to have been paid particular attention and have taken part in the compulsory elementary school curriculums. For instance, in this article, especially in the schools of the Second Mesrutiyet history classes were given two hours a week for five years. And the subjects were paid great attention. In the present Turkey during the first seven years of eight-year compulsory elementary school curriculum, history class is not included at all. However, history is briefly taught as part of social sciences. It appears to be a great problem and needs to be fixed immediately.

Keywords

Atatürk, curriculum, education, elementary school, history, national history, the Second Meşrutiyet, the period of Republic.

BASRA KÖRFEZİNDEKİ İNGİLİZ ÇIKARLARI

Archibald DUNN

Çev. Zekeriya KURŞUN**

ÖZET

Bu metnin aslı "British Interests in the Persian Gulf" başlığı altında sunulan bir konferanstır. Basra Körfezi sorununun Osmanlı-İngiliz ilişkilerini yoğun bir şekilde meşgul ettiği ve İran Şahı Muzafferuddin Şah'ın öldüğü günün akabinde -Orta Asya Derneği'nde- yapılan bu konuşma ve tartışmalar bir rapor haline getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Londra temsilciliğince elde edilen bu rapor 5 Nisan 1907 tarihinde Osmanlı Hariciye Nezareti'ne takdim edilmiştir. Orjinal metni Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan (BOA. Y.A.HUS, 297/4) bu konuşma, günümüzde hâlâ sıcaklığını koruyan Basra Körfezi üzerindeki çıkar çatışmaları tarihine ve özellikle yirminci yüzyılın başlarında İngilizler'in bakış açısına ışık tutacak niteliktedir. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'ndan önce İngiliz kamuoyunun meşgul olduğu bu ve benzeri konulara bakıldığında, savaşın gerçek sebepleri biraz daha netlik kazanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Basra Körfezi, Bağdat Demiryolu, Maskat, Oman, Necid, Yemen

Oturum Başkanı tuğgeneral, Sir Edwin Callas, konuşmacıyı şöyle takdim etti: "Bugünkü konuşmanın konusu -dün gece Şehinşah Muzaffer ed-din'in ölümüyle özel ve kritik bir anlam kazanan - "Basra Körfezindeki İngiliz Çıkarları" dır. Alabildiğine önemli bu konuyu işleyecek kişi, uzun yıllar Doğu sınırlarını

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

inceleyen 1874 Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresi'nin ilk üyelerinden Mr. Dunn'dır."

Son iki yıl içinde Doğu'da yer alan son derece önemli olaylar, Orta Asya'da karşımıza çıkan büyük sorunlara her zamankinden daha çok diplomatların dikkatini çekmiş bulunuyor. İngilizlerin gücü kuvveti sayesinde bizlere kazandırılan ve asker, sivil nice ünlü kişilerin feraseti ile yönetilen yüce Hint İmparatorluğu vakıası, görmezlikten gelinmesi çılgınca, ihmal edilmesi canice olacak bir husustur ki, azami dikkatimizi gerektiriyor.

Yarım yüzyıldan daha uzun bir süredir, Rusya'nın, Orta Asya'ya esrarlı bir şekilde sinsice yayılmakta olduğunu görmek bizi tedirgin ediyor. Kuvvetleri adım adım ilerlemekte, Afganistan sınırlarına dayanmış; muntazaman stratejik demir yolları ağı kurmakta; bu demir yolu sayesinde, vakti geldiğinde ezici taburları ile Hint İmparatorluğu serhadlerine çullanacak. Japon harbinin feci âkibeti ve Avrupa eyaletlerindeki iç kargaşalar bir süre Asya'nın fetih planlarının uygulanmasını geciktirmiştir. Söylendiğine göre, Orta Asya'da, fırsat bulur bulmaz harekete geçmeye hazır 250 000 kişilik ordusu var, demir yolu inşası için inhisar elde ettiği İran'da, çok geçmeden aradığını bulacak gibi görünüyor. Böylece, Basra Körfezi'ndeki bir limana - tercihen de Bender Abbas'a - kadar uzanacak bir demiryolu hattının planlarını ve fizibilite çalışmalarını yapmış bulunuyor. Ancak bu projenin hayata geçmesi için aradan bir nesil daha geçmesi olası. O vakitten önce eski bir ata sözünü hatırlayalım: "Köprü'nün altından epey su akacak".

Ne var ki, Türkiye'de İngiliz çıkarlarını tehdit edeceğini sandığım bir başka tehlike söz konusu. Almanya Doğu'yu fethetmek istermiş gibi haris bir planla sahnede; insanca konuşmak gerekirse, başarı vaad eden bir beceri ve güç ile planını hayata geçirmeye çalışıyor. Kayser, Sultan Abdülhamid üzerinde nüfuz sahibi olmuş bile, bu onu Anadolu'nun fiilen sahibi yapmış sayılır, Çar'ın Türkistan'da geçerli gördüğü aynı siyaset burada da

izleniyor. Bu siyaset, stratejik demiryolları inşa etmekten ibaret; böylece demir yolunun geçtiği her yerde müktesep hak elde etmiş oluyor. Malum olduğu üzere, Padişah, Almanya'ya Marmara Denizi sahillerinden Basra Körfezi'ne kadar uzanacak Bağdat Demiryolu inşası için imtiyaz vermiş bulunuyor; kilometre garantisi Türk Hükümeti'nin teminatı altında. Şimdiye kadar bu nakit ödemenin gerçekleşmemesinin nedeni ciddi bir finansal darlıktan; ancak, Almanya, bu müşkülün kısa zamanda halledileceği kanaatinde; nitekim, bu hattın bir kısmını teşkil eden 200 km uzunluğundaki bir başka bölümün inşaatına geçilmiş bile.

Bir yıl kadar önce Alman Hükümeti, İstanbul'a altmış kişiden müteşekkil, aralarında bankerlerin, kadastrocuların, mühendislerin de bulunduğu resmi bir heyet göndermiş ve Bağdat demiryolunun katedeceği yörelerdeki tabii kaynakları inceleyip rapor hazırlamalarını istemişti. Padişah, bu şahıslara araştırma yapmaları için vasi kolaylıklar tanımış, muhtelif eyaletlerin valilerine, kendilerine her türlü teshilatı göstermelerini emretmişti. Bu mühendislerin hazırladığı bazı raporlar Almanya'da çıkan resmi gazetelerde yayımlanmış olup, ülkenin hem tarım hem de maden kaynakları bakımından hayret verecek derecede zengin olduğunu doğrulamışlardır. Profesör Rohrbach, *Preussischer Jahrbuch*'ta çıkan yazısında, Dicle ile Fırat arasında uzanan uçsuz bucaksız ovada yılda elde edilen buğday miktarının 10,000,000 ton olduğundan ve bunun 6,000,000 'luk bir nüfusu beslediğinden söz etmektedir; bu, halen milyondan biraz daha fazla insanı beslemektedir. Dediğine göre, Almanya'nın yönetimi altında bu toprak, Mısır'ınki kadar bereketli olabilirmiş. Gene iddia ettiğine göre, Dicle ile Fırat dolayları Bakü ve Batum'daki petrol yatakları kadar zengin yataklara sahipmiş; üstelik elde edilen petrol daha üstün kalitedeymiş; bir başka avantaj da, petrolün Dicle üzerinden Basra Körfezi'ne daha kolay taşınabilmesi imiş. Vatandaşlarını, dikkatlerini bu kaynakların geliştirilmesine yöneltmeye davet etmektedir; buralardan sağlanacak gelir Bağdat Demiryolu'nun tamamlanması için gerekecek bütün parayı kısa bir zaman içinde sağlayacaktır. Bu para, hem bu işe yetecek hem de

Padişahın hazinesini doyasıya dolduracaktır. Alman kapitalistlerinin bu iştiaklarını kuvveden fiile çıkaracaklarına kesin gözüyle bakmalı.

Önerilen Bağdat Demiryolu'nun uç noktasının Basra Körfezi'ndeki bir liman olacağı hususunu da unutmamak gerek, ancak, liman liman ya, hangi liman? Alman hükümeti bu limanın Kuveyt olması dileğini izhar etmişlerdir. Ne var ki, Kuveyt İngiliz himayesindedir¹ ve Abdülhamid'in, kendi toprağı üzerindeki her türlü talebini geri çevirmekte olup hiç bir imtiyaz tanımamaktadır. Dolayısıyla, Padişah'ın ya da Kayserin Kuveyt toprağı üzerindeki her türlü niyetine karşı direnme hakkımız bakidir. Daha önce de söylemiş olduğum gibi, Almanya'nın Basra Körfezi üzerindeki söz konusu konumunu sağlamlaştırma girişimi, korkmamız gereken en ciddi tehlikedir. Ancak bizi daha da ilgilendiren şey şimdiki İngiliz hükümetinin bu konuda ne düşündüğüdür. Bir yıl kadar önce Lord Lansdowne Lordlar Kamarasında şöyle konuşmuştu: “Hiç bir yabancı kuvvetin Basra Körfezi'nde yer edinmesine izin veremeyiz, gerekirse buna silahla karşı koyarız”. Bu güçlü beyanat o sıralarda diplomatik çevrelerde epey yankı uyandırmıştı, ama Alman gazeteleri buna gülmüş ve 'İngiliz blöfü' diye nitelendirmişti. Şimdiyse, Lord Lansdowne'un halefi, şimdiki temsilci, Kayser'in İngiltere ile Rusya arasındaki bir *entente*'a (anlaşmaya) razı gelmekte ve Alman projesine karşı muhalefetini geri çekmeyi önermektedir. Olacak şey midir bu? Lord Curzon'un bir süre önce dediğini unutmayalım: “Her hangi bir yabancının Basra Körfe-

¹ Esasında Kuveyt Midhad Paşa'nın gayretleri ile 1869 yılından beri, önce Bağdat, sonra Basra vilayetine bağlı bir kaymakamlık olarak teşkilatlandırılmış ve kaymakamlığı, Kuveyt'in geleneksel idarecileri olan Sabah ailesine bırakılmıştı. Ancak zamanla gerek aile içinde meydana gelen anlaşmazlıkları ve gerekse, Körfez'deki diğer gelişmeleri kullanan İngiltere, Kuveyt üzerinde etkili olmaya başlamıştır. 1899'da İngilizler'in Kuveyt Şeyhi ile yaptıkları bir anlaşma, Kuveyt'teki İngiliz nüfuzunu daha da güçlendirmişti. Osmanlı Devleti her ne kadar bu anlaşmayı tanımamışsa da, fiilen bölgedeki İngiliz nüfuzuna karşı bir şey yapamamış ve en azından Kuveyt üzerindeki nominal hakimiyetinin devam etmesi için faaliyetlerini sürdürmüştür. (Çeviren).

zi'nde bir yer edinmesine razı gelecek her hangi bir İngiliz temsilcisini vatanına ihanet suçuyla suçlamaktan çekinmem.”

Uluslararası politika konusunda önyargısız bir kimse olan Captain Mahon şöyle yazmıştı : “İster resmi bir düzenleme sonucu olsun, ister halen siyasi ve askeri kontrolün ardında yatan yerel ticari çıkarların ihmali yüzünden olsun, Basra Körfezi'nde tanınacak imtiyazlar Büyük Britanya'nın, Uzak Doğu'da denizdeki egemenliğini, Hindistan'daki siyasi konumunu ve her iki yerdeki ticari çıkarlarını ve Avrasya ile olan imparatorluk bağlarını tehlikeye düşürecektir”.

Şu ana kadar Basra Körfezi'ndeki, hadi egemenliğimiz değil de üstünlüğümüz diyelim buna, öylesine tam ve tartışılmaz olmuştur ki bunu bizimle tartışma konusu yapmak isteyen başka her hangi bir ulus fikri bizde darbe hissi uyandırmaktadır. Bu durumda, söz konusu bölge üzerindeki hak iddiamızı neye dayandığımızı incelemekte yarar vardır.

II

İngilizler'in Basra Körfezi'nde üstünlüğünün temelleri yüzyıldan daha uzun bir süre önce atılmıştır. Maskat hakanı ile ilk imzaladığımız andlaşma 1798 tarihine uzanıyor, bu andlaşma ile önceki Fransız ve Hollanda üstünlüğünü kökünden kazımış olduk. Bu andlaşma, Sultanla istişarede bulunacak ve yardım edecek bir İngiliz temsilcisini Maskat'a tayin eden Sir John Malcolm tarafından 1800 yılında onaylanmıştı, Daha sonra Zanzibar sultanı Seyyid Said'in ölümü üzerine Maskat bağımsız bir devlet durumuna geldiğinde hem onu hem de onun bir bölümünü oluşturan Bender Abbas'ı ilhak edebilirdik, -benzer koşullar altında her ülke aynı şeyi yapardı- ama biz böyle yapmaktan imtina ettik ve köle ticaretini yok etmek gibi iyi niyetli insancıl bir amaçla Körfezde, Kızıl Deniz'de ve Afrika kıyılarında gemilerimizi dolaştırdık. Şimdiki idarecisini tahtına biz oturttuk, Hint Hükümeti ise kendisine ayda 7,200 rupilik bir yardımda bulunmakta. Maskat ile Oman'ı düşman Arap kabilelerine karşı

sık sık koruduk ve Sultan'ı eskiden Necid'e ödediği haraçtan kurtardık². Büyük Britanya, ülkelerini ilhak edip onları İngiliz bayrağının himayesi altına almış olaydılar, hem Sultan hem de tebası sevinirdi. Sultan defalarca bize, kanun ve asayiş namına, zengin inci yatakları bulunan Bahreyn'deki büyük adayı sahiplenmemizi teklif etmiştir. Böyle yapsaydık tamamiyle haklı olurduk; öyle ya, eski şeyhini yerinden edip, yerine zor kullanarak şimdiki şeyh İsa-bin-Ali'yi tahta oturttuk ve seleflerinin Necid Arapları'na ödemekte oldukları yıllık haraçtan onu kurtarmış olduk. İngiliz hükümeti adayı ilhak etmek istemedi, ama onu himayemiz altına aldık ve şeyhe danışman tayin ettik. Söz konusu adanın boyu 25 mil, 10 mil de eni var; güzel limanlara sahip; Körfez için mükemmel bir üs, buna büyük ihtiyacımız var.

Öte yandan, Basra Körfezi kıyısındaki Bender Abbas üzerinde Maskat Sultanı'nın iddiaları olan ve bizim hükümetimiz, ima etse bu iddialarını Büyük Britanya'ya devretmeye hazır. Rusya, mutasavver demiryolunun son durağındaki liman gibi yeri nicedir sahiplenmek amacıyla İran ile müzakerelerde bulunmakta; oysa henüz orada Rus ticareti diye bir şey yok. Bununla birlikte, İngiliz ticareti yerel ticaretin yüzde 84'ünü elinde tutmakta. Maskat ticareti yılda 500,000 sterlini buluyor; bunun yüzde 11'i Büyük Britanya ile, yüzde 63'ü ise Hindistan ile.

Buşir'de, Konsolosluk raporunda, limana gelen 193 vapurun 189'unun İngiliz bandıralı olduğu belirtilmektedir.

Körfezin en uç kuzey noktası olan Basra'da aynı resmi belge 1903'te ithalat ticaretinin yüzde 60'ının İngiliz ve Hint mallarını içerdiğini belirtmekte, Şattülarab yoluyla Bağdad ve İran sınırına transit ticaretinin ise Büyük Britanya, Hindistan ve İngiliz kolonileri olduğunu göstermektedir. Kısacası; Basra Körfezi'nde bütün limanların dış dünya ile yaptığı ticaret şöyle özetlenebilir:

---

² Necid çölünde ortaya çıkarak Basra Körfezi'ne kadar uzanan Vehhabi hareketini yönlendiren Suud ailesi, uzun zaman Maskat İmamı'ndan zekat adı altında vergi almaktaydı. (Çeviren)

Toplam İhracat:

Birleşik Kırallığa	163,716	sterlin
Hindistan'a	745,142	“
Almanya'ya	14,747	“

Toplam İthalat:

Birleşik Kırallık'tan	788,114	sterlin
Hindistan' dan	1,034,821	“
Almanya' dan	23,078	“

Toplam İngiliz tonalitesi 408,664; Almanya'nınki ise sıfır.

Ancak unutulmaması gereken bir şey var. Almanya yakınlarda Basra Körfezi'nde iki vapur işletmeye başladı, finansmanının büyük bir kısmı Almanya hükümeti tarafından yapılmakta, dolayısıyla, gelecek yılların istatistiği başka rakamlar ortaya çıkaracak; Alman tüccarlarının gücü, kuvveti ve hevesi büyük, bu nitelikler eskiden İngiliz ticaretinin nitelikleriydi.

III

Bir çok kimse Osmanlı İmparatorluğu'nun derece derece çözümlü dağılma sürecine girmiş olduğu kanısında. En değerli eyaletleri koparıp elinden alındı. Her ne kadar onun belli belirsiz egemenliğini tanır gibi yıllık vergilerini ödemeye devam ediyorlarsa da, Mısır ile Yunanistan, Romanya; Sırbistan ile Bulgaristan ve Bosna Hersek Padişahın dolaysız egemenliğinden kurtuldu. Ancak, hareket kabiliyetine indirilen en büyük darbe, Necid ve Yemen Arap kabileleri tarafından geldi; bunlar açıktan açığa Babıali ile olan bağlarını kopardılar ve İmam Mahmud Yahya'yı müminlerin emiri ünvanını vererek halife olarak seçtiler. Son iki yıldır İmparatorluk vergisi vermiyorlar ve her yıl vermekle mükellef oldukları asker göndermeyi de bırakmış durumdadır. Görülüyor ki

Arabistan, Padişah'ın elinden gitmiş gibi, nitekim Arap askerleri Feyzi Paşa kumandasındaki İmparatorluk kuvvetlerini defalarca ağır kayıplarla yenilgiye uğrattı. Geçen yıl San kuşatmasında iki Suriye taburu silahlarıyla, topuyla tüfeğiyle düşman saflarına geçti. *Times*'ın 3 Ocak tarihli nüshasında yayımlanan, Reuter'den gelen bir telgrafta 1000 Türk askerinin Buşir şehrine geldiği yazılı -bunlar bir kaç ay önce Yemen'e gönderilen 4000 askerden sağ kalanlar-. Yeni halife, Hamidüddin, bağımsız Arap kabilelerinin çoğunluğu tarafından lider olarak seçilmiş durumda; kendisini bu yıl kutsal mabedin, mukaddes Kâbe'nin bekçisi durumuna getirmeyi ümid etmektedirler.

Bugün Türkiye'nin Asya kıtasındaki nüfusunu kesin olarak tesbit etmek oldukça güç. Bununla birlikte bu konuda otorite olan Dr. Hubert Jansen, 1898'de kendisi tarafından yazılan bir eserde aşağıdaki tahmini rakamları vermektedir:

Bağımsız Arap kabileleri	3,500,000
Aden Hinterlandı ve Umman	1,606,360
Hicaz ve Yemen	1,184,000
Mezopotamya (Necid)	2,076,000
Suriye ve Filistin	<u>1,538,492</u>

ya da toplam olarak 9,905,132

Bu sayı Türkiye'nin nüfusunun yarısını oluşturmakta, nüfusun öteki yarısı içinde ise büyük sayıda Suriye'de, Filistin'de vs. askerlikten muaf olan Hıristiyan halk var. Bu gibi elemanlardan meydana gelmiş, elinde doğru dürüst silahı bulunmayan ve başıbozuk bir ordunun Padişahın iyi silahlarla mücehhez ve ürküntü salan Ahmed Fevzi Paşa komutasındaki bir ordu karşısında aylarca ayak diremesini düşünmek olanaksızdı. Gene de Türk askerlerinin sayı bakımından ezici üstünlüğüne karşı iki yıl süreyle dayandılar. Şunu da unutmamak gerek; Arab kuvvetlerinin yardımına bir bakıma Arabistan'ın boğucu ve sağlıklı iklimi de koşmuştu; yerli askerler buna alıştı, dışardan gelenler bu havaya tahammül edemiyorlardı; aynı zamanda

bağımsızlık ve dinleri için savaşan bağınaz Müslümanların gayreti de söz konusuydu.

İlginç bir husus da bir süredir hem Suriye'de, hem de Yemen'de dolaşan bir söylentinin varlığıydı, buna göre Kayser, Osmanlı Padişahı'na bir takım imtiyazlar ve ticari avantajlar karşılığında Arap isyanını bastırmada yardım etmeyi önermişti. Bu doğru olmasa bile, iyi uydurulmuş bir söylentiydi. Böyle bir düzen ya da teklif, Kayser'in tutkulu ve gözü pek karakterine pek uygundu. Ne var ki, kendi müslüman tebalarına karşı Padişahın, Kayser'in Hıristiyan askerlerinden oluşan kuvvetinin yardımını kabul edeceği şüpheliydi; böyle bir şeye kalkışacak olduğu takdirde dünyadaki bütün müslümanların sempatisini kaybederdi. 1905'de milli iradeyi temsil eden Ligue de la Partie Arabe, devletlere resmi bir çağrıda bulundu; buna göre bağımsız bir Arap İmparatorluğu'nun kurulması söz konusuydu; bunun başına geçecek şahsın "bütün dünya müslümanlarının Halifesi" olması da düşünülüyordu. Halen ülke içindeki yabancıların bütün menfaatleri ve kendilerine Türkler tarafından verilen bütün imtiyazları mevcut şekliyle koruyacaklarını vaad ediyorlardı; Lübnan'ın bağımsızlığı, Filistin'deki Hıristiyanlar'a ait kutsal yerlerin ve Yemen'deki ve Basra Körfezi'ndeki bağımsız beyliklerin statükosu. Şöyle ilave ediyorlardı: "İktidarlardan bizim lehimize her hangi bir lütufta bulunmalarını istemiyoruz; Avrupa ile Amerika'nın insancıl devletlerinden bütün istediğimiz sadece tarafsız kalmaları ve bizleri gösterecekleri yakınlıkla desteklemeleridir. Kutsal ve görkemli girişimimizi nasıl başarıya ulaştıracağımızı böylece daha iyi bileceğiz." Bu çağrı Fransız gazetelerinin çoğunda çıkmıştı. Amerika Birleşik Devletleri ile Basra Körfezi'ndeki kabilelere yapılan atıflar dikkat çekicidir.

Aden ile Kızıl Deniz'in girişindeki Perim'in konumu Akabe yönünden Güney Arabistan kıyısının Mısır'a bakması, Büyük Britanya'ya önceden kazanılmış bir hak niteliği kazandırdığından bu bölgelerin başka her hangi bir düşman kuvvetinin eline düşmesine mahal verilmeyecektir; yoksa Araplar'a karşı Almanya ve Türkiye birleşecek olsalar durum tersine dönerdi. İngiliz

hükümetinin bu konuda çok titiz davranması gerekiyor, İngiliz çıkarları için büyük önemi haiz olan bu bölgelerde konumumuzu başka türlü koruyamayız. Maalesef halihazırdaki kabinemizin tutumu öyle ki sanki İmparatorluk sorumluluğu kendilerine itici geliyor, ellerinden gelse seve seve başlarından atacaklar.

Hint hükümetinin, Aden'in hinterlandındaki Dthala kasabası ile ahalisinin terkedilmesi emrini verdiği konusunda yakınlarda basında çıkan haberde bu açıkça görülüyor. Bu havaliyi yaklaşık dört yıl önce büyük çabalar sonucu elde etmiştik, oradaki mevcudiyetimizin Aden'deki konumumuzun himayesi niteliğinde olacağı kanısındaydık. Böyle bir zamanda devlet adamlarımızın toprak elden çıkarma tavsiyesinde bulunmasını anlamak zor. İngilizler'in Doğu'daki çıkarlarına rakip güçlerce kalkışılan gayretli saldırılar karşısında, bunun nedeni ne olabilir? Ekonomik nedenler olabilir mi? Yoksa vaktiyle görevli seleflerinin eserini bozma kastı mı yatıyor bunun ardında? Mr Gladstone, unutulmayacak bir münasebetle buna benzer bir beyanatta bulunmuş, götüğü politikanın elinden geldiğince selefi Mr. Disraeli'nin politikasını bozmak olduğunu söylemişti.

IV

Doğu'da, yakında pek önemli siyasi değişikliklerin yer alması bekleniyor -dünyanın şimdiye kadar görmediği türden değişiklikler-. Japonya gibi, görünürde ölü olan uluslar canlanıyor ve 2000 yıldır bilim ve sanat alanında Batı uygarlığının erişmiş olduğu her şeye konuyor. Akibeti meçhul bir şey de, gözle görülmeyen kuvvetlerin Çin'de için için kaynamakta oluşu. Bize düşen, bugüne kadar elde etmiş olduğumuz şeyleri yitirmemek, kazanmış olduğumuz itibarı ne yapıp yapıp korumak. Doğulu bize karşı saygılı davranıyor, nedeni bizim özü sözü doğru tutumumuz, özellikle de yönetici yeteneğimiz, disiplin kurabilmemiz ve dine karışmamamız. Basra Körfezi'ndeki üstünlüğümüzü bu sayede sağladık.

Şimdi iktidarda bulunan Padişah ölünce, Osmanlı İmparatorluğu'nda toptan bir teşkilât değişikliği olması pek muhtemel, belki

bir Federe Devletler çıkabilir. İran'da, yeni anayasa ile birlikte getirilen reformlar sonucu bir devrim beklenebilir, Rusya ile Almanya'nın çatışması da kaçınılmaz. Kayser'in Sultan Abdülhamid üzerindeki nüfuzuna benzer bir şekilde devletler yeni Şah üzerinde bir nüfuz sağlayacak olursa, bizim Basra Körfezi'ndeki üstünlüğümüzü sürdürmemiz hayati önemi haiz bir mesele olmaktadır.

Bu konuşmamda esas amaç bu üstünlüğümüzün İngiliz çıkarları için hem siyasi hem de ticari bakımdan son derece önemli olduğunu vurgulamaktır ve bunun nasıl sürdürülebileceği konusunu düşünmenize sunmaktır.

Büyük Britanya, uzun yıllardır, toprakları Aden'den Umman'a ve Umman'dan Basra Körfezi ağzına kadar uzanan yerel şeyhlerin dostu ve hâmisî olmuştur. Kendileriyle andlaşmalar imzaladık ve ihtiyaç duydukları anda kendilerini koruyacağımızı vaad ettik; onları savaşçı Necid Arapları'nın uyguladıkları cebrî hareketlerden kurtardık; mahkemelerine mahallinde meskûn İngiliz vatandaşları atadık, bütün yabancı politik muhaberat onlar aracılığıyla yapılmakta, bu düzenden de devletleri haberdar ettik. Şeyhler bizi diğer Hıristiyanlar'dan daha çok seviyor, nedeni doğruluk, dürüstlük ve adalet gibi, öteki ülkelerde olmayan bazı erdemlere sahip olmamız. Kendi çıkarımız olmamasına ve her hangi bir kazanç elde etmememize rağmen, Basra Körfezi'ndeki esir pazarlarını ve esir ticaretini yok etmek için kucaklar dolusu para sarfetmiş olmamız karşısında duydukları hayret hâlâ devam ediyor. Bir çok dindar Araplar'ın inancına göre bunun, kâfirliklerini cezalandırmak için İngilizler'e ceza olarak verilen bir tür cinnet olduğu sanılıyor. “Bismillah! kendilerine buyrun sizin olsun diye topraklarımızı teklif ettiğimizde, resmen reddediyorlar”. Bu diğerkâmlık aklı başı yerinde olan Araplar'da söz konusu değil, öyle veya böyle İngilizler zararsız görülüyor.

Çoğunuzun Hindistan'da göstermiş olduğu basiret ve aklın nice kanıtına dayanarak hâlâ devam eden bu topluluğun üyelerine çekine çekine şu öneride bulunuyorum: Hint Hükümeti, yeni

devletin resmen kurulmasının diplomatik açıdan ikrar etme zamanı geldiğinde (Yemen İmamı) Hamidüddin ile müzakerelere girişme arzusunu izhar etmeli. Bu gibi gayrıresmî bir ima, Federe Devletler namına Ligue de la Patrie Arabe tarafından hoş karşılanacaktır. Toprakları Basra Körfezi'ne bitişik olan ve zaten himayemiz altında bulunan şeyhler tarafından iyi karşılanacağını biliyorum, nedeni bence malum. Öğrendiğime göre bu şeyhlerin bazıları, İngiliz hükümetinin tutumunu görmeden yeni halifenin kuvvetlerine katılmak istememişlerdir.

Bu devletlerin bazılarının duygularının ilginç bir örneğini 1905 harbinde Türk askeri birliklerinin Araplar'ın peşine düşerek Laheç sınırını aşmalarında görebiliriz. Laheç Sultanı, Türk komutanına bir protesto göndermişti ve askeri birliklerini hemen geri çekmediği takdirde yardım için Aden'deki İngiliz valisine başvuracağını ve gerekirse topraklarını İngiliz egemenliğine sokacağını söylemişti. Sonuç belli, Türk birlikleri hemen geri çekilmişti.

Eğer Arap kuvvetleri, umdukları gibi, kutsal Mekke ve Medine şehirlerini işgal edebilirlerse, kutsal mabed ile Kâbenin emini, sülâlesi Peygamber'in kızından geldiği için, İmam Mahmud Yahya olacaktır; ola ki bu dünyanın dört bir bucağındaki müslümanların ahfadı tarafından büyük bir tasvip görecektir. Bir kere Hindistan'daki altmış milyon müslüman için bu durum kesin; inançlarının beşiğinin emniyeti İngiliz İmparatorluğu'nun teminatı altında olacağından kendilerini güven içinde hissedeceklerdir.

Bir Arap İmparatorluğu ya da Arap Devletleri Federasyonu milyonlarca halkın rahatlığı ve mutluluğu anlamına gelecektir; Türk memurlarının uyguladığı baskı ve suistimali ve her yıl kura neferi tayini karşılığı alınan bedel ortadan kalkacak ve Orta çağlardaki Arabistan uygarlığı yeniden canlanacaktır.

Konumumuzun karşılaştığı güçlükler çok ve ciddi, ancak Hindistan için hayati önemi haiz olduğundan bunlara göğüs germeli ve zafer elde edilmeli. Hem Rusya hem de Almanya, Basra Körfezi'nde üs ve liman kurmaya can atıyor, ancak geçmişteki

İngiliz bakanlarının karşı koymalarına rağmen, Kayser, Padişah'ın rızası ve yardımıyla Bağdad Demiryolu inşasını Basra Körfezi'ne doğru götürmekte. Büyük Britanya, Almanya ve Rusya gibi davranmıyor, bu bölgelerde toprak elde etmek ya da sorumluluklarını genişletmek niyetinde değil. Bizim bütün istediğimiz, ticaretimizin himaye altına alınması ve açık kapı politikası. Bu dilekleri Almanya için de gerçekleştirecek olursak ve nehir kenarındaki bağımsız devletler üzerindeki himayemizi sürdürürsek, Almanya'nın yakınması söz konusu olmaz; hele bağımsızlığını elde ettiğinde, ederse tabii, yeni Arap devletiyle dostça ilişkiler kurarsak. Öte yandan, her ne kadar Müslüman tebası ile ve onun namına muharebelere katılmaya niyetimiz yoksa da, Padişah ile de dostane ilişkilerimizi sürdürmek niyetindeyiz.

Pek muhtemeldir ki bir kaç yıl içinde Basra Körfezindeki ticaret büyük çapta artacaktır. Padişahın yakında çıkan bir iradesi gereği Dicle üzerindeki görkemli kanallar ve sulama düzenleri imar ve tamir edilecektir ve Mezopotamya ovalarındaki topraklar yeniden ekilecektir. 1903'de Kahire'de yayımlanan Sir William Willcocks'un güzel raporunda bu işlerin yaklaşık 8,000,000 sterline mal olacağı ve onlar tarafından sulanacak topraklardan elde edilecek net gelirin, bakım masrafları düşüldükten sonra yılda 2,000,000 olacağı, yani yatırılan sermayenin %25'ini oluşturacağı söylenmektedir. Öte yandan toprağın Mısır'da sulanan toprakların aynısı olduğu ve 0,404 hektarının piyasa fiyatının 60 sterlin olduğu da belirtilmektedir. Toprakların ekiminde karşılaşılabilecek başlıca güçlüğü emek sağlamak olacağı bellidir. Ancak buna da çare yok değil, tabii ülkenin kalkınması İngiltere'nin teşebbüsüne bırakılacak olursa. Çünkü, Hindistan'da dilediğiniz kadar hamal ve rençber ya da Mısır'dan fellah getirtebiliriz, bunların çoğu sonunda geldikleri yerin yerlisi olacaklardır. Almanlar, her zamanki akıllarıyla, bu bölgenin gelecekteki değerini dikkatle incelemişler ve ölçmüşlerdir. Dr. Hugo Grothe, "Die Bagdadbahn" (Bağdat Demiryolu) adlı eserinde bu konuda şöyle diyor: "Dilerim yeni yüz yıl sona ermeden Mezopotamya'daki sömürgecilik tamamıyla yerleşir ve böylece Alman karasabanları ve kazmaları

kazmaya başlar; Fırat ve Dicle'ye bitişik ovalarda ve Halep, Urfa, Mardin ve Nusaybin arasındaki topraklarda, dilerim Alman işçileri Güney Rusya'daki gibi mısır tarlaları uzanır; Toros dağlarından akan suların oluşturduğu akarsularda Filistin ve Kafkasya'dakine benzer vadilerde Alman üzüm bağları gelişir ve Türkiye'nin ekonomik refahına ve bizim şaşmaz büyümemize yardımcı olur.”

Mezopotamya'daki petrol yatakları konusunda, Dr. Rorhbach, petrolun Dicle yoluyla Basra Körfezi'ne ucuz taşınma olasılığı gibi avantajı bir yana, bunların hem nicelik, hem de nitelik bakımından daha zengin olduğunu söylemektedir. *Frankfurter Zeitung* geçen yıl bir Berlin sendikasının bu yatakları işletme imtiyazı talebinde bulunduğunu ancak böyle bir imtiyazın henüz verilmediğini yazmıştı. Bunun nedeni belki de Arabistan'dan gelen işçileri Padişah'ın himaye edememe olasılığı idi. Petrol yatakları, baş kaldıran kabilelerin ülkesinde bulunduğundan Türkler'in bunların güvenliğini teminat altına alması tehlikeli olabilirdi.

Yeni halifenin böyle bir hazineyi kaybetmek isteyeceğini sanmıyorum, özellikle de, düşman gibi görünen Almanlar'ın eline bırakmak istemeyecektir.

Mezopotamya'daki kaynakların işletilmesi demek Hindistan ve İngiliz ticaretine artış demektir ki buna sırt çeviremeyiz.

Dolayısıyla, demin de ifade ettiğim gibi, Basra Körfezi'ndeki İngiliz çıkarlarının korunması için bu gibi önlemlerin alınması gerekir kanaatindeyim..

M ü z a k e r e

Oturum Başkanı tuğgeneral Sir Edwin Collen'in değerlendirmesi: “Mr. Dunn pek ilginç ve yenilik getirici sözler söyledi. Ancak çok geniş bir plan dahilinde konuştu, kendisinin politik görüşleri ile, özellikle de bu ülkedeki partilerin durumuna ilişkin sözleri konusunda aynı fikirde olmadığım için beni başışlar umarım. Bizler için en başta gelen sorun elbette İngiltere'nin Asya'daki iktidarı sorunu. Şöyle bir haritaya bakıp da İran'ın

Hindistan'a oranla kapladığı alana dikkat buyurursanız, bize bağımlı olan toprakların ve İmparatorluğun selâmeti için İran Devleti ile yakından ilgilenmemiz gerektiğini apaçık görürsünüz. İran, Lord Curzon'un da dediği gibi Hindistan'ın kapısı, dolayısıyla Basra Körfezi, stratejik açıdan çok önemli bir yer işgal etmektedir. Nicedir burayı kaynar durumda olsa da bir İngiliz denizi olarak gördük; Körfez limanlarına Hindistan'ın, Avrupa'nın ve diğer ülkelerin malları akmakta. Konuşmacının lütfettiği ticari istatistiklere gelince, burada bu konuya benden daha çok âşina biri varsa, buyursun da özellikle şu önemli konu hakkında açıklayıcı ayrıntılar versin, yani acaba Rusya, bizim Güney İran'da şimdiye dek koruduğumuz ticari konumumuzdan şimdi şu veya bu şekilde koparmak mı istiyor. Anladığıma göre, Kuzey Rusya'da ticaret iyi gidiyorken, yakınlarda, İran'ın söz konusu bölümünde bile, rakiplerimizin ticaretinde bazı terslikler yer almış, bizlerse güneyde durumu idare ettik. İran konusunda Rusya ve Almanya gibi iki büyük askeri gücün konumu ve ihtirasları karşısında dikkatli davranmak zorundayız. Rusya söz konusu olduğunda bir anlaşmaya varmak olası sanıyorum ve böyle olduğuna inanıyorum. Konuşmacının Rusya'nın Orta Asya'daki askeri gücü konusundaki tahminini doğru bulmadığım gibi Rusya'nın güneye doğru ilerlemesi üzerindeki eleştirileri konusunda da kendisiyle hemfikir olmaktan uzağım. Biz de Rusya'nın yerinde olsaydık, tıpkı onun davrandığı gibi davranırdık; onunla bir anlaşma yapma zamanı geldi sanıyorum, bunun yakın bir gelecekte yer alacağı kanısındayım. Önümüzdeki haritanın yardımıyla, elimden geldiğince mutasavver demiryolu güzergahını sizlere hatırlatmaya çalışacağım. Hat, Konya'dan, Anadolu Demiryolu'nun son istasyonundan başlıyor, birinci bölüm ise -Ereğli'ye giden yol- işletmeye açılmış durumda. Bundan sonra inşa edilecek kısım Ereğli-Adana hattı, Toros'u katedecek, bunun tamamlanması için çok iş gerek. Yanılmıyorsam altmış mil kadar kaya delme, tünel açma söz konusu. Hat, Adana'dan Piyas ya da Bayas adlı yere geliyor, sonra da Halep'in kuzeyindeki bir yere uzanıyor, Halep'e ise bir kol ayrılıyor. Doğu'ya doğru uzanırken projedeki hat Dicle

üzerindeki Musul'a ulaşıyor, sonra da bu akarsuyun sağ kıyısından aşağı doğru Bağdat'a iniyor. Fırat'ın daha yüksek sularını katederek, Bağdat yakınında Kerbelâ'nın aşağısında bir kez daha Fırat'ı aşıyor. Oradan Fırat'ın sağ kıyısını izleyerek Kuveyt'e ya da Kuveyt yakınındaki Körfez üzerinde bir başka noktaya yöneliyor. Çünkü, malumunuz olduğu üzere Körfez terminal meselesi henüz halledilmiş değil. Daha bu sabah *Times* gazetesinde Bağdat Demiryolu üzerine nefis bir makale okudum, buradaki herkesin bu makaleyi iyi okumasını tavsiye ederim. Makale söz konusu teşebbüsün finansal yönlerini açık ve ayrıntılı biçimde anlatıyordu; anlatılanlara bakılacak olursa işin bu yanı oldukça karmaşık. Görünüşe bakılacak olursa bundan çıkan tek somut şey demiryoluna bulaşmış herkesin bundan büyük menfaat elde etmiş olduğu (Kahkahalar). İran meselesine gelince, Şah'ın ölümü İran'da kargaşaya yol açabilir de açmayabilir de. Biliyorum, bir çok kimse, tahtında bir Millet Meclisi veya Konsey'in teşkil edildiği şu geçenlerde yer alan reform hareketinin İran gibi bir memlekete uygulanamayacağı kanaatinde. Ancak, bu yeni müessesenin bir işe yarayabileceği olasılığını düşünmek zorundayız, olumlu sonuçlar elde edilirse, ki öyle diliyorum, takdirimizi kazanmış olur. Konuşmacının teklifleri, tabiri caizse, çok kapsamlı. Evvel emirde Maskat'ın ilhakını öneriyor. Geçmişte bu şekilde davranabileceğimiz bir çok fırsat çıkmıştı karşımıza, ancak elimizdekiyle yetindik biz, bence gelecekte de bu ilhak işinden vazgeçmek yerinde olur. Sonra, Mr. Dunn bize Arap isyanı hakkında ilginç bilgiler verdi ve başkaldırmış bulunan kabileleri, Türk Padişahının egemenliğinde bağımsız topluluklar olarak görmemiz gerektiğini öne sürdü, bu durumda halife tayin ettikleri şahsı da desteklememizi önerdi. Bunun, Türk Padişahının açıkça belirttiğimiz politikamızla bağdaşacağını ya da meşru biçimde her ne zaman mümkünse Sultan'ı desteklemeye gayret etmekten başka bir yol seçmemiz gerekeceğini göstermektedir. Basra Körfezi'ndeki çıkarlarımızın korunmasına ilişkin politika konusunda benim kendi görüşüm Mr. Dunn'inkinden daha az iddialı. Şimdiye dek uygulanmakta olan daha doğrudan doğruya vasıtalarla Körez'deki

ve İran'daki İngiliz ticaretini destekler mahiyette. Ancak, müsaade ederseniz, zaman yeter de fırsat elde edersem, daha sonra ayrıntısına gireceğim, şimdi yer alacak müzakerede söylenenlere kulak verdikten sonra.

Mr. J. D. Rees, C.I.E., M.P. (milletvekili)'nin müzakeresi: “Bağdat Demiryolu'nun bundan böyle arzedeceği tehlike için Büyük Britanya'nın alabileceği tek bir önlem var. Hükümetimiz, Türk gümrüğünün talep ettiği yüzde üçlük artışa müsaade edebilmemiz için, artırılan paranın hiç bir kısmının hattın kilometre garantisinde kullanılmaması şartını koşmaktadır. Gümrük resmi artırılması konusunda yakınlarda yer alan, maalesef bu soruna İngiliz halkı lakayıt davranıyor, bu konuyu defalarca tartışma konusu yaptığım, Avam Kamarasında her hangi bir şey söylendiğinde: “Olan olmuş!” ya da “Bağdat'ta olur belki düşüncesiyle galeyana geliyor” diyorlar. Milleti, Bağdat Demiryolu'nun önem bakımından bizim Süveyş kanalındaki İmparatorluğumuzun çıkarlarına eşit olduğunu iknaya imkân yok, ayrıca bahsini ettiğimiz hat zat-ı âlinizin tarif ettiği gibi aşağıya inecek, hat peşinen beynelminellik kazanmadan Basra Körfez'ini bulacak olursa, Körfez'e yabancı bir kuvvet gelir yerleşir. Orada harp gemileriyle, deniz üsleriyle karşılaşırız, başkanımızın yakından ilişkili olduğu kuzey-batı sınırındaki savunma hatlarının çoğu kısa devre yapar ve Hint savunması sorunununun koşulları da baştanbaşa değişir, öte yandan Hindistan'a gidecek bir başka yol da yabancı güçlerin kontroluna geçer. Bu sorun nasıl ciddiye alınmıyor, aklım almıyor. Ancak şimdiki Dış İşleri Bakanımız'ın değerlendirmesini kesinlikle reddediyorum. Kendisi yabancı politikamızın sürekliliğini muhafaza etmiş, meseleler çıktıkça basiretli ve ihtiyatlı bir şekilde ele almıştır, bu kendisi için de, iktidardaki parti için de övünülesi bir şey. Ancak bir noktada benim düşündüğümden ayrılıyor, Türk gümrük resminin fazladan bir yüzde üçe çıkarılmasına rıza gösteren devletlerin hemfikirliğinden kendini ayırmış değil. Burada da, selefinin politikasını izlemekte, dahası verdiği sözü yerine getirmekte. Güzel, güzel de, bu anlaşmaya niçin katılacak mısınız? Bu Şeker Primleri

Konvansiyonu ve Telsiz Telegraf Konvansiyonu sınıfından bir şey. Sanki bizim kadar kaybedecek şeyi olmayan kimseler tarafından yağmaya uğranılmak için giriyoruz böyle bir anlaşmaya. Oturumun son gününde bilgi istedim ve bu konuda müzakere için heyet olarak bazılarımızı kabul etmesi için Sir Edward Grey'e yalvardım. Farkındayım, Dış İşleri Bakanının hesaba katması gereken sayısız ve çeşitli faktör var, dolayısıyla sorumsuz bir üye onun namına bu faktörler konusunda söz sahibi olamaz. Ancak Bağdat Demiryolu'nun ilerlemesinin üzerine dayandığı bu yüzde üçlük artışı olduğu gibi ve gayri kabil-i rücû olarak kabullenmemiz zor. Sizin de işaret buyurduğunuz gibi Toros'u katetmek için, mühendisleri bekleyen nice güçlük var; ancak Almanlar Bağdat'a varıncaya dek en azından Körfez kısmının yapımında biz dışta bırakılmış durumdayız. Bu durumda onlar Körfeze inecek, biz de elimiz kolumuz bağlı kalacağız. Umarım bu toplantı bir sonuca vardığında, İngilizler'in Orta Doğu'daki çıkarlarının savunulması için Orta Asya Derneği tarafından alınacak en pratik önlem, Mr. Lynch ile benim gibi, parlamentoda bu konuyu gündeme getiren tek tük naçizane sesleri de kuvvetli sesini ilave etmek. Umarım, toplantının varacağı kanaat Dış İşleri Bakanlığına, söz konusu yüzde üçlük artışın onaylanması aleyhine yapılan itirazlara azami dikkatin yöneltmesini sağlar. Konuşmacının ele aldığı bütün konulara el atmak niyetinde değilim; ancak, Padişah'ı Kuveyt ya da hakkı olmadığı başka yerlere el uzatmaya hazır derken, bana öyle geliyor ki, Majesteleri bu konuda bazı Hıristiyan Devletleri'nde de böyle örnekler bulunduğunu bilmiyor değil. Bu devletler kendi demiryollarının muhtelif kısımlarına el atmış bulunmaktalar, bu durumda misilleme gibi şeylerle karşılaşmamız doğal. Kendimizi Arap kabileleri ile bir düzeye koyarak ve Mr. Dunn'ın dediği gibi bu kabileleri bağımsız görerek, Padişaha bir kötü örnek daha sağlamış olmayalım. Umarım bu ülkede "haklı olarak özgürlük için mücadele eden" bir halka sahte bir acıma duygusu uyanmaz, sanki Araplar dünyadaki en özgür halk topluluğu değilmiş ve halihazırdaki Padişah'ın gözetiminde ve baskısı altındaymış gibi. Sayın arkadaşımın Arap kabilelerinin

Babialî'nin herhangi bir baskısı altında olduğuna gerçekten inandığını sanmıyorum. Bağdat vilayetinde bile valinin Araplar üzerindeki otoritesi nerdeyse itibarî denecek düzeyde. Daha uzaktaki iç bölgelerde yaşayan Araplar mümkün olan en özgür hayatı yaşamakta, Türk İmparatorluğu'nun başka yerlerinde de durum aynı sanıyorum. Politikadan uzak durdukları sürece kimsenin kılına bile dokunulmuyor, ama dokunuldu mu da vay hallerine. İran meselesine gelince, bugün biraz araştırma yaptım, anladığıma göre, Şah Muzafferüddin'in ölümü sonrası Tahran'da kargaşa çıkmış, ancak şimdi sulh ve sükûn tamamiyle geri gelmiş. Majesteleri M. Ali Mirza'nın tahta çıkışında ülkemiz için bir sakınca olmasa gerek, o da babası kadar İngiliz dostudur. Saltanatının başlangıcında İran konusunda İngiltere ile Rusya arasında daha bir anlaşma söz konusu, Sir Edward Grey'in meselenin böyle mutlu sonuçlanmasında büyük payı var, konuşmacı, önceki hükümetin İngilizlerin Orta Doğu'daki ilişkilerinin sürdürülmesi işini bozduğunu ima ederken yanıldığından eminim. Anladığıma göre, Sir Edward Grey, selefinin hayran kalınacak Dış İşleri Bakanı Lord Lansdowne'in politikasını harfiyen izlemekte. Konuşmada demiryolunun, İngiltere ile Rusya arasındaki bir anlaşmaya Kayser'in rıza göstermesi karşılığında Körfez'e kadar uzaması izninin söz konusu edildiği Almanya ile vâki bir düzene Sir Edward'ın da katılmış olacağına kesinlikle inanmıyorum.

Mr.Chiröl: İngiltere ile Rusya'nın Asya sorunları konusunda bir anlaşmaya varmaları için Alman İmparatoru ile herhangi bir pazarlığa giriştiğine ya da böyle bir pazarlığa gerek olduğuna inanmak ciddi olamaz. Alman İmparatorluk Şansölyesi, İngiltere ile Rusya arasındaki bir anlaşmanın Almanya'yı çok sevindireceği konusunda resmen beyan edilen samimi teminatları mevcut. Dolayısıyla Dış İşleri Bakanının böyle bir anlaşma için, şapkasını eline alıp ta Almanya'ya izin istemeye gideceğini sanmıyorum. Üzerinde müzakere etmek için toplantı konumuza -Basra Körfezi konusuna- gelince, şimdiki hükümetin, önceki tarafından vazedilen ilkelerden ayrılma niyeti olmadığına inanmak istiyordum doğrusu;

bu ikinci vaktine kadar buna karşıt bir tutum olmamıştır. Başkanımız Rusya'nın Tahran'daki nüfuzu sonucu, İngiltere'nin Güney İran'daki ticaretinde şu son yıllarda kayda değer bir azalma olup olmadığı konusu üzerinde durdu. Edindiğim bilgiye göre böyle bir azalma söz konusu değil. Yaklaşık dört yıl önce İran gümrük haddinin revizyonunun büründüğü kılığın son derece yakışksızlığına rağmen Güney'deki İngiliz ticareti üzerindeki etkisi beklendiğinden daha zararlı oldu. İran'ın kuzeyinde Rus ticareti büyük çapta kâr sağladı, gümrük hadlerindeki değişikliklerin yapılmasının nedeni kuzey kara sınırını kateden ticarete yardım içinde kuşkusuz. Güneydeki bizleri etkileyebilecek tek değişiklik, İngiliz Çayı üzerindeki gümrük vergisinin artması olmuştur. Bunun, beklendiği gibi o kadar kötü sonuçları olmamıştır görünürde. Basra Körfezi'ndeki konumuz büyük çapta bizim Körfez'deki yerel şeyhlerle olan ilişkilerimiz üzerine kurulmuştur. Körfez'deki nüfuzumuz, maddi kaynaklar desteğinde manevi bir nüfuz olmuştur. Bu nüfuzumuz kabile reislerinin kendileriyle, duruma göre İran veya Türk makamları arasında olmuştur. İşte bu vasıtalarla, Körfez'de barış ve güvenliği sürdürerek ancak elde ettiğimiz büyük politik konuma gelebildik. Ticaretimiz şimdiye dek bütün yabancı ülkelerin ticareti bir araya getirilse, daha büyük boyutlara erişmiştir. Gelecekte yabancı ticari girişimleri Basra Körfezi dışında tutmak elbette ki güç olacaktır. Doğrusu, bizim de dışta kalacağımızı beklemek mantıklı olmaz. Yabancı ticari girişimler barış içinde kaldığı sürece, tamamiyle meşru İngiliz rekabet vasıtaları ve teşebbüsü haricinde onu dışta bırakmaya girişmemizde ve Güney İran piyasalarını kendimizden başkalarına yararlı kılmakta bir mana yok. Körfez'deki bir kara üssünün bir başka devlet tarafından ele geçirilmesi konusunda, ülkemiz, sâbık hükümetin izlediği politikayı izlemekte. Şimdiki hükümet, bu konuda seleflerinin politikasına bağlı kalacaktır, tıpkı diğer önemli konularda sımsıkı bağlı kaldığı gibi: Mr. Rees'in Türk gümrük resminde yapmayı tasarladığı yüzde üçlük artış konusundaki eleştirilerine tamamiyle katılıyorum. Ancak Sir Edward Grey'in bugüne dek izlediği yoldan başka yol izlemesi bana

güç geliyor. Şartlı rızanızın, görev sırasındaki selefince vaad edilmiş olması muvacehesinde bizim rızamız için gereken bütün şartları mümkün olduğunda sıkı tutmuş oluyoruz. Sir Edward Grey bence bugüne dek elde ettiği son derece müsait şartlar için büyük övgülere layık, bir yıl önce kabul edilebilecek olandan çok da tatmin edici şartlar bunlar. Bunları da sıkı yapacağını umarım. Eğer kazara Babıali yüreğini katılaştırır ve bu şartları toptan reddederse ve anlaşmayı olanaksız kılarsa, herkesten önce ben kendim sevinirim buna. (Alkışlar).

Mr. Ian Malcolm'un müzakeresi: Ezcümle Almanya'nın Orta Doğu'daki ihtirasları söz konusu; bu da, kuşkusuz en ilginç ve en önemli konu halihazır için. Mr Rees, derneğin nüfuzunu bu ihtirasların frenlenmesinden yana kullanmalıdır. Orta Asya Derneği'nin alınını açık olduğunu bilmeyebilir. Hatırlıyorum, yanılmıyorsam, iki yıl kadar önce ya da daha evvel Mr Thomas Gibson Bowles, Bağdad Demiryolu konusunda bize bir konuşma yaptığında ben bu kürsüdeydim ve bu derneğin düşünceleri tam bir ittifak halindeydi. Buna göre, Bağdad Demiryolu'nun asla ve kat'a desteklenmemesi ya da Basra Körfezi'nde her hangi bir terminalin İngilizler'in ellerinden başka bir kimsenin eline geçmemesi yönündeydi. Her halükârda bizler dernek olarak o zaman nerede idiysek halen de oradayız. Almanya'nın kendi bakımından, sayın konuşmacının endişeli haline pek katılmıyorum; bunun nedenlerinden biri henüz bahis konusu edilmeyen adı geçen memlekette halen seçimlerin yapılmakta olması. Geçmişte muhtemelen İmparatorluğa pek yarar sağlamamış olan sömürgecilik atılımları, tehlike işaretleri, seferlerin sağladığı finansal çıkarlara sırt çevirecektir. Zaman zaman Bağdad Demiryolu'nun anahtarını bulduğu ve Mezopotamya'yı yeniden canlandırdığı ve daha bir çok kapsamlı planlar gerçekleştirdiği takdirde cennet, Alman vergi mükellefinin ayağının altında deniyordu. Ancak kucak dolusu paranın sarfedildiği ve sonuçta büyük tatminsizlikle karşılaşıldığı Güney Batı Afrika'da bu kehanet doğru çıkmadı. Yeni Reichstag'ın bu arzuları destekleyeceğini, veya Kayser, Basra Körfezi'ne yönelik bir takım

politik planlarla teklifte bulunsaydı halktan pek arka bulmuş olacağını sanmıyorum. Sir Edward Grey'in Almanlar'ın Körfez'deki bir liman amacına rıza göstermesi rivayetine gelince, doğrusu, önceki konuşmacıları hayrete düşürdüğü gibi, beni de hayrete düşürdü. Konuşmacı cevap verirken bu beyanını neye dayandırdığını söyleyecektir elbette; ancak Sir Edwayd Grey'in, şapkası elinde Prens Von Bülow'a giderek; “Bizim Rusya ile bir dostluk anlaşması imzalamamıza müsaade etmek lütfunda bulunduğunuz için size Basra Körfezi'nde bir liman sağlamaya hazırız” diyecek olmasını insanın havsalası almıyor. Ya bunun aslı astarı yok ya da buna inanmak için sağlam bir temel var. Bu doğru ise, o zaman, Lord Curzon'un sözleri, bu derneğin görüşlerini ifade ediyor gibi düşünülebilir. Bir İngiliz bakanının, bir yabancı devletin Körfez'de üs kurması İngiltere'ye ihanet ile yargılanmasını gerektirir. Konuşmacının, Körfez'deki üstünlüğü sürdürmemizin belki de en iyi yolu asi Arap kabilelerini desteklemek ve yeni halife ile diplomatik ilişkilere girişmek olacağı fikrine de yazık ki katılamıyorum. Bir kaç yıl Dış İşleri Bakanlığı'nda çalışmışlığım var, Büyük Britanya'nın böyle bir şey yapması fikrini hazmedemem. Şimdiki Padişah ile yapılan bir çok anlaşmamıza böyle bir girişim kökten aykırı. Konuşmacının fikri yerine getirilecek olsa çok ciddi kargaşalar doğar. Bizim gücümüz de çıkarımız da statükonun sürdürülmesindedir. Körfez kıyısı boyundaki bir çok kabile reisiyle yakın ilişkilerimiz var; bunlar bizim dostumuz, onlarla olan ilişkilerimizi idame ettirecek olursak bize yardımcı olacaklardır ve başka hiç bir Devlet'in gelip bizim yerimizi almayacağını ya da ticaret için açık kapı dışındaki başka menfaatlerini paylaşmayacaklarını söyleyeceklerdir, böylece bana öyle geliyor ki konumumuz tanınacak ve saygı görecektir. Metinde Körfez içinde ve dolaylarında bazı ilhaklardan söz edildi. Bana Büyük Britanya'nın ilhak günleri son bulmuş gibi geliyor; elimizde fazlası var. Kabile reisleriyle olan anlaşmalarımız genelde güçlü bir yabancı politikaya dayanıyor elbette. Yanılmıyorsam, şimdiki Dış İşleri Bakanı tarafından böyle bir politika izlenmekte zaten. Kendisinin görevi sayesinde Körfez'deki konumumuz Körfez'le sıkı

fıkı ilişkileri olan devletimiz için son yüz yıldır değerli kazançlar sağlandığından eminim.

Albay C. E. Yate, C. S. I., C. M. G.'nin konuşması: Maskat'ın ileri sürülen ilhakı konusunda sözü edilmeyen önemli bir nokta var. 1863 yılında Fransa ile bir anlaşma imzaladık, bu anlaşmaya göre her iki hükümet de Maskat'ı ilhak etmeme kararı aldı, bu anlaşma yürürlükte kaldığı sürece ilhak sorunu politik uygulama çerçevesi içine girmiyor. Sir Edward Grey'in Almanya'ya İngiltere ile Rusya arasındaki bir anlaşmaya rıza gösterdiği takdirde Basra Körfezi'nde bir liman vaadinde bulunması konusuna döneceğim. Umarım sayın konuşmacı bu beyanatını nereye dayandığını belgeyebilir. İngiliz hükümetinin, şu sözde yeni halife ve Arabistan'ın müstakbel imparatoru, Hamidüddin ile anlaşmaya varması teklifi konusunda söz konusu reis hakkında biraz daha bilgi rica edeceğim. Konuşmacıya yöneltmek istediğim bir soru da, Arabistan'daki Arap kabilelerinin ve bedevilerin sosyal ve politik teşkilâtının, kendisinin önerdiği Arap İmparatorluğunun oluşmasına müsaade edecek düzeyde olduğunu düşünüp düşünmediğidir. Konuşmasının sonunda Mr Dunn, yeni İmparatorun idaresinde Mezopotamya'da ekonomik kalkınma olanaklarına atıfta bulundu. Yeni Arap İmparatorluğu'nun Mezopotamya ile, Bağdad Demiryolu'nun geçeceği Dicle ve Fırat arasındaki bütün ülke ile esas Arabistan topraklarının tümü üzerinde kontrol sahibi olacağını mı düşünüyor? Teklif konusu bu konfederasyonun sınırları konusunda her hangi birşey söylenmedi henüz; konuşmacı yeni İmparator'un nasıl bir güç sahibi olacağını ve İmparatorluğu'nu nasıl bir bütün halinde pekiştireceğini düşünüyor?

Mr Herbert Sykes: Basra Körfezi'ndeki üstünlüğümüz konusunda gözden kaçırılmaması gereken bazı noktalar var. Körfez'deki politik etkimiz ile oradaki ticaretimiz karıştırılmaya müsait iki ayrı konu. Bu sorunların birincisi ötekinden çok daha önemli. Körfez'deki üstünlüğümüzü elden kaçırmak istemeyişimizin nedeni İran'ın Hindistan'ın cenahında bulunması, bu bakımdan bizlerin Almanya'dan çok Rusya'dan korkmamız

gerekir. Uzak Doğu'da, Rusya'nın ılık-su limanı elde etme arzusu engellenmiş bulunuyor, bu durumda Körfez'de emniyetli bir liman araması doğaldır; bana öyle geliyor ki nihai gayesi Hindistan. Öte yandan Almanya ise, Körfez'deki durumu, Hindistan üzerinde her hangi bir iddia gütmekten çok ticari bir rakip hüviyetinde. Gelecekte-hem de yakın gelecekte- Almanya ticaretin büyük bir kısmını elimizden alacak. İran'a gelince, benim şahsi kanaatim, ticaretin fazla gelişeceği bir memleket olacağını sanmıyorum, dolayısıyla inşa edilecek- o da inşa edilecekse tabii- demiryolu stratejik nitelikte olacaktır. Memleketin kendisinde öyle aman aman bir zenginlik söz konusu değil, madenler dışında, yakın gelecekte ticarete önemli bir artış olacağı beklenemez. Maden zenginliği elbette demiryoluna bağımlı, bizler ya da Rusya tarafından yapılacaksa bu demiryolu, stratejik demiryolu olması gerekir. Bununla birlikte bizim başlıca görevimiz başka hiç bir milletin Basra Körfezi'nde bir deniz üssü ayarlamasına müsaade etmeyerek Hindistan'ı korumak; bu durumda Kuveyt ya da Körfez'deki her hangi başka bir noktada Almanlar'dan ziyade Rusya'dan korkmamız gerekir.

Şeyh Muşir Hüseyin Kıdvai: Hindistan'ı muhtemel bir istiladan korumak için, yabancı devletleri Basra Körfezi'nden uzak tutmanın gerekli ve arzu edilir bir şey olduğu sonucu konusunda hemfikirim. Ancak bu, Arabistan'a bir taarruz ya da Arabistan'ın ilhaki demek değildir, İran'ı bölmek üzere Rusya ile el ele verelim demek de değildir. Bu gibi önlemlere başvurmadan, denizden veya karadan Hindistan'a her hangi bir devletin yaklaşmasını önleyebiliriz. (Bravo sesleri) Geçenlerde İstanbul'daydım, maalesef Almanya'nın orada büyük nüfuz elde etmiş olduğunu gördüm. Padişah'ın, dikkatini İngiltere'ye değil de Almanya'ya yöneltmiş olduğu için onu suçlayamam. Devletler Türkiye'ye karşı ne zaman karşı bir tutum alsa İngiltere'nin başı çektiği gerçek değil mi? Sadece bununla da yetinmiş değil, Makedonya ya da Girit isyanında provokatör ya da destekleyici İngiliz hükümeti olmamış mıdır? ("Hayır, hayır!"). Büyük Britanya'nın Arap şeyhlerine karşı uyguladığı politika sadece Türkiye'deki müslümanlar tarafından

değil bütün dünya müslümanlarınca büyük bir kuşku konusu olmuştur. Hazreti Peygamber'in takipçileri dini konularda alingandır ve kutsal kentlerinin gayrimüslim güçlerin eline geçmesini hoş karşılamazlar. İngiliz devlet adamlarının Türkiye'de uyandırdığı izlenim “Büyük Britanya'nın dostluğuna inanılmaz” düşüncesi olmuştur. İngiliz ticareti ve nüfuzu İngiltere'nin güttüğü politika yüzünden zarar görmüştür. Konuşmacı, Hindistan Müslümanları'nın Büyük Britanya'nın himayesi altında yeni bir Arap Devleti görmekten memnun olacaklarını söyledi. Sayın arkadaşımızın kanaatinden çok Hindistanlı Müslümanlar'ın ağızından duymak isterdim bunu; bana öyle geliyor ki böyle birşey görmek isteyecek tek bir Müslüman bile olamaz. Mekke ve Medine üzerinde himayecilik icra edecek gayrimüslim bir devlete karşı olan itirazlarımın nedenine girmeme gerek yok; sadece hatırlatayım Lord Kitschener'in Sudan'daki rahmetli Mehdi'nin mezarına tecavüzü, bu müslümanların gözünde İngiltere'yi düşürmüştü. Bizler yeryüzündeki diğer insanlardan daha çok saygı gösterdiğimiz yerlere her hangi bir Hıristiyan devletinin yaklaşmasını bile istemeyiz ve Dthala'nın boşaltılmasına seviniyoruz.

Büyük Britanya'nın genel olarak bütün Müslüman Devletler'e karşı, özellikle de Türkiye ve İran'a karşı tam bir dostluk politikası gütmesi gereğini vurgulamak istiyorum, başka bir neden olmasa da sırf 70,000,000 müslüman İngiliz tebası bulunduğundan.

Mr. Archibald Dunn, cevaben şöyle konuşmuştur: “ Sorulan soruların bazılarına cevap verebilme fırsatını bulduğumdan memnunum, zaman müsaade etseydi ilave etmek isteyeceğim bazı ayrıntıları bırakmıştım. Bu metni yazarken yaptığım alıntıları doğrulamakta ve yetkililerimle istişarede bulunmakta titizlik gösterdim. Türkiye'deki yüzde üçlük gümrük vergisi artışı sorununu ele alacak olursak, anladığıma göre İngiltere de dahil buna herkes pekiyi demiş bulunuyor; ancak İngiltere onaylarken bazı kayd-ı itiraziler ileri sürdü; hasılatın Makedonya istilasının masrafları çıkarılacaktı. Şimdi sözümüzden dönüp de, artıştan elde edilecek hasılatın hiç bir kısmının Bağdad Demiryolu'nun

kilometre garantisine verilmeyeceği gibi yeni bir şart koşamayız. Ne kadar hevesli olursak olalım, bu konuda bu şartı koşmaya hakkımız yok. Mezopotamya'daki petrol yataklarının Bakü ve Batum'daki kadar zengin olduğuna inanılıyor, bu petrol kuyuları ile sulama tertibatlarından elde edilecek büyük kâr kilometre garantisine ödenebilir. Eğer bu potansiyeller kuvveden fiile çıkarılırsa, demiryolunun bazı kısımları büyük para getirebilir. Şimdiye kadar iyi para getirdi bile ve geçtiği her ülkede kaynakları geliştirmekte. Sir Edward Grey bir İngiliz-Rus anlaşması konusunda Almanya ile ilişkiler hakkındaki bilgiyi nereden elde ettiğimi sordu. Bilgin *Standard* gazetesinin St Petersburg muhabirinden, bir kaç hafta önce İngiliz-Rus müzakerelerine ilişkin bir çok mektubu çıkmıştır.

Mr Malcolm: Yani beyanınızı bir gazete söylentisine mi dayandırıyor sunuz?

Mr. Dunn: Evet, ancak bu mektuplar özel bilgi kaynaklarından söz ediyordu. Bu anlaşma için Almanya'nın rızası ima edilmekteydi. Açıktan açığa Almanya'nın Kuveyt'e yerleşeceğinden söz ediliyor değildi, ancak Körfez'deki bir limandan bahsediliyordu, Bağdad Demiryolu'nun son istasyonu için başka daha uygun bir liman bilmiyorum. Amanlar'a Körfez'e girme müsaadesi tanınırsa, bunun İngiltere'ye ihanet olacağını söyleyen konuşmalara katılıyorum. Arap devletlerine gelince, beyanlarım Fransız basınında çıkan yazılara dayanmaktadır. Konfederasyon konusunda Paris'te toplantılar yapılmış bulunuyor; öte yandan Ligue de la Patrie Arabe'nin başkanı ya da sekreteri Necip Azuri Bey ile yazışmam var. Dediğine göre Muhammed Yahya (İmam Yahya) müminlerin emiri ve halife seçilmiş. Kendileri sadece bedevi olan ve atıfta bulunduğum konfederasyonu oluşturan Araplar'dan ayrı olarak Arabistan sahillerinde yaşayan kabileler değil kastettiğim. Şimdi sayıları azaldı; eski göçmen bedevilerin çoğu şimdi Necid'de yerleşmiş durumda. Bu kabilelerin tutumu bize karşı iyi değil; bir çeşit sıkı İslami kurallara bağlı bir din güdüyorlar. Türk Padişahı'nı gevşeklikle suçluyorlar ve Hristiyan devletlere yaltaklık ediyor diyorlar. Beğenmedikleri bir başka nokta da İslam

için büyük küfür olan sefahat hayatı; İstanbul'daki hayat onları hayrete düşürmüş durumda. Bunlar son iki yıldır Bâbîali'ye vergi ödemiyorlar. Asker de göndermiyorlar, daha da kötüsü Padişah'ın kuvvetlerine galebe çalmış olmaları. Kabilelere karşı sevk edilen Müslüman alaylarından biri isyan etmiş ve silahlarını hemcinsleri müslümanlara vermişler. Bunların yakında bağımsızlıklarını elde edeceklerine şüphe yok. Türkiye'ye şöyle diyorlar: “Bize karışmayın; biz bildiğimiz yolda gidelim ve yeni bir Müslüman İmparatorluğu ya da Devletler federasyonu kuralım.” Mısır Kraliyet sülalesinden, Hidiv sülalesinden bir reis halifeleri olmasını istemişler, ne var ki Müşir'in sıkı bir mezhebe bağlı bir müslüman olması gerekiyor. Şeyh Kidwai benim Arabistan'ı ilhaka benzer bir şey düşündüğümü sandı. Bütün demek istediğim Körfez sahilinde yaşayan Arap kabileleri üzerindeki himayemizi onlarla nisbeten yakından ilişkili diğer kabilelere genişletmek. Bu kabileler geçmişte içerden vaki olan saldırılardan çok çekti, onları himaye etmeliyiz. Aynı zamanda da yeni politik hayatlarının evrim sürecinde uygun safhaya geldiklerinde kuracakları yeni Arap federasyonunu diplomatik olarak tanımalıyız. Bu fikrimi çekine çekine belirttim, uyardığı eleştirilerin olumlu katkıları oldu. Mekke ve Medine üzerinde bir Hıristiyan himayesinden söz ettiğim yok. Sayın Kidvai'nin böyle bir himayeye itirazlarını çok iyi anlıyorum, yalnız hatırlatırım bizim kendi kutsal mekânlarımız yüzyıllardır Hıristiyan olmayan iktidarların kontrolünde kalmıştır. Bunun günümüzde büyük bir mesele olacağını sanmıyorum. Müslümanlar, kutsal mekânlarının, Peygamber'in kızı Fatma'nın ahfadından gelen İmam Muhammed Yahya'nın emanetine geçmesinden genelde memnun olacaklardır.

Tuğgeneral Sir Edwin Collen: Konuşmacının Sir Edward Grey'in Basra Körfezi'ne ilişkin tutumu hakkında bize aktarılan raporu kabul edemiyoruz dersem bu toplantının anlamını yansıtmış olurum sanıyorum. Verilen beyanatın bir gazete haberine dayandırıldığı anlaşılıyor. Basına karşı saygımız sonsuzsa da gazetede çıkan her beyanı olduğu gibi kabul edemeyiz. Gene Türk Padişahı'na karşı isyan halinde olan Arap kabilelerinin

teklifinin kabul edilmesinin olanaksız olduğu konusunu da anlamış bulunuyoruz. Söz konusu kabilelerin herhangi bir dış bağlantısı olmadan bağımsız bir devlet kuracak nitelikte siyasi bir duruma sahip olmadığı konusunda albay Yate ile hemfikirim. Maskat'ın ilhaki meselesine gelince, bu politikayı benimsemememiz gerekiyor. Benim kanaatime göre, İngilizler'in Basra Körfezi'ndeki çıkarları sorununa gelince, büyük demiryolu sorununu mümkünse Rusya ile halletmek son derece önemli. Rusya'nın, 1910 yılına kadar geçerli kalacağını sandığım, İran ile anlaşması var; söz konusu tarihte demiryolu imtiyazlarının sonu geliyor. Bizim yapacağımız, imtiyaz kalktığında hükümet garantisi tahtında Güney İran demiryolu inşaatına girişmektir. Bu şekilde yapacağımız sermaye yatırımını hesaplayacak olursak, ticaret hacmi milyarlarca varan bir memleket için elde edilecek rakam önemsiz sayılır. Bagdad Demiryolu'na gelince, bunun beynelmelleştirilmesi üzerinde ısrar etmeli miyiz? Her halükârda kilometre garantisi konusunda Mr. Rees ve başkalarının izah ettiği şekilde şimdi benimsenmiş olan tutumu kuvvetle destekleyelim. Bir başka noktaya daha dikkatinizi çekmek istiyorum, yani, ya Rusya ile anlaşarak, ya da kredi vermesi için Imperial Bank'ı ikna ederek İran'ın mâli durumunu daha sağlam bir temele dayandıramaz mıyız? İki memleket arasındaki ticareti geliştirmek için Rusya hükümetinin Rus bankasına yardımda bulunduğu gibi, Imperial Bank'ı da ülkedeki İngiliz ticaretini geliştirmesine yardımda bulunmaya ikna etmeliyiz. Tabii bu önlemlerin tabii sonucu olarak İran hükümetinin arazi gelirleri idaresinde reform yapmasına yardım etmeliyiz. Gene bana öyle geliyor ki, pratik bir çözüm yolu Körfez limanlarını elde etmek ve Lynch şirketinin kara ve nehir taşımacılığında gerçekleştirdiği ıslahatın daha ileriye götürülmesine yardımcı olmalıyız. Bu konularda Sir Lepel Griffin'in gelip konuşacağını umuyordum, ancak hastalandı, ateşle yatıyor. Bu derneğin daha önceki bir toplantısında da atıfta bulunmuştum, konsoloslukların sayısını ve nüfuzunu artırmamız gerekiyor. Bu önlemlerin mali portresi o kadar yüksek değil. Şimdiye kadar, İranın geleceğinde Doğu'daki imparatorluğumuz

için söz konusu olan üstün menfaatlere rağmen İran için hemen hemen hiç bir şey yapmadık. Baylar bayanlar, bizim gibi büyük bir Asya devleti için Süveyş kanalının yapımını bir Fransıza kaptırmak, Bağdad Demiryolu'nu da Almanlara bırakmak bize yakışıyor mu? İran'daki menfaatlerimizi korumak, Hindistan'a yönelik tehlikeleri bertaraf etmek ihtiyacı fikri bir çok kimseye hayal gelebilir. Ancak bugünün hayalleri, yarının gerçekleridir. Hindistan'ı koruma, İran'daki ticaretimizi geliştirme ve bazı koruma çabalarımızın da deniz üstünlüğüne ve hem vatan sathında hem de Hindistan'da kuvvetli bir orduya dayanması gerekir. Maalesef vatandakilerin dikkatini Doğu sorunlarına yöneltmek ve bu sorunları kendilerine anlatmak çok güç. Derneğimizin amaçlarından biri bu sorunlara ışık tutmak, dinleyicilerimiz çok olmasa da, sahnedeki herkesin, Doğu'daki görevlerimiz ve sorumluluklarımız hakkında yararlı bilgileri yayacağına inanıyorum. (Alkış) Dağılmadan önce Lord Curzon'un Kasım 1903'te Körfez'de kabilelerin yaşadığı sahildeki kabile resilerine yaptığı konuşmadan bir bölüm okumak istiyorum size; çünkü bu akşamki konusunu iyi bilen konuşmacıların çoğunun görüşlerini yansıtıyor.

Lord Curzon kabile reislerine şöyle hitap ediyordu: “Bu sularda yakın tarihte ilk biz mevcudiyetimizi gösterdik. Geldiğimizde burada kavga gürültü vardı, şimdi sulh ve sükûn var. Bizim ticaretimiz, sizin güvenliğiniz tehlikede idi, himaye gerekiyordu. Kıyıları boyunca her limanda İngiliz Kıralı'nın tebalası oturmakta ve ticaret yapmakta. Savunma görevini üstlendiğimiz büyük Hint İmparatorluğu neredeyse kapı komşunuz durumuna geldi. Sizleri, komşularınız tarafından yok edilmekten kurtardık. Bu denizleri bütün milletlerin gemilerine açtık ve bandıralarının barış içinde dalgalandırılmalarını mümkün kıldık. Sizin toprağınızı elinizden almadık, bağımsızlığınıza hâlel getirmedi. Yüzyıl süren ve pahalıya mal olan başarılı girişimimizi tutup atacak değiliz, tarihteki en bencil olmayan sayfayı yırtıp atacak değiliz. Bu sularda barış sürdürülmeli. Bağımsızlığınız korunacak ve İngiliz hükümetinin nüfuzu üstün gelecek.”

Mr Dunn'a teşekkür borçluyum. Bir çok fikir ayrılıkları oldu, çekişmeli olan böyle bir konuda bu kaçınılmaz bir şey. Varılacak sonuçlarda anlaşmazlıklar ve yeni tartışma konuları olmasaydı bu konuşmalar sıkıcı olurdu. Bu bakımdan aydınlatıcı incelemesi için konuşmacıya candan teşekkür ederiz.

Editör'ün Notu

Konuşmacı sayısının kabarık olması yüzünden Mr. R.W. Lobo müzakerelere fiilen katılamamıştır, ancak düşünceleri yayım çerçevesi içine alınmıştır. Bay Lobo Basra Körfezi'nde yirmi beş yıl geçirmiştir.

Düşünceleri: “Deniz fenerlerine ihtiyacımız var. Karaşi'den Busreh'e kadar tek bir fener yok. Huicam ile Arabistan kıyıları arasındaki boğaz dönemecinde bir kıyıdan ötekine mesafe yirmi mil kadar. Gemilerin yolu üzerinde sayısız ada var. Hava hemen hemen daima puslu. Buşir ile Bombay arasında şimdi hızlandırılmış posta servisi var, Körfez'e gelen gemi sayısı da artmakta. Mussendum burnuna ve Taub adalarının birine birer Fener yerleştirilmesi gerek. Bender Abbas ile Bahreyn'e yaklaşmak çok tehlikeli. Bender Abbas'da vapurlar açıkta demir atmak ve dubaya bağlanmak zorunda kalıyor, Bahreyn'de ise doğru kanala girmeden küçük bir dubaya sürtünerek geçiliyor. İçme suyu için bir şeyler yapılmalı. İran sahilinde içme suyu kıt ve pis. Buşir'e gelince su kaynakları hızla kurumakta, bu durumda artezyen kuyuları acaba düşünülebilir mi? Bender Abbas'da, Kişm'de, Huicem'de ve Basidu'da sular depolarda muhafaza ediliyor. Bu su yetersiz ve yazın içilecek cinsten değil. Hastalık ve solucan kaynağı Aden'deki gibi deniz suyunun arındırılmasını öneririm.

“İran köyleri tarifi imkânsız derecede kirli, özellikle de Güney İran'daki Bunder Abbas limanı. Bütün Körfez limanlarında daha çok sayıda vakıf dispanseri kurulmalı, başında da Avrupalı bir görevli bulunmalı, ona yardım edecek de yerli (Hintli müslüman) yardımcıları olmalıdır.”

“Bütün Körfez limanlarında Posta Tasarruf Bankaları açılmalıdır. Gwador'da, Jusk'da, Buşir'de yanılmıyorsam bir de Busreh'de (Posta) Tasarruf Bankaları var. Halk bize güveniyor, bizden yardım bekliyor, İran yöntemlerinden çoktan ümit kesmişler, inşallah yakında İngiliz idaresi gelir diye bekliyorlar. İran'daki baskıdan kaçmak için her yıl binlerle köylü ve balıkçı İran tarafından Arap tarafına geçiyor.”

“Düzgün yollar mutlaka şart, en önemlisi de Bender Abbas'tan Kirman'a. Güney İran'da tek yol yok, patikadan başka yol yok.”

“Söylendiği gibi daha çok sayıda konsolos gerek bütün limanlara, (Bahreyn ve Arabistan kıyısındaki yeni liman) Dubai 'ye telgraf haberleşme olanakları sağlanmalı.”

“BRITISH INTERESTS IN THE PERSIAN GULF”

Abstract

This is the translation of the paper titled “British Interests in the Persian Gulf” presented by A. Dunn, one of the members of International Congress of Orientalists. This conference was held in the Central Asian Society in London on January 9, 1907. Ottoman Ambassador to London was sent the text of the speech to the Ottoman Foreign Affairs, and now it is saved in the Prime Ministry Ottoman Archive in Istanbul.

Keywords

Persian Gulf, Nejd, Arabia, Yemen, Muscat, Oman, Baghdad Railway.

SOSYALİZM SONRASI KIRGIZ EDEBİYATI: KRİZ Mİ, RÖNESANS MI?*

İngilizceden: Orhan SÖYLEMEZ**

ÖZET

Kültür sahası sosyo-politik oluşumlara daima hassas bir şekilde tepki gösterir. Bununla beraber, yapısal bir değişiklik genellikle kargaşa, zulüm ve baskıyı da yanında getirdiği için eski bir cemiyetin ortadan kalkması ve yeni düzenin ortaya çıkışı hangi millette olursa olsun sancılı bir süreçtir. Kısa bir süre öncesine kadar yeryüzünün altıda birini işgal eden ve çok güçlü, cüsseli bir organizasyon olan komünist imparatorluk, sosyal sistemler arasındaki acımasız mücadelede mağlup oldu ve dışarıdan gelen ideolojik baskılar ile tarih sahnesinden çekilmek zorunda kaldı. Eski Sovyet cumhuriyetleri arasındaki sosyo-ekonomik bağlar koptu ve “bağımsızlık kutlamaları” başladı.

Anahtar Kelimeler

Kültür, sosyo-politik oluşum, kargaşa, komünist imparatorluk, Sovyet cumhuriyetleri, Kırgız edebiyatı, rönesans.

Kültür sahası sosyo-politik oluşumlara daima hassas bir şekilde tepki gösterir. Bununla beraber, yapısal bir değişiklik genellikle kargaşa, zulüm ve baskıyı da yanında getirdiği için eski bir cemiyetin ortadan kalkması ve yeni düzenin ortaya çıkışı hangi millette olursa olsun sancılı bir süreçtir. Kısa bir süre öncesine kadar yeryüzünün altıda birini işgal eden ve çok güçlü, cüsseli bir

---

* Bektaş Şemsiyev. Bişkek, Kırgızistan Millî İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü. Rusçadan İngilizceye tercüme eden Peter Rollberg. *World Literature Today*, (Orta Asya Edebiyatları) Summer 1996. (*Turkistan newsletter*, volume 97-1: 46, 5 September 1997. Literature in Turkistan in Crisis. s. 6-10.

** Yard. Doç. Dr., M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

organizasyon olan komünist imparatorluk, sosyal sistemler arasındaki acımasız mücadelede mağlup oldu ve dışarıdan gelen ideolojik baskılar ile tarih sahnesinden çekilmek zorunda kaldı. Eski Sovyet cumhuriyetleri arasındaki sosyo-ekonomik bağlar koptu ve “bağımsızlık kutlamaları” başladı.

Geleneksel kültürel ve ekonomik ilişkilerin sekteye uğraması ve yeni cemiyetin ortaya çıkışıyla gelen büyük güçlükler kriz belirtilerini ortaya çıkardı. Bu belirtilerin bazıları entellektüel sahada ve özellikle de edebiyatta gözlemlenebilir. Devletin sürekli maddî destek ve ideolojik rehberliğinden mahrum kalan Kırgız millî edebiyatı çok problemlili bir gelişme dönemini tecrübe ediyor. Kitap kalitesi ve çeşitliliğinde büyük bir düşüş yaşanıyor. Edebiyatla profesyonelce ilgilenenler de başka alanlarda iş bulmak zorunda kalıyor. Geçmişte kitapların kalitesine bakmaksızın basımını ve dağıtımını devlet üstlenmişti.

Sovyet edebiyatının organik parçası olarak Kırgız edebiyatı, Rus ve diğer gelişmiş edebiyatların güçlü tesiri altında gelişti. Kısaca “çeşitlilik içinde birlik” formülü ile karakterize edilebilecek kendi millî orijinalliğini ve ayrıcalığını da muhafaza etti. Fakat buna rağmen özünde Kırgız edebiyatı, da “sosyalist gerçekçilik” edebiyatıydı. Maksim Gorki tarafından ilan edilen ve 1934'te Birinci Sovyet Yazarları Kongresi'nde kabul edilen sosyalist gerçekçiliğin artistik metodu, kendi devrimci oluşumu içinde gerçeğin tanımını ve halkçı (populism-narodnost') ve partici (partiinnost') ruhu içinde sunulması zaruretini gerektirmektedir. Bir başka ifadeyle, bu metod, kendi içinde komünist ideolojinin parçası durumunda olan ve dolayısıyla yeni edebiyat üzerinde otoriteye sahip bulunan sınıf-merkezli yaklaşım üzerine kurulmuştur.

Kırgız edebiyatının büyümesi ve gelişmesi sosyalist gerçekçilik metodu ile yakından ilintili idi, fakat basite indirgenmiş bir şekilde yorumlandı. Dolayısıyla bu metod artistik (sanatsal) muhayyilenin ve düşüncenin tam olarak gelişmesini engelledi. Bu şematik ve dogmatik yaklaşım, sosyalist-realist edebiyatın karakteristik özelliği olarak, edebiyat tarihinde sadece dipnotlardan müteşekkil

renksiz bir sürü çalışma üretti. Bu çalışmalarda gerçek tek taraflı bir şekilde ve katı bir bakış açısından gösterildi. Mesela, uzun süre edebiyata hakim olan “çatışmasızlık teorisi”, çatışma sadece iyi ve daha iyi arasında ortaya çıkar ve hayat bütün halkları içeren emek şenliği şeklinde sunulmalı iddiası üzerine inşa edilmişti.

Daha sonra, artistik muhayyileye olan basit yaklaşım yerini şiire, karakterlerin tanımına karşı daha tahlilî (analitik) davranışa bıraktı. Bu tahlilî metod içinde kişi ve onun psikolojisi, duyguları ve şüpheleri edebiyat tahlilinde ana konu oldu. Bir müddet sonra bu değişiklik edebiyatın kalitesini artırdı ve estetik kriterini daha yüksek seviyeye çıkardı. Bu süreç de elbette iç çatışmasız, gerilimsiz ve çatışmasız olmadı. Ayrıca başarıyı da getirdi. Böylece, resmî ve süslü eserlerin yanısıra Kırgız edebiyatının kalitesini belirleyen bir başka edebiyat gelişti.

İdeolojik dogma ve sosyalist homojenlikten kurtuluş, uzun süre beklenen ve Bolşevik rejimi altında halka ve partiye hizmet amacını güden sanatta hürriyetin yolunu açtı. Nihayet sistem olarak sosyalizmin ortadan kalkmasıyla yeni cumhuriyetler şimdi kanunlar altında, herkesin varlığının ve ilgilerinin, rüyalarının ve düşüncelerinin öncelik verildiği samimi demokratik toplumlar yaratmaya çalışıyorlar. Şüphesiz, bu yeni şartlar altında edebiyat da kendini yenilemelidir. Fakat nasıl? Ne yazık ki, Bolşevik idaresinin yetmiş yılı, komünist fikirlere ve ideallere tapınma, etkisini bırakmadan geçmedi. Yeni ideolojik vakumun tesiri uzun süre insanların düşüncesi ve hareketleri üzerinde olacaktır.

Cemiyetin sosyo-ekonomik durumuna nüfuz eden kriz aynı zamanda edebiyat sahasına da tesir eder. Devlet yardımı kesildi ve geçmişte devlete sadakâtle hizmet etmiş olan sanatkarları ve yazarları bünyesinde toplayan dernekler statülerini ve etkilerini kaybettiler. Halihazırda Kırgız Yazarlar Birliği ikiye bölünmüş durumda. Birlik eski şöhretini kaybetti ve edebiyatın meselelerinden ziyade mal varlığının bölüşümü ile meşgul olmaya başladı. Fakat, geçmişte bile Birlik aktüel sanat oluşumu ile çok

nâdir meşgul olurdu; hatta bu kurumun daha ciddî ticarî işleri vardı.

Son zamanlarda bir çok edebiyat dergisi ve gazete serbest piyasadaki rekabetle başa çıkamadı ve kapandı. Piyasa, pek çok edebiyat dergisine ağır maddî külfet yükleyerek kendi şartlarını kabul ettiriyor. Genelde halkın gözünde Kırgız yazarların eserleri pek popüler olmadığından yayınevleri de iyi durumda değil. Bu yüzden yayınevleri çoğu zaman baskı masraflarını kendisi karşılayan yazarların kitaplarını basıyorlar. Bu şartlar altında Kırgız edebiyatı aynı hatayı tekrarlamaktan çekinen ve ileriye doğru gitmekten korkarak yol kavşağında bekleyen insana benzetilebilir.

Diğer edebiyat türlerinin yanısıra, yeni gerçeklere en hassas ve çabuk tepki gösteren tür gazete denemeciliğidir (publitsistika). Bir sürü süreli yayında bu tür dikkate değer bir gelişme kaydediyor ve tanınmış denemecilerin tenkidî yorumları, okuyucularda cevap verme ihtiyacı uyandırıyor. Buna rağmen, günümüz edebiyatının kalitesini ölçmeye yarayacak nihaî tür romandır. Diğer epik türlerle mukayese edildiğinde roman sanatı Kırgız edebiyatına daha geç dönemlerde girmiştir. Uzun süre hakim olan görüş, romanın geniş şahıs kadrosu ve içiçe geçmiş olaylardan mürekkep uzun bir anlatı olması gerektiği şeklindeydi. Roman türü hakkındaki bu basitleştirilmiş görüş, edebiyatımızda ciltler halinde kısa ömürlü romanların ortaya çıkmasına sebep oldu. Aynı zamanda, Kırgız edebiyatının ilerlemesini sağlayan bir çok önemli eser de yayınlandı. Bunların arasında Elebayev'in *Uzun yol*, Sıdıkbekov'un *Dağlarda*, Abdukaimov'un *Savaş*, Kasimbekov'un *Kırık kılıç*, Danikeyev'in *Sıkıntılı günler* ve Aytmatov'un *Gün olur asra bedel* romanları gösterilebilir.

Roman sanatının, millî edebiyatın seviyesini tesbitte büyük rol oynadığı düşüncesi doğru ise bunun Kırgız romanının bugünü için de geçerli mi değil mi şeklinde mantıklı bir soru akla gelmektedir. Bu soruya cevabı olarak, genel ekonomik kriz ve kitap üretimindeki düşüşe bağlı olarak romanın durumu belli değildir

denilebilir. Herşeye rağmen son yıllarda Aytmatov'un bütün dünyada ilgiyle karşılanan *İdam sehпасı*¹ ve *Kassandra damgası*² romanları yayınlandı. Bu başarı bir sürpriz değildir, zira her yeni eserinde Aytmatov, kabiliyetinin bilinmeyen bir tarafını göstermektedir. Son romanları modernleşmenin derin sorunlarına temas ediyor ve okuyucuyu zamanımızın sonsuzluk problemlerini anlamaya zorluyor.

Pek çok kritiğin de yazdığı gibi, *Kassandra damgası* şüphesiz bir uyarı romanıdır. İnsanoğlunun iç dünyası, kozmik rekabetle karşı karşıya, kendisiyle yüz yüze geliyor. İnsanlara, akıllı ve hoşgörü sahibi oldukları ve çevrelerindeki herşeyden sorumlu olarak kendi rolü (status) hatırlatılıyor. İnsan hayatı için şartlar ağırlaşmaya başlayınca, küresel felaketlerin mânâsını anlamak için uzaydan gelen meydan okuma ve vahyî (vahye ait) çatışmalar daha âcil duruma geliyor. İnsanlık için tehdit nereden gelmektedir? İnsanın kendi içinden geldiği apaçık ortada, çünkü iyi ile kötü insanın içinde ve kendisini tamamen yok etmeye muktedirdir. Küresel savaşlar, çevre felâketleri, soy kırımlar, etnik gruplar ve kabileler arasındaki çatışmalar ve diğer kendini yok etme belirtilerinin hepsi insanın kendi ürünleridir. Bu bağlamda, sıradan insanların stresli hayatlarında pek dikkat etmedikleri Kassandra embriyonlarının şifreli sinyalleri, sembolik mânâ ve küresel ilgi kazanır. Aytmatov'un romanı dünyanın geleceği için derin düşünceler ilham etmektedir.

Aytmatov'un romanlarının yanında, diğer bazı Kırgız yazarlarının çalışmaları da okuyuculardan ilgi gördü. Bunlardan bir tanesi merhum A. Cakıbekov'un *Tanrı Manas* adlı romanıdır. Bu romanda merkezî karakter ideal kimliğini Kırgız millî destanından alır ve gerçekte sıradan bir insan gibi ortaya çıkıyor. Roman yalnızca kendi estetik çerçevesini takip ediyor ve bu da

---

¹ Roman Türkiye Türkçesine *Dişi kurdun rüyaları* olarak çevrildi. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 1990.

² Cengiz Aytmatov. *Kassandra damgası*, Rusçadan çev. Ahmet Pirverdioğlu. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 1997.

destan kahramanının tanıtımını sanat açısından kabul edilebilir kılıyor.

Bir başka dikkate değer roman da K. Cusubaliyev'in *Soğuk duvarlar* adlı eseridir. Roman, şimdilerde “durgunluk dönemi” olarak bilinen 1969'da yazıldı. Orijinal ve estetik olarak nâdir olan romanda sosyalist düzeni doğrudan tenkid eden her hangi bir epizod veya îmâ olmadığı halde ancak sosyalizm ortadan kalktıktan ve Kırgızistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra basılabilirdi. Romanın estetik kalitesi, “şuur akımı” tekniğine benzer anlatım tekniğinden gelmekte ve Joyce, Camus, Kafka ve diğer yazarların eserlerine benzemektedir. *Soğuk duvarlar*'ın aslî kahramanı kendi düşüncelerinin, fantazilerinin ve hatıralarının münzevî dünyasında yaşayan tecrid (isole) edilmiş bir insandır. Başlıktaki “soğuk duvarlar” insanın yabancılığını ve çoğunluğun dünyasından uzaklaştırıldıktan sonra kendi iç dünyasına çekilmesini sembolize ediyor.

K. Osmanaliev'in romanı *Göçmenlerin düşmanı* yeni getirilen değişiklikler ve ilavelerle basıldı. Roman, Kırgızistan Rusya'nın işgaline uğramadan önce 19. yy.da Kırgız kabileleri arasındaki çatışmaları hikaye ediyor. Benzer bir konu da, S. Cusuyev'in manzum romanı *Kurmancan Datkha*'nın odak noktasıdır. Romanın aslî karakteri, çağımızın birinci bin yılında güney Kırgız halkları arasında barışı ve birliği temin eden tarihî bir kadın kahramandır.

E. Ömürakunov'un *Yılanlar kraliçesi* ve S. Sarıgülöv'un *Yılanlar dünyası* suç ve macera romanlarına iki örnektir. Romanlardan ayrı olarak, bu türde D. Malyanov, M. Makenbayev, K. Berdikeyev, B. Arakeyev ve diğer yazarların pek çok kısa roman (novella) ve hikayeleri yayınlandı. Genç yazar Melis Makenbayev'in kısa romanları, hapisane hayatının sosyal ve psikolojik analizini yaptığı için özel bir dikkat gerektiriyor. Geçmişte bu konu bir tabu idi ve sadece *Gulag adaları* yazarı Aleksander Soljenitsin gibi muhalifler tarafından ele alınabiliyordu. Makenbayev, toplumun düşük seviyesindeki insanları olan vatandaşları tarafından hiç bir anlayış veya sevgi

gösterilmeyen insanların hayatını anlatmakta ve onların tecrübe ettiği gerçeğin acı yüzünü yumuşatmaya da çalışmıyor.

Şiir kitaplarının halktan gelen talebin azlığı ve edebiyatın bu türünü destekleyecek kimselerin bulunmayışı yüzünden basımı azaldı. Şiirlerinde Komünist Parti'yi, Lenin'i, halkların kardeşliğini ve komünizmin zaferini öven Kırgız şâirler hiç vakit geçirmeden yazılarını değişen şartlara uydurdular. Netice olarak, değişen toplumu gerektiği gibi tasvir edebilmek için şiir terminolojilerinde yeni kelimeler ortaya çıktı. Egemberdi Ermatov'un *Aşk*, N. Alimbekov'un *Aşk söylenmeyecek* ve Suyunbay Eraliyev'in *Sevgiliye mektup* da dahil olmak üzere ciltler dolusu koleksiyonlar şimdilerde aşk konusunu işliyor. Ermatov'un şiir kitabında aşk, suskunluğun gerektiği otantik insan duygularının küresinde sunuluyor. Şâir, genellikle dışardan görülemeyen çok ince duygular üzerinde duruyor. Hiç bir zaman duyguların yoğunluğunu yüksek sesle, çok âşık ve aşırı bir şekilde asla vermiyor.

Bu şiirsel spektrumun tam karşısında, A. Ömürkanov'un şiirsel koleksiyonu *Güneşteki izler* âdeta gazeteci doğrudanlığı ile karakterize ediliyor. Şâir kitapta yeni topluma geçiş dönemini yansıtır ve sonuç olarak halihazır problemlerin komünist idare altındaki yılların birikmiş eksikliklerden kaynaklandığını belirtiyor.

Yukarıdaki liste bütünlükten uzak, fakat Kırgız edebiyatının ölmediğini kesinlikle gösteriyor. Daha da ötesi, toplumsal yenileşmenin sancılı sürecinin Kırgız edebiyatında yansıtıldığını gösteriyor. Kitap yayınlamak için geçmişin aksine partinin iznine ihtiyaç yoktur. Onun yerine, serbest piyasa acımasız ve ağır şartları kontrol ediyor. Kitap fiyatlarındaki artış potansiyel okuyucu sayısında hızlı bir düşüşe sebep oluyor. Bu düşüş de, yayınevleri için Kırgız dilinde basılmış kitapların kârlılığını azaltıyor. Bu faktör, sonuç olarak kısır döngünün sonunu hazırlamıştır: İyi yazarlar genellikle eli açık destekçilerden mahrumlar, dolayısıyla, sadece iktisat dünyası ile olan sabit ilişkilerini muhafaza eden yazarlar kitaplarını basabiliyor. Kitap

yayınlarnın reklamı sektöründeki ilerleme, edebiyatın tabiatının ve kalitesinin artmasında önemli bir faktör olmuştur. Netice olarak, kitapçılardaki raflar, ilkel tarzda yazılmış, şüpheli şöhretlerin düşük kalitedeki kitapları ile dolu.

Kırgız edebiyatı kendi kimliğini koruyor, fakat bu zor gelişme sürecindeki büyük baskı altında. Sosyalist gerçekçi Kırgız edebiyatı yerini gerçeğin edebiyatına bırakırken bu uzun sürecin ne kadar süreceğini tahmin etmek güç.

"POST-SOCIALIST KIRGIZ LITERATURE: CRISIS OR RENAISSANCE"

Abstract

The field of culture always shows sensitive reaction to the socio-political changes. In addition, structural changes generally bring chaos, pressure, and tyranny to the society. Therefore, disappearance of an old society or appearance of a new order no matter where is a painful process. Until short time ago communist empire as a powerful and a huge organization occupying one sixth of the world lost the fight between social systems and had to disappear from history due to the outside pressures. Economic ties between the former Soviet republics were cut and each republic began to celebrate her independence.

Keywords

Culture, socio-political change, chaos, communist empire, Soviet republics, Kirgiz literature, crisis, renaissance.